

ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΕΙΔΙΚΕΣ ΜΟΡΦΩΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Διπλωματία & Πολιτική ΣΤΟΡΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

στους βασικούς και αυτονόμους παράγοντες

Στο πλαίσιο του προγράμματος των Ειδικών Μορφωτικών Εκδηλώσεων «ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑ», το ΕΙΕ διοργανώνει κύκλους ομιλιών με στόχο την παρουσίαση των σύγχρονων επιστημονικών επιτευγμάτων στον χώρο τόσο των θετικών όσο και των ανθρωπιστικών επιστημών, καθώς και την προβολή του κοινωνικού χαρακτήρα της επιστημονικής έρευνας.

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ
Ιστορική Προσέγγιση

ISBN: 960-7998-27-8

© Copyright 2005, ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ (ΕΙΕ)

Υπεύθυνη του Προγράμματος των Ειδικών Μορφωτικών Εκδηλώσεων
«ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑ» και

επιμέλεια έκδοσης: Ελένη Γραμματικοπούλου

Τηλ.: 210 72 73 501, Fax: 210 72 46 618, e-mail: gramma@eie.gr

Σχεδίαση, παραγωγή:

S&P ADVERTISING

Ασκληπιού 154, 114 71 Αθήνα

Τηλ.: 210 64 62 716, Fax: 210 64 52 570

e-mail: central@spad.gr, www.spad.gr

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ
Ιστορική Προσέγγιση

Επιστημονική επιμέλεια
Δρ. Σοφία Πατούρα-Σπανού

ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΕΙΔΙΚΕΣ ΜΟΡΦΩΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, συνεχίζοντας την παράδοση της προσφοράς και της συμβολής στην ανάπτυξη της πνευματικής ζωής του τόπου μας, οργάνωσε τις καθιερωμένες πλέον Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις «ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑ» και κατά την περίοδο 2002-2004.

Η παρουσίαση των σύγχρονων επιστημονικών επιτευγμάτων στον χώρο τόσο των θετικών, όσο και των ανθρωπιστικών επιστημών καθώς και η προβολή του κοινωνικού χαρακτήρα της επιστημονικής έρευνας εξακολουθούν να αποτελούν, κατά μείζονα λόγο, τα καθοδηγητικά κριτήρια και τον στόχο των διαλέξεων, που εντάσσονται στο Μορφωτικό Πρόγραμμα του ΕΙΕ.

Με βάση αυτές τις προϋποθέσεις και λαμβάνοντας υπόψη τις τρέχουσες ιστορικές συγκυρίες, θεωρήθηκε σκόπιμο να περιληφθεί στο πρόγραμμα της περιόδου (2002-2003) ένας κύκλος με τον γενικό τίτλο: **Διπλωματία: η ιστορία και η λειτουργία της έως τη σύγχρονη εποχή** σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του Ιδρύματος. Η επιτυχία του μας οδήγησε στη διοργάνωση ενός δεύτερου κύκλου (Μάιος 2004) με τον γενικό τίτλο: **Διπλωματία και Διεθνείς Σχέσεις της Ελλάδος, 19ος-20ός αι.** Και οι δύο κύκλοι πραγματοποιήθηκαν σε συνεργασία με τη Διπλωματική Ακαδημία του Υπουργείου Εξωτερικών.

Στον παρόντα τόμο με τον γενικό τίτλο: **Διπλωματία και Πολιτική. Ιστορική προσέγγιση** περιλαμβάνονται τα κείμενα των ομιλητών που συμμετείχαν

στους δύο κύκλους, οι οποίοι δεν φιλοδοξούν να εξαντλήσουν την ιστορική διαδρομή της παγκόσμιας διπλωματίας αλλά, μέσα από επιλεγμένα θέματα, να προβάλουν όψεις καθοριστικές της διαχρονικής της εξέλιξης. Ιδιαίτερα, στον δεύτερο κύκλο δεν επιχειρείται μια αφηγηματική εξιστόρηση των διακυμάνσεων της ελληνικής διπλωματίας στη νεότερη εποχή αλλά η ανάδειξη ορισμένων διαστάσεων της ευρείας αυτής θεματικής, που συχνά παραμένουν έξω από τη συμβατική αντίληψη της διπλωματικής ιστορίας.

Στο τέλος των ομιλιών ακολουθούσε διαλογική συζήτηση μεταξύ ομιλητών και κοινού.

Επιθυμούμε να ευχαριστήσουμε τους ομιλητές και όλους όσοι συνετέλεσαν στην πραγματοποίηση των δύο κύκλων ομιλιών. Ειδικότερα, τον πρόσθη κύριο Νικόλαο Δεικτάκη, Διευθυντή τότε της Διπλωματικής Ακαδημίας του Υπουργείου Εξωτερικών καθώς και τον σημερινό Διευθυντή της πρόσθη κύριο Ευστράτιο Δούκα, επίσης τον κύριο Δημήτριο Λέτσιο, Διευθυντή Σπουδών της ίδιας Υπηρεσίας, για την άφογη συνεργασία μας και την οικονομική τους υποστήριξη· ευχαριστούμε ακόμη την Δρ. κυρία Σοφία Πατούρα-Σπανού, Κύρια Ερευνήτρια στο Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του ΕΙΕ, για τον σχεδιασμό, τη συμμετοχή της στην πρώτη ενότητα της σειράς αυτής καθώς και για την επιστημονική επιμέλεια της παρούσας έκδοσης. Τέλος, ευχαριστίες απευθύνουμε στον καθηγητή κύριο Πασχάλη Κιτρομπλίδη, Διευθυντή του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών, για την πολύτιμη καθοδήγησή του στην επιλογή της δεύτερης θεματικής ενότητας.

Ελένη Γραμματικοπούλου
Υπεύθυνη Προγράμματος Μορφωτικών
Εκδηλώσεων «Επιστήμης Κοινωνία»

Περιεχόμενα

Α΄ Μέρος: Διπλωματία. Η ιστορία και η λειτουργία της έως τη σύγχρονη εποχή

Εισαγωγικό κείμενο 9

6 Μαΐου 2003

Κώστας Μπουραζέλης
*Από την ελληνιστική στη ρωμαϊκή διπλωματία
ή στον κύκλων τα σενέματα* 19

Πασχάλης Πασσιδής
*Σχέσεις πόλεων και βασιλείων κατά την πρώιμη
ελληνιστική περίοδο: ο προσωπικός χαρακτήρας
της ελληνιστικής διπλωματίας* 29

Γιώργος Σουρής
*Όψεις της διπλωματίας των πόλεων της Ρωμαϊκής
Αυτοκρατορίας κατά την εποχή της Ηγεμονίας
(1ος-3ος αι. μ.Χ.)* 45

13 Μαΐου 2003

Ευάγγελος Χρυσός
Η βυζαντινή διπλωματία. Αρχές και μέθοδοι 57

Δημήτρης Λέτσιος
*Η βυζαντινή διπλωματία στην Κεντρική
και Ανατολική Ευρώπη* 71

20 Μαΐου 2003

Νίκη Κουτράκου
*Βυζαντινή διπλωματική παράδοση και πρακτικές.
Μια προσέγγιση μέσω της ορολογίας* 89

Σοφία Πατούρα-Σπανού
Όψεις της βυζαντινής διπλωματίας 131

27 Μαΐου 2003

Νίκος Μοσχονάς
*Η βενετική διπλωματία:
στόχοι και προτεραιότητες* 165

	Χαράλαμπος Παπασωτηρίου <i>Ο ρόλος της ευρωπαϊκής διπλωματίας στην Επανάσταση του 1821</i>	193
3 Ιουνίου 2003	Τηλέμαχος Λουγγής <i>Διπλωματία και Διπλωματική κατά τον Μεσαίωνα: ορισμένα παραδείγματα</i>	239
	Φωτεινή Τομαή – Κωνσταντοπούλου <i>Το Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο του ΥΠΙΕΞ</i>	251
	Κωνσταντίνος Σβολόπουλος <i>Τα διπλωματικά αρχεία στην υπηρεσία του ιστορικού των διεθνών σχέσεων</i>	271
10 Ιουνίου 2003	Βύρων Θεοδωρόπουλος <i>Η ελληνική διπλωματία μετά τον πόλεμο</i>	277
	Εμμανουήλ Ρούκουνας <i>Διπλωματία με ή χωρίς διπλωμάτες</i>	283
 Β΄ Μέρος: Διπλωματία και Διεθνείς Σχέσεις της Ελλάδος, 19ος-20ός αιώνας		
4 Μαΐου 2004	Λίνα Λούβη <i>Η Ευρώπη στον ελληνικό σαυρικό Τύπο του 19ου αιώνα</i>	299
11 Μαΐου 2004	Προκόπης Παπαστράτης <i>Ο ρόλος της διασποράς στη διαμόρφωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής</i>	329
18 Μαΐου 2004	Κωνσταντίνος Στεφάνου <i>Επισκόπηση του Ευρωπαϊκού Συντάγματος</i>	349
25 Μαΐου 2004	Θάνος Βερέμης <i>Εξωτερική πολιτική με εσωτερικούς αποδέκτες. Το Μακεδονικό (1991-2004)</i>	357

Εισαγωγή

Από ειδικούς επιστήμονες, ιστορικούς, διεθνολόγους και διπλωμάτες έχουν δοθεί κατά καιρούς πολλοί και ποικίλοι ορισμοί της «διπλωματίας», είτε ως σύνθετης πρακτικής στη διαχείριση και διεκπεραίωση των εξωτερικών σχέσεων ενός λαού, μιας χώρας ή ενός «έθνους» σε παλαιότερες εποχές, είτε ως επίσημου κρατικού θεσμού σε πιο οργανωμένα κράτη, όπως ήταν το βυζαντινό, το σασσανιδικό και τα μεσαιωνικά κράτη της Δύσης παλαιότερα, ή τα εθνικά της νεότερης εποχής. Στο περιεχόμενο όλων, ωστόσο, ενυπάρχουν ορισμένες σταθερές έννοιες και αρχές που χαρακτηρίζουν τη λειτουργία της διπλωματίας σε όλες τις εποχές, από την αρχαιότητα έως σήμερα. Οι αποκλίσεις που παρατηρούνται από συγγραφέα σε συγγραφέα σχετίζονται με το ιστορικό, το χρονολογικό ή το πολιτικό πλαίσιο στο οποίο ο καθένας πραγματεύεται ή τοποθετεί το συγκεκριμένο ζήτημα. Υπ'αυτήν την έννοια, είναι φυσικό, το περιεχόμενο των διαφόρων ερμηνειών που δίδονται για τη διπλωματία να τεκμηριώνεται και να δικαιολογείται, στη συνέχεια, από ανάλογη διαπραγμάτευση και επιχειρηματολογία. Είναι αλήθεια ότι από εποχή σε εποχή η διπλωματική πρακτική γνώριζε νέες μορφές έκφρασης και η ίδια η διπλωματία, όπως όλοι οι θεσμοί, προσαρμοζόταν σταδιακά στις νέες ιστορικές συγκυρίες, ακολουθώντας ίσως τις τοπικές εξελίξεις ή τις μεταβολές που επήρχοντο από τον συσχετισμό των δυνάμεων στο διεθνές περιβάλλον. Στις μέρες μας, η διπλωματία λειτουργεί ως κορυφαίος θεσμός στο πλαίσιο του διεθνούς, «παγκοσμιοποιημένου» θα λέγαμε, συστήματος και στηρίζει την επικοινωνία των μελών του σε όλα τα επίπεδα.

Η άσκηση της διπλωματίας, γνωστή κατά την ομηρική αρχαιότητα από τις πρεσβείες της Ιλιάδας, πέρασε κατά την κλασική εποχή στη δικαιοδοσία των

πρέσβειων-απεσταλμένων της πόλης-κράτους, εκλεγμένων από την Εκκλησία του Δήμου στη δημοκρατική Αθήνα και διορισμένων από τους βασιλείς και τους εφόρους στην ολιγαρχική Σπάρτη. Στην ελληνιστική περίοδο, μέχρι την επικράτηση της Ρώμης στην ελληνική Ανατολή, οι σχέσεις πόλεων και βασιλέων αποτελούσαν κεντρικό ζήτημα της διπλωματικής πρακτικής, η οποία είχε προσωπικό κυρίως χαρακτήρα, ασκείτο, δηλαδή, από γνωστά και προβεβλημένα πρόσωπα της εποχής (πολιτικούς, λογίους, αθλητές, νθοποιούς, φιλόσοφους, κ.λπ.), έξω από θεσμικές λειτουργίες ή ιστορικές συγκυρίες που καθόριζαν τη σχέση μιας πόλης ή ενός «κοινού» με έναν βασιλιά. Από την παραδοσιακή διπλωματία των ελληνιστικών πόλεων-κρατών, η Ρώμη πέρασε σε πιο εξελιγμένες μορφές διπλωματίας, ενώ οι περίφημοι ρωμαίοι *legati* (πρέσβεις) εκλέγονταν συνήθως από τη Σύγκλητο ή ορίζονταν απ' απευθείας από τον ίδιο τον αυτοκράτορα. Κατά την εποχή της Ηγεμονίας, ο τρόπος άσκησης της εσωτερικής διπλωματίας της Αυτοκρατορίας καθιστούσε δυσδιάκριτα τα όρια ανάμεσα στην ίδια τη διπλωματία και τη διοίκηση, ενώ η συμμετοχή υψηλών διοικητικών αξιωματούχων σε πρεσβείες προς τον αυτοκράτορα εθεωρείτο λαμπρό επιστέγασμα μιας επιτυχημένης σταδιοδρομίας, αλλά και μοναδική ευκαιρία για ένα νέο ξεκίνημα στον πολιτικό στίβο.

Στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, η διπλωματία υπήρξε κορυφαίος θεσμός και πυξίδα σε όλες τις εκφάνσεις του μακραίωνου βίου της: ασκείτο σε πολλά επίπεδα, με ποικιλία μέσων και μηχανισμών και τη συμμετοχή πολλών παραγόντων του δημόσιου και ιδιωτικού βίου. Η πολυμορφία με την οποία εμφανίζεται στη διεξαγωγή και διεκπεραίωση των εξωτερικών της σχέσεων – από τις οποίες είναι πρακτικά δύσκολο να την ξεχωρίσει κανείς– αποσκοπούσε κατά κύριο λόγο στην ενίσχυση της ασφάλειας και συνακόλουθα της επιβίωσης της Αυτοκρατορίας, στο πλαίσιο ενός ευμετάβλητου, ανασφαλούς και κυρίως άναρχου διεθνούς περιβάλλοντος. Πέραν όμως της ταύτισής της με τις εξωτερικές σχέσεις, η βυζαντινή διπλωματία εμπεριέχει και μίαν άλλη διάσταση πολύ σημαντική: πρόκειται για την «τεχνική» που το βυζαντινό κράτος χρησιμοποιούσε στις σχέσεις του με τους εκτός των συνόρων του λαούς, μια «τεχνική» διαρκώς μεταβαλλόμενη και προσαρμοζόμενη στις εκάστοτε διαμορ-

φούμενες νέες συνθήκες. Για τον λόγο αυτό, η βυζαντινή διπλωματία έχει κατά καιρούς χαρακτηριστεί ως «επιστήμη διακυβέρνησης των βαρβάρων», «επιστήμη του παρασκηνίου», «εργαλείο αποφυγής και αποτροπής του πολέμου», «θεμέλιο και μέσον επιβίωσης του βυζαντινού κράτους». Επιδίωξή της ήταν, εκτός από την αποφυγή του πολέμου και την ειρηνική προσέγγιση των ξένων λαών, η προώθηση και διάδοση στις κοινωνίες τους, της ιδεολογίας, των θεσμών και των πολιτισμικών αξιών της Αυτοκρατορίας, για την ενίσχυση της επιρροής και την εμπέδωση της ισχύος της. Αξιοσημείωτο πάντως είναι ότι, παρά την κορυφαία θέση που κατείχε η διπλωματία ανάμεσα στους θεσμούς της Αυτοκρατορίας, το βυζαντινό κράτος δεν διέθετε μόνιμο σώμα διπλωματικών λειτουργών και μόνιμες διπλωματικές αντιπροσωπείες, ενώ η διπλωματία ασκείτο από έκτακτους υψηλούς αξιωματούχους της πολιτείας, του στρατού ή της Εκκλησίας, οι οποίοι επιλέγονταν με κριτήριο ορισμένες αρετές, όπως ήταν για παράδειγμα, η «οικονομία»-ευελιξία, η σύνεση, η ευσεβεία, η μεγαλοψυχία, η διορατικότητα, κ.ά.

Ως ιδιαίτερη κατηγορία υψηλών κρατικών λειτουργών, οι διπλωμάτες εμφανίζονται στο προσκήνιο της ιστορίας την εποχή της Ιταλικής Αναγέννησης. Οι πόλεις-κράτη της Ιταλίας είναι οι πρώτες που θ' ανταλλάξουν μεταξύ τους εκπροσώπους, εφοδιασμένους με ειδικά επίσημα διαπιστευτήρια έγγραφα, τα γνωστά *diplomata*, όρος που παραπέμπει στις μακραίωνες σχέσεις που διατηρούσε το Βυζάντιο με τα κράτη της παλικής Δύσης. Από την λέξη αυτή –γλωσσικό δάνειο από την ελληνική βυζαντινή ορολογία– θα προέλθει και θα καθιερωθεί στη διεθνή γλωσσική χρήση ο όρος «διπλωμάτης», ως επίσημη ονομασία του διαπιστευμένου εκπροσώπου μιας χώρας σε άλλη ξένη χώρα. Αξίζει να σημειωθεί ότι το σύστημα των μόνιμων διπλωματικών αντιπροσωπειών των ιταλικών κρατών ξεκίνησε από τη Βενετία, της οποίας η ανάγκη για συνεχή επικοινωνία με τις άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις, την εποχή της Αναγέννησης, οδήγησε στην εξέλιξη των κυριότερων προξενικών αρχών της σε μόνιμες διπλωματικές αντιπροσωπείες. Μετά την Ιταλία, το βενετικό διπλωματικό σύστημα πέρασε στα διάφορα βασίλεια της Ευρώπης (Γαλλία, Αγγλία, Ισπανία, Γερμανία) και, μόλις τον 18ο αιώνα, έγινε θεσμός σε κάποια κράτη της Ανατολικής Ευρώπης.

Μετά την πώση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, η έντονη διπλωματική δραστηριότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στα δυτικο-ευρωπαϊκά κράτη – κληρονομιά σε μεγάλο βαθμό από το Βυζάντιο– συνέβαλε στην παγίωση της κυριαρχίας της για αιώνες επί των βαλκανικών χωρών, οι οποίες με τη σειρά τους θα επιχειρήσουν τους γνωστούς εθνικο-απελευθερωτικούς αγώνες και θα καταφέρουν ν' αποτινάξουν τον τουρκικό ζυγό, μετά όμως από διαρκείς και έντονες διπλωματικές ζυμώσεις και συνεννοήσεις με τα ελεύθερα κράτη της Ευρώπης.

Κατά τη νεότερη εποχή, μετά την παρακμή και σταδιακή κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την ίδρυση των εθνικών βαλκανικών κρατών, η διπλωματία, ως θεσμός και κορυφαία κρατική υπηρεσία για τη διαχείριση των εξωτερικών σχέσεων της εποχής, ανασυγκροτήθηκε και η λειτουργία της διευρύνθηκε σημαντικά, γνωρίζοντας ποικίλες διακυμάνσεις κατά την άσκσή της τόσο σε διμερές όσο και σε πολυμερές επίπεδο. Στον αγώνα των Ελλήνων για ανεξαρτησία, η έντονη διπλωματική δραστηριότητα, κυρίως των Φιλικών, συνέβαλε τα μέγιστα στην προετοιμασία του, ενώ, στη συνέχεια, οι προσεκτικοί και επιτυχημένοι χειρισμοί μεγάλων πολιτικών προσωπικοτήτων της ελληνικής διπλωματίας της εποχής, (Ιωάννης Καποδίστριας, Σπυρίδων Τρικούπης, Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, Ιωάννης Κωλέττης, Ανδρέας Κουντουριώτης, Χαρίλαος Τρικούπης κ.ά.), οδήγησαν, μέσα σε μια μεγάλη περίοδο εκατό περίπου ετών, στη σταδιακή απελευθέρωση των υπόδουλων γεωγραφικών τμημάτων του Ελληνισμού και στην ενσωμάτωσή τους στην ελεύθερη πλέον Ελλάδα.

Ο Ν. Ι. Σαρίπολος, στο βιβλίο που εξέδωσε το 1860 με τίτλο «Τα των Εθνών εν ειρήνη και εν πολέμω νόμιμα», περιγράφει με περισσή σαφήνεια την καθαυτό αποστολή των διπλωματών της εποχής, η οποία συνίστατο στην εκπροσώπηση του κράτους διεθνώς, στη διαπραγμάτευση με τους αντιπροσώπους άλλων κρατών, στην ενημέρωση της πολιτικής ηγεσίας και της κεντρικής υπηρεσίας με πληροφορίες σχετικές με τις χώρες διαπίστευσής τους και στην υποβολή εισηγήσεων για την ακολουθητέα πολιτική. Αυτές οι πρόδρομες αρχές, που σύμφωνα με τον μεγάλο λόγιο και νομικό του 19ου

αιώνα όφειλαν να διέπουν το έργο των διπλωματών της εποχής εκείνης, παραμένουν αναλλοίωτες στην άσκηση της σύγχρονης επίσης διπλωματίας, η οποία στις μέρες μας, όπως όλοι οι κρατικοί και διεθνείς θεσμοί και υπηρεσίες, στο πλαίσιο ενός «παγκοσμιοποιημένου» πλέον περιβάλλοντος και μέσ' από τις δυνατότητες που της παρέχουν οι νέες μορφές επικοινωνίας, προσπαθεί να προσαρμοσθεί στις ραγδαίες εξελίξεις και ν' ανταποκριθεί στις απαιτήσεις των καιρών.

Πρέπει να σημειωθεί ότι σήμερα, με τη διεύρυνση των παλαιότερων ευρωπαϊκών και διεθνών οργανισμών και τη δημιουργία νέων, στο πλαίσιο των οποίων απαιτείται η στενή συνεργασία όλων των κρατών-μελών τους, το έργο των κεντρικών κρατικών διπλωματικών υπηρεσιών καθώς και των μόνιμων διπλωματικών αποστολών έχει καταστεί σύνθετο και περίπλοκο, αλλά ιδιαίτερα ενδιαφέρον. Εξάλλου, η ραγδαία ανάπτυξη της τεχνολογίας των μεταφορών και της κοινωνίας της πληροφορίας, επιπρέπει πλέον την ενεργό συμμετοχή των κορυφαίων καθ' ύλην αρμοδίων πολιτικών παραγόντων και των ίδιων των ηγετών των κρατών-μελών της διεθνούς κοινότητας στις διπλωματικές διεργασίες, οι οποίες, καθημερινά σχεδόν, λαμβάνουν χώρα στον παγκόσμιο πολιτικό στίβο.

Ωστόσο, παρά την κυριαρχία αυτού του νέου «παγκόσμιου διπλωματικού συστήματος», το οποίο στον σύγχρονο κόσμο διαχειρίζεται τις πολύπλοκες εξωτερικές σχέσεις των λαών, πρέπει να δεχθούμε ότι ορισμένες αρχές και πρακτικές που χαρακτηρίζουν τη λειτουργία του στη διευθέτηση των διεθνών σχέσεων, βασίζονται σε πρότυπα που διαμόρφωσαν παλαιότερες προηγμένες κοινωνίες. Για τον λόγο αυτό και για την πληρέστερη γνώση της ιστορίας της διπλωματίας, απαραίτητη είναι η μελέτη των παλαιότερων γραπτών πηγών, οι οποίες έχουν χαρακτηριστεί «αρχέτυπα» των μεταγενεστερών διπλωματικών εγχειριδίων. Τέτοια ήταν, για παράδειγμα, τα περίφημα έργα, *Ἐκθεσις περὶ τῆς βασιλείου Τάξεως* και *De administrando Imperio* του εστεμμένου συγγραφέα, βυζαντινού αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου ή το έργο *Relatio de legatione constantinopolitana* του γνωστού, τον 10ο αιώνα, πολιτικού και διπλωματικού παράγοντα της Δύσης, επίσκοπου της Κρεμόνας

Λιουμπράνδου, στον οποίο ανατέθηκαν δύο από τις σημαντικότερες πρεσβείες της δυτικής Αυτοκρατορίας στην Κωνσταντινούπολη. Απαραίτητη όμως είναι και η πρόσβαση του ερευνητή στα διπλωματικά αρχεία για την αξιοποίηση του πλούσιου υλικού που περιέχουν (αλληλογραφία, εκθέσεις, έγγραφα, κινηματογραφικό υλικό κ.λπ.), όχι μόνο στην αποτίμηση της κλασικής διπλωματικής ιστορίας, αλλά και στη διερεύνηση της ιστορίας των διεθνών σχέσεων, οι οποίες διαμορφώνονταν από περισσότερους και όχι τόσο εμφανείς παράγοντες.

Για την προσέγγιση, λοιπόν, της ιστορικής διαδρομής της διπλωματίας, την κατανόηση της λειτουργίας της στη σύγχρονη εποχή και του ρόλου που καλείται να παίξει στις σημερινές ραγδαίες διεθνώς εξελίξεις, κυρίως όμως για τον εμπλουτισμό αυτού του προβληματισμού με τις γνώσεις και τις εμπειρίες των ειδικών, το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, στο πλαίσιο των καθιερωμένων πλέον Μορφωτικών Εκδηλώσεων «ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑ», συνδιοργάνωσε με την Διπλωματική Ακαδημία του Υπουργείου Εξωτερικών ένα κύκλο ομιλιών (Μάιος-Ιούνιος του 2003), με τον γενικό τίτλο: «Διπλωματία: η ιστορία και η λειτουργία της έως τη σύγχρονη εποχή». Η επιτυχία αυτού του κύκλου και η μεγάλη απήχηση των διαλέξεων σ' ένα ευρύτατο κοινό που τις παρακολούθησε, οδήγησαν τους ίδιους φορείς στη διοργάνωση και ενός δεύτερου κύκλου (Μάιος 2004), με το συναφές θέμα: «Διπλωματία και διεθνείς σχέσεις της Ελλάδος, 19ος-20ός αιώνας», με σκοπό την ανάδειξη ορισμένων πτυχών αυτής της ευρείας θεματικής, οι οποίες, συνήθως, δεν διερευνώνται στο πλαίσιο της κλασικής θεώρησης της διπλωματικής ιστορίας. Στην πρωτοβουλία των πιο πάνω φορέων και στην πρόσκληση που τους απευθύναμε, ανταποκρίθηκαν πρόθυμα ακαδημαϊκοί, διπλωμάτες, πανεπιστημιακοί καθηγητές, διευθυντές ερευνητικών Ινστιτούτων και ερευνών και ιστορικοί-ερευνητές, των οποίων τις ομιλίες έχουμε την τιμή και τη χαρά να δημοσιεύσουμε στον παρόντα τόμο.

Κλείνοντας το εισαγωγικό σημείωμα, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον αγαπητό συνάδελφο βυζαντινολόγο και διπλωμάτη Δημήτρη Λέτσιο, Διευθυντή Σπουδών της Διπλωματικής Ακαδημίας, για την επιτυχή συνεργασία των δύο

φορέων, την ουσιαστική βοήθειά του στον σχεδιασμό των προγραμμάτων των δύο κύκλων και τη συμβολή του στην οικονομική ενίσχυση αυτής της προσπάθειας εκ μέρους της Διπλωματικής Ακαδημίας του ΥΠΕΞ. Ευχαριστίες εκφράζω επίσης στον πρέσβη και διατελέσαντα διευθυντή της Ακαδημίας κ. Νικόλαο Δεικτάκη και προς όλα τα μέλη του διοικητικού Συμβουλίου της, που μας εμπιστεύθηκαν και ενέκριναν τη συνεργασία των δύο φορέων. Στη θεματική επιλογή και τον σχεδιασμό του δεύτερου κύκλου καθοριστική υπήρξε η συμβολή του αγαπητού φίλου, πανεπιστημιακού καθηγητή και Διευθυντή του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών, Πασχάλη Κιπρομηλίδη, ο οποίος με μια σύντομη εισήγηση εγκαινίασε τη δεύτερη θεματική ενότητα για την ελληνική διπλωματία των νεότερων χρόνων. Του οφείλουμε θερμές ευχαριστίες.

Τέλος, θα ήταν παράλειψη να μην υπενθυμίσω ότι ψυχή αυτού του θεσμού που λειτουργεί με επιτυχία εδώ και χρόνια, είναι η υπεύθυνη του Προγράμματος, κυρία Ελένη Γραμματικοπούλου. Σημαντική είναι, επίσης, η συμβολή της συνεργάτιδάς της, κυρίας Μαίρης Κοντογιάννη, στην άφογη διοργάνωση των κύκλων των επιστημονικών διαλέξεων. Χάρη στην υπευθυνότητα που τις διακρίνει και την εντατική εργασία τους, η παρούσα έκδοση θα προστεθεί στον μακρύ κατάλογο των δημοσιευμάτων του ΕΙΕ, τα οποία, μέσ' από κείμενα υψηλής επιστημονικής εκλαιΐκευσης, τροφοδοτούν ένα ευρύ αναγνωστικό κοινό με γνώσεις από τον χώρο τόσο των θετικών όσο και των ανθρωπιστικών επιστημών, και συμβάλλουν γενικότερα στην πνευματική ανάπτυξη της χώρας.

Σοφία Πατούρα-Σπανού

*Κύρια Ερευνήτρια του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών,
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών*

Α΄ Μέρος

Διπλωματία: Η ιστορία
και η λειτουργία της
έως τη σύγχρονη εποχή

το 9ο βασικό ερώτημα περιλαμβάνει την

Ἐκ τῆς ἑλληνιστικῆς στὴ ρωμαϊκῆ διπλωματία ἢ στῶν κύκλων τὰ στενέματα¹

Κώστας Μπουραζέλης

*Καθηγητὴς Ἀρχαίας Ἱστορίας,
Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν*

Επιτρέψτε μου ν' ἀρχίσω τὴν πρώτη χρονολογικὴ ζώνη εἰσηγήσεων πάνω στὸ γενικότερο θέμα τῆς ἐξέλιξης τῆς διπλωματίας ὡς ὑψηλῆς, σύνθετης ὅσο καὶ πολύτιμης τέχνης ἀλλὰ καὶ λιγότερο ἢ περισσότερο ὀργανωμένης πρακτικῆς στὴν ἐξυπηρέτηση τῶν στόχων τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς κρατικῶν σχηματισμῶν ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα ἕως τὴς μέρες μας μὲ τὸν πιὸ ταιριαστό, νομίζω, τρόπο: διπλωματικά. Γιατί πρέπει, βέβαια, νὰ σᾶς συμφιλιώσω προκαταρκτικὰ μὲ τὴν ἰδέα ὅτι δὲν μπορεῖτε νὰ περιμένετε στὸ σύντομο συνολικὰ χρόνον πού ἀναλογεῖτε ἐδῶ μιὰ πλήρη εἰκόνα τῆς ἀρχαίας φάσης τοῦ ὅλου φαινομένου. Ἐκ τῆς πρεσβεῖας τῆς Ἰλιάδας —κι ἂν θέλετε, ἀκόμη πιὸ πρὶν, ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν κερτιτικῶν ἀρχείων καὶ τὰ ἀποσπασματικά, ἀλλὰ πάντοτε ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τὴς διακρατικὲς ἐπαφὲς τῶν ἀρχαίων ἀνατολικῶν λαῶν— ἕως

1. Κρίθηκε σκοπιμότερο νὰ δημοσιευθεῖ ἐδῶ σχεδὸν αὐτόουσιον τὸ κείμενον τῆς ὁμοτίτης συνοπτικῆς εἰσηγήσεως μὲ τὴν προσθήκην στοιχειώδους βιβλιογραφικοῦ ὑπομνηματισμοῦ.

τὴν ἐναλλαγὴν διπλωματικοῦ καὶ πολεμικοῦ διαλόγου τῆς Ὑστερης Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας μὲ τοὺς μεγάλους καὶ μικροὺς ἀντιπάλους ποὺ δὲν ξέφευγαν ἀλλὰ καὶ τάραζαν τὴ σκιά τῆς, ὁ δρόμος εἶναι μακρὺς. Θεώρησα λοιπὸν σωστότερο νὰ σᾶς παρουσιάσουμε ἐδῶ ἐπιλεκτικὰ καὶ κατὰ τὴν ἐπιστημονικὴ μας εἰδίκευση ὀρισμένες χρονικὲς φάσεις καὶ πτυχὲς αὐτοῦ ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσουμε διπλωματικὴ ἱστορία τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ἀρχικὰ, μὴ μικρὴ ἀνάλυση σημείων τῆς πρὸ κρίσιμης καμπῆς στὴν συνάντηση τῆς παραδοσιακῆς διπλωματίας τῶν ἑλληνιστικῶν κρατῶν μὲ τὶς ἐξελισσόμενες διπλωματικὲς μεθόδους τῆς Ρώμης, καὶ ὕστερα δυὸ μερικὲς συνθέσεις: γιὰ τὸν προσωπικὸ χαρακτήρα τῆς ἑλληνιστικῆς διπλωματίας καὶ γιὰ τὴ διπλωματικὴ πρακτικὴ στὶς σχέσεις τῶν Ρωμαίων αὐτοκρατόρων μὲ τὶς ἑλληνικὲς πόλεις.²

Ἡ χρονιὰ τῆς μάχης τῆς Πύδνας, τὸ 168 π.Χ., ἀποτελεῖ τὸ τέλος τῶν περιφημῶν πενήντα τριῶν περίπου ἐτῶν στὰ ὁποῖα ὁ Πολύβιος (1.1.5) τοποθέτησε τὴ σταδιακὴ ἐγκαθίδρυση τῆς ρωμαϊκῆς ἐπικυριαρχίας στὴ μεσογειακὴ οἰκουμένη: *σχεδὸν ἅπαντα τὰ κατὰ τὴν οἰκουμένην ἐν οὐκ ὄλοις πεντήκοντα καὶ τρισὶν ἔτεσιν ὑπὸ μίαν ἀρχὴν ἔπεσε τὴν Ῥωμαίων*. Ἡ ὀριστικὴ ἦττα καὶ ἡ ἀκόλουθη θεσμικὴ ἐξάλειψη τῆς μοναρχίας τῆς Μακεδονίας, τῆς ἀρχικῆς δηλαδὴ καὶ πάντα ἰδιαίτερα ὑπολογίσιμης μονάδας ἀπὸ τὴν ὁποία εἶχε κάποτε ξεκινήσει ἡ δημιουργία τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου, ἀποτελοῦσε ἓνα ὀρόσημο καὶ γιὰ τὰ διπλωματικὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς ποὺ ἦδη οἱ σύγχρονοι ἀναγκάσθηκαν νὰ συνειδητοποιήσουν. Τὸ βασικὸ σχέδιο διακρατικῶν σχέσεων τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου καὶ ἡ ἀντίστοιχη διπλωματικὴ του πραγματικότητα συνοψιζόταν στὴν ἀναγκαστικὴ καὶ σιωπηρὴ παραδοχὴ ἐνὸς εἴδους ἰσότιμης ὅσο καὶ ἀνταγωνιστικῆς συνύπαρξης τῶν τότε μεγάλων

2. Ἀκόμη χρῆσιμα γενικότερα ἔργα γιὰ τὴν ἀρχαία διπλωματία: F. Adcock - D.J. Mosley, *Diplomacy in Ancient Greece*, Λονδίνο, 1975. E. Olshausen - H. Biller (Hrsg), *Antike Diplomatie*, Ντάρμστατ, 1979. Προστίθενται τώρα τὰ πρακτικὰ ἐνός ἐιδικοῦ συμποσίου: M.G. Angeli-Bertinelli / L. Piccirilli, *Linguaggio e terminologia diplomatica dall' antico oriente all' impero bizantino* (Atti del Convegno Nazionale, Genova, 19.11.1998), Ρώμη 2001 (πρβλ. τὴ βιβλιοκρισία τοῦ F. Canali de Rossi, BMCR, 5.6.2003), καὶ ἡ σύνθεση τοῦ L. Piccirilli, *L' invenzione della diplomazia nella Grecia antica*, Ρώμη, 2002.

λων δυνάμεων, τῆς πτολεμαϊκῆς Αἰγύπτου, τῆς σελευκιδικῆς Συρίας, τῆς αντιγονιδικῆς Μακεδονίας, καὶ τοῦ συνδυασμοῦ τους μὲ τὰ παράλληλα ἢ τεμνόμενα συμφέροντα πολλῶν μικρότερων μοναρχιῶν, πόλεων καὶ συμπολιτειῶν. Τὸ πολιτικὸ μωσαϊκὸ τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου εἶχε διαμορφώσει, ὡς ἄμεσος κληρονόμος τῶν παραδόσεων τῆς κλασικῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητας, διπλωματικὲς συνήθειες ποὺ ἐξέφραζαν ἀκριβῶς τὴν παραπάνω ἀποδεκτὴ ποικιλότητα μεγεθῶν καὶ μορφῶν τῶν ἐπὶ μέρους κρατικῶν ὄντοσφτων. Στὰ πλαίσια αὐτὰ ἡ Ρώμη ἔγινε στὴν ἀρχὴ πολὺ φυσικὰ καὶ ὡς ἓνα βαθμὸ (ἀπὸ τὰ μικρότερα κράτη) ἐνθουσιωδῶς δεκτὴ, ὡς ἓνα ἀκόμη πῖονι τῆς μεγάλης τους σκακιέρας, ὅπου τὰ πράγματα συνεχῶς μεταβάλλονταν ἀλλὰ παρέμενε οὐσιαστικὰ πάντοτε ἡ ἴδια κατάσταση, χωρὶς μόνιμους νικητὲς καὶ ἠττημένους, μὲ πολὺ χῶρο γιὰ διπλωματικὲς παρεμβάσεις καὶ μοιρασμένες δάφνες. Ἦταν χαρακτηριστικὸ ὅτι τόσο μεγαλύτερες (ὅπως οἱ Πτολεμαῖοι) ὅσο καὶ μικρότερες δυνάμεις τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου (ὅπως π.χ. ἡ αἰτωλικὴ συμπολιτεία ἢ καὶ ἀπλὲς πόλεις, ὅπως ἡ Κύζικος) δέχονταν καὶ σεμνύνονταν νὰ παρεμβαίνουν ὡς διαλλακτὲς στὶς διάφορες ἀναμετρήσεις τῶν μικρῶν καὶ μεγάλων συναδέλφων τους. Δὲν ἔλειπαν δηλαδὴ οὔτε οἱ σκληροὶ μερικοὶ πόλεμοι ἀλλὰ οὔτε καὶ οἱ ὑποψήφιοι διαιτητὲς, οὔτε βέβαια καὶ ἡ διάθεση γιὰ τελικὲς εἰρηνικὲς διευθετήσεις βάσει ἀμοιβαίων παραχωρήσεων καὶ ἀνοχῆς. Στους πρωταθλητὲς αὐτῶν τῶν διαιτησιῶν ἀνῆκε ἡ Ρόδος, ἡ σφριγηλὴ ναυτικὴ πολιτεία ποὺ ἴσως περισσότερο ἀπὸ ὅποιαδήποτε ἄλλη στὰ χρόνια μετὰ τὴ διάσπαση τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Ἀλεξάνδρου εἶχε ἀντιληφθεῖ ὅτι ἡ ἔστω πάντοτε εὐαίσθητη καὶ προβληματικὴ διαπίρρηση μῆς γενικότερης εἰρήνης ἐξυπηρετοῦσε καλύτερα τὰ συμφέροντα ὄλων, ἰδιαίτερα ὅμως τῶν μεσαίων καὶ μικρότερων δυνάμεων ποὺ βασίζαν τὴν ἀνεξαρτησία καὶ τὴν ἐνδεχόμενη ἀκμὴ τους ὄχι τόσο σὲ πρόσκτηση νέων ἐδαφῶν ὅσο στὴν ἀποδοτικὴ ὀργάνωση καὶ ἐκμετάλλευση τῶν ἤδη ὑπαρχουσῶν δυνατοσφτων τους. Ἡ Ρόδος λοιπὸν, παρασημοφορημένη στὴ συνείδηση τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου γι' αὐτὴ τῆς τὴ δραστηριότητα, δὲν θεώρησε ἄτοπο νὰ προτείνει πρὸς τὴ Ρώμη τὶς ὑπηρεσίες τῆς γιὰ τὸν εἰρηνικὸ διακανονισμὸ τῶν διαφορῶν Μακεδονίας καὶ Ρωμαίων κατὰ τὴν

κρίσιμη ἀναμέτρηση τῶν τελευταίων μὲ τὸν Περσέα. Ἡ ἴδια ἡ Ρώμη εἶχε στὸ παρελθὸν χαιρετίσει μ' ἀνακούφιση τέτοιες διπλωματικὲς πρωτοβουλίες, ὅπως λόγου χάριν ὅταν ἐπιδίωκε νὰ ἀπαγκιστρωθεῖ ἀπὸ τὸ ἐλλαδικὸ μέτωπο κατὰ τὸν πόλεμο μὲ τὸν Ἀννίβα (πρὶν ἀπὸ τὴν εἰρήνην τῆς Φοινίκης τοῦ 205 π.Χ.). Ἀπλῶς τὸ ἦθος καὶ οἱ μέθοδοι τῆς ρωμαϊκῆς διπλωματίας εἶχαν πιά ἀποστασιοποιηθεῖ ὀριστικὰ ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴ παράδοση. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἡ Ρώμη ἔβλεπε τὴ Ρόδο ἦταν ἐκεῖνος τοῦ πάτρωνα πρὸς τὸν πελάτη, ὁ ὁποῖος τώρα, στὰ μέσα ἐνὸς σκληροῦ πολέμου τοῦ πρώτου μ' ἓναν παλιὸ ἀντίπαλο, εἶχε τὸ θράσος νὰ προτείνει συνδιαλλαγὴν τῶν ἐμπολέμων, ἐνῶ μόνον σταθερὴ καὶ ἀμέριστη στρατιωτικὴ ἐνίσχυση ταίριαζε στοὺς ρόλους πού δεχόταν ἡ Ρώμη. Ἀκόμη χειρότερα: ἤδη πρὶν ἀπ' τὴν ἔκρηξιν τοῦ πολέμου μὲ τὸν Περσέα, ἡ Ρόδος εἶχε δεῖξει πολλὰ συμπάθειες γιὰ τὸν Μακεδόνα βασιλιά, τοῦ ὁποῖου τὴ μέλλουσα σύζυγο, τὴ σελευκίδισσα Λαοδίκη –νέα σφραγίδα στὴν παλιὰ φιλικὴ συνεννόηση τῶν δυναστικῶν οἰκῶν Συρίας καὶ Μακεδονίας– ροδιακὰ πλοῖα εἶχαν ἐπίσημα καὶ συμβολικὰ μεταφέρει στὴν ἀκτὴ τοῦ Β. Αἰγαίου (Πολ. 25.4.8-10). Παράλληλα, μιὰ σημαντικὴ μακεδονίζουσα μερίδα εἶχε κάνει τὴν ἐμφάνισί της στὰ πολιτικὰ πράγματα τοῦ νησιοῦ καί, παρὰ τὴν τυπικὴ διατήρηση τῆς συμμαχίας μὲ τὴ Ρώμη, ἦταν ἀποτέλεσμα πιέσεων αὐτῶν τῶν ἀντιφρονούντων πρὸς τὴ Ρώμη ὅτι ἐπιχειρήθηκε ἡ πρόταση τῆς διαιτησίας μεσοῦντος τοῦ πολέμου. Αὐτὲς οἱ ἐσωτερικὲς μετατοπίσεις καὶ πολιτικὲς ἐναλλαγές στὴ στάση ἐνὸς συμμάχου ἦταν πολὺ οἰκείες στὰ δεδομένα τοῦ ἐλληνιστικοῦ κόσμου, προσέκρουαν ὅμως σαφῶς στὶς ὅλο καὶ αὐστηρότερες ἀπαιτήσεις τῆς ρωμαϊκῆς πίστης ὡς βασικοῦ μοτίβου τῶν πελατειακῶν σχέσεων.³ Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα τὸ χρονοδιάγραμμα τῶν ἐξελίξεων εἰρωνεύθηκε ἀκόμη περισσότερο τὴν ὀσοδήποτε καλοπροαίρετη καὶ παραδοσιακὴ σχεδὸν γιὰ τὰ ἐλληνιστικὰ πλαίσια ροδιακὴ πρωτοβουλία: ἡ ροδιακὴ πρεσβεία πού κόμιζε τὶς προτάσεις συνδιαλλαγῆς παραπέμφθηκε στὴ σύγκλητο κι ἐκεῖ ἔγινε πιά

3. Πρβ. γιὰ τὸ ὅλο θέμα τὴ μελέτη τῆς S. Ager, «Rhodes: The Rise and Fall of a Neutral Diplomat», *Historia* 40 (1991), σσ. 10-41.

δεκτὴ ἀμέσως μετὰ τὴν ἄφιξιν τῆς εἴδησις γιὰ τὴ νίκη στὴν Πύδνα, τῆς τύχης ὥσπερ ἐπίτιδες ἀναβιβζούσης ἐπὶ σκηνῆς τὴν τῶν Ῥοδίων ἄγνοιαν κατὰ τὴ δραματικὴ διατύπωση τοῦ Πολύβιου (29.19.2). Ἔτσι, ἡ ὑπὸ τὸν Ἀγέπολι ροδιακὴ πρεσβεία ἀναγκάσθηκε ἀμήχανα νὰ δηλώσει ὅτι εἶχε σταλεῖ στὴ Ρώμη μὲ σχέδιο εἰρηνευτικῆς διαιτησίας, γιὰ τὸ καλὸ καὶ τοῦ πληττομένου ἀπὸ τὴν παράτασι τῶν ἐχθροπαραξιῶν ἐλληνικοῦ κόσμου καὶ τῆς ἴδιας τῆς ἐπιβαρυνόμενης Ρώμης, τώρα ὅμως ποῦ ὁ πόλεμος εἶχε λήξει, ὅπως (ἀκριβῶς;) ἤθελαν καὶ οἱ Ρόδιοι, συνέχαιραν τοὺς νικητές. Ἄν ἡ μεγαλοψυχία ἀπέναντι στὸν ἠττημένο εἶναι ἐπικερδὴς γιὰτὶ ἐξυψώνει τὸν νικητὴ, δὲν ἔχει τὴν ἴδια θέση ἀπέναντι στὸν ἀμφίβολο σύμμαχο. Ἡ σύγκλητος λοιπὸν ἀπάντησε στὰ παλίμψηστα συγκαρηπτήρια μὲ μιὰ ψυχρολουσία ἐφ' ὅλης τῆς ὕλης: οἱ Ρόδιοι εἶχαν προβεῖ στὸ διάβημά τους καθυστερημένα, ὅταν πιά ὁ Περσέας εἶχε χάσει τὸ παιχνίδι καὶ τὰ ρωμαϊκὰ ὄπλα δὲν διακινδύνευαν τίποτε, ὄχι ἐπομένως γιὰ νὰ σταματήσουν ἕναν ἀμφίρροπο πόλεμο ἀλλὰ γιὰ νὰ διασώσουν ἀπ' τὸ τελικὸ ναυάγιο τὸν ἀντίπαλο τῶν Ρωμαίων. Ἀπέναντι σὲ τέτοιους συμμάχους οἱ συγκλητικοὶ δὲν διέκριναν στὴ συγκυρία αὐτὴ περιθώρια οὔτε εὐεργετικῆς οὔτε κἄν συγκαταβατικῆς συμπεριφορᾶς (...οὔτ' εὐεργετεῖν οὔτε φιλανθρώπως αὐτοῖς ἀποκρίνεσθαι κατὰ τὸ παρὸν ὀφείλειν ἔφασαν, αὐτ. 10). Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὑψώθηκαν στὴ ρωμαϊκὴ σύγκλητο φωνῆς ποῦ πρότειναν ἀκόμη καὶ κήρυξη πολέμου κατὰ τῶν ἄπιστων συμμάχων καὶ μόνο ἡ ψυχραὶμη ἀντίδρασι τοῦ Κάτωνα, μὲ τὸ νομικότητα ἐπιχείρημα ὅτι δὲν μπορούσαν νὰ τιμωρηθοῦν ὅσοι ἀπλῶς εἶχαν σκεφθεῖ κάτι ἀλλὰ δὲν τὸ εἶχαν διαπράξει, ἀπέτρεψε ἕνα τέτοιο δυσμενέστερο ἐνδεχόμενο. Ἀκόμη κι ἔτσι ὅμως ἡ πρόθεσι τῆς αὐτοῦ ροδιακῆς διπλωματίας καταδικαζόταν ἔμμεσα καὶ σύντομα ἡ Ρώμη μὲ τὴν κήρυξη τῆς Δήλου σὲ ἐλεύθερο λιμάνι (χωρὶς καταβολὴ τελῶν) θὰ κατέφερε βαρύτατο πλήγμα στὰ ἀντίστοιχα ἔσοδα καὶ τὴν οἰκονομικὴ εὐρωστία τῆς Ρόδου. Παράλληλα, οἱ περιοχῆς τῶν ἀπέναντι τῆς Ρόδου μικρασιατικῶν ἀκτῶν ποῦ εἶχαν ἀποτελέσει τὴ ρωμαϊκὴ ἐπιβράβευσι τῆς συμμετοχῆς τῶν Ροδίων στὴ συγκαταπολέμησι τοῦ Ἀντίοχου Γ' τῆς Συρίας κηρύσσονταν τώρα ἀπὸ τὴ Ρώμη ἐλεύθερες, ἀποσπῶνταν δηλαδὴ ἀπὸ τὸ εὐρύτερο ροδιακὸ κράτος. Ἡ

Ρώμη δὲν χρειάζοταν πᾶ διπλωματικές ἀλλὰ μόνο συμμαχικές ὑπηρεσίες καὶ ἡ διπλωματία τῆς ξεπλήρωνε τὴν ἑλληνιστικὴ σὲ χρῆμα καὶ σὲ εἶδος.⁴

Ἄλλωστε ἡ Ρόδος δὲν γεύθηκε μόνη τὸ νέο ὕφος τῆς ρωμαϊκῆς διπλωματίας. Ὁ ἄλλος σταθερὸς σύμμαχος τῶν Ρωμαίων ἀπὸ τὴν πρώτη τους παρέμβαση στὰ πράγματα τῆς ἑλληνιστικῆς Ἀνατολῆς, τὸ βασίλειο τῆς Περγάμου, γνώρισε μιὰ παρόμοια ἐξέλιξη τῶν σχέσεών του μὲ τὴ Ρώμη τὴν ἴδια περίοδο. Μετὰ τὸν πόλεμο, ὁ Εὐμένης Β΄ ἔγινε ἐπίσης στόχος πιστευτῆς —ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους (καὶ τὸν Πολύβιο)— φημολογίας γιὰ μυστικές διαπραγματεύσεις μὲ τὸν Περσέα, ποὺ λεγόταν ὅτι εἶχαν ὡς ἀντικείμενο εἶτε τὴν ἀποχώρηση τῶν περγαμνῶν δυνάμεων ἀπὸ τὸν πόλεμο κατὰ τῆς Μακεδονίας εἶτε τὴν ἀνάληψη μεσολαβητικῆς εἰρηνευτικῆς πρωτοβουλίας. Εἶναι χαρακτηριστικὴ, νομίζω, ἡ σύζευξη καὶ ἡ τιμολογικὴ κλίμακα στὴν ὁποία ἀντιστοιχοῦσαν οἱ μορφές αὐτὲς κατὰ τοῦ Εὐμένη: ἡ συμμαχικὴ λιποταξία καὶ ἡ πρόταση διαίτησας συνεντάσσονταν σὲ μιὰ προδοτικὴ συμπεριφορά, μόνο ποὺ γιὰ τὴν πρώτη ὑποτίθεται ὅτι ὁ Εὐμένης εἶχε ἀπαίτησι μόνον 500 τάλαντα, ἐνῶ γιὰ τὴ δεύτερη τὸ τριπλάσιο. Ἀνάλογη λοιπὸν πρέπει νὰ ἦταν καὶ ἡ —κατὰ περίπτωσιν ἀρνητικὴ ἢ θετικὴ— ἐκτίμηση τῆς σημασίας τους. Καὶ ἐδῶ οἱ λογαριασμοὶ παρουσιάσθηκαν μετὰ τὸν πόλεμο πάνω σὲ διάφορους δίσκους διπλωματίας: ὅταν ὁ ἀδελφὸς τοῦ Εὐμένη, ὁ μετέπειτα Ἄτταλος Β΄, ταξίδεψε στὴ Ρώμη μετὰ τὴν Πύδνα γιὰ νὰ συγχαρεῖ κι αὐτὸς καὶ νὰ ἐκθέσει τὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμετώπιζε τὸ βασίλειό τους μὲ τὶς ἐπιθέσεις τῶν Γαλατῶν, —σὲ συζητήσεις του μὲ διάφορους συγκλητικούς— ἔγινε ἀποδέκτης προτάσεων νὰ ἀναγνωρισθεῖ καὶ νὰ ἐνισχυθεῖ ὁ ἴδιος ὡς βασιλιάς εἰς βᾶρος τῆς ἀρχῆς τοῦ ἀδελφοῦ του.⁵ Ἡ δυναστικὴ συνοχὴ τῶν

4. Μιὰ πρόσφατη ζυγισμένη ἀποτίμηση τῶν συνεπειῶν τοῦ Γ΄ Μακεδονικοῦ Πολέμου γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ροδιακοῦ κράτους δίνει ὁ H.-U. Wiemer, *Krieg, Handel und Pioraterie. Untersuchungen zur Geschichte des hellenistischen Rhodos*, Βερολίνο, 2002.

5. Πολ. 30. 1-3, πρβ. Liv. 45.19.1-20.3. Στὶς δύο πηγὲς ὁ Ἄτταλος ἐμφανίζεται ἀρχικὰ εὐήκοος στὶς κρούσεις αὐτὲς καὶ ἀποκαθιστώμενος στὴ γραμμὴ τῆς ἀδελφικῆς ἀφοσίωσης μόνο μετὰ τὴ νουθεσία τοῦ εἰδικὰ ἀποσταλέντος στὴ Ρώμη βασιλικοῦ γιαιτροῦ Στρατίου· ὅπως δὴποτε τὸ στοιχεῖο αὐτὸ εἶναι ὑποπτικῆς γνησιότητας, δὲν νομίζω ὅμως ὅτι χρειάζεται νὰ ὀδηγηθῶμε σὲ γενικότερη ἀμφισβήτηση τοῦ δικαστικοῦ ἐγχειρήματος τῶν συγκλητικῶν. Ἀντίθετα: E. Gruen, *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, Μπέρκλεϋ, 1984, σσ. 573-5.

Ἄτταλιδῶν δὲν ράγισε, ὅμως ἡ σύγκλητος βρῆκε σύντομα τὸν τρόπο νὰ ἐντυπώσει στὸν ἄλλο ὑποτιθέμενο ἄκαιρο μεσολαβητὴ τὸ στίγμα μιᾶς νέας διπλωματικῆς γλώσσας: ὅταν ὁ Εὐμένης Β΄ ἀποφάσισε, τὸν χειμῶνα τοῦ 167/6, νὰ ταξιδέψει ὁ ἴδιος στὴ Ρώμη γιὰ νὰ ξεκαθαρίσει καὶ νὰ ἐλαφρώσει τὴ θέση του, ἡ σύγκλητος —ποῦ εἶχε μόλις δεχθεῖ τιμητικὰ τὸν παλιὸ σύμμαχο τοῦ Περσέα, τὸν Προυσία Β΄ τῆς Βιθυνίας— ἀποφάνθηκε ὅτι εἶχε δεχθεῖ πιά ἀρκετοὺς (δηλαδή ἕναν) βασιλιά γιὰ ἐκείνη τὴν περίοδο καὶ ἀνέθεσε σ' ἕναν ἀπλὸ ταμία (quaestor) ν' ἀνακοινώσει τὴν ἀπόφασή της στὸν ἡλικιωμένο Εὐμένη, ἀμέσως μόλις ἀποβιβάσθηκε στὸ Βρινδῆσιο. Τὸ πρωτόκολλο τῆς ἐπίσκεψης τοῦ παλιοῦ φίλου εἶχε δραστικὰ καὶ εὐγλωττα συντομευθεῖ. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι ὁ προηγηθεὶς βασιλικὸς ἐπισκέπτης, ὁ Προυσίας, πρέπει πράγματι νὰ εἶχε γεμίσει μὲ τὰ σωστὰ αἰσθήματα τῆς καρδιᾶς τῆς συγκλήτου: ὄχι μόνο εἶχε ὑποδεχθεῖ πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια (μᾶλλον πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο Ρώμης-Περσέα) τοὺς Ρωμαίους ἀπεσταλμένους στὸ βασίλειό του ντυμένος συμβολικὰ τὴ στολὴ τοῦ Ρωμαίου ἀπελεύθερου καὶ συσπίνοντας ὁ ἴδιος τὸν ἑαυτὸ του μπροστά τους ὡς *λίβερτον* τῶν Ρωμαίων, ποῦ ἦταν διατεθειμένος νὰ τοὺς κάνει κάθε χάρη καὶ νὰ τοὺς μιμηθεῖ σὲ ὅλα (Πολ. 30.18.4), ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἐπίσκεψή του στὴν ἔδρα τῆς συγκλήτου προσκύνησε σεβαστικὰ τοὺς συγκλητικούς ἀπὸ τὸ κατώφλι λέγοντας «χαίρετε, θεοὶ σωτῆρες» (αὐτ., 5). Ὁ Πολύβιος ἔβρισκε γλοιοδῆ τὴ συμπεριφορά του, ἀλλὰ τέτοια ἔρπετὰ ἔδιναν πιά τὸ μέτρο τοῦ συμμαχικοῦ ἀναστήματος ποῦ ἄξιζε πρόσβαση στὴ σύγκλητο.

Ἀντίθετα, ὁ Εὐμένης δὲν ἄργησε νὰ λάβει καὶ ἕνα ἀκόμη, πρὸ οὐσιαστικὸ μῆνυμα ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ διπλωματία: ὅταν κατόρθωσε τὸ 166 νὰ καταικήσει τοὺς πάντα ἐνοχλητικούς Γαλάτες γείτονές του, εἶδε τὴ Ρώμη νὰ ἐγγυᾶται τὴν ἀνεξαρτησία τους (Πολ. 30.28). Τὸ μάθημα τῶν Περγαμηνῶν εἶχε ὀλοκληρωθεῖ.

Μὲ τὸ τρίτο —καὶ εἰκονιστικὰ ἀκόμη πρὸ γλαφυρὸ— μάθημα πρὸς τυπικούς συμμάχους, ἡ ρωμαϊκὴ διπλωματία ἔδειχνε ἀκόμη πρὸ ἀποφασιστικὰ τὰ ἀστραφετερὰ δόντια τοῦ μειδιάματός της. Μετὰ τὴν ἥττα του στὴ Μαγνησία τὸ 189, τὸ βασίλειο τῶν Σελευκιδῶν εἶχε συμβιβασθεῖ μὲ τὴν ἀπώλεια τῆς

Μ. Ἀσίας καὶ εἶχε ἐντοπίσει τὸ βᾶρος τῆς δραστηριότητάς του σὲ ἀνατολικότερες καὶ νοτιότερες περιοχές, ἔξω ἀπὸ τοὺς χώρους δηλαδὴ ποὺ θὰ μπορούσε νὰ φοβηθεῖ προστριβὲς μὲ τὴ ρωμαϊκὴ βούληση. Ἔως τὴν ἐποχὴ τῆς Πύδνας, ἐπικεφαλῆς του βρισκόταν ἕνας φιλόδοξος ἡγεμόνας (μεγαλωμένος κάποτε ὡς ὄμηρος στὴν ἴδια τὴ Ρώμη), ὁ Ἀντίοχος Δ΄ Ἐπιφανής. Δεῖγμα τῆς πυγμῆς του καὶ τῆς δυναστικῆς ἀδυναμίας (ἀκριβέστερα διχοστασίας) στὴν πτολεμαϊκὴ Αἴγυπτο ἦταν ἡ ἐπιτυχὴς του ἐμπλοκὴ στὶς ἔριδες τῶν αἰώνια ἀντίπαλων ἀδελφῶν τοῦ πτολεμαϊκοῦ θρόνου, τῆς περιβόητης τριάδας: Πτολεμαίου ΣΤ΄ Φιλομήτορα, Πτολεμαίου Η΄, Εὐεργέτη Β΄ (τοῦ ἀποκαλούμενου Φύσκωνα) καὶ τῆς ἀδελφῆς καὶ διαδοχικῆς συζύγου τους Κλεοπάτρας Β΄. Ὑποστηρίζοντας καὶ ὑποστηριζόμενος ἀρχικὰ ἀπὸ τὸν Φιλομήτορα, ὁ Ἐπιφανὴς κατόρθωσε τὸ 170/169 νὰ ἐπιβάλλει τὴν ἀρχὴν του στὴν Αἴγυπτο, γιὰ νὰ δεῖ ὅμως μετὰ ἀπὸ ἕνα διάστημα τὰ διχονοοῦντα ἀδελφία νὰ ξαναμονοιάζουν καὶ νὰ τοῦ ἀνθίστανται. Μὲ πεποίθησι στὴν στρατιωτικὴ του ὑπεροχή, ὁ Σελευκίδης ἐπανεκάμφε δυναμικὰ, προχώρησε ἀκάθεκτος πρὸς τὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ βρισκόταν ἤδη στ' ἀνατολικά της προάστεια (τὴν αἰγυπτιακὴ Ἐλευσίνα), ἕτοιμος νὰ ὀλοκληρώσει τὴ νίκη του μὲ τὴν κατάληψη τῆς πόλης καὶ τὴν ἐκθρόνισι τῶν πτολεμαϊκῶν ἐπιγόνων. Τίποτε δὲν φαινόταν ἰκανὸ νὰ τὸν σταματήσει, ἢ μᾶλλον σχεδὸν τίποτε. Γιατὶ τότε ἀκριβῶς (ἀρχὲς Ἰουλίου τοῦ 168, περίπου ἕνα καίριο δεκαήμερο μετὰ τὴν Πύδνα) παρουσιάσθηκε ξαφνικὰ μπροστὰ του πρεσβευτῆς καὶ κομιστῆς συγκλητικοῦ δόγματος ὁ Ρωμαῖος Γ΄ Ποπίλλιος Λαίνας. Ὁ Ἀντίοχος τοῦ πρότεινε φιλικὰ τὸ κέρρι στὸ γνωστὸ σχῆμα τοῦ καιρείτισμοῦ (*δεξιῶσις*), ἐκεῖνος ὅμως τὸ ἀπέφυγε καὶ νὰ διαβάσει τί τοῦ ζητοῦσε ἢ σύγκλητος: νὰ παραιτηθεῖ τῶν αἰγυπτιακῶν σχεδίων του καὶ νὰ ἐγκαταλείψει τὸ πτολεμαϊκὸ ἔδαφος ἐντὸς τακτικῆς προθεσμίας. Ὁ βασιλιάς ζήτησε χρόνο νὰ σκεφθεῖ καὶ νὰ συσκεφθεῖ μὲ τὸ συμβούλιο τῶν ἐπιτελῶν του, τῶν φίλων του ὅπως ἦταν ὁ χαρακτηριστικὸς τεχνικὸς ὄρος γι' αὐτοὺς στὶς ἑλληνιστικὲς μοναρχίες. Καὶ αὐτὸ ἦταν κάτι πολὺ φυσικὸ καὶ παραδοσιακὸ γιὰ τὰ δεδομένα τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου, ὅπως κατὰ κανόνα καὶ κάθε μοναρχικῆς ἢ ἄλλης διπλωματικῆς πρακτικῆς. Ὁ Ποπίλλιος ὅμως σὲ ἀπάντησι, μᾶς λέει ὁ Πολύβιος (29.27. 4-5), ἔκανε κάτι βαρυσήμαντο κι ἀγέρωχο: μὲ

τὸ κλημάτινο ραβδί πού κρατοῦσε, τὸ μαστούνι τοῦ ὀδοιπόρου, χάραξε στὴ γῆ ἓνα κύκλο γύρω ἀπ’ τὸν Ἀντίοχο καὶ ἀπαίτησε τὴ βασιλικὴ ἀπάντηση πρὶν διαβαθοῦν τὰ ὄρια του. Ὁ Ἀντίοχος ἤξερε καλὰ τοὺς Ρωμαίους καὶ δίστασε ἐλάχιστα. Βγῆκε ἀπ’ τὸν ἀσφυκτικὸ κλοιὸ πού συνιστοῦσε μιὰ ἀπλὴ γραμμὴ στὸ χῶμα κατ’ ἐντολὴ τῆς συγκλήτου, δηλώνοντας πὼς θὰ ἐκτελέσει *pān τὸ παρακαλούμενον ὑπὸ Ῥωμαίων*, καὶ πράγματι μετὰ ἀπὸ μερικὲς μέρες ὑποκώρησε μὲ τὸν στρατὸ του καὶ τὸ ψαλλιδισμένο του φρόνημα εἰς τὰ ἴδια. Ἡ μέρα τῆς Ἐλευσίνας –ὅπως εἶναι γνωστὸ τὸ περιστατικὸ στὴν ἱστορία τῶν ἑλληνορωμαϊκῶν σχέσεων– σηματοδοτοῦσε πλέον ἀπερίφραστα τὴν ἐφαρμογὴ μιᾶς διπλωματίας ἃν ὄχι τῶν κανονιοφόρων, τουλάχιστον τῶν βακτηριῶν, πού ἤξεραν νὰ ἀπειλοῦν ἐπαρκῶς καίδεύοντας τὴ γῆ, πρὶν χρειασθεῖ ν’ ἀκουμπήσουν κἄν τοὺς δυσήνιους ἄρχοντες τῆς Ἀνατολῆς.⁶ Ἡ Ρώμη στένευε ἀποφασιστικὰ τὸν κύκλο τῶν διλημμάτων τῆς πρὸς τὸν ἑλληνιστικὸ κόσμο.

Θὰ μπορούσε νὰ πεῖ κανεὶς, καταλήγοντας, ὅτι –μετὰ τὴν Πύδνα– στὴ ρωμαϊκὴ αὐτοσυνειδησία δὲν ταίριαζε πιά ὁποιοσδήποτε ρόλος μουσικοῦ ὄργάνου, ἔστω καὶ τοῦ πιὸ προβεβλημένου, στὴ συγκορδία τῆς διπλωματίας, ὅπως τὴν κατέγραφαν ἐπὶ χρόνια σὲ ποικίλες παραλλαγὲς οἱ ἑλληνιστικὲς παρτιτούρες: ἡ ὀρχήστρα τῶν πελατῶν ἔπρεπε τώρα νὰ ὑποκλιθεῖ στὸν μοναδικὸ συνθέτη καὶ μαέστρο τῆς.

6. Ἦδη ὁ A.R. Bevan, *The House of Seleucus*, Λονδίνο, 1902, II. σσ. 144-5, διέκρινε ἐδῶ «ἓνα νέο εἶδος διπλωματίας» γιὰ τὰ τότε δεδομένα. Μιὰ νεότερη ἀπόπειρα νὰ ὑποβαθμισθεῖ ἡ ἀξία τοῦ ἐπεισοδίου καὶ ἡ οὐσιαστικὴ μείωση πού δέχθηκε ὁ Ἀντίοχος ὡς πρὸς τοὺς στρατιωτικὸς καὶ πολιτικὸς του στόχους δὲν πείθει: M. Gwyn Morgan, «The Perils of Schematism: Polybius, Antiochus Epiphanes and the “Day of Eleusis”», *Historia* 39 (1990), σσ. 37-76.

Σχέσεις πόλεων και βασιλέων κατά την πρώιμη ελληνιστική περίοδο: ο προσωπικός χαρακτήρας της ελληνιστικής διπλωματίας¹

Πασχάλης Πασχίδης

*Επιστημονικός συνεργάτης
στο Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας/ΕΙΕ*

Οι σχέσεις πόλεων και βασιλέων κατά την ελληνιστική περίοδο, ιδίως μέχρι την επικράτηση της Ρώμης στην ελληνική Ανατολή στις αρχές του 2ου αιώνα, αποτελούν ένα από τα κεντρικά ζητήματα της διπλωματικής πρακτικής της εποχής αλλά και της σημερινής ιστοριογραφίας της. Προφανώς δεν είναι δυνατόν να εξετάσουμε εδώ το πρόβλημα στο σύνολό του. Πρέπει όμως να επισημάνουμε πως η συχνή αδυναμία μας να τοποθετήσουμε με ακρίβεια τις σχέσεις συγκεκριμένων πόλεων με συγκεκριμένους βασιλείς στη νοτιή γραμμή ανάμεσα στην πλήρη υποτέλεια και την πλήρη ανεξαρτησία, η αδυναμία μας δηλαδή να συντάξουμε μια πλήρη τυπολογία των

1. Η διάλεξη αυτή στηρίζεται εν πολλοίς στο τεκμηριωτικό υλικό και τα συμπεράσματα της διδακτορικής διατριβής μου που υποβλήθηκε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών τον Σεπτέμβριο του 2003 [*Μεταξύ βασιλέως και πόλεως. Μελέτες σε προσωπογραφική βάση για τους ανθρώπινους συνδέσμους ανάμεσα στις πόλεις του ελλαδικού χώρου και τα ελληνιστικά βασίλεια (322-190 π.Χ.)*].

σχέσεων πόλης–βασιλιά, οφείλεται ακριβώς στην πολυμορφία της ελληνιστικής διπλωματικής πραγματικότητας. Οι σχέσεις αυτές βρίσκονταν υπό συνεχή διαπραγμάτευση στα πεδία των θεσμών, της ιδεολογίας και της καθημερινής διπλωματικής και πολιτικής πρακτικής. Ο βασιλικός μηχανισμός εξουσίας αφ' ενός είναι υποχρεωμένος να σέβεται ορισμένους τουλάχιστον από τους τύπους της αυτονομίας της πόλης, αφ' ετέρου όμως η πολιτική του αποσκοπεί στη στενότερη δυνατή πρόσδεση της πόλης στη βασιλική συμμαχία, άρα αποσκοπεί στην υπονόμηση της ουσίας της αυτονομίας της. Οι δε πόλεις είναι μεν υποχρεωμένες να αποδεχτούν την πραγματικότητα της υπεροχής της βασιλικής ισχύος, αλλά δεν χάνουν ευκαιρία να υπογραμμίσουν –σε ιδεολογικό, ρητορικό αλλά συχνά και σε πολιτικό επίπεδο– την αυτοτέλειά τους, το απαραβίαστο δικαίωμά τους να θεωρούνται αυτόνομες και κυρίαρχες κρατικές οντότητες.

Η διπλή αυτή αντίφαση δημιουργεί μια εγγενή δομική ασάθεια στο σύστημα διεθνών σχέσεων της περιόδου, καθώς δεν υπήρχαν παγιωμένοι και αναγνωρίσιμοι κανόνες στη σχέση των πόλεων –τουλάχιστον όσων δεν αποτελούσαν βασιλικά ιδρύματα ή άμεσες βασιλικές κτήσεις– και των βασιλέων. Η ασάθεια αυτή, μεταξύ άλλων, ενισχύει ένα φαινόμενο που ούτως ή άλλως χαρακτηρίζει την αρχαία διπλωματική πράξη: τη συχνά καθοριστική σημασία των ατόμων που εμπλέκονται σε αυτήν. Από τους δύο εμπλεκόμενους, η πλευρά της πόλης –η πλευρά του αδυνάτου– έχει μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την εξέταση του ρόλου των ατόμων. Κι αυτό γιατί οι διπλωματικοί απεσταλμένοι του βασιλιά κατά πρώτον υλοποιούν πάντοτε τις επιδιώξεις της πλευράς που εκπροσωπούν, και κατά δεύτερον ο πολιτικός στίβος στον οποίο επιδιώκουν να αυξήσουν το κύρος τους και να ενισχύσουν την ατομική τους θέση είναι και πάλι σχεδόν αποκλειστικά η πλευρά που εκπροσωπούν, η βασιλική αυλή. Όπως θα δούμε, καμία από τις δύο αυτές επισημάνσεις δεν είναι αυτονόητη για τους διπλωματικούς εκπροσώπους των πόλεων.

Η σημασία των συγκεκριμένων προσώπων που διαμεσολαβούν ανάμεσα σε μια πόλη κι έναν βασιλιά είναι φανερή ήδη στο στάδιο της επιλογής τους από την πόλη. Ας δούμε για παράδειγμα την πολιτική της Αθήνας μετά την ήττα του Αντιγόνου Μονόφθαλμου και του Δημητρίου Πολιορκητή στην Ίψο το

301. Στα χρόνια που ακολουθούν, οι Αθηναίοι επιχειρούν προσεκτικά να απεμπλακούν από την επικυριαρχία του Πολιορκητή. Ένα από τα μέσα που χρησιμοποιούν είναι οι επαφές τους με άλλους ισχυρούς βασιλείς, αντιπάλους του Πολιορκητή: τον Λυσίμαχο, τον Κάσσανδρο, ίσως τον Πτολεμαίο. Για την υλοποίηση της πολιτικής αυτής επιλέγονται οι καταλληλότεροι άνθρωποι. Το 299 πρεσβεύει στον Κάσσανδρο ο Φιλιππίδης του Φιλομήλου, ένας ηλικιωμένος πολιτικός ολιγαρχικών τάσεων, υποστηρικτής των Μακεδόνων ήδη από τη δεκαετία του 330 και υπεύθυνος για την τήρηση Μακεδόνων μετά τη μάχη της Χαιρώνειας.² Το ολιγαρχικό και φιλομακεδονικό παρελθόν του Φιλιππίδη καθιστά εξαιρετικά πιθανό το ενδεχόμενο να είχε στο παρελθόν επαφές με το περιβάλλον του Κασσάνδρου, αφού ο Κάσσανδρος και ο πατέρας του Αντίπατρος σχετίζονταν επί δεκαετίες με ορισμένους Αθηναίους ολιγαρχικούς. Στην ίδια πρεσβεία συμμετέχει ανεπισημώς κάποιος Ποσειδίππος, ο οποίος τιμάται για τη συνεισφορά του στην έκβασή της.³ Δεν γνωρίζουμε τίποτε άλλο γι' αυτόν, όμως ο πιο πιθανός λόγος για τον οποίο κρίθηκαν και αποδείχτηκαν απαραίτητες οι υπηρεσίες ενός μη εκλεγμένου ιδιώτη είναι πως ο Ποσειδίππος αξιοποίησε πρότερες επαφές του με την αυλή του Κασσάνδρου για να βοηθήσει την αθηναϊκή αποστολή. Στις επαφές της πόλης με τον βασιλιά Λυσίμαχο στην ίδια περίοδο πρωταγωνιστεί ένας άλλος Φιλιππίδης, ο κωμωδιογράφος Φιλιππίδης του Φιλοκλή,⁴ ο οποίος ανήκε στους επιφανείς Αθηναίους δημοκρατικούς που είχαν εξοριστεί ή αυτοεξοριστεί από την Αθήνα, διαφωνώντας με την εξάρτηση της πόλης από τον Πολιορκητή. Ο Φιλιππίδης είχε καταφύγει στην αυλή του Λυσιμάχου, όπου ανήλθε σε ιδιαίτερα υψηλή θέση. Από τη θέση αυτή αποδείχτηκε (σε μια σειρά περιστάσεων που δεν χρειάζεται να μας

2. Για το παρελθόν και το οικογενειακό περιβάλλον του Φιλιππίδη, βλ. J.K. Davies, *Athenian Propertied Families, 600-300 B.C.*, Οξφόρδη, 1971, σ. 348-49 και D. Whitehead, *Hypereides. The Forensic Speeches*, Οξφόρδη, 2000, σ. 28-29· για την πολιτική δράση του μετά το 301, βλ. SEG 45 (1995) 101, σ. 34-35 και IG II² 641 (Syll³ 362).

3. IG II² 641 (Syll³ 362).

4. Η σημαντικότερη πηγή για την πολιτική δράση του κωμωδιογράφου Φιλιππίδη είναι η επιγραφή IG II² 657. Οι λοιπές πηγές για τον βίο και το έργο του συγκεντρώνονται στο PCG VII 333-52.

απασχολήσουν εδώ) ο κύριος μοχλός της «αθηναϊκής» πολιτικής του Λυσιμάχου και της «λυσιμαχικής» πολιτικής των Αθηναίων, εξασφαλίζοντας στους μεν Αθηναίους ποικίλες ευεργεσίες και τη φιλία του βασιλιά, στον δε Λυσιμάχο την έντονη ιδεολογική προβολή του στην πόλη. Ασφαλή στοιχεία για τις επαφές της Αθήνας με τον Πτολεμαίο δεν διαθέτουμε, αυτή όμως πιθανότατα είναι η περίοδος κατά την οποία ο φιλόσοφος Δημήτριος Φαληρέας, που είχε καταφύγει στην Αλεξάνδρεια μετά την εκδίωξή του από την Αθήνα το 307, στέλνει δωρεές στους πολιτικούς του φίλους στην πόλη.⁵ Να έπαιξε άραγε αντίστοιχο ρόλο με εκείνον του κωμωδιογράφου Φιλιππίδη, ενισχύοντας τη σύνδεση Αθήνας–Πτολεμαίων και, ταυτόχρονα, τον ρόλο του ως διαμεσολαβητή ανάμεσα στις δύο πλευρές; Παρά τις αβεβαιότητες που παραμένουν, φαίνεται πως η αθηναϊκή πολιτεία ήταν σε θέση να χρησιμοποιήσει πολύ διαφορετικούς τύπους πολιτών της: ένα παραδοσιακό στέλεχος των ολιγαρχικών, έναν επιφανή δημοκρατικό που ανήκε στο επιτελείο του Λυσιμάχου, έναν φιλόσοφο και πρώην τύραννο που είχε καταφύγει στην Αλεξάνδρεια και έναν ιδιώτη με μοναδικό πολιτικό προσόν τις μακεδονικές επαφές του.

Τα παραδείγματα από την Αθήνα είναι εν μέρει παραπλανητικά, με την έννοια ότι πρόκειται για μία από τις σχετικά ισχυρές πόλεις της περιόδου. Θα πρέπει να φανταστούμε ότι όσο πιο ανίσχυρη και ασήμαντη ήταν μια πόλη, τόσο μεγαλύτερη ήταν η εξάρτηση της διπλωματίας της από τις προσωπικές επαφές πολιτών της με τους ισχυρούς της εποχής. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Νήσου, μιας μικρής πόλης στην είσοδο του κόλπου του Αδριαμυτείου. Από τη Νήσο καταγόταν ο Θέρσιππος, υψηλόβαθμος αξιωματικός του στρατού του Αλεξάνδρου, ο οποίος επέστρεψε στην πατρίδα του μετά τη λήξη της εκστρατείας. Από ένα ψήφισμα προς τιμήν του⁶ πληροφορούμαστε ότι ο Θέρσιππος εξασφάλισε από τον Αλέξανδρο και από Μακεδόνες αξιωματικούς, μετά τον θάνατο του βασιλιά, μια εντυπωσιακή σειρά ευεργετημάτων για την πόλη του: δωρεά εδαφών στη μικρασιατική περαιά, ολική ή μερική

5. Πλούτ., *Ηθ.* 601F.

6. *IG XII 2*, 645 (OGIS 4).

απαλλαγή από δύο τουλάχιστον αναγκαστικές εισφορές για τους πολέμους των Διαδόχων, εξασφάλιση του δικαιώματος αγοράς σιτηρών από τους σατράπες της Ασίας, γενικότερη εύνοια των Μακεδόνων αξιωματούχων που βρίσκονταν στην περιοχή. Στην περίπτωση της Νήσου, ένας πολίτης αναλαμβάνει προσωπικά την εξωτερική πολιτική και την κρατική οικονομία της πόλης του, αξιοποιώντας τα προσωπικά δίκτυα επαφών που συνήψε κατά τη θητεία του στη μακεδονική διοίκηση.

Θα ήταν όμως αφελές να θεωρήσουμε ότι οι πόλεις εκμεταλλεύονται πάντοτε προς όφελός τους τον προσωπικό χαρακτήρα που μπορούσε να πάρει η διπλωματική επαφή με τη βασιλική πλευρά. Ειδικά για θέματα διπλωματίας ο όρος «πόλη» είναι μια αφαίρεση πίσω από την οποία υποκρύπτεται η διαμάχη ανάμεσα σε ομάδες συμφερόντων. Με την έννοια αυτή, μια ακραία, και για τον λόγο αυτό ίσως πιο διδακτική, εκδοχή διπλωματικών διεργασιών στις οποίες διαφαίνεται η αυξημένη σημασία του ρόλου των ατόμων είναι όταν οι απεσταλμένοι της πόλης επιδιώκουν και επιτυγχάνουν διπλωματικά αποτελέσματα πέρα από τις επιθυμίες και τις επιδιώξεις της πλειοψηφίας του πολιτικού σώματος ή και διαμετρικά αντίθετα με αυτές. Ας δούμε ορισμένα παραδείγματα.

Το φθινόπωρο του 322, οι Αθηναίοι και οι σύμμαχοί τους είχαν ηττηθεί οριστικά στον Λαμιακό πόλεμο, την πρώτη προσπάθεια των ελληνικών πόλεων να αντιπαρατεθούν στη Μακεδονία μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου. Ήταν προφανές ότι με τον νικητή Αντίπατρο δεν μπορούσαν να διαπραγματευθούν οι αντιμακεδόνες πολίτες. Στο προσκήνιο βρέθηκαν λοιπόν δύο πολιτικοί, οι οποίοι γηθήκαν των διαπραγματεύσεων με τους νικητές: ο Δημάδης και ο Φωκίων.⁷ Ο ρήτορας και πολιτικός Δημάδης εκπροσωπούσε μια ομάδα πολιτικών τους οποίους πολύ σχηματικά θα μπορούσαμε να ονομάσουμε φιλομακεδόνες δημοκρατικούς, πολιτικούς δηλαδή που δεν ήταν διόλου αντίθετοι με το κυρίαρχο θεσμικό πλαίσιο της αθηναϊκής δημοκρατίας, αλλά ήταν ταυτόχρονα

7. Για τους δύο αυτούς πολιτικούς, βλ. π.χ. H.J. Gehrke, *Phokion. Studien zur Erfassung seiner historischen Gestalt*, Μόναχο, 1976 και P. Brun, *L'orateur Démade: Essai d'histoire et d'historiographie*, Scripta antiqua 3, Μπροντώ, 2000.

σταθεροί υποστηρικτές της προσέγγισης με τη Μακεδονία και διέθεταν παλαιές και εδραιωμένες προσωπικές σχέσεις με τους Μακεδόνες βασιλείς και αξιωματούχους. Ο γηραιός στρατηγός Φωκίων, αντίθετα, ήταν εκπρόσωπος των ολιγαρχικών που ήταν αντίθετοι όχι μόνο στην αντιπαλότητα με τη Μακεδονία αλλά και στους δημαγωγούς, όπως πίστευαν, δημοκρατικούς πολιτικούς που είχαν επιβάλει την αντιπαράθεση. Το κύρος του Φωκίωνα ήταν μεγάλο, αφού παρά τις πολιτικές του πεποιθήσεις είχε συμμετάσχει σε όλους τους πολέμους κατά των Μακεδόνων και ήταν ο εμπειρότερος ίσως στρατιωτικός ηγέτης των Αθηναίων. Δεν χρειάζεται να επιμείνουμε στις λεπτομέρειες των διπλωματικών διεργασιών.⁸ Φαίνεται πάντως ότι ο Δημάδης δεν έπαιξε σημαντικό ρόλο στις διαπραγματεύσεις, παρότι η συμμετοχή του στην πρεσβεία αποτελούσε επιθυμία της πλειοψηφίας των Αθηναίων πολιτών. Αντίθετα, φαίνεται πως επικράτησε πλήρως η πολιτική ομάδα του Φωκίωνα. Τα μέτρα που δέχτηκε η αθηναϊκή αποστολή ήταν: πληρωμή πολεμικής αποζημίωσης, παράδοση στους Μακεδόνες των ηγετών της αντιμακεδονικής παράταξης, εγκατάσταση μακεδονικής φρουράς στη Μουνικία και εγκαθίδρυση στην πόλη αυστηρού τιμοκρατικού πολιτεύματος με τίμημα 2.000 δραχμών. Ήταν ίσως λογικό να επιθυμεί να επιβάλει τα τρία πρώτα μέτρα ο Αντίπατρος, για να εξασφαλίσει την τιμωρία και τη συμμόρφωση των ηττημένων Αθηναίων. Όμως η πολιτειακή μεταβολή δεν αποτελεί αυτονόητα δική του επιθυμία· η μακεδονική πλευρά επιθυμούσε μεν τον στενό έλεγχο των απείθαρχων Αθηναίων, η πολιτειακή οργάνωσή τους όμως δευτερεύουσα μόνο σημασία είχε για τον Αντίπατρο. Η επιβολή τιμοκρατικού πολιτεύματος αποτελούσε επιδίωξη της ολιγαρχικής ομάδας του Φωκίωνα, τουλάχιστον στον ίδιο βαθμό που αποτελούσε επιθυμία του Αντιπάρχου. Η συνέχεια των γεγονότων ευνοεί την ερμηνεία αυτή. Η έντονη προπαγάνδα της εποχής και ο μεταγενέστερος εξωραϊσμός της στάσης του Φωκίωνα από φιλικές προς αυτόν πηγές υποστηρίζουν ότι τα μέτρα των Μακεδόνων ήταν *φιλάν-*

8. Βλ. κυρίως Πλούτ., *Φωκ.* 26-27 και Διόδ. 18.18.1-6· πρβ. επίσης: Νέπως, *Phoc.* 2.2· Διογ. Λαέρτ. 4.9· [Δημ. Φαλ.], *Π. Αρμ.* 289 (= απ. 183 Wehrli = απ. 12 Stork κ.ά.)· Δημ. Φαλ., απ. 131A-C Stork κ.ά. (= απ. 158-159 Wehrli + Φιλόδ., *Π. Πητ.*, απ. 12 [Sudhaus 2.173])· Πανσο. 7.10.4· Φιλόδ., *Ind. Acad.* VII 22 - VIII 17· Σούδα, λ. *Δημάδης και Αντίπατρος*.

θρῶπα και ότι η πολιτειακή μεταβολή συνιστούσε στην πραγματικότητα επιστροφή στην *πάτριον πολιτείαν* –σαφής ένδειξη ότι υπήρξε η μέριμνα να δικαιολογηθούν τα μέτρα όχι απλώς ως προϊόν της μακεδονικής βούλησης αλλά και ως επωφελείς για την πόλη εξελίξεις. Ο Φωκίων εξελίχθηκε στη συνέχεια σε αδιαφιλονίκητο ηγέτη της πόλης με τη βοήθεια των μακεδονικών όπλων. Αντιστάθηκε σθεναρά σε όλες τις μεταγενέστερες διπλωματικές και στρατιωτικές προσπάθειες των Αθηναίων να απομακρύνουν τη μακεδονική φρουρά και παραδόθηκε τελικά το 318 από τον Πολυπέρχοντα στους εξεγερμένους Αθηναίους που τον καταδίκασαν σε θάνατο για προδοσία.

Το 322 λοιπόν, ο Φωκίων και οι συν αυτώ φαίνεται πως συνδύασαν την αναπόφευκτη αποδοχή των μέτρων που απαιτούσαν οι νικητές Μακεδόνες, με την προώθηση του πολιτικού τους προγράμματος και την ενίσχυση της δικής τους πολιτικής θέσης στην πόλη. Με άλλα λόγια, στη συγκεκριμένη περίπτωση όπως και σε πολλές άλλες, οι διπλωματικοί εκπρόσωποι της πόλης εκμεταλλεύτηκαν τη δυσμενή συγκυρία για να προωθήσουν τις προσωπικές πολιτικές επιδιώξεις τους, που βρίσκονταν σε αντίθεση με τη βούληση της πλειοψηφίας του πολιτικού σώματος.

Το 317 η ιστορία επαναλήφθηκε. Μετά την πώση του Φωκίωνα το 318 και την επαναφορά της δημοκρατίας, η Αθήνα δεχόταν πίεση από τον Κάσσανδρο, ο οποίος ήλεγχε τη μακεδονική φρουρά της Μουνικίας. Καθώς είχε πλέον καταστεί σαφές ότι ο αντίπαλος του Κασσάνδρου και επιμελητής των βασιλέων Πολυπέρχοντα δεν είχε ούτε την ισχύ ούτε τη βούληση να προχωρήσει στην απομάκρυνση της φρουράς, οι Αθηναίοι αποφάσισαν, μετά από έντονες αντιπαραθέσεις στην εκκλησία του δήμου, να διαπραγματευθούν με τον Κάσσανδρο το 317.⁹ Στόχος της πρεσβείας, σύμφωνα με τον Διόδωρο, ήταν *τίθεσθαι τὰ πρὸς αὐτὸν* (τον Κάσσανδρο) *ὡς ἂν ᾗ δυνατόν*, να πετύχει δηλαδή από τον Κάσσανδρο το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα. Μετά από πολλές συναντήσεις συμφωνήθηκαν τα εξής: συμμαχία της Αθήνας με τον Κάσσανδρο, διατί-

9. Διόδ. 18.74.1-3.

ρηση της φρουράς στη Μουνιχία, –υποτίθεται μόνο για τη διάρκεια του πολέμου με τους άλλους Μακεδόνες–, εκ νέου επιβολή τιμοκρατικού πολιτεύματος και ορισμός ενός Αθηναίου ως επιμελητή της πόλης, κατ’ ουσίαν ενός τοποτηρητή του Κασσάνδρου. Δεν είναι τυχαίο ότι «εκλέχτηκε» –προφανώς ορίστηκε από τον Κασσάνδρο– ο φιλόσοφος Δημήτριος Φαληρέας, μέλος της πρεσβείας του 322 και πολιτικός φίλος του Φωκίωνα, ο οποίος στην προηγούμενη περίοδο είχε καταφύγει στη μακεδονική φρουρά της Μουνιχίας για ασφάλεια. Για άλλη μια φορά, η συμφωνία που συνήψαν οι απεσταλμένοι της πόλης (όποιοι και αν ήταν) ξεπερνούσε κατά πολύ τις οδηγίες της πόλης και μάλιστα χωρίς να υπάρχει το πρόσχημα της στρατιωτικής ήπιας, όπως το 322: είναι μάλλον απίθανο ότι οι δημοκρατικοί, που ήλεγχαν το 317 την κατάσταση, θεωρούσαν τη λύση που επιβλήθηκε «το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα».

Γενικότερα, μπορούμε να ανιχνεύσουμε σε πολλές περιπτώσεις διπλωματικών επαφών μιας πόλης με έναν βασιλιά το ίδιο μοτίβο: η πόλη επιθυμεί ή είναι υποχρεωμένη να αναζητεί έναν διαμεσολαβητή με προϋπάρχουσες στενές επαφές με τη βασιλική πλευρά, όταν όμως οι επαφές αυτές είναι υπέρ το δέον στενές, αυτό μπορεί να αποβεί επιζήμιο για τις επιδιώξεις της πόλης. Το πιο ακραίο ίσως παράδειγμα καταγράφει ο Πολύβιος.¹⁰ Το 218, η Σελγη της Πισιδίας πολιορκείται από τις δυνάμεις του Αχαιού, ανταπαιτητή του θρόνου των Σελευκιδών. Περίφοβοι για το μέλλον της πόλης τους, οι Σελγείς αποφασίζουν να στείλουν πρεσβευτή σε έναν στρατηγό του Αχαιού τον Λόγβασι, ο οποίος ήταν θετός πατέρας της συζύγου του Αχαιού. Οι Σελγείς, γράφει ο Πολύβιος, ήταν βέβαιοι πως είχαν βρει τον καταλληλότερο πρεσβευτή: πίστευαν προφανώς ότι οι προσωπικοί δεσμοί του συμπολίτη τους με τον Αχαιό θα τους εξασφάλιζαν την επιείκεια του επιτιθεμένου. Όμως ο Λόγβασις, αντί να μεριμνήσει για την ασφάλεια της πόλης, προτίμησε να παρατείνει τις διαπραγματεύσεις έως ότου έρθει ο ίδιος ο Αχαιός με νέες δυνάμεις, και σκόπευε να του παραδώσει την πόλη με τη βοήθεια ενός μικρού αριθμού στρατιωτών, τους οποίους φιλοξενούσε κρυφά στο σπίτι του. Το γεγονός ότι η επαπειλούμενη

10. Πολ. 5.74-76.

προδοσία έγινε αντιληπτή και ο Λόγβασις εκτελέστηκε από τους συμπατριώτες του δεν έχει ιδιαίτερη σημασία. Σε ό,τι μας αφορά εδώ, το παράδειγμα της Σέλλης απεικονίζει τον κίνδυνο που αποτελούν για την πόλη οι συνομιλητές με τη βασιλική πλευρά, οι οποίοι θεωρούν ότι το ατομικό τους συμφέρον έγκειται στη διευκόλυνση των βασιλικών επιδιώξεων μάλλον παρά στη σωτηρία της πατρίδας τους.

Δεν είναι όμως μόνο σε λίγο πολύ προδοτικές συμπεριφορές ή σε κρίσιμες για την πόλη περιστάσεις, όπως στα παραπάνω παραδείγματα, όπου εντοπίζουμε προσωπικό όφελος των πολιτών που χειρίζονται τις σχέσεις πόλης-βασιλιά. Το φαινόμενο της προσωπικής ωφέλειας των διαμεσολαβητών ανάμεσα στις δύο πλευρές είναι συχνό και πολυσήμαντο.

Το συμφέρον αυτό μπορεί κατ' αρχάς να είναι υλικό. Ήταν συνηθισμένη πρακτική των βασιλέων να προσφέρουν μια χρηματική *έπίδοσιν* σε πολιτικούς υποστηρικτές τους σε μια πόλη, ιδίως όταν η πολιτικοστρατιωτική συμπίεση της πόλης με τον βασιλιά βρισκόταν υπό αμφισβήτηση. Επιπλέον, δεν ήταν σπάνιο το φαινόμενο της κατάχρησης βασιλικών δωρεών από τους διπλωματικούς απεσταλμένους των πόλεων. Ο Άρατος από τη Σικώνα επαινείται από τον Πλούταρχο ακριβώς επειδή δεν καταχράστηκε μια χρηματική δωρεά του Πτολεμαίου προς την πατρίδα του, στις αρχές της δεκαετίας του 240.¹¹

Το όφελος όμως των απεσταλμένων της πόλης και των υποστηρικτών μιας φιλοβασιλικής πολιτικής ήταν κυρίως πολιτικό. Οι ελληνιστικές πόλεις μαστίζονταν από χρόνιες αναταραχές με οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό περιεχόμενο. Σε ένα τέτοιο ασταθές εσωτερικό περιβάλλον, η επαφή ενός πολιτικού ηγέτη με μια βασιλική αυλή έπαιρνε συχνά τον χαρακτήρα αναζήτησης συμμάχου εν όψει της εσωτερικής πολιτικής διαμάχης. Ορισμένοι, όπως ο Δημήτριος Φαληρέας στον οποίο αναφερθήκαμε νωρίτερα, αποκομίζουν από τη σχέση τους με τη βασιλική αυλή τον διορισμό τους στην ηγεσία της πόλης. Άλλοι επιδιώκουν να καταλάβουν πραξικοπηματικά την εξουσία, είτε εξαρχής με τη βοή-

11. Πλούτ., Άρ. 14.1.

θεια των μακεδονικών όπλων είτε στηριζόμενοι εκ των υστέρων σε αυτά –το φαινόμενο παρουσιάζεται ενδημικό στην Πελοπόννησο του 3ου αιώνα. Άλλοι, τέλος, επωφελούνται από τη θέση τους ως προνομιακών συνομιλητών του βασιλιά για να αναρριχηθούν με πιο νομότυπο τρόπο στην ηγεσία της πόλης ή απλώς για να ενισχύσουν την πολιτική τους παρουσία σε αυτήν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Στρατοκλής, η πολιτική κυριαρχία του οποίου στην Αθήνα της περιόδου 307-301 συμβαδίζει με τις πρωτοφανείς τιμές για τον Αντίγονο, τον Δημήτριο Πολιορκητή και τους αξιωματούχους τους, τις οποίες εισπήθηκε στην αθηναϊκή εκκλησία.¹²

Ακόμη μεγαλύτερο ενδιαφέρον έχουν οι περιπτώσεις όπου το όφελος των πολιτικών διαμεσολαβητών δεν εντοπίζεται στην πόλη αλλά στην αυλή με την οποία έχουν επαφές. Η βασιλική αυλή μπορεί να αποτελέσει ασφαλές καταφύγιο για έναν πολιτικό που υποστήριξε τη συμμαχία με τον βασιλιά, αλλά πηγή στρατιωτικά ή πολιτικά. Ο Γλαύκων και ο Χρεμωνίδης, οι δύο Αθηναίοι αδελφοί που ηγήθηκαν του αντιμακεδονικού συνασπισμού ελληνικών πόλεων και του βασιλείου των Πτολεμαίων, κατέφυγαν στην Αλεξάνδρεια μετά την ήττα τους στον Χρεμωνίδειο πόλεμο στη δεκαετία του 260 και έγιναν υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι της πτολεμαϊκής διοίκησης.¹³ Στις αρχές του ίδιου πολέμου, ο φιλόσοφος Μενέδημος, πολιτικός ηγέτης της Ερέτριας, αναγκάστηκε να καταφύγει στην αυλή του παλαιού του φίλου Αντιγόνου Γονατά, όταν η φιλομακεδονική πολιτική που ακολουθούσε οδήγησε στην ανατροπή του από τους συμπολίτες του.¹⁴

Σε άλλες περιπτώσεις, η μετάβαση από την πόλη στη βασιλική αυλή είναι λιγότερο δραματική. Ο ηγέτης του αχαικού Κοινού Άρατος, υποκινητής της συμμαχίας των Αχαιών με τον μακεδονικό θρόνο μετά το 227, όχι απλώς μετα-

12. Οι κύριες πηγές για τις τιμές που επιδαψίλευσαν οι Αθηναίοι στον Δημήτριο και τον Αντίγονο το 307 είναι: Διόδ. 20.46.2· Πλούτ., *Δημήτρ.* 10.3-11.1· 12.1· 13.1-3· Φιλόχορος, *FGrHist* 328 F 48, 165, 166· Πολέμων, απ. 8 (Αρποκρατίων λ. *ἔτη και νέα*). Πρβ. κυρίως Chr. Habicht, *Gottmenschentum und griechische Städte*², *Zetemata* 14, Μόναχο, 1970, σσ. 44-48 και J.D. Mikalson, *Religion in Hellenistic Athens*, *Hellenistic Culture and Society* 29, Μπέρκλεϊ, κ.ά. 1998, σσ. 78-85.

13. Τέλης, *Περί φυγής* 23 (Hense).

14. Διογ. Λαέρτ. 2.142.

τρέπεται σταδιακά σε στενό φίλο και σύμβουλο του Φιλίππου Ε΄ αλλά σε μία τουλάχιστον περίπτωση συμμετέχει επισήμως στο ανακτορικό συμβούλιο,¹⁵ γεγονός που σημαίνει ότι –χωρίς να απεμπολήσει την ιδιότητα του ηγέτη μιας κρατικής οντότητας–, ο Άρατος συμμετέχει σε ένα θεσμοθετημένο όργανο μιας άλλης. Κύριος υποστηρικτής των Μακεδόνων στο Κοινό των Βοιωτών στη δεκαετία του 220 είναι ο Νέων· ο γιος του Νέωνα Βραχυλλής σταδιοδρομεί κυρίως στη μακεδονική διοίκηση, διατελώντας, μεταξύ άλλων, επιστάτης της Σπάρτης για λογαριασμό του μακεδονικού θρόνου, και μόνο προς το τέλος της ζωής του επιστρέφει στην πολιτική ζωή της Βοιωτίας.¹⁶ Υπάρχει πληθώρα σχετικών παραδειγμάτων, που καθιστούν σαφές ότι η επαφή με μια βασιλική αυλή συνιστά πάντοτε μια καλή κίνηση σταδιοδρομίας για έναν πολιτικό μιας ελληνικής πόλης και τους απογόνους του, είτε η σταδιοδρομία αυτή θα συνεχιστεί στην πόλη του είτε στη βασιλική αυλή.

Η επιρροή ανθρώπων οι οποίοι ανήκουν, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, ταυτόχρονα στην πόλη και στον βασιλικό διοικητικό μηχανισμό συνιστά εξάλλου ένα κεντρικό φαινόμενο της σχέσης πόλεων και βασιλείων. Ας δούμε δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα. Ο Αθηναίος Καλλίας¹⁷ ήταν αξιωματικός του πολεμαϊκού στόλου. Στη διάρκεια της προσπάθειας των Αθηναίων το καλοκαίρι του 287 να αποτινάξουν τον μακεδονικό έλεγχο, προσέφερε πολύτιμες στρατιωτικές και διπλωματικές υπηρεσίες στην Αθήνα, χωρίς να είναι σαφές εάν ακολούθησε ρητές οδηγίες του Πτολεμαίου ή εάν ερμήνευσε την πολεμαϊκή πολιτική μέσα από το πρίσμα της πατριωτικής του διάθεσης. Στη συνέχεια, ο Καλλίας επέστρεψε στην Αλεξάνδρεια, όπου βοηθούσε αποτελεσματικά όλες τις αθηναϊκές πρεσβείες προς την πολεμαϊκή αυλή. Στην περίοδο 282-278 εγκαταστάθηκε στην πατρίδα του. Στο διάστημα αυτό ο Καλλίας παρέμεινε ο κύριος διπλωματικός εκπρόσωπος της Αθήνας στην πολεμαϊκή αυλή, όχι πλέον ως βασιλικός αξιωματούχος που μεσολαβεί για την ευνοϊκή αντιμετώπι-

15. Πολ. 4.23.5-24.3.

16. Για τον Βραχυλλη, βλ. Πολ. 18.1.2· 18.43· 20.5.12-14· 20.7.3· 22.4.7· Πλούτ., *Φλαμ.* 6.1· Λίβιος 33.27.8.

17. *SEG* 28 (1978) 60.

ση των Αθηναίων πρεσβευτών, αλλά ως πρεσβευτής και θεωρός ο ίδιος· όχι δηλαδή ως εκπρόσωπος της πολεμαϊκής διοίκησης που αντιμετώπιζε ευνοϊκά τα αθηναϊκά αιτήματα, αλλά ως εκπρόσωπος του αθηναϊκού κράτους που αξιοποιούσε το πολεμαϊκό παρελθόν του. Ο Καλλίας μάλιστα επέστρεψε αργότερα στην πολεμαϊκή διοίκηση, έγινε στρατιωτικός διοικητής της Αλικαρνασσού στην Καρία και εξακολούθησε να διαμεσολαβεί ανάμεσα στην πατρίδα του και τον εργοδότη του.

Το 322, πιθανότατα στη διάρκεια των διαπραγματεύσεων με τον Αντίπατρο στις οποίες αναφερθήκαμε νωρίτερα, ο Αθηναίος Αρχέδικος προτείνει την τιμνηση κάποιων Μακεδόνων.¹⁸ Από το ψήφισμα το οποίο εισηγείται στην εκκλησία σώζεται μόνο μία φράση από την αρχή του αιτιολογικού· πρόκειται όμως για μία φράση - κλειδί: *ὅπως ἂν ὡς πλεῖστοι τῶν τοῦ βασιλέως φίλων καὶ Ἀντιπάτρου, τετιμημένοι ὑπὸ τοῦ δήμου τῶν Ἀθηναίων, εὐεργετῶσιν τὴν πόλιν τῶν Ἀθηναίων...* Ως εδώ, βρισκόμαστε στο παραδοσιακό διπλωματικό «οπλοστάσιο» της πόλης: οι Αθηναίοι τιμούν Μακεδόνες αξιωματούχους ούτως ώστε να κερδίσουν την εύνοιά τους και να τύχουν καλύτερης αντιμετώπισης από τον Αντίπατρο. Το ενδιαφέρον όμως είναι ότι ο Αρχέδικος που προτείνει το ψήφισμα αυτό είναι γνωστός από άλλες πηγές ως ολιγαρχικών τάσεων φιλομακεδών και μάλιστα ως ένας *τῶν Ἀντιπάτρου φίλων*.¹⁹ Τα κίνητρα του Αρχεδίκου είναι ενδεχομένως αγνά: ίσως θεωρεί απλώς ότι σε αυτήν την κρίσιμη για την πόλη του στιγμή η μόνη λύση είναι η κολακεία προς τους Μακεδόνες. Δεν μπορούμε όμως να παραβλέψουμε το γεγονός ότι ένας *φίλος* του Αντιπάτρου στην Αθήνα προτείνει την τιμνηση των Μακεδόνων *φίλων* του Αντιπάτρου. Ο Αρχέδικος εκπροσωπεί και ταυτόχρονα συνδέει πολλά σύνολα: συνδέει δύο κρατικές οντότητες: την Αθήνα και το μακεδονικό βασίλειο· ανήκει στους Αθηναίους πολίτες αλλά και, ειδικότερα, στους φιλομακεδόνες ολιγαρχικούς. Ως *φίλος* του Αντιπάτρου στην Αθήνα, δηλαδή ως φιλομακεδών Αθηναίος, μπορεί δυνητικά να μεταπηδήσει στους *φίλους* του Αντιπάτρου με

18. SEG 42 (1992) 91.

19. Πολ. 12.13.7.

την τεχνική έννοια του όρου, να γίνει δηλαδή μέλος του επιτελείου του μακεδόνα ηγέτη. Η προσωπική στρατηγική του Αρχεδίκου, όπως και αρκετών άλλων πολιτικών της περιόδου, δεν μπορεί παρά να είναι η συνισταμένη της ταυτόχρονης ένταξής του στα διαφορετικά αυτά σύνολα.

Γενικότερα, κατά την εξέταση της σχέσης μιας πόλης ή ενός Κοινού με έναν βασιλιά, δεν πρέπει ποτέ να λησμονούμε ότι, όποιες και αν είναι οι θεσμικές λεπτομέρειες και οι ιστορικές συγκυρίες της σχέσης, αυτή υλοποιείται πάντοτε μέσα από τη διαμεσολάβηση συγκεκριμένων ανθρώπων και επηρεάζεται από τη λειτουργία συχνά πολυσύνθετων δικτύων προσωπικών σχέσεων. Οι πόλεις προσπαθούν να εκμεταλλευτούν τα δίκτυα αυτά προς όφελός τους. Επιζητούν τις υπηρεσίες βασιλικών αξιωματούχων που κατάγονται από την πόλη ή έχουν τιμηθεί στο παρελθόν σε αυτήν είτε πάλι έχουν για άλλους λόγους μια ηθική υποχρέωση να προωθήσουν τα συμφέροντά της· επιδιώκουν την επαφή με άλλα μέλη της βασιλικής οικογένειας που για λόγους συγκυρίας είναι πιθανό να προωθήσουν το αίτημά τους· χρησιμοποιούν ως διπλωματικούς απεσταλμένους πολίτες που έχουν ήδη επαφές με τη βασιλική αυλή ή είναι πιθανό να γίνουν ευνοϊκά δεκτοί εκεί, όπως οι λόγιοι, οι αθλητές, οι ηθοποιοί και οι φιλόσοφοι, που αποτελούσαν πάντοτε ένα «καλό χαρτί» στο διπλωματικό παιχνίδι της αρχαιότητας· οργανώνουν συνειδητά σχέσεις ευεργεσίας, που αποτελούσαν κατά παράδοση ένα ισχυρό εργαλείο ηθικής δέσμευσης τόσο του ευεργετούντος όσο και του ευεργετουμένου. Πολλές πόλεις και πολλοί σώφρονες ηγέτες προσπαθούν να αξιοποιήσουν τον ανταγωνισμό των βασιλέων, συνάπτοντας ταυτόχρονες σχέσεις με περισσότερους από έναν βασιλείς ή εναλλάσσοντας τις συμμαχίες τους ανάλογα με την ιστορική συγκυρία. Γενικότερα, οι ελληνιστικές πόλεις επιδεικνύουν μια αξιοσημείωτη διπλωματική ευστροφία στην προσπάθειά τους να επιβιώσουν πολιτικά και να διατηρήσουν την αυτονομία τους απέναντι στα βασίλεια, που ήταν κατά τεκμήριο ισχυρότερα από πλευράς οικονομικών πόρων και στρατιωτικής ισχύος.

Ο διπλωματικός αυτός δυναμισμός όμως υλοποιείτο αναγκαστικά από ανθρώπους των οποίων ο πολιτικός ορίζοντας ήταν ήδη –ή γινόταν εξ αντικειμένου– πολύ ευρύτερος από τα όρια της πατρίδας πόλης. Οι βασιλείς παρέμε-

ναν ο καλύτερος μισθοδότης ενός ελεύθερου ανθρώπου, όπως γράφει ο Θεόκριτος για τον Πτολεμαίο Β'.²⁰ Ο βασιλικός διοικητικός μηχανισμός είχε πάντοτε ανάγκη για νέα μέλη με πολιτική και στρατιωτική εμπειρία και ο κόσμος των ελληνικών πόλεων αποτελούσε την κατεξοχήν πηγή του ανθρώπινου αυτού δυναμικού. Ενώ λοιπόν η πόλη παραμένει ο κύριος παραγωγός πολιτικής ταυτότητας, οι ατομικές επιλογές των ηγετών της αρχίζουν να ξεπερνούν το στενό πλαίσιο της. Ανεξάρτητα από το αν ο πολίτης που χειρίζεται τις επαφές με έναν βασιλέα προωθεί ευσυνειδήτητα τα συμφέροντα της πόλης του ή όχι, η ευκαιρία μιας καλύτερης σταδιοδρομίας που αντιπροσωπεύει η επαφή με τη βασιλική αυλή επηρεάζει αναπόφευκτα και την ίδια τη σχέση της πόλης με τον βασιλιά. Παρότι λοιπόν τα ελληνιστικά βασίλεια απέτυχαν ή δεν πρόλαβαν, λόγω της επικράτησης των Ρωμαίων, να ενσωματώσουν πλήρως τις πόλεις στη θεσμική δομή τους, αξιοποίησαν και αυτά τους ανθρώπινους συνδέσμους ανάμεσα στις δύο πλευρές, και μάλιστα με έναν τρόπο που μετατόπιζε διαρκώς το πολιτικό κέντρο βάρους από την πόλη προς τη βασιλική αυλή.

Θα μπορούσε κανείς να αντιπείνει ότι τα παραπάνω μοτίβα δεν είναι νέες εξελίξεις στην ελληνική πολιτική ζωή. Οι ισχυρές πόλεις του 5ου και του 4ου αιώνα –η Σπάρτη, η Αθήνα, η Θήβα– διέθεταν και αυτές πολιτικούς υποστηρικτές στο εσωτερικό των μικρότερων πόλεων, οι οποίοι αντλούσαν πολιτική δύναμη από εξωτερικούς παράγοντες. Τα χρήματα του Πέρση βασιλιά ή του Φιλίππου Β' μπορούσαν να παίξουν εξίσου σημαντικό ρόλο με εκείνα ενός Πτολεμαίου. Ο Αλκιβιάδης μπορούσε να αναζητεί προσωπική εξουσία ανάμεσα στην Αθήνα, τη Σπάρτη και τις περσικές σατραπείες με μια κινητικότητα εξίσου μεγάλη με οποιαδήποτε ελληνιστικού ηγέτη. Όμως υπάρχουν διαφορές. Οι βασιλείς της ελληνιστικής περιόδου είναι πολύ περισσότερο παρόντες, ακόμη και σε μια τύποις ανεξάρτητη πόλη, απ' ό,τι η κλασική Αθήνα ή ο Πέρσης βασιλιάς. Είναι ή παρουσιάζονται οι ευεργέτες και οι σωτήρες της πόλης, με ανδριάντες τους να κοσμούν το αστικό κέντρο· οι σύμμαχοι για την απαλλαγή της πόλης από την κυριαρχία των αντιπάλων βασιλέων· οι υποτιθέμενοι

20. Θεόκρ., *Ειδ.* 14.58-65.

προσπιπτός της ελευθερίας των ελληνικών πόλεων στο σύνολό τους· οι δυνάμει σύμμαχοι ενός φιλόδοξου πολιτικού· ένας, ή μάλλον –και αυτό έχει σημασία– περισσότεροι πόλοι έλξης για πολύ περισσότερους ανθρώπους, πόλοι έλξης πολύ εγγύτεροι, με τη γεωγραφική και πολιτισμική έννοια, από την αυλή του βασιλιά των Περσών. Με την έννοια αυτή, η ελληνιστική περίοδος συνιστά, στο πεδίο της πολιτικής ένταξης, ταυτότητας και δράσης (όπως εξάλλου και σε ποικίλα άλλα πεδία) ένα μεταβατικό στάδιο, στο οποίο τίθενται σε κίνηση οι μηχανισμοί διάθρωσης του πολιτικού πολιτισμού που είχε επίκεντρο την πόλη (η επανάληψη της ίδιας ρίζας ας θεωρηθεί σκόπιμη). Αν ο Αλκιβιάδης αποτελεί την εξαίρεση που επιβεβαιώνει τον κλασικό κανόνα της πόλης ως κυρίαρχου πλαισίου μέσα στο οποίο διεξάγεται ο πολιτικός βίος,²¹ οι χιλιάδες πολίτες της ελληνιστικής περιόδου, οι οποίοι σε κάποια στιγμή της ζωής τους, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, θέτουν τον εαυτό τους στην υπηρεσία ενός βασιλιά, συνδιαμορφώνουν σταδιακά μια τελείως διαφορετική πραγματικότητα τόσο στο εσωτερικό των πόλεων όσο και στην ελληνιστική κοινωνία γενικότερα.

21. Δεν παραβλέπω τη σημασία που σε πολλές περιοχές είχε η άλλη μορφή πολιτειακής οργάνωσης των αρχαίων Ελλήνων, το *έθνος*, δηλαδή το ενιαίο ή ομόσπονδο εθνικό (ή «εθνικό») κράτος· όμως η πόλη ήταν το πολιτειακό μόρφωμα που κυρίως χαρακτήρισε την αρχαϊκή και κλασική περίοδο, τουλάχιστον στο επίπεδο της πολιτικής ιδεολογίας και νοοτροπίας.

Ὀψεις τῆς διπλωματίας τῶν πόλεων τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἑγεμονίας (1ος–3ος αἰ. μ.Χ.)

Γ. Α. Σουρῆς

*Επίκουρος Καθηγητῆς Αρχαίας Ιστορίας,
Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν διοικητικὸ φόρτο καὶ τὶς συχνὰ ὑπέρογκες δαπάνες ποὺ συνεπαγόταν γιὰ ἓνα κράτος –ἀρχαῖο ἢ νεότερο– ἡ κατοχὴ μιᾶς τεράστιας αὐτοκρατορίας, τὸ ρωμαϊκὸ κράτος ἀπασχολοῦσε γιὰ τὴ διοίκηση τῆς τεράστιας αὐτοκρατορίας του, ἓναν πολὺ περιορισμένο ἀριθμὸ ἀξιωματούχων καὶ κρατικῶν ὑπαλλήλων, καὶ ὅπωςδήποτε μικρότερο ἀπὸ ὅποι-οδήποτε ἄλλο ἱστορικὸ παράλληλο αὐτοκρατορίας, ἀκόμα καὶ αὐτῆς τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἑγεμονίας τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ.¹ Στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰῶνα μ.Χ., ἡ Ρώμη ἀπασχολοῦσε μόνον ἑκατὸν ἐξήντα περίπου ἀνώτατους ἀξιωματούχους συγκλητικῆς ἢ ἰππικῆς τάξεως γιὰ τὴ διοίκηση τῶν ἐπαρχιῶν της, γιὰ τὴ διοίκη-ση δηλαδὴ σαράντα πέντε ἢ πενήντα πέντε περίπου ἑκατομμυρίων ὑπηκόων.²

1. Βλ. σχετικὰ Μ. Finley, «Empire in the Greco-Roman World», *G&R* 25 (1978), σ. 8.

2. Βλ. Κ. Hopkins, *Death and Renewal*, Καίμπριτζ, 1983, σ. 186· πρβλ. G.P. Burton, «Government and the Provinces», στὸ J. Walsler (ἐκδ.), *The Roman World*, τόμ. Ι, Λονδίνο -

Ποιὸ ἦταν τὸ κλειδί γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς «διοίκησης χωρὶς γραφειοκρατία», ὅπως προσφυῶς χαρακτηρίστηκε τὸ ρωμαϊκὸ αὐτοκρατορικὸ σύστημα διοίκησης σὲ σχετικὰ πρόσφατη συνθετικὴ μελέτη;³ Σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, βάση τῆς ἐπαρχιακῆς διοίκησης ἀποτελέσασε ἡ τοπικὴ αὐτοδιοίκηση: οἱ πόλεις ἢ οἱ φυλετικὰ ὀργανωμένες κοινότητες τῆς αὐτοκρατορίας συνέχιζαν καὶ μετὰ τὴ ρωμαϊκὴ κατάκτηση νὰ ρυθμίζουν σὲ μεγάλο βαθμὸ οἱ ἴδιες τὰ τοπικὰ τους ζητήματα καὶ οὐσιαστικὰ νὰ αὐτοδιοικοῦνται. Οἱ ἐπεμβάσεις τῆς ρωμαϊκῆς διοίκησης στὰ ἐσωτερικὰ τους εἶχαν ἐν πολλοῖς *ad hoc* χαρακτῆρα καὶ ἦταν πάντα σχετικὰ περιορισμένες.⁴

Στὸ πλαίσιο τοῦ διοικητικοῦ αὐτοῦ συστήματος, οἱ πόλεις ἢ τὰ συλλογικὰ τους ὄργανα (*κοινὰ* στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες, *consilia* ἢ *communia* στὶς δυτικὲς) εἶχαν τὴ δυνατότητα, γιὰ μείζονα ὅπωςδήποτε θέματα, νὰ ἐπικοινωνοῦν ἀπευθεῖας μὲ τὴν κεντρικὴ ἢ τὴν ἐπαρχιακὴ διοίκηση μέσω τῆς ἀποστολῆς πρεσβειῶν. Αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀνάπτυξη μιᾶς ἔντονης διπλωματίας στὸ ἐσωτερικὸ τῆς αὐτοκρατορίας, ἡ ὁποία παρέμεινε ἀμείωτη μέχρι περίπου τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰῶνα μ.Χ. Οἱ διπλωματικὲς ἀποστολὲς πρὸς τὶς ρωμαϊκὲς ἀρχὲς γίνονται μάλιστα μὲ τέτοια συχνότητα ἀπὸ μέρους ἀρκετῶν πόλεων καὶ γενικὰ τὸ φαινόμενο λαμβάνει τόσο μεγάλη ἔκταση, ὥστε ἡ ἐποχὴ τῆς Ἡγεμονίας νὰ χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰν «ἀτέρμονα διακίνηση ἐπαρχιακῶν πρεσβειῶν».⁵ Κύριος ἀποδέκτης αὐτῶν τῶν πρεσβειῶν

Νέα Ὑόρκη, 1987, σ. 426· P. Garnsey - R. Saller, *Ἡ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία. Οἰκονομία, κοινωνία καὶ πολιτισμὸς*, μτφρ. Β. Ἀναστασιάδης, Ἡράκλειο, 1995, σσ. 25-26· G.B. Miles, «Roman and Modern Imperialism: a Reassessment», *Comparative Studies in Society and History* 32 (1990), σ. 640.

3. Garnsey - Saller, *ὁ.π.* (σημ. 2), σσ. 25-35.

4. *Στο ἴδιο*, σσ. 44-53.

5. Βλ. σχετικὰ F. Millar, *The Emperor in the Roman World*, Λονδίνο, 1992² (= F. Millar, ERW), σσ. 375-385· Τοῦ ἰδίου, «The Greek City in the Roman Period», σὺ Μ. Hansen (ἐκδ.), *The Ancient Greek City State*, Κοπεγχάγη, 1993, σ. 246. Τὸ θέμα τῆς ἐπαρχιακῆς διπλωματίας κατὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ ἀπασχόλησε ἰδιαίτερα τὴν ἔρευνα τὶς τελευταῖες δεκαετίες, τόσο σὲ συνθετικὲς μελέτες, βλ. G.A. Souris, *Studies in Provincial Diplomacy under the Principate*, διδακτορικὴ διατριβή, Καίμπριτζ, 1984 (= G.A. Souris, *Studies*)· Fr. Quass, *Die Honorationenschicht in den Städten des griechischen Ostens*, Στουτγάρδη, 1993, σσ. 168-176· G. Ziethen, *Gesandte vor Kaiser und Senat. Studien zum römischen Gesandtschaftswesen*

εἶναι ἡ πηγή τῶν προνομίων καὶ τῶν παροχῶν, ὁ αὐτοκράτορας. Ἀντίθετα, οἱ μαρτυρίες γιὰ πρεσβεῖες πρὸς τὴ ρωμαϊκὴ σύγκλητο ἢ τοὺς ἐπαρχιακοὺς διοικητὲς εἶναι σχετικὰ περιορισμένες.⁶

Οἱ πηγὲς ποὺ τεκμηριώνουν αὐτὴ τὴν ἐντυπωσιακὴ γιὰ τὰ δεδομένα τοῦ ἀρχαίου κόσμου διπλωματικὴ δραστηριότητα εἶναι κυρίως δύο κατηγορίες ἐπιγραφικῶν κειμένων. Πρῶτον, οἱ τιμητικὲς ἢ οἱ ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὲς γιὰ πολίτες ποὺ ἔλαβαν μέρος σὲ πρεσβεῖες αὐτοῦ τοῦ εἴδους· καὶ δεύτερον, οἱ αὐτοκρατορικὲς ἐπιστολές, οἱ ἀπαντήσεις δηλαδὴ τῶν αὐτοκρατόρων σ' αὐτὲς τὶς ἀποστολές. Ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν ἐπιγραφῶν καὶ τῶν δύο αὐτῶν κατηγοριῶν προέρχεται ἀπὸ ἑλληνικὲς πόλεις τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς αὐτοκρατορίας, ἐνῶ ἡ παρουσία σχετικῶν μαρτυριῶν στὶς λατινόφωνες πόλεις τῶν δυτικῶν ἐπαρχιῶν, γιὰ λόγους ποὺ εἶναι δύσκολο νὰ διευκρινιστοῦν, εἶναι γενικὰ ἰσχνή.⁷

Οἱ ἐπιγραφικὲς αὐτὲς μαρτυρίες σὲ συνδυασμὸ μὲ σποραδικὲς σχετικὲς ἀναφορὲς στὶς γραμματειακὲς πηγὲς καὶ στοὺς παπύρους μᾶς γνωρίζουν ἀρκετὲς ἑκατοντάδες διπλωματικὲς ἀποστολές κυρίως πρὸς τὸν αὐτοκράτορα καὶ δευτερευόντως πρὸς τὴ ρωμαϊκὴ σύγκλητο καὶ τοὺς ἐπαρχιακοὺς διοικητὲς, ἀπὸ μέρους ἑκατὸν πενήντα περίπου πόλεων, ἐπαρχιακῶν κοινῶν καὶ ἐπαγγελματικῶν συλλόγων, καθὼς καὶ τετρακόσια περίπου πρόσωπα ποὺ ἔλαβαν μέρος σὲ μιὰ ἢ καὶ περισσότερες ἀποστολές.⁸

zwischen 30. v.Chr. und 117 n.Chr., St. Katharinen, 1994· Chr. Habicht, «Zum Gesandtschaftsverkehr griechischen Gemeinden mit römischen Instanzen während der Kaiserzeit», *Ἀρχαιολογία* 11 (2001–2002), σσ. 11–27· ὅσο καὶ σὲ αὐτόνομες δημοσιεύσεις νέων ἐπιγραφῶν, π.χ. N. Ehrhard - P. Weiss, *Chiron* 25 (1995), σσ. 315–331 (SEG XLV, 1604)· P. Herrmann, *Tyche* 12 (1997), σσ. 111–123 (SEG XLVII, 1656)· G. Petzl, *EA* 31 (1999), σσ. 95–97 (SEG XLIX, 1853)· ἢ παπύρων, π.χ. F.A.J. Hoogendijk - P. Van Minnen, *Tyche* 2 (1987), σσ. 41–47 (SB 13774–13776)· Γ.Α. Σουρῆς, *Ἑλληνικά* 40 (1989), σσ. 153–160 (SB 14469). Γιὰ τὶς πρεσβεῖες τῶν ἑλληνικῶν πόλεων στὴ Ρώμη κατὰ τὴ ρεπουμπλικανὴ ἐποχὴ, βλ. F. Canali de Rossi, *Le ambascerie dal mondo greco a Roma in età repubblicana*, Ρώμη, 1997.

6. Γιὰ τὶς πρεσβεῖες πρὸς τὴ σύγκλητο, βλ. R.J.A. Talbert, *The Senate in Imperial Rome*, Πρίνστον, 1984, σσ. 411–425.

7. Millar, *ERW*, σ. 8· Souris, *Studies*, σσ. 63–66.

8. Souris, *Studies*, σ. 14.

Οί πληροφορίες που άμεσα ή έμμεσα συνάγονται από την πρώτη κατηγορία πηγών που αναφέραμε, δηλαδή από τις τιμητικές ή τις επίτιμβιες επιγραφές, είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες καθώς φωτίζουν, ανάμεσα σε άλλα, θέματα που αφορούν στον τόπο συνάντησης των πρέσβων με τον αυτοκράτορα, στις δυσχέρειες και τους κινδύνους των συχνά υπερπόντιων ταξιδιών που οί αποστολές αυτές προϋπέθεταν, στη συχνότητά τους, στον τρόπο χρηματοδότησής τους, στην κοινωνική θέση των πρέσβων στις τοπικές τους κοινωνίες.

Ο προορισμός της μεγάλης πλειοψηφίας των αποστολών ήταν φυσικά ή Ρώμη. Υπάρχουν ωστόσο ποσοδικές μαρτυρίες για μακρινά και επίπονα ταξίδια που ανέλαβαν αρκετοί πρέσβεις, προσπαθώντας να συναντήσουν τον αυτοκράτορα, όταν αυτός δεν βρισκόταν στην έδρα του αλλά περιόδευε στις επαρχίες ή έποπτευε πολεμικές επιχειρήσεις σε παραμεθόριες περιοχές. Αξίζει να αναφέρουμε όρισμένα από τα πιο μακρινά αυτά ταξίδια: πρεσβείες από τη Μυτιλήνη και τις Τράλλεις της Καρίας συναντούν τον Αύγουστο στην Ίσπανία.⁹ Από τις πόλεις Ίουλία Γόρδο της Λυδίας, τη Μαγνησία του Μαιάνδρου και τη Σάρπη πηγαίνουν πρέσβεις στην Παννονία για να συναντήσουν τον Καλλιγούλα ή άλλους αυτοκράτορες.¹⁰ Από την Αθήνα, ένας τουλάχιστον πρέσβυς ταξιδεύει στη Βρετανία για να συναντήσει τον Σεπτίμο Σεβήρο.¹¹ Και στην αντίθετη κατεύθυνση, μιá πρεσβεία από την Ταρρακώνα της Ίσπανίας συναντά τον Μάρκο Αύρηλιο στο Σίρμιο της Παννονίας.¹²

Έτσι, ή έντυπωσιακή διπλωματική δραστηριότητα ενός έπιφανούς πολίτη από την Έφεσο, του οποίου τó όνομα δεν σώθηκε και ό οποίος ως πρέσβυς ή συνήγορος της πόλης του σε δικαστικές υποθέσεις ένώπιον του αυτοκράτορα (*σύνδικος*), ανάμεσα στα έτη 202 και 218, ταξίδεψε πολλές φορές στη

9. Βλ. R.K. Sherκ, *RDGE*, σσ. 146-157, άρ. 26 (πρβλ. G. Ziethen, *δ.π.* [σημ. 5], σ. 221, άρ. 71) (Μυτιλήνη). Άγαθίας, II. 17 (πρβλ. G. Ziethen, *δ.π.* [σημ. 5], σσ. 234-235, άρ. 107) (Τράλλεις).

10. *TAM* I, 687 (Ίουλία Γόρδος). *I. Magnesia* 180 (Μαγνησία). *IG* V.1, 37 (Σάρπη).

11. *IG* II², 3707· βλ. H. Halfmann, *Itinera principum*, Στουτγάρδη, 1986, σ. 216.

12. *CIL* II, 4208 = *I. Taracco*, 332.

Ρώμη, και επίσης στη Βρετανία, στην Ἄνω Γερμανία, στο Σίρμιο, στη Νικομήδεια, στην Ἀντιόχεια και στη Μεσοποταμία, παρότι ὅπωςδήποτε σπάνια, μπορεί νὰ μὴν εἶναι μοναδική. Τὸ σχετικὸ πρὸς τιμὴν τοῦ ψήφισμα καταλήγει ὡς ἑξῆς: *πρεσ[βεύ]σαντα δὲ καὶ συνδικήσαντα ἐπὶ θεοῦς [Σε]ουῆρον καὶ Ἀντωνῖνον εἷς τε τὴν βασιλ[ίδα] Ῥώμην πλεονάκις καὶ εἰς Βρετανίαν κα[ὶ] Γερμανίαν τὴν ἄνω, ... [κ]αὶ ἐν Σιρμίῳ καὶ ἐν Νικομηδείᾳ [κ]αὶ ἐν Ἀντιοχείᾳ, γενόμενον δ[ὲ] [κ]αὶ μέχρις Μεσοποταμίας πλεον[ά]κις διὰ συνδικίας καὶ πάντα κατο[ρ]θώσαντα.¹³*

Τὰ μακρινὰ ταξίδια στὴ Ρώμη ἢ στὶς ἐπαρχίες γιὰ τὴ συνάντηση τοῦ αὐτοκράτορα δὲν ἦταν μόνο ἐξαντλητικὰ καὶ χρονοβόρα, ἀλλὰ ἐπίσης ἐγκυμονοῦσαν πολλοὺς κινδύνους γιὰ ὅσους τὰ ἀναλάμβαναν. Ἀρκετοὶ φαίνεται νὰ ἦταν οἱ πρέσβεις ποὺ ὑπέκυπταν στὶς κακουχίες τοῦ ταξιδιοῦ καὶ δὲν γύριζαν ποτὲ στὶς πατρίδες τους· αὐτὸ δείχνουν ἀρκετὲς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὲς ποὺ βρέθηκαν κυρίως στὴ Ρώμη ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τῆς αὐτοκρατορίας, οἱ ὁποῖες συνήθως καταλήγουν μὲ τὴν ἐπωδὸ *τετελευτακότα πρεσβεύοντα* ἢ *defuncto Romae in legatione*.¹⁴

Κυρίως ὅμως αὐτὰ τὰ ταξίδια προϋπέθεταν συχνὰ σημαντικὴ οἰκονομικὴ ἐπιβάρυνση, καθὼς οἱ πόλεις —κυρίως οἱ μικρές— ἀδυνατώντας συνήθως νὰ καλύψουν τὰ σχετικὰ ἔξοδα ἀσκοῦσαν ἠθικὴ πίεση στοὺς πρέσβεις ποὺ ἐξέλεξαν γιὰ νὰ τὰ ἀναλάβουν οἱ ἴδιοι. Ἔτσι, οἱ τιμητικὲς ἐπιγραφὲς βρίθουν ἀπὸ ἐπαινετικὲς ἀναφορὲς γιὰ πρέσβεις ποὺ ἀνέλαβαν μία ἢ καὶ περισσότερες ἀποστολὲς πρὸς τὴ Ρώμη ἢ τὸν αὐτοκράτορα *δωρεάν, προῖκα, ἰδίαις δαπάναις, ἐκ τῶν ἰδίων ἀναλωμάτων, suis impendiis, gratis, sine viatico*.¹⁵ Μιὰ αὐτεφόδιος πρεσβεΐα,¹⁶ μιὰ *legatio gratuita*, ὅπως εἶναι ἡ ἀντίστοιχη ἔκφραση ποὺ χρησι-

13. *I. Ephesos* 802, στ. 9-19. Πρβλ. Millar, *ERW*, σσ. 44, 49· Quass, *ὄ.π.* (σημ. 5), σ. 169, σημ. 522.

14. Βλ. σχετικὰ G.A. Souris, «The Size of the Provincial Embassies to the Emperor under the Principate», *ZPE* 48 (1982), σ. 237, σημ. 13· καὶ Chr. Habicht, «Tod auf der Gesandtschaftsreise», *Studi Ellenistici* 13 (2001), σσ. 9-17.

15. Βλ. σχετικὰ, Souris, *Studies*, σσ. 44-45· καὶ Habicht, *ὄ.π.* (σημ. 5), σσ. 17-18.

16. Ἡ ἔκφραση ἀπαντᾷ στὴν ἐπιγραφὴ *I. Keramos* 14, στ. 20-21.

μποιοῦσαν στὶς πόλεις τῆς Δύσης,¹⁷ συνιστοῦσε μιὰ ἐξέχουσα μορφή γενναιοδωρίας καὶ εὐεργετισμοῦ ἀπὸ ἓναν πολίτη πρὸς τὴν πατρίδα του.

Οἱ φυσικοὶ κίνδυνοι ἑνὸς τόσο μεγάλου ταξιδιοῦ, ἢ μακρὰ ἀπουσία καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἐπιβάρυνση ποὺ προϋπέθετε, ἀναγκαστικά μείωναν τὸν κύκλο τῶν πολιτῶν ποὺ θὰ ἦταν πρόθυμοι νὰ τὸ ἀναλάβουν. Αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα ἀρκετοὶ πολῖτες νὰ ἀναλαμβάνουν στὴ διάρκεια τῆς πολιτικῆς σταδιοδρομίας τους περισσότερες τῆς μιᾶς ἀποστολές, ὅπως δείχνουν ἀρκετὰ τιμητικὰ ψηφίσματα ποὺ εἶτε ἀναφέρουν ὅτι ὁ τιμώμενος συμμετέσχε *πολλάκις, πλεονάκις ἢ πλειστάκις* σὲ πρεσβεῖες πρὸς τὸν αὐτοκράτορα ἢ τὴ σύγκλητο, εἶτε προσδιορίζουν τὸν ἀκριβῆ ἀριθμὸ τῶν ἀποστολῶν ποὺ ἀνέλαβε καὶ οἱ ὁποῖες μπορεῖ νὰ εἶναι δύο, τρεῖς ἢ ἀκόμα καὶ τέσσερις.¹⁸

Συνεπῶς, φαίνεται ὅτι ὀρισμένοι πολῖτες λειτουργοῦσαν ὡς ἓνα εἶδος μόνιμων ἀντιπροσώπων τῶν πόλεων τους πρὸς τὴν κεντρικὴ ἐξουσία. Χαρακτηριστικὴ σχετικὰ εἶναι ἡ περίπτωση ἑνὸς πολίτη τῆς Ἀστυπάλαιας, τοῦ μικροῦ νησιοῦ στὸ νότιο Αἰγαῖο. Ὅπως δείχνουν τρεῖς αὐτοκρατορικὲς ἐπιστολές ποὺ χρονολογοῦνται στὰ ἔτη 118, 121 καὶ 129 μ.Χ., ὁ πολίτης αὐτὸς, ποὺ ὀνομάζεται Πετρώνιος Ἡράκων, στὴ διάρκεια μιᾶς δεκαετίας περίπου ἀνέλαβε τρεῖς πρεσβεῖες πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἀδριανό, δύο ἀπ' αὐτὲς στὴ Ρώμη καὶ μία στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ στὶς τρεῖς μάλιστα περιπτώσεις μόνος του, χωρὶς δηλαδὴ νὰ συνοδεύεται ἀπὸ συμπρεσβευτές.¹⁹

Ἐπίσης, ὁ Αἰλῖος Γλύκων, ἓνας πολίτης ἀπὸ τὴν Κορώνεια, μιὰ σχετικὰ μικρὴ πόλη στὴ Βοιωτία, ἀναλαμβάνει μέσα στὸ ἴδιο ἔτος, 154/155 μ.Χ., δύο πρεσβεῖες στὸν αὐτοκράτορα Ἀντωνῖνο Πῖο στὴ Ρώμη, γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὴν πατρίδα του σὲ θέματα συνοριακῶν διαφορῶν μὲ τὴ γειτονικὴ πόλη

17. T. Kotula, «Legatio suscepta gratuita», *Meander* 25 (1965), σσ. 225-237.

18. Βλ. σχετικὰ E.L. Bowie, *YCS* 27 (1982), σ. 35, σημ. 23· Souris, *δ.π.* (σημ. 14), σ. 237, σημ. 14· καὶ Habicht, *δ.π.* (σημ. 5), σ. 18.

19. J. Oliver, *Greek Constitutions of Early Roman Emperors*, Φιλαδέλφεια, 1989 (= Oliver, GC), ἀρ. 64 (118 μ.Χ.), ἀρ. 68 (129 μ.Χ.), ἀδημοσίευτη ἐπιγραφή, Μουσεῖο Ἀστυπάλαιας (121 μ.Χ.).

Θίσβη. Ειδικές γνώσεις ἐπὶ τοῦ θέματος πού νά ἐπέβαλαν τὴ συμμετοχὴ του καὶ στὶς δύο αὐτὲς ἀποστολὲς μέσα στὸν ἴδιο χρόνο δὲν ἀποκλείονται. Προφανῆς πάντως εἶναι ἡ διάθεσή του γιὰ προσφορὰ πρὸς τὴν πόλη του, ἐφόσον ἡ δεύτερη πρεσβεία ἔγινε, ὅπως πιστοποιεῖ τὸ σχετικὸ αὐτοκρατορικὸ ἔγγραφο, μὲ δικά του ἔξοδα.²⁰

Οἱ πρέσβεις ἦταν κατὰ κανόνα ἐπιφανεῖς καὶ εὐποροὶ πολῖτες πού εἶχαν λάβει καὶ ἄλλα σημαντικὰ ἀξιώματα στὴν πόλη τους ἢ ἀκόμα καὶ στὸ κοινὸν τῆς ἐπαρχίας τους. Ὅρισμένοι μάλιστα ἀπ’ αὐτοὺς ἀνῆκαν σὲ ἰδιαίτερα ἐπιφανεῖς οἰκογένειες τῶν πόλεων τους, πού ἦταν γνωστὲς στὶς ρωμαϊκὲς ἀρχὲς καὶ διέθεταν προσβάσεις σ’ αὐτές.²¹

Ἄλλες ἐξίσου ἐνδιαφέρουσες πλευρὲς τῆς ἐπαρχιακῆς διπλωματίας φωτίζει ἡ δεύτερη μεγάλη κατηγορία πηγῶν, οἱ αὐτοκρατορικὲς ἐπιστολές, τὰ ἐπίσημα δηλαδὴ ἔγγραφα πού ἀποτελοῦν τὶς ἀπαντήσεις τῶν αὐτοκρατόρων στὶς διπλωματικὲς ἀποστολὲς τῶν πόλεων. Πρόκειται βέβαια γιὰ θετικὲς κατὰ κανόνα σχετικὲς ἀπαντήσεις, καθὼς μιὰ πόλη δὲν θὰ εἶχε κανένα λόγο νά χαράξει σὲ ἐπιγραφή —οὐσιαστικὰ νά δημοσιεύσει— μιὰν ἀρνητικὴν στὰ ἀιτήματά της αὐτοκρατορικὴ ἐπιστολή.²² Σώθηκαν ἀρκετὲς δεκάδες ἔγγραφα αὐτοῦ τοῦ εἴδους, κυρίως σὲ ἐπιγραφές ἀλλὰ καὶ σὲ παπύρους, ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν σημαντικότερες πηγὲς γιὰ τὴ διοικητικὴ ἱστορία τῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ ἐπιστολὲς πρὸς τὶς ἑλληνικὲς πόλεις, πού ἀποτελοῦν καὶ τὴ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν ὄσων διασώθηκαν, στέλνονταν γραμμένες στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, χωρὶς μάλιστα ἰδιαίτερα πολλοὺς μεταγλωττισμένους λατικοὺς ὅρους.²³ Αὐτὰ τὰ ἔγγραφα ἀποτελοῦν τὶς κύριες πηγὲς γιὰ τὰ

20. Oliver, GC, ἀρ. 113, στ. 15: *προϊκα, ὡς διὰ τοῦ ψηφίσματος ἐδηλοῦτε*: Oliver, GC, ἀρ. 116.

21. Souris, *Studies*, σσ. 24-40· Quass, *ἑ.π.* (σημ. 5), σσ. 169-173· Ziethen, *ἑ.π.* (σημ. 5), σσ. 27-36.

22. Βλ. Millar, *ERW*, σ. 426· G.P.Burton, «The Roman Imperial State (A.D. 14-235): Evidence and Reality», *Chiron* 32 (2002), σ. 257.

23. Βλ. σχετικὰ V.I. Anastasiadis - G.A. Souris, *An Index to Roman Imperial Constitutions from Greek Inscriptions and Papyri 27 BC to 284 AD*, Βερολίνο-Νέα Υόρκη, 2000.

ἀντικείμενα τῶν πρεσβειῶν, ἐνῶ παράλληλα παρέχουν διαφωτιστικὲς πληροφορίες καὶ γιὰ ἄλλες πλευρὲς τῆς ἐπαρχιακῆς διπλωματίας, ὅπως τὸ μέγεθος τῶν ἀποστολῶν, ἢ προσωπικὴ ἐπικοινωνία τῶν πρέσβων μὲ τοὺς αὐτοκράτορες, τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ συνήθως χρησιμοποιοῦσαν οἱ πόλεις γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν τὰ αἰτήματά τους.

Οἱ λόγοι ποὺ ὀδηγοῦσαν τὶς πόλεις στὴν ἀποστολὴ πρεσβειῶν στὴ Ρώμη ἦταν ποικίλοι. Σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀποστολῶν ἀφοροῦσε σὲ καθαρὰ διπλωματικὸ χαρακτῆρα ἐπαφῆς, ὅπως ἦταν συγκαρπητῆριες πρεσβεῖες σὲ νέους αὐτοκράτορες γιὰ τὴν ἀνάρρησή τους στὴν ἀρχὴ²⁴ ἢ γιὰ νίκες τῶν αὐτοκρατορικῶν στρατευμάτων.²⁵ Συχνότερα, βέβαια, οἱ πόλεις ἔρχονταν στὸν αὐτοκράτορα μὲ συγκεκριμένα αἰτήματα. Τὰ περισσότερα εἶχαν οἰκονομικὸ χαρακτῆρα, ὅπως αἰτήματα γιὰ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ συγκεκριμένους φόρους ἢ γιὰ παροχὴ βοήθειας σὲ περιπτώσεις θεομηνιῶν, κυρίως σεισμῶν, ποὺ καὶ τότε —ὅπως καὶ τώρα— ταλάνιζαν τὶς πόλεις τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, ἰδιαίτερα τῆς ἀνατολικῆς Μικρᾶς Ἀσίας.²⁶ Ἄλλα αἰτήματα ἀφοροῦσαν τὴν αὐτοκρατορικὴ παρέμβαση σὲ διενέξεις μὲ ἄλλες πόλεις²⁷ ἢ μὲ πλειάδα ἐσωτερικῶν θεμάτων ποὺ σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις ἦταν ὡποσδήποτε σημαντικά, ὅπως ὁ καθορισμὸς τῶν μελῶν τῆς βουλῆς μιᾶς πόλης,²⁸ ἢ ἀναβάθμιση τοῦ νομικοῦ καθεστώτος τῆς²⁹ ἢ ἡ κορήγηση ἀδείας γιὰ τὴν ἴδρυση γερουσίας σ' αὐτὴν.³⁰

Ὁ ἀριθμὸς τῶν πρέσβων ποὺ οἱ πόλεις ἔστελναν στὸν αὐτοκράτορα σὲ μὲ ἀποστολὴ ποικίλλει τόσο ἀπὸ πόλη σὲ πόλη ὅσο καὶ ἀπὸ ἐποχὴ σὲ ἐποχὴ μέσα στὴν ἴδια πόλη καὶ πιθανότατα καθοριζόταν τόσο ἀπὸ τὸ ἀντι-

24. Βλ. Millar, *ERW*, σσ. 410-420.

25. Oliver, *GC*, ἀρ. 213 (Αἰζανοί).

26. Βλ. Millar, *ERW*, σσ. 420-434.

27. Βλ. Millar, *ERW*, σσ. 434-447.

28. Oliver, *GC*, ἀρ. 156 (Παροικόπολις [;], Μακεδονία).

29. *IL Afr.* 634 = *FIRA2 I*, 70 (Volubilis-Τιγγιτανί, Μαυριτανία).

30. *JGR IV*, 783 = J. Oliver, *Sacred Gerousia* (Hesperia, Suppl. VI), Πρίνστον, 1941, σ. 163, ἀρ. 52 (* Ἀπάμεια, Φρυγία).

κείμενο μιᾶς πρεσβείας ὅσο —καὶ κυρίως— ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν πολιτῶν ποὺ ἦταν κάθε φορὰ διαθέσιμοι νὰ τὴν ἀναλάβουν. Στὴ διάρκεια τῆς δυναστείας τῶν Ἰουλιοκλαυδίων, μέχρι δηλαδή τὰ μέσα περίπου τοῦ 1ου αἰῶνα μ.Χ., οἱ πρεσβεῖες πρὸς τὸν αὐτοκράτορα ἦσαν ἐνίοτε πολυπρόσωπες, ἀποτελούμενες ἀπὸ πέντε, ἕξι ἕως καὶ δώδεκα πρέσβεις. Στὴ συνέχεια, ὡστόσο, τὸ μέγεθος τῶν ἐπαρχιακῶν πρεσβειῶν μειώνεται δραστικὰ καὶ κατὰ κανόνα δὲν ξεπερνᾷ τοὺς τρεῖς πρέσβεις. Αὐτὴ ἡ μείωση τοῦ μεγέθους τῶν ἀποστολῶν πιθανότατα ὀφείλεται σὲ διάταγμα τοῦ αὐτοκράτορα Βεσπασιανοῦ ποὺ ἀπαγόρευε στὶς πόλεις νὰ στέλνουν σὲ ὁποιαδήποτε πρεσβεῖα περισσότερους ἀπὸ τρεῖς πρέσβεις, προφανῶς γιὰ νὰ προστατευθοῦν τὰ οἰκονομικά τους ἀπὸ περιττὲς δαπάνες.³¹

Ἡ προσωπικὴ ἐπικοινωνία τοῦ αὐτοκράτορα μὲ τοὺς πρέσβεις τεκμαίρεται ἀπὸ ὀρισμένες αὐτοκρατορικὲς ἐπιστολές, στὶς ὁποῖες ὁ αὐτοκράτορας ἀναφέρεται στὴν παράδοση τῶν ἐγγράφων μιᾶς πόλης καὶ κάποτε μάλιστα ἐπαινεῖ τὸν ζῆλο ποὺ ἐπέδειξαν οἱ πρέσβεις στὴν ὑποστήριξη τῶν αἰτημάτων της.³² Ὡστόσο, αὐτὲς οἱ ἐπιστολὲς συνιστοῦν ἐξαιρέσεις. Κατὰ κανόνα, τὰ ὀνόματα τῶν πρέσβειων ἀναφέρονται στὸ τέλος τοῦ ἐγγράφου μὲ τὴν τυπικὴ ἔκφραση *ἐπρέσβευον ὁ δεῖνα καὶ ὁ δεῖνα*, ἡ ὁποία συμπληρώνεται συνήθως μὲ τὴν ἐντολὴ νὰ καταβληθοῦν στοὺς πρέσβεις τὰ ἐφόδια, δηλαδή τὰ ἔξοδα τοῦ ταξιδιοῦ,³³ χωρὶς περαιτέρω ἐνδείξεις γιὰ ὁποιαδήποτε προσωπικὴ ἐπαφή τους μὲ τὸν αὐτοκράτορα.

Καθὼς οἱ αὐτοκρατορικὲς ἐπιστολὲς φαίνεται νὰ ἀναπαράγουν κάποια σημεῖα ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν ψηφισμάτων τῶν πόλεων, στὰ ὁποῖα ἀπαντοῦν, μᾶς παρέχουν τὴ δυνατότητα νὰ ἀνασυνθέσουμε τὰ μείζονα τουλάχιστον ἀπὸ τὰ διπλωματικὰ ἐπιχειρήματα ποὺ συνήθως χρησιμοποιοῦσαν οἱ πόλεις καὶ στὴ βάση τῶν ὁποίων προσπαθοῦσαν νὰ προωθήσουν τὰ αἰτήματά τους.

31. Souris, *ὁ.π.* (σημ. 14), σσ. 235-244.

32. Π.χ. Oliver, *GC*, ἀρ. 19, στ. 20-23 (Κλαύδιος πρὸς Ἀλεξανδρινούς)· ἀρ. 34, στ. 11-25 (Νέρων πρὸς Ροδίους).

33. Π.χ. Oliver, *GC*, σσ. 9-11.

Τὸ ἐπιχείρημα τῆς μακρᾶς νομιμοφροσύνης μιᾶς πόλης πρὸς τὴν κυρίαρχη δύναμη, δηλαδή τὴ Ρώμη, ἀπαντᾷ ἀρκετὰ συχνὰ στὰ διπλωματικά ἔγγραφα, κυρίως σὲ αὐτὰ τῆς ἐποχῆς τῶν Σεβήρων. Ὁ Σεπτίμιος Σεβήρος, στὴν ἀπάντησή του γιὰ παράδειγμα σὲ μιὰ πρεσβεία ἀπὸ τοὺς Αἰζανοὺς τῆς Φρυγίας, τονίζει ὅτι ἡ πόλη ὑπῆρξε *ἐκ παλαιο[ῦ] Ρωμαίων ἀρχῆ χρήσιμος*. Παρόμοια, ὁ Γορδιανὸς Γ΄, σὲ ἐπιστολή του πρὸς τὴν Ἀφροδισιάδα τῆς Καρίας τοῦ ἔτους 239 μ.Χ., ἐπαινεῖ τὴν πόλη γιὰ τὴ μακρὰ ἱστορία της, τὴν εὐνοια καὶ τὴ φιλία της πρὸς τοὺς Ρωμαίους (*τῆ ἀρχαιότητι ὑμῶν καὶ τῆ εὐνοία καὶ τῆ φιλία πρὸς Ῥωμαίους*).³⁴ Ἐπίσης, ἐξίσου συχνὰ φαίνεται νὰ χρησιμοποιοῦν οἱ πόλεις ὡς ἐπιχείρημα τὴ μακρὰ ἱστορία τους, τὸ μέγεθος ἢ τὸ κάλλος τους, τὴ διαχρονικὴ σπουδαιότητά τους ὡς πνευματικὰ κέντρα.³⁵

Ἡ προτεραιότητα ποὺ δίδεται στὰ ἱστορικὸν τύπου ἐπιχειρήματα δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ὅτι οἱ πόλεις προσπαθοῦσαν νὰ ἐντυπωσιάσουν τὶς ρωμαϊκὲς ἀρχὲς περισσότερο μὲ τὸ παρελθὸν παρὰ μὲ τὸ παρὸν τους. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἔμφαση ποὺ δίδεται σὲ αὐτὰ τὰ ἐπιχειρήματα σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀντανακλᾷ τὴν ἐπίδραση τῆς σύγχρονης ρητορικῆς στὴν ἐπαρχιακὴ διπλωματία, καθὼς ὑπῆρχαν ἐγχειρίδια ρητορικῆς ποὺ καθόριζαν τὸ περιεχόμενο, τὸ ὕφος, ἀκόμα καὶ τὴν ἔκταση ἑνὸς πρεσβευτικοῦ λόγου.³⁶ Ἡ ἐπαρχιακὴ διπλωματία, ὥστόσο, μπορεῖ νὰ γίνῃ κατανοητὴ μόνο ἐντὸς τοῦ πολιτικοκοινωνικοῦ πλαισίου στὸ ὁποῖο λειτουργοῦσε. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι οἱ ἀνταγωνισμοὶ τῶν πόλεων γιὰ πρωτεῖα στὴν ἐπαρχία τους ἀποτελοῦσαν ἕνα ἀπὸ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς περιόδου ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ καὶ γιὰ τὴ διεκδίκηση τῶν ὁποίων τὸ ἱστορικὸ παρελθὸν μιᾶς πόλης ἀποτελοῦσε ἕνα ἰδιαίτερα ὑπολογίσιμο προσόν.³⁷

34. Oliver, *GC*, ἀρ. 213, στ. 20–21 (Αἰζανοί), ἀρ. 279, στ. 4 (Ἀφροδισιάς): πρβλ. Κ. Buraselis, «Πείθεσθαι Ῥωμαίοις. Considerations on the official Relation of Rome to the Provinces before and after the Constitutio Antoniniana», στὸ: G. Zecchini (ἐκδ.), *Identità e Valori. Fattori de Aggregazione e Fattori di Crisi nell' Esperienza Politica Antica*, Ρώμη, 2000, σσ. 183–193.

35. Βλ. σχετικὰ Souris, *Studies*, σσ. 235–244.

36. Βλ. Millar, *ERW*, σσ. 8, 141–142, 218.

37. L. Robert, «La titulature de Nicée et de Nicomédie: la gloire et la haine», *HSCP* 81 (1977), σελ. 1–39· M. Sartre, *L' Orient romain*, Παρίσι, 1991, σσ. 191–198.

Ἡ ἐντακτικὴ ἄσκηση τῆς διπλωματίας ἀπὸ μέρους τῶν πόλεων κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἡγεμονίας ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα νὰ καθίστανται συχνὰ δυσδιάκριτα τὰ ὄρια ἀνάμεσα σὲ διπλωματία καὶ διοίκηση. Ἐνέργειες καὶ πράξεις τῆς διοίκησης ὀρισμένες μάλιστα ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀνήκουν στὸ ἐπίπεδο τῆς διοικητικῆς ρουτίνας παρουσιάζονται στὴ διπλωματικὴ ἀλληλογραφία ἀπὸ τοὺς αὐτοκράτορες ὡς κατ' ἐξάφρουν παραχωρήσεις καὶ ἀντίστοιχα οἱ πρέσβεις τῶν πόλεων προβάλλουν τὶς ἴδιες πράξεις ὡς προσωπικὰ κατορθώματά τους. Ἔτσι, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ἐξυπηρετεῖται ἡ βούληση τοῦ αὐτοκράτορα νὰ τονίζεται ἡ γενναιοδωρία του καὶ ἡ συνεχὴς φροντίδα του γιὰ τοὺς ὑπκόους καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη δίδεται ἡ εὐκαιρία στοὺς πολῖτες ποὺ ἀναλάμβαναν τὶς ἀποστολὲς νὰ ἐνισχύσουν τὸ κύρος τους στὸ πλαίσιο τῶν τοπικῶν κοινωνιῶν τους.

Μιὰ ἀποτελεσματικὴ πρεσβεία πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, μιὰ *legatio bene* (ἢ *prospera*) *gesta apud imperatorem*, κατὰ τὶς λατινικὲς πηγές,³⁸ ἀποτελοῦσε ὄχι μόνον ἐπιθυμητὸ συμπλήρωμα μιᾶς ἐπιτυχημένης σταδιοδρομίας ἀλλὰ καὶ μοναδικὴ εὐκαιρία γιὰ πολιτικὴ δράση. Ὁ Πλούταρχος στὰ Πολιτικά Παραγγέλματά του θέτει τὸ θέμα ὡς ἑξῆς: οἱ πρεσβεῖες πρὸς τὸν αὐτοκράτορα ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἀπώλεια τῆς μεγάλης πολιτικῆς συγκαταλέγονται ἀνάμεσα στὶς λιγοστὲς εὐκαιρίες γιὰ δράση καὶ διάκριση στὸν δημόσιο βίον ποὺ ἀπέμειναν στοὺς πολιτικούς ἄνδρες τῶν πόλεων.³⁹

38. *IL Afr.* 643 = *FIRA*² I, 70: «*ob legationem bene gestam*» *CIL* II 4208 = I. Tarraco, 332: «*ob legationem ... pro[s]pere gestam [a]pud imperatorem*» *CIL* II 4055 = *ILS* 6925: «*ob legationes ... apud An[toni]num Aug[ustum] prospere gestas*».

39. Ἡθικά, 805, A: νῦν οὖν ὅτε τὰ πράγματα τῶν πόλεων οὐκ ἔχει πολέμων ἡγεμονίας οὐδὲ τυραννίδων καταλύσεις οὐδὲ συμμαχικὰς πράξεις, τίς ἂν τις ἀρχὴν ἐπιφανοῦς λάβοι καὶ λαμπρᾶς πολιτείας; αἱ δίκαι τε λείπονται αἱ δημόσιαι καὶ πρεσβεῖαι πρὸς αὐτοκράτορα ἀνδρὸς διαπύρου καὶ θάρσους ἅμα καὶ νοῦν ἔχοντος δεόμεναι. Βλ. Habicht, ὁ.π. (σημ. 5), σ. 11.

Η βυζαντινή διπλωματία. Αρχές και μέθοδοι

Ευάγγελος Χρυσός

*Καθηγητής Βυζαντινής Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών,
Διευθυντής Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών/ΕΙΕ*

Είναι ωραίο και χρήσιμο να μιλάμε για τη διπλωματία, είτε αυτή είναι εργαλείο για αποφυγή του πολέμου είτε είναι εργαλείο για να μας απαλλάξει από τα άγχη και τις ενοχές για τους πολέμους που δεν μπορούμε να αποτρέψουμε.

Το 1949 ο Λουί Μπρεγιέ (Louis Bréhier) έγραφε στην αρχή του κεφαλαίου του για τη διπλωματία στο έργο του για τους θεσμούς της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας: «Η διπλωματία ήταν το θεμέλιο του βυζαντινού κράτους και βοήθησε περισσότερο απ' ό,τι τα όπλα για την ασφάλεια και την επιβίωσή του. Όλη η ιστορία του Βυζαντίου δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια μακρά διπλωματική διαπραγμάτευση, που διακοπτόταν από πολέμους –οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν αμυντικοί– για τη διασφάλιση του κράτους ή για την κατάληψη χαμένων εδαφών».

Ο δρόμος της διπλωματίας ήταν πάντοτε προτιμυτέος και δικαιολογούσε τις προσπάθειες της αυτοκρατορίας, η οποία απέφευγε τον άδικο πόλεμο. Θέλω να πιστεύω ότι η πρόταση του Μπρεγιέ «η διπλωματία ήταν το ίδιο το θεμέλιο του βυζαντινού κράτους», θα έχει πείσει και τους πιο δύσπιστους από εσάς για

τη σημασία του θέματος για το οποίο θα σας απασχολήσουμε άποψε ο κ. Λέτσιος και εγώ. Τις άλλες ευστοχότατες παρατηρήσεις του Μπρεγιέ θα τις αναλύσουμε στην οικεία θέση.

Το θέμα βυζαντινή διπλωματία είναι από άποψη περιεχομένου πολύ ευρύ. Κατ' αρχήν, όταν μιλάμε για τη διπλωματία αναφερόμαστε φυσικά στη λειτουργία της διπλωματικής υπηρεσίας με τη στενή έννοια, δηλαδή στο έργο των πρέσβων, την αποστολή και υποδοχή διπλωματικών αντιπροσώπων, την εθιμοτυπία κατά τις διπλωματικές συναντήσεις, τη διαδικασία της επεξεργασίας και έγκρισης των διπλωματικών εγγράφων, την παροχή δώρων, την απονομή τίτλων της αυτοκρατορικής αυλής κ.λπ. Αναφερόμαστε όμως και στη μέθοδο εργασίας του τμήματος εκείνου της κεντρικής αυτοκρατορικής διοίκησης που ασχολείται με τις διεθνείς επαφές και επομένως και με τις αρχές, την παράδοση και το πλαίσιο σταθερών τύπων ανάλυσης και παρέμβασης στην εξωτερική πολιτική. Με άλλα λόγια, το θέμα της διπλωματίας συνάπτεται ως ένα βαθμό με το πλαίσιο διαμόρφωσης και άσκησης της εξωτερικής πολιτικής. Στην ίδια συνάφεια ανήκει βέβαια και η δραστηριότητα των πρέσβων για τη συγκέντρωση και επεξεργασία πληροφοριών από και σχετικά με τις γειτονικές χώρες, δηλαδή η διπλωματία ως κατασκοπεία αλλά και ο ρόλος των πρέσβων στην ανάπτυξη του εμπορίου και στη διακίνηση ιδεών και τεχνογνωσίας, καθώς και το έργο της ιεραποστολής για την εκχριστιάνιση των γειτόνων.

Ένα άλλο σημαντικό κεφάλαιο είναι βέβαια τα δυναστικά γαμικά συναλλάγια, δηλαδή οι γάμοι μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας με αλλοδαπούς γαμπρούς ή νύφες (ένα θέμα για το οποίο πριν από λίγο καιρό εγκρίθηκε ογκώδης διδακτορική διατριβή της κυρίας Αγγελικής Παναγοπούλου στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων). Μερικοί ιστορικοί, όπως ο συνάδελφός μου στο ΙΒΕ/ΕΙΕ Τηλέμαχος Λουγγής, στη σημαντική παρισινή διδακτορική του διατριβή για τις βυζαντινές πρεσβείες στη Δύση ή τους βυζαντινούς πρέσβεις της Δύσης, συμπεριλαμβάνουν στην έρευνα της διπλωματίας και τη λεγόμενη εκκλησιαστική διπλωματία, κυρίως τις επαφές με τον Πάπα Ρώμης.

Στο έργο της διπλωματίας μετέχουν διάφορες υπηρεσίες της αυτοκρατορικής αυλής: στην πρώτη περίοδο κυρίως οι υπηρεσίες του «μαγίστρου των

θείων οφικίων», του *magister officiorum*, αργότερα του «Λογοθέτου του δρόμου» και το «Σκρίνιο των Βαρβάρων» και ακόμη αργότερα του «Μεγάλου Λογοθέτου», αλλά κατά καιρούς και πολλοί άλλοι. Κεντρικός παράγων της διπλωματίας είναι ωστόσο σε όλες τις εποχές ο ίδιος ο αυτοκράτορας, ο οποίος διαδραματίζει μεγαλύτερο ή μικρότερο ρόλο στην τρέχουσα λειτουργία της διπλωματικής υπηρεσίας, ανάλογα με τις προσωπικές του προτιμήσεις. Έχει όμως πάντοτε τον τελευταίο λόγο στη λήψη των αποφάσεων.

Στην εποχή έως το τέλος του 4ου αιώνα, ο αυτοκράτορας συναντά τους ξένους ηγεμόνες με κάποια αμεσότητα, εντός αλλά και εκτός της πρωτεύουσας. Συνδιαλέγεται μαζί τους ακόμη και στη μέση κάποιου ποταμού, όπως του Δούναβη ή του Ρήνου. Από τον 5ο αιώνα, η άνεση και τα εθιμοτυπικά προτερήματα της μεγάλης πρωτεύουσας της Κωνσταντινούπολης κρατούν πλέον τον αυτοκράτορα μέσα στο παλάτι, οπότε τις εξωτερικές αποστολές αναλαμβάνουν αποκλειστικά οι *ad hoc* συγκροτούμενες πρεσβείες. Για διπλωματικούς λόγους θα ξαναβρεθούν βυζαντινοί αυτοκράτορες στον δρόμο μόνο στην ύστερη εποχή. Τον 14ο και τον 15ο αιώνα για να αναζητήσουν τη βοήθεια ξένων ηγεμόνων στις αυλές τους. Έτσι, ο Ιωάννης Ε΄ ο Παλαιολόγος επισκέφτηκε την Ουγγαρία το 1365, τη Ρώμη και τη Βενετία το 1369-71. Ο Ιωάννης Ζ΄ το 1391 ταξίδεψε στη Γένοβα, ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος πραγματοποίησε από το 1399 έως το 1403 την περίφημη περιοδεία του στις αυλές της Βενετίας, του Μιλάνου, της Γένοβας, της Φλωρεντίας, του Παρισιού και του Λονδίνου και ο Ιωάννης Η΄ επισκέφτηκε το 1423-24 την Ιταλία, τη Γαλλία και την Ουγγαρία, ενώ το 1437-38 ηγήθηκε της βυζαντινής αντιπροσωπείας στην οικουμενική σύνοδο της Φεράρας-Φλωρεντίας.

Εξάλλου, τα διπλωματικά κείμενα εξελίχτηκαν επίσης κατά τη διάρκεια των αιώνων ανάλογα με την εξέλιξη των πολιτικών δεδομένων και την ανάπτυξη της αυλικής γραφειοκρατίας. Στα υστερορρωμαϊκά χρόνια, τα κείμενα συντάσσονται με τη μορφή επιστολών. Όπως θα δούμε, στα χρόνια του Ιουστινιανού, τα κείμενα των συνθηκών ειρήνης αποκτούν –προφανώς υπό την επήρεια της περσικής εθιμοτυπίας που ήταν πάρα πολύ αναπτυγμένη– την ειδική και τυποποιημένη μορφή ανταλλασσόμενων διπλωμάτων, ενώ από τη μέση περίοδο τα

κείμενα του είδους αυτού παίρνουν τη μορφή αυτοκρατορικών διπλωμάτων συνοδευόμενα από χρυσή βούλα, είναι τα λεγόμενα χρυσόβουλα, τα οποία συχνά περιέχουν τους όρους της συμφωνίας ως προνόμια που ευαρεστείται ο αυτοκράτορας να απονεμίει στους συμβαλλόμενους εταίρους.

Πέραν των πηγών αυτών και με την ευρύτερη σημασία του όρου, στα θέματα της βυζαντινής διπλωματίας ανήκουν οι βασικές έννοιες αυτού που σήμερα ονομάζουμε δημόσιο διεθνές δίκαιο. Το δίκαιο αυτό είναι βέβαια επίτευγμα της νομικής επιστήμης των νεότερων χρόνων, ουσιαστικά αρχίζει με το έργο του Hugo Grotius, *De jure belli at pacis libri tres* τον 17ο αιώνα (*Περί του δικαίου του πολέμου και της ειρήνης τρία βιβλία*) αφού το δίκαιο των εθνών δεν ήταν εξίσου ανεπτυγμένο στους μέσους χρόνους. Υπήρχε όμως, όπως θα δούμε, και στους ανθρώπους της εποχής εκείνης ένα κοινό περί δικαίου αίσθημα για την αναμενόμενη συμπεριφορά των ανθρώπων και των κρατών στις διεθνείς σχέσεις. Η σχολή της Φρανκφούρτης της ιστορίας του δημοσίου διεθνούς δικαίου έχει επισημάνει και αναδειξει την ύπαρξη βασικών εννοιών του διεθνούς δικαίου, ακόμη και στην αρχαία ελληνική πραγματικότητα και ασφαλώς στο Βυζάντιο.

Από την άλλη μεριά, το θέμα μας είναι και χρονολογικά πολύ ευρύ όχι μόνο γιατί η βυζαντινή περίοδος είχε διάρκεια ένδεκα αιώνων, όσο γιατί η διπλωματία –όπως και οι άλλες πλευρές του δημοσίου βίου– υπόκεινται σταδιακά σε σημαντικές αλλαγές και επιδράσεις. Επομένως, δεν έχουμε να κάνουμε με ένα στατικό φαινόμενο, όπως θα μπορούσε να νομίσει κανείς, βλέποντας το θέμα από την απόσταση του μη ειδικού.

Πέραν όμως αυτών, εάν –όπως το προσδιορίσαμε– η διπλωματία είναι ο βασικός βραχίονας της εξωτερικής πολιτικής, τότε το θέμα αποκτά και ευρύτατες γεωγραφικές διαστάσεις αφού η μελέτη του προϋποθέτει γνώση των περιοχών και των λαών με τους οποίους συνομιλούν οι βυζαντινοί διπλωμάτες από τη Σκοτία έως την Κίνα και από τη Σκανδιναβία έως την Αιθιοπία. Θα έχουμε ένα παράδειγμα για τον χώρο της κεντρικής, κεντροανατολικής Ευρώπης με τη διάλεξη του κ. Λέτσιου που θα ακολουθήσει.

Στα ουσιαστικά αυτά προβλήματα, που θέτει η «μακρά διάρκεια» και η μεγάλη έκταση, προστίθενται βέβαια και τα μεθοδολογικά ζητήματα που αφορούν τις πηγές και τη δυνατότητα ανάλυσης που αυτές μας επιτρέπουν.

Οι πηγές που διασώζουν υλικό για τη βυζαντινή διπλωματία είναι πολλές, αν και δεν είναι όσο θα θέλαμε πλούσιες σε περιεχόμενο. Αυτό οφείλεται στη φύση της διπλωματίας, τις δραστηριότητες της οποίας καλύπτει πάντοτε πέπλο μυστικότητας και σιωπής. Αυτό συμβαίνει ιδίως όταν τις διαπραγματεύσεις διεξάγει ο ίδιος ο αυτοκράτορας, οπότε δεν υπάρχει ανάγκη να κρατηθούν πρακτικά ή να συνταχθεί έκθεση των πεπραγμένων. Κυρίως οι διαπραγματεύσεις των αυτοκρατόρων της ύστερης εποχής που ταξίδεψαν στη Δύση διεξήχθησαν μέσα σε ένα πλαίσιο που σήμερα ίσως θα μπορούσαμε να ονομάσουμε μυστική διπλωματία.

Άμεσες πηγές είναι κατ' αρχήν τα διπλωματικά έγγραφα που σώζονται αυτούσια στο πρωτότυπο ή σε αντίγραφο. Δυστυχώς δεν σώζονται πολλά τέτοια κείμενα και αυτά αρχίζουν σποραδικά. Μόλις στα μέσα του 9ου αιώνα χρονολογείται το περίφημο αυτοκρατορικό έγγραφο, σε πάπυρο που διασώθηκε στη μονή Saint-Denis και σήμερα φυλάσσεται στα εθνικά αρχεία της Γαλλίας.

Λίγων διπλωματικών εγγράφων γνωρίζουμε ακριβώς το περιεχόμενο όπως διασώθηκε μέσα σε ιστοριογραφικά έργα, όπως π.χ. τα κείμενα της συνθήκης του 562. Για τις περισσότερες συμφωνίες ειρήνης και τα σχετικά έγγραφα έχουμε λιγότερες πληροφορίες ή απλές αναφορές μέσα σε ιστορικά και άλλα έργα. Ισχύει δηλαδή για τις μεσαιωνικές πηγές αυτό που παρατηρούμε στις μέρες μας, με τη δραστηριότητα του τύπου και των μαζικών μέσων επικοινωνίας: ενδιαφέρονται να μεταφέρουν το κλίμα και την ατμόσφαιρα των διαπραγματεύσεων. Συγκρατούν ίσως κάποια πικάντικη ή ανεκδοτολογική δήλωση των πρωταγωνιστών, ίσως κάποιο ολίσιθμά τους, αλλά αδιαφορούν να μας δώσουν το περιεχόμενο των διπλωματικών εγγράφων ή των non papers και των συμφωνιών.

Για όσα κείμενα έχουν διασωθεί αυτολεξεί ή περιγραφικά, ευκολότερος τρόπος πληροφόρησης για το περιεχόμενό τους βρίσκεται στο έργο του Franz Dölger, που είναι ένα αρχείο των αυτοκρατορικών εγγράφων με αναγραφή

ενός εκάστου των αυτοκρατορικών εγγράφων. Νέα επεξεργασμένη έκδοση επιμελείται τώρα ο Andreas Müller σε ειδική ερευνητική μονάδα της Βαυαρικής Ακαδημίας στο Μόναχο. Για τα θέματα βυζαντινής διπλωματικής, δηλαδή της μελέτης των διπλωμάτων, βασικό είναι το εγχειρίδιο του Franz Dölger *Byzantinische Urkundenlehre* που κυκλοφορεί και σε ελληνική μετάφραση και διευρυμένη επεξεργασία από τον Ιωάννη Καραγιαννόπουλο με τίτλο *Η βυζαντινή διπλωματική*.

Σε άλλη μια συναφή κατηγορία πηγών ανήκουν οι επιστολές που έστειλαν αυτοκράτορες ή πρόσωπα της ανώτατης ιεραρχίας προς ξένους ηγεμόνες, όπως είναι οι επιστολές του Ρωμανού Λεκαπηνού αλλά και εκείνες του Πατριάρχη Νικολάου Μυστικού και του πρέσβεως Λέοντος του Χοιροσφάκτου προς τον ηγεμόνα των Βουλγάρων Συμεών, στις αρχές του 10ου αιώνα.

Άμεσες διπλωματικές πηγές είναι και οι εκθέσεις που έγραψαν διπλωμάτες και εκθέτουν τα πεπραγμένα της αποστολής τους. Στην κατηγορία αυτή ανήκει το έργο του Πρίσκου του 5ου αιώνα, που αναφέρεται σε πρεσβεία του στην αυλή του Απίλα το 448. Η έκθεση αυτή, και ορισμένες άλλες παρόμοιες, περιλαμβάνονται στη δίτομη συλλογή αποσπασμάτων που συνέθεσε η ομάδα εργασίας την οποία συγκρότησε ο Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, *Πρεσβείαι Ῥωμαίων πρὸς ἔθνικους* και *Πρεσβείαι ἔθνικῶν πρὸς Ῥωμαίους*. Στην ίδια κατηγορία πηγών ανήκουν οι εκθέσεις του Λιουτιπράνδου επισκόπου Κρεμόνας και η έκθεση για πρεσβεία ανώνυμου διπλωμάτη στον Φατιμίδη χαλίφη Αλμουίζ το 957. Στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους ανήκουν η έκθεση του Θεοδώρου Μετοχίτη για την πρεσβεία του στον Σέρβο ηγεμόνα Μίλουτιν το 1299, που επιγράφεται *Πρεσβευτικός*, άλλη του Νικηφόρου Γρηγορά στη σερβική αυλή το 1325 σε μορφή επιστολής και, τέλος, η περιηγητική ιστορία του Ανδρέα Λιβαδινού για μια πρεσβεία στο Κάιρο, στην οποία έλαβε μέρος ο Συνοδός περί το 1328.

Συγκεντρωμένο υλικό για τη βυζαντινή διπλωματία βρίσκουμε βέβαια στα δύο άλλα έργα που φέρονται με το όνομα του Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, το *Περί τῆς βασιλείου τάξεως* και το *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*.

Πολύτιμες είναι, τέλος, οι οδηγίες για διπλωμάτες, όπως το σύντομο αλλά σημαντικότερο και περιεκτικότερο κείμενο του 10ου αιώνα με τίτλο «Περί πρέσβων» που σώζεται ως κεφάλαιο 43 του έργου *Περί στρατηγίας*. Όμοιας χρήσης είναι οι οδηγίες του Αλεξίου Α΄ του Κομνηνού στον πρέσβη που έστειλε στον βασιλέα της Ιερουσαλήμ Baldwin και που σώζεται στην *Άλεξιάδα* της Άννας Κομνηνής και αντίστοιχες οδηγίες του Πατριάρχου Αντωνίου προς τους πρέσβεις στη Μόσχα το 1392.

Ο Dimitri Obolensky έχει επισημάνει πριν από 30 χρόνια ότι δεν έχει ακόμα γραφεί η ιστορία της βυζαντινής διπλωματίας. Ελπίζω να αξιωθώ να ολοκληρώσω κάποτε μια προσπάθεια που έχω ήδη αρχίσει προς την κατεύθυνση αυτή. Υπάρχουν φυσικά πολλοί τρόποι με τους οποίους θα μπορούσε κανείς να διαρθρώσει τη θεματολογία για τη βυζαντινή διπλωματία. Με ό,τι ακολουθεί θα σας παρουσιάσω ένα πιθανό διάγραμμα των περιεχομένων ενός τέτοιου βιβλίου.

Στην αρχή τίθεται η ερώτηση πώς διαμορφώνεται το πολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εργάζεται η διπλωματία από τον 4ο έως τον 15ο αιώνα. Το ζητούμενο είναι να αναδειχθούν οι βασικές αρχές στη συμπεριφορά του Βυζαντίου προς τους γείτονές του, λαμβανομένων υπόψη των πραγματικών συνθηκών ισορροπίας των δυνάμεων και του περιεχομένου των βασικών πολιτειακών εννοιών που χρησιμοποιούνται ως εργαλεία στην πολιτική επικοινωνία με τους γείτονες, τους διπλωματικούς εταίρους.

Ως πρώτη ενότητα μελετάται η στάση των Βυζαντινών μπροστά στο δίλημμα «πόλεμος ή ειρήνη;» ή όπως θα έλεγε ο John Haldon, σε αγγλοσαξονική γλώσσα κινηματογραφικού θρίλερ, «blood (για τον πόλεμο) and ink (για τη διπλωματία)». Με άλλα λόγια, αναδεικνύεται η ορθότητα της παρατήρησης του Bréhier ότι «η διπλωματική οδός ήταν πάντοτε προτιμυτέα από την επιθεση». Στην ενότητα αυτή ανήκει και η έννοια του δίκαιου πολέμου, δηλαδή υπό ποίους όρους πρέπει να διεξάγεται ένας πόλεμος για να θεωρείται δίκαιος πόλεμος, κυρίως μέσα στην προβληματική του δικαίου του πολέμου και η εξέλιξη από τη ρωμαϊκή έννοια του *jus gentium* στη μεσαιωνική μορφή του *jus inter gentes*, που το Βυζάντιο συμμαριζόταν με τα άλλα κράτη του μεσαιωνικού κόσμου.

Στη δεύτερη ενότητα ανήκουν οι διπλωματικές σχέσεις της υστερορωμαϊκής αυτοκρατορίας, με την Περσία των Σασανιδών, την οποία η Ρώμη όπως και η νέα Ρώμη αναγνώριζε ως τη μόνη κυρίαρχη και ανεξάρτητη πολιτειακή οντότητα δίπλα της, σεβόμενη τις αρχές της εδαφικής ακεραιότητας, της ισοτιμίας και της αμοιβαιότητας. Τις σχέσεις αυτές τις μελετάμε με βάση τις πηγές που αναφέρονται σε δύο κυρίως κορυφαίες στιγμές των διπλωματικών αυτών σχέσεων: στη συμφωνία ειρήνης της Νισίβευς του 363 και την 50ετή ειρήνη του 562.

Από την άλλη μεριά, οι σχέσεις με τους βόρειους λαούς, οι οποίοι από τον 3ο αιώνα άρχισαν να περνούν με αυξανόμενη συχνότητα το φυσικό όριο της αυτοκρατορίας, τον Δούναβη, και να ορέγονται την εγκατάστασή τους μέσα στην ρωμαϊκή επικράτεια, επέβαλλαν άλλου είδους πολιτική αφού άλλαζε δραματικά και η ισορροπία δυνάμεων. Έτσι, σταδιακά εγκαταλείφθηκε η διπλωματία ισχύος και τη θέση της κατέλαβε η διπλωματία συνεννοήσεως και συνεργασίας.

Χαρακτηριστική για την αλλαγή αυτή είναι η σημασιολογική εξέλιξη του όρου *limes*: ενώ παλαιότερα και ως τις αρχές του 3ου μ.Χ. αιώνα, η λέξη σήμαινε την οδό από το ποτάμι προς την ενδοχώρα της παραδουναβίας περιοχής με κάθετη κατεύθυνση, χρήσιμη για στρατιωτικές περιπόλους και μετακινήσεις των εμπόρων, ήδη από τον 3ο αιώνα άρχισε να σημαίνει την οδό οριζόντιας κατεύθυνσης κατά μήκος του ποταμού και μέσα σε ένα αμυντικό σύστημα απώθησης των εισβολέων. Γι' αυτό την –άλλοτε υπερήφανη και αλαζονική αλλά τώρα εξασθενημένη πια στρατιωτικά– ρωμαϊκή αυτοκρατορία της εποχής εκείνης ο πολύς Theodor Mommsen παρομοίασε εύστοχα με γηραιά κυρία που έχει γίνει υπερευαίσθητη για τον περιβολό του κήπου της.

Η ανάγκη συνεννόησης με τους λαούς αυτούς οδήγησε στην ανάπτυξη ενός ακόμη περίπλοκου και περίτεχνου συστήματος διπλωματικών επαφών και συμφωνιών, που είχε ως γνώμονα τις βασικές προτεραιότητες προστασίας της αυτοκρατορικής επικράτειας αλλά λάβαινε κατά το δυνατό υπόψη και τις οικειώδεις ανάγκες των νέων γειτόνων, που για την εποχή αυτή ονομάζουμε φοιδεράτους (από το λατινικό *foedus*, που σημαίνει συμφωνία, ενώ αργότερα στη Δύση θα φτάσει να σημαίνει φέουδο). Τα προβλήματα αυτά καλύπτουν την τρίτη ενότητα με διεξοδική ανάλυση των διπλωματικών σχέσεων της αυτοκρα-

τορίας με τους λαούς της λεγόμενης μετανάστευσης των λαών κατά τον 4ο, τον 5ο και τον 6ο αιώνα.

Την παράδοση των διπλωματικών σχέσεων προς την Περσία ακολούθησε το Βυζάντιο ύστερα από μια πρώτη φάση αναμονής και αναπροσαρμογής και σε σχέση με το αραβικό χαλιφάτο των Ομεγιαδών και αργότερα των Αβασιδών, παρόλο που τις σχέσεις αυτές επιβάρυναν αφ' ενός η αδυναμία των Βυζαντινών να αποδεχτούν ως τετελεσμένη και οριστική την απώλεια των επαρχιών της Μέσης Ανατολής και αφ' ετέρου η εμμονή των Αράβων στην ιδέα του ιερού πολέμου. Για την έξοδο από τα ιδεολογικά αυτά αδιέξοδα επιστρατεύθηκε η φαντασία τόσο των Βυζαντινών όσο και των Αράβων διπλωματών και νομομαθών. Τα ζητήματα της συνάφειας αυτής απαρτίζουν μια τέταρτη ενότητα, όπου κυρίως ανήκει η ανάλυση των συνθηκών ειρήνης των ετών 678 και 688.

Η φυσική εξέλιξη των μορφών διπλωματικών σχέσεων που αναπτύχθηκαν προς τους βόρειους γείτονες ήταν η μετατροπή τους σε σχέσεις διακρατικές, όταν τα έθνη απέκτησαν, ήδη από τον 7ο αιώνα, περισσότερα στοιχεία κυρίαρχων πολιτειακών μορφωμάτων και μεταμορφώθηκαν σε βασιλεια: από *gentes* σε *regna*. Τότε το Βυζάντιο βρέθηκε μπροστά σε νέα δυσεπίλυτα προβλήματα, αφού η αναγνώριση του καθεστώτος του ανεξάρτητου και κυρίαρχου κράτους σε έθνη που είχαν οργανωθεί πάνω σε εδάφη της ενιαίας και αδιαίρετης αυτοκρατορίας επέβαλλε βαθιές μεταβολές σε βασικές και σταθερές αρχές του δημοσίου δικαίου και την ανατροπή του ιδεολογικού σχήματος, στο οποίο βάσιζε τη νομική της υπόσταση η υστερορρωμαϊκή αυτοκρατορία.

Από το πλούσιο υλικό διπλωματικών πρωτοβουλιών της εποχής εκείνης, ιδιαίτερη σημασία έχει να εξεταστούν ως πέμπτη ενότητα δύο μείζονες περιπτώσεις: η πορεία των σχέσεων με τους Βουλγάρους από την πρώτη συνθήκη ειρήνης το 681 ως την εκχριστιάνιση του βουλγαρικού έθνους το 864 και η αναγνώριση του ηγεμόνα τους Πέτρου ως βασιλέα το 927, μια αναγνώριση που όμως ανακλήθηκε αργότερα, όταν φάνηκε εφικτή και τελικά πραγματοποιήθηκε η κατάλυση του βουλγαρικού κράτους από τον Ιωάννη Τσιμισκή και τον Βασίλειο Β΄.

Εξάλλου, από τις παράλληλες εξελίξεις στη Δύση, πρέπει να εξεταστεί διεξοδικά η σημαντικότερη και επίκαιρη και για την ιδέα της Ευρωπαϊκής ενότητας σήμερα αναγνώριση του τίτλου του βασιλέως, του αυτοκράτορος δηλαδή στον Κάρολο τον Μέγα το 812.

Τα έργα που σώζονται από τη συγγραφική και εκδοτική δραστηριότητα του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογεννήτου στα μέσα του 10ου αιώνα, το *Περί πρέσβεων*, το *Περί πρεσβειών*, το *Περί τῆς Βασιλείου τάξεως* και το *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανὸν*, μας προσφέρουν τη δυνατότητα να δούμε σφαιρικά ὄλο το φάσμα των διπλωματικών σχέσεων του Βυζαντίου κατά τον 10ο αιώνα και να διασαφηνίσουμε μερικά βασικά χαρακτηριστικά των σχέσεων αυτών. Θα μας δώσει ένα ωραίο παράδειγμα ο κ. Λέτσιος σε λίγο.

Ὡς ἑκτη ἐνότητα, ἀξίζει να μελετηθῶν δύο σημαντικότερα βυζαντινά κείμενα: το *Περί Πρέσβεων*, το οποίο θα μπορούσε να αποτελέσει και το κεντρικό θέμα της αποψινῆς ἀνάλυσης, και το 13ο κεφάλαιο του ἔργου *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανὸν*, το γνωστό ὡς *De administrando Imperio*.

Περαιτέρω και σε μια θεωρητική βάση πρέπει να αναδειχτεί, θα ἔλεγα ὡς ἑβδομη ἐνότητα, μια ιδέα βάσει της οποίας ὄλοι οι ηγεμόνες και οι λαοί της οἰκουμένης συνδέονται και συναπαρτίζουν μια οἰκογένεια με επικεφαλῆς και πατέρα της οἰκογένειας τον βυζαντινό αυτοκράτορα. Την ἔρευνα αὐτή καθιστᾷ ἀπαραίτητη ἡ ἀναγκαία διόρθωση προσφιλῶν στην επιστήμη σχημάτων, που δίνουν στην οἰκογένεια αὐτή χαρακτήρα νομικῶν πλαισίου.

Οι σταυροφορίες του 11ου και του 12ου αιώνα ἔθεσαν τη βυζαντινή διπλωματία προ νέων προκλήσεων. Πέραν των πρακτικῶν, οικονομικῶν και στρατιωτικῶν προβλημάτων που προκάλεσε ἡ ἐμφάνιση των χριστιανικῶν στρατιῶν της Δύσης στο ἔδαφος της αυτοκρατορίας καθ' ὁδόν προς τους Ἁγίους Τόπους, ἔπρεπε να αντιμετωπιστοῦν και τα ἀκανθώδη ζητήματα της κυριαρχίας πάνω στα εδάφη που οι σταυροφόροι ἀπέσπασαν ἀπό τα μουσουλμανικά κράτη στη Μέση Ανατολή. Τα διαφορετικά μοντέλα σκέψης των ἀντιμέτωπων δυνάμεων της αυτοκρατορίας, στην οποία ἴσχυαν ἀκόμη οι ἐννοιες του ρωμαϊκοῦ δικαίου και των ἐπιτόπιων μωαμεθανικῶν κρατῶν, που καθορίζονταν ἀπό τις ἐννοιες

της ντίμα (dima), δηλαδή της προστασίας και του τζικάντ (jihad), δηλαδή του ιερού πολέμου, καθώς και των δυτικών βασιλείων όπου κυριαρχούσαν οι ιδέες φεουδαρχικού τύπου, έπρεπε να εναρμονιστούν προκειμένου να δημιουργηθούν νέες σταθερές ειρηνικές σχέσεις. Το εγχείρημα αυτό τελικά απέτυχε, γιατί οι λύσεις που προτάθηκαν δεν ήταν βιώσιμες χωρίς τη διαρκή επίκληση της βίας των όπλων κι έτσι τα πράγματα οδγηθήκαν στην καταστροφή της τέταρτης σταυροφορίας (το 1204). Έτσι λοιπόν, στην όγδοη ενότητα, αξίζει να εμβαθύνουμε στην εξέλιξη αυτή, μελετώντας ορισμένα σημαντικά κείμενα της περιόδου.

Στην ένατη ενότητα υπάγεται η εντυπωσιακή αμεσότητα των σχέσεων του Βυζαντίου με τους ηγεμόνες των Τούρκων κατά τον 14ο και τον 15ο αιώνα που ήταν σχέσεις καθημερινής σχεδόν επαφής και ενίοτε θεσμικής ή ιδιωτικής φιλίας. Οι δύο αντίπαλοι κόσμοι –που το 1453 ο ένας επέπρωτο να καταλύσει τον άλλο– βρίσκονταν ήδη πολύ κοντύτερα απ' ό,τι φαντάζονταν οι Δυτικοί της εποχής εκείνης αλλά και απ' ό,τι είμαστε προετοιμασμένοι να υποθέσουμε εμείς σήμερα.

Το άλλο φαινόμενο, που απαρτίζει θα έλεγα τη δέκατη ενότητα, είναι η δυσκολία που είχαν οι Βυζαντινοί να συνεννοηθούν με τους Δυτικούς κατά τους ύστερους αιώνες, όπως η δυσκολία αυτή προβάλλει ανάγλυφα μέσα από τις έριδες για το εθιμοτυπικό πρωτόκολλο επικοινωνίας, οι οποίες έριδες επιβάρυναν ουσιαστικά την ατμόσφαιρα της συνόδου της Φεράρας- Φλώρεντίας.

Για να σας δώσω το σίγμα του προβληματισμού μου, πρέπει να αρχίσω ή μάλλον να τελειώσω με μια προσωπική, λόγω περιορισμένου χρόνου εμπειρία, η οποία οδήγησε σε μια διαπίστωση που ως ένα βαθμό σφράγισε την πορεία της έρευνάς μου. Εργαζόμενος ως ένα διάστημα πριν από τρεις δεκαετίες στο Dumbarton Oaks, το περίλαμπρο Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών στην Ουάσιγκτον, για μια μελέτη που δημοσιεύτηκε τελικά το 1978, συνέλαβα ένα σχήμα διαλεκτικής σχέσης των παραγόντων που διαμορφώνουν το διαχρονικό πλαίσιο δράσης της διπλωματίας, για το οποίο έτυχε να έχω γράψει σε κάποιες από τις εργασίες μου έκτοτε. Το σχήμα αυτό γεννήθηκε μέσα από τις εμπειρίες της εποχής εκείνης, που όμως έχουν νομίζω την εγκυρότητά τους και σήμερα ή θα

έλεγα ίσως είναι και ιδιαίτερα επίκαιρες σήμερα. Πρόκειται για την εμπειρία της Κύπρου.

Μετά την κατάκτηση της βόρειας Κύπρου από τα στρατεύματα κατοχής το 1974, δημιουργήθηκε και δυστυχώς υπάρχει έως σήμερα η εξής κατάσταση: υπάρχει κατ' αρχάς η πολιτική πραγματικότητα της λεγόμενης πράσινης γραμμής που χωρίζει το νησί. Η зоφερή αυτή πολιτική πραγματικότητα προβάλλει μέσα από ένα παράξενο σχήμα ανάμεσα στο νότιο, το ελεύθερο, και στο βόρειο, το κατεχόμενο, τμήμα της νήσου. Το καθεστώς αυτό ανακωχής συντηρούν οι διεθνείς δυνάμεις των Ηνωμένων Εθνών. Παράλληλα όμως υπάρχει η ιδεολογική πραγματικότητα. Για εμάς τους Έλληνες, η Κύπρος είναι από την μυκηναϊκή εποχή χώρα ελληνική, που στους νεότερους χρόνους στεγάζει και μια μουσουλμανική μειονότητα, η οποία σχετικά πρόσφατα απέκτησε τουρκική εθνική συνείδηση. Αντίθετα για τους Τούρκους, η Κύπρος είναι από τον 16ο αιώνα μια χώρα τουρκική. Άλλωστε η γεωγραφική της γειτονία με τη Μικρά Ασία, την επιλεγόμενη αδόκιμα ως Ανατολία, και η στρατηγική της θέση ως υπογάζτριο της Τουρκίας, κατά τον ισχυρισμό ή τη φαντασία των Τούρκων, καθιστά το νησί αναπόσπαστο τμήμα του τουρκικού χώρου. Έχουμε λοιπόν αφ' ενός την πολιτική πραγματικότητα μιας νήσου χωρισμένης σε δύο μέρη και αφ' ετέρου μια ιδεολογική πραγματικότητα, όπου η μια πλευρά θέλει το όλον και η άλλη επίσης διεκδικεί το όλον.

Υπάρχει ωστόσο και μια τρίτη διάσταση, αυτή την οποία επιβάλλει το διεθνές δίκαιο και αναγνωρίζει η διεθνής κοινωνία, δηλαδή αυτό που θα ονόμαζα νομική πραγματικότητα. Το νησί αποτελεί την επικράτεια της Κυπριακής Δημοκρατίας, μιας πολιτειακής οντότητας αναγνωρισμένης από τους διεθνείς οργανισμούς με εξαίρεση την Τουρκία, που από το 1974 δεν αναγνωρίζει την Κυπριακή Δημοκρατία κι αντ' αυτού αναγνωρίζει την πολιτική διοίκηση του κατεχόμενου τμήματος ως «Τουρκική Δημοκρατία της Βόρειας Κύπρου».

Η τριάδα αυτή των διαστάσεων –η πολιτική, η ιδεολογική και η νομική– διαμορφώνει όχι μόνο το λεγόμενο κυπριακό πρόβλημα αλλά και το γενικότερο πλαίσιο δράσης της σύγχρονης διεθνούς διπλωματίας. Νομίζω ότι θα ήταν χρήσιμο να θυμόμαστε ως βασικό δεδομένο αυτή την τρισδιάστατη φύση των

φαινομένων, στα οποία λειτουργεί η διπλωματία, δηλαδή την πολιτική, την ιδεολογική και τη νομική διάσταση. Από τις τρεις αυτές διαστάσεις ή πλευρές μονιμότερη διάρκεια εμφανίζει η ιδεολογία. Οι άνθρωποι απαρνούνται τις ιδέες τους πολύ δύσκολα. Πιο εύκολα αλλάζει η πολιτική πραγματικότητα, συνήθως ως συνέπεια πολεμικών αναμετρήσεων και σπανιότερα ύστερα από διαπραγματεύσεις και αμοιβαίες υποχωρήσεις και συμβιβασμούς. Χρειάζεται όμως να παγιωθούν τα αποτελέσματα των πολιτικών αλλαγών και να επικυρωθούν, όπως γνωρίζετε, με επίσημες συνθήκες πριν να αλλάξει τελικά και το νομικό πλαίσιο των διεθνών σχέσεων.

Η διαπίστωση αυτή επιβάλλει να δούμε τη λειτουργία της βυζαντινής διπλωματίας ως μια πολύπλευρη δραστηριότητα, που έχει αφετηρία τη γνώση και την κατανόηση της πραγματικής κατάστασης των σχέσεων στις οποίες παρεμβαίνει –και αλίμονο στους διπλωμάτες που αγνοούν την πραγματικότητα αυτή– αλλά και οφείλει να κινηθεί μέσα στα πλαίσια της κυριαρχούσας ιδεολογίας (ή των αντιθετικών ιδεολογιών), η οποία επικάθεται πάνω στην πραγματικότητα των καθημερινών σχέσεων. Τέλος, η διπλωματία στηρίζεται στις ισχύουσες νομικές δεσμεύσεις και κανονισμούς, τους οποίους επικαλείται ως σταθερό γνώμονα των ενεργειών της, αν αυτό συμφέρει τους στόχους της, ή εργάζεται για την αναπροσαρμογή τους στα νέα δεδομένα, όταν αυτό κριθεί αναγκαίο και ευκαταίο.

Με την τελευταία αναφορά στην εμπειρία του προβλήματος της Κύπρου, σας έδωσα και μια αίσθηση της επικαιρότητας της βυζαντινής διπλωματίας, παρόλο που η εποχή η ίδια, η βυζαντινή, δείχνει να είναι τόσο παρωχημένη.

Η βυζαντινή διπλωματία στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη

Δημήτρης Λέτσιος

Διπλωματικός-Βυζαντινολόγος

Η έρευνα των σχέσεων του Βυζαντίου με την περιοχή αυτή ήταν το κεντρικό θέμα μιας επιστημονικής συνάντησης στρογγυλής τράπεζας στο πλαίσιο του 19ου Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου της Κοπεγχάγης. Τα χρονικά όρια ήταν εκεί ευρύτερα και κάλυπταν το διάστημα έως το τέλος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Εδώ θα περιοριστούμε σε ορισμένα στοιχεία της μέσης βυζαντινής περιόδου, χωρίς να γίνει εξαντλητική εξέταση.

Δύο βασικές επισημάνσεις, που προβάλλονται στις εισαγωγικές παρατηρήσεις των πρακτικών εκείνης της συνάντησης, αξίζει να προταχθούν στη σύντομη παρουσίαση ορισμένων επιλεγμένων στοιχείων από τις εξελίξεις στην περιοχή, κατά την περίοδο που προσδιορίστηκε. Αρχικά η ευνοϊκή συγκυρία μετά το 1989, που επέτρεψε την έως τότε –το 1996– γόνιμη συνάντηση ποικίλων ερευνητικών προσεγγίσεων, σε έναν κόσμο χωρίς τους περιορισμούς του παρελθόντος. Στη συνέχεια, η ιδιαιτερότητα της περιοχής που την ξεχωρίζει από πολλές άλλες που αποτελούσαν τον περίγυρο και τον ορίζοντα των σχέσεων του Βυζαντίου.

Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη περί το 1050. Χάρτης με βάση: R. Magocsi, *Historical Atlas of Central East Europe*, Seattle and London 1993, σ. 14, από το: *Byzanz und Ostmitteleuropa 950-1453. Beiträge zu einer table-ronde des XIX International Congress of Byzantine Studies*, Copenhagen 1996, εκδ. G. Prinzing – M. Salamon (Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 3), Wiesbaden 1999.

Η περιοχή έχει περιγραφεί εύστοχα, σε μια προσπάθεια γεωγραφικο-ιστορικού αποσαφηνισμού, ως «η βαλτική, δυτικοσλαβική, ουγγρική Ευρώπη», με ιδιαίτερα φαινόμενα κοινωνικοπολιτισμικών επικαλύψεων κατά τον Μεσαίωνα. Ακόμη, εκεί δόθηκε βαρύτητα στο γεγονός ότι ο εξευρωπαϊσμός της περιοχής δρομολογήθηκε με δυτικές και όχι βυζαντινές επιδράσεις.

Η θεώρηση αυτή, που μπορεί να προκαλέσει συζητήσεις, επιδέχεται ίσως αμφισβητήσεις σε συγκεκριμένα σημεία. Εδώ δεν θα σταθμιστεί η βαρύτητα της μίας ή της άλλης επίδρασης, για να δειχτεί τι ήταν ίσως το καθοριστικό. Με βάση συγκεκριμένες πληροφορίες και αναφορά στα κυριότερα –λιγότερο ή περισσότερο γνωστά– στοιχεία, θα γίνει επιλεκτική παρουσίαση γεγονότων και ερμηνεία στοιχείων που συνθέτουν τη βυζαντινή παρουσία και δράση στην περιοχή. Για τη χρονική έκταση των γεγονότων που θα μας απασχολήσουν έχουν επίσης επιλεγεί ορισμένα όρια, με σκοπό να προβληθούν γεγονότα που μπορεί να θεωρηθούν σημαντικά, αλλά και η διαπραγμάτευση να μην ξεπεράσει τα διαθέσιμα περιθώρια.

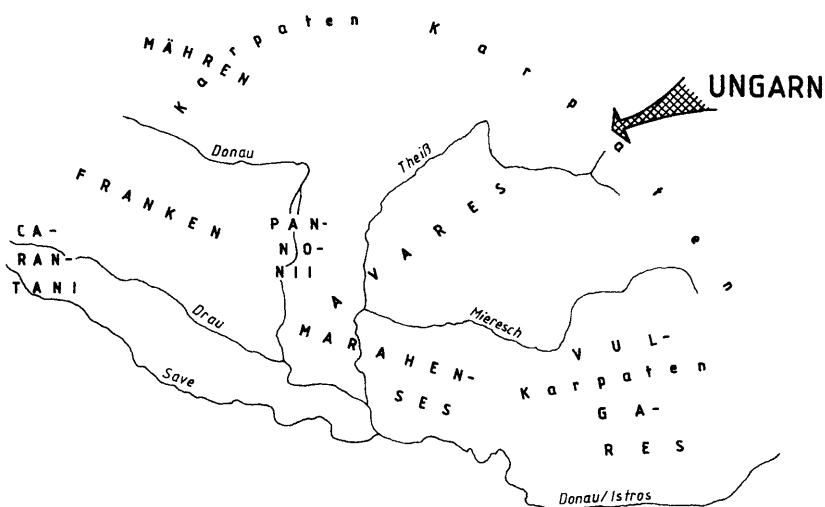
Η περιοχή της Κεντρο-ανατολικής Ευρώπης θεωρείται από την αρχαιότητα σημείο συνάντησης δύο κόσμων, του Ανατολικού και του Δυτικού. Ορισμένοι επισημαίνουν ότι αυτό επιβεβαιώνεται κατά τον Μεσαίωνα με τη δράση στην περιοχή των Αποστόλων των Σλάβων, Κυρίλλου και Μεθοδίου,¹ από τις τοπικές παραδόσεις αλλά και από τις συνεχείς επαφές της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας με τον σλαβικό περίγυρο που ανήκε στην άμεση σφαίρα επιρροής της (Ουγγαρία).²

II. Σημαντικότερες είναι για την περιοχή που μας απασχολεί κατά τη μεσοβυζαντινή εποχή οι αναφορές του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου στο έργο του *Πρός τόν ἴδιον υἱόν Ῥωμανόν*.³

1. Βλ. ενδεικτικά την εισαγωγή στο τόμο *Byzanz und Ostmitteleuropa 950-1453. Beiträge zu einer table-ronde des XIX International Congress of Byzantine Studies*, Κοπεγχάγη, 1996, εκδ. G. Prinzing -M. Salamon (*Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik* 3), Βισμπάντεν, 1999, καθώς και το πρώτο άρθρο, A. Avenarius, «Die byzantinische Kultur und die Benediktiner im östlichen Teil Mitteleuropas im 11.-12. Jahrhundert», σσ. 1-11. Για τους Κύριλλο και Μεθόδιο, επίσης ενδεικτικά, Α.-Ε. Ν. Tachiaos, *Cyril and Methodius of Thessalonica. The acculturation of the Slavs*, Θεσσαλονίκη, 1989.

2. Για το θέμα πολλαπλές αναφορές σε άρθρα των τόμων: *Βυζάντιο και Ευρώπη (Α΄ Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση*, Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών, Δελφοί, 20-24 Ιουλίου 1985), Αθήνα, 1987, και: *Κωνσταντίνος Ζ΄ ο Πορφυρογέννητος και η εποχή του (Β΄ Διεθνής βυζαντινολογική Συνάντηση*, Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών, Δελφοί, 22-26 Ιουλίου 1987), Αθήνα, 1989.

3. Οι παραπομπές στο έργο, που είναι και γνωστό με τον τίτλο *De administrando Imperio*, γίνονται στην έκδοση της σειράς *CFHB*, όπως περιλαμβάνεται στη βιβλιογραφία, με τη συντομογραφία *DAI*. Με την ίδια συντομογραφία και σχετική διευκρίνιση γίνεται επίσης παραπομπή στον τόμο με τα σχόλια για το έργο.

Από το: G. Kristó, Konstantinos Porphyrogenetos über die Landnahme der Ungarn', στο: *Byzanz und Ostmitteleuropa 950-1453. Beiträge zu einer table-ronde des XIX International Congress of Byzantine Studies, Copenhagen 1996*, εκδ. G. Prinzing – M. Salamon (Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 3), Wiesbaden 1999., σσ. 13-22, σ. 22.

Τα κυριότερα κεφάλαια του έργου που σχετίζονται με το θέμα είναι τα παρακάτω:

- ❖ 13: *Περί τῶν πλησιαζόντων ἔθνων τοῖς Τούρκοις,*
- ❖ 38: *Περί τῆς γενεαλογίας τοῦ ἔθνους τῶν Τούρκων καὶ ὅθεν κατάγονται,*
- ❖ 39: *Περί τοῦ ἔθνους τῶν Καβάρων,*
- ❖ 40: *Περί τῶν γενεῶν τῶν Καβάρων καὶ τῶν Τούρκων καὶ*
- ❖ 41: *Περί τῆς χώρας τῆς Μοραβίας.⁴*

Αν και οι πληροφορίες του έργου δεν καταγράφουν εξαντλητικά τις σχέσεις των διαφόρων φύλων της περιοχής με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, εντούτοις αναδεικνύουν σημαντικές πτυχές τους· επιπλέον δε, περιλαμβάνουν χρήσιμο

4. *DAI*, κείμενο και μετάφραση: σσ. 64-76, 170-181, και *DAI* σχόλια: σσ. 63-69, 145-153 αντίστοιχα.

υλικό για τη φυλετική συγκρότηση και την καταγωγή των Ούγγρων. Οι Ούγγροι φέρονται να περιλαμβάνουν αρχικά επτά φυλετικές οικογένειες και η περιοχική εγκατάστασής τους ήταν *πλησίον της Χαζαρίας*. Γειτονικός λαός ήταν οι *Πασινακίται*.

Συγκρούσεις ανάμεσα στους Χαζάρους αλλά και ανάμεσα στους Πετσενέγους και τους Ούγγρους προκάλεσαν τη διάσπαση των τελευταίων σε δύο ομάδες που ακολούθησαν διαφορετική πορεία και μετοίκησαν. Η μία από τις ομάδες αυτές εγκαταστάθηκε στην περιοχή των Πετσενέγων και, κατά τη διήγηση του Πορφυρογέννητου, με παρέμβαση του Χαγάνου της Χαζαρίας αναδείχτηκε ηγεμόνας των Ούγγρων ο επιφανέστερος από τους φυλάρχους τους, ο Αρπαδής.

Οι Πετσενέγοι θα διώξουν τελικά τους Ούγγρους από την περιοχή τους και έτσι θα αναγκαστούν να βρουν νέα χώρα για εγκατάσταση στη Μοραβία. Μια ομάδα Χαζάρων, οι Κάβαροι,⁵ ήρθαν και εγκαταστάθηκαν στην περιοχή των Ούγγρων, πριν μετοικήσουν στη Μοραβία. Αυτοί, αναφέρει ο Αυτοκράτορας, δίδαξαν και τη γλώσσα των Χαζάρων στους Ούγγρους.

Για τη Μοραβία, η διήγηση περιορίζεται στη διαίρεση του βασιλείου από τον ηγεμόνα Σφενδοπλόκο στα τρία παιδιά του. Η ειρήνη ανάμεσα στους τρεις διαδόχους κράτησε έναν χρόνο και, όταν ξέσπασε δικόνοια, η Μεγάλη Μοραβία διαλύθηκε και ο λαός διασκορπίστηκε σε περιοχές όπου κατοικούσαν Ούγγροι, Βούλγαροι, Κροάτες και άλλοι γείτονες. Ο θάνατος του Σφενδοπλόκου χρονολογείται στο 894, ενώ ο ακριβής χρόνος διάλυσης της Μεγάλης Μοραβίας αποτελεί αντικείμενο επιστημονικής συζήτησης. Είναι πιθανό ότι ένας από τους διαδόχους του Σφενδοπλόκου ασκούσε ακόμη την εξουσία έως το 898.⁶

5. Τα προβλήματα που σχετίζονται με αυτό το λαό, καθώς και το ζήτημα της ονομασίας εξετάζει αναλυτικά ο Αντωνόπουλος, 1996, σσ. 105 κ. π.

6. Zwendibaldus, dux Moraborum Βλ. τις σχετικές παραπομπές στις πηγές, στα σχόλια του αντίστοιχου κεφαλαίου του *DAI*, σ. 153. Αναλυτική παρουσίαση της γεωγραφικής περιπλάνησης των ουγγρικών φύλων ανά τους αιώνες, Αντωνόπουλος, 1996, σσ. 88 κ. π. Ειδικότερα για τη

III. Μεταξύ 894 και 896, κυρίως εξαιτίας της λήψης δασμολογικών μέτρων που περιόριζαν την κίνηση των Βουλγάρων εμπόρων, προκλήθηκαν συγκρούσεις και οι Βούλγαροι προωθήθηκαν μέχρι τα γεγονικά εδάφη της Κωνσταντινούπολης. Στην απεπιθέσή του, ο Αυτοκράτορας Λέων ΣΤ΄ χρησιμοποίησε –κατά την επικρατέστερη ερμηνεία– και τα φύλα των Καβάρων που διέσχισαν με βυζαντινά πλοία τον Δούναβη και καταδίωξαν τον Συμεών μέχρι την Πρεσλάβα. Ο Βούλγαρος ηγεμόνας αναγκάστηκε να συνάψει ανακωχή το 896. Όπως ερμηνεύονται οι σχετικές πληροφορίες των πηγών, πρέπει να πραγματοποιήθηκε και μια δεύτερη επιχείρηση εναντίον του Συμεών με συμμετοχή Ούγγρων, που είχε αρχικά επιτυχία και τον ανάγκασε να υποχωρήσει μέχρι το Δορόστολο.

Βεβαίως, οι βυζαντινοβουλγαρικές συγκρούσεις περιλαμβάνουν πολύ περισσότερα επεισόδια και δεν παρουσιάζονται εδώ συνολικά. Οι αποσπασματικές αναφορές γίνονται μόνο σε σχέση με τους Ούγγρους και τα άλλα φύλα της περιοχής που κυρίως ενδιαφέρουν.⁷ Οι αναφορές στη διήγηση του Πορφυρογέννητου για επιχείρηση των Βουλγάρων και των Πετσενέγων εναντίον των Ούγγρων, που έγινε με τη συγκατάθεση του Αυτοκράτορα και οδήγησε σε μεγάλη σφαγή και εξόντωση πλήθους από αυτούς, αντιμετωπίζονται από τους μελετητές με επιφύλαξη. Θεωρείται πιθανότερο ότι οι επιχειρήσεις αυτές έπληξαν κυρίως εγκαταστάσεις Ούγγρων σε βουλγαρικό έδαφος. Πάντως οι συγκρούσεις αυτές φαίνεται πως οδήγησαν στην τελική μετακίνηση των Ούγγρων στην οριστική περιοχή εγκατάστασής τους. Η μετακίνηση αυτή θεωρείται εύλογα αποτέλεσμα της βυζαντινής πολιτικής που τους εγκατέλειψε στην οργή των Βουλγάρων και των Πετσενέγων, τους οποίους η Αυτοκρατορία είχε προσεταιριστεί ως συμμάχους. Είναι ενδιαφέρον ότι διάφορες πηγές προσπαθούν

σuzήτηση γύρω από τη γεωγραφική θέση της Μοραβίας, εκτός από τα προηγούμενα, βλ. και *Die Byzantiner und ihre Nachbarn*, σ. 89 και σημ. 87. Επίσης, S. L. Tóth, «The Territories of the Hungarian Tribal Federation around 950 (Some Observations on Constantine VII's 'Tourkia')», στο *Byzanz und Ostmitteleuropa 950-1453*, σσ. 23-34.

7. Βλ. ενδεικτικά την αναλυτική παρουσίαση, με παραπομπές σε περαιτέρω βιβλιογραφία και τις πηγές, Ε. Κυριάκης, *Βυζάντιο και Βούλγαροι (7ος – 10ος αι.)*. Συμβολή στην εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου (διδακ. διατ.), Αθήνα, 1993. Αναφορές στις συγκρούσεις αυτές επίσης: Αντωνόπουλος 1996, σσ. 55, 135 και Μωυσειδου 1995, σ. 195 και σημ. 58.

να δικαιολογήσουν τη σύμπραξη των Βυζαντινών με «άθρα εθνη» εναντίον ομοθρήσκων και τη θεωρούν επιβεβλημένη και δικαιολογημένη σε περιπτώσεις εξαιρετικής ανάγκης.⁸

Αν και γενικά φαίνεται ότι για τη βυζαντινή διπλωματία της εποχής –σύμφωνα με τις πληροφορίες του Πορφυρογέννητου– οι Ούγγροι δεν αποτελούσαν σημαντική παράμετρο, η αποστολή ενός κληρικού, ονομαζόμενου Γαβριήλ, με σκοπό να πείσει τους Ούγγρους να εγκατασταθούν στα εδάφη των Πετσενέγων δείχνει ότι οι συνθήκες της περιοχής ενδιέφεραν την Αυτοκρατορία, η οποία επεδίωκε με διάφορους τρόπους να επιτύχει τους στόχους της.⁹ Πιθανότατα η βυζαντινή αυτή παρέμβαση έγινε μετά το τέλος του βυζαντινοβουλγαρικού πολέμου το 927, στη διάρκεια του οποίου οι Βυζαντινοί χρησιμοποίησαν τους Πετσενέγους ως συμμάχους.

Στο τέλος του ίδιου κεφαλαίου, ο Πορφυρογέννητος αναφέρεται στη μετάβαση ουγγρικής αντιπροσωπείας στο Βυζάντιο, που χρονολογείται γύρω στο 948. Είχαν προηγηθεί καταστροφικές ουγγρικές επιδρομές (943 και 944) και η αποστολή αυτή αποκατέστησε για κάποιο διάστημα ειρηνικές σχέσεις. Ένα από τα μέλη αυτής της πρεσβείας –καθώς και ένα άλλο μιας μεταγενέστερης– βαφτίζονται και τους αποδίδεται ο τίτλος του Πατρικίου.

Εδώ το παιχνίδι της διπλωματίας μεταχειρίζεται πάγιες και δοκιμασμένες μεθόδους: θρησκευτική παρέμβαση αλλά και ένταξη σ' ένα πλέγμα σχέσεων με δομές και όρους περίπλοκους, όπου οι τίτλοι εύκολα γίνονται εργαλείο άσκησης πολιτικής επιρροής σε κάθε κατεύθυνση.

Οι πληροφορίες που περιλαμβάνονται στο τμήμα αυτό του έργου του Πορφυρογέννητου προέρχονται από διάφορες πηγές και δεν είναι δυνατό να

8. Π.χ. Λέοντος του Σοφού, *Τακτικά*, 32η διάταξη (Patrologia Graeca 107): ...*Τούρκους ή θεία πρόνοια ἀντί Ῥωμαίων κατὰ Βουλγάρων ἐστράτευσε...* Η παραπομπή από τον Αντωνόπουλο, 1996, σσ. 137 π. και σμ. 222, στη σ. 138. Βλ. την παρουσίαση του προβληματισμού και τις αναφορές των πηγών στα: Μωυσειδου, 1995, σσ. 182 π. και Αντωνόπουλος, *ό.π.*

9. Τ. Λουγγής, «Διπλωματία και διπλωματική. Το παράδειγμα της *Jussio*», *Σύμμεικτα* 3(1979), σσ. 63-83, Μωυσειδου, 1995, σσ. 184 κ. π., Αντωνόπουλος, 1996, σσ. 131 κ.ε.

παρουσιαστούν εδώ οι σχετικές επιστημονικές συζητήσεις. Αρκεί να σημειωθεί ότι η εικόνα που σκιαγραφείται στα σχετικά κεφάλαια αντιστοιχεί μάλλον στις συνθήκες μετά την κατάληψη της περιοχής από τους Ούγγρους, όπως επισημαίνεται στα σχόλια της κλασικής έκδοσης του έργου.¹⁰ Πέρα από λεπτομέρειες πάντως, η σημασία των πληροφοριών αυτών είναι αναμφισβήτητη και –όπως έχει επισημάνει σύγχρονος μελετητής– ότι ήξεραν ή νόμιζαν πως ξέρουν οι Βυζαντινοί για τη Λατινική, πολυεθνική Κεντρική Ευρώπη καθρεφτίζεται στο έργο του Πορφυρογέννητου.¹¹

IV. Το πρώτο, ειδικότερα, από τα κεφάλαια του έργου του Πορφυρογέννητου που αναφέρθηκαν και σχετίζονται με το θέμα και τους Ούγγρους δίνει μάλλον περιορισμένες πληροφορίες για γειτονικούς λαούς, που ορισμένοι αναφέρονται μόνον ονομαστικά.¹² Η παρεμβολή στο κεφάλαιο αυτό ενός ενδιάμεσου προοιμίου, εκτός από συζητήσεις για τη χρονολόγηση, δίνει ευκαιρία για προβολή ορισμένων σταθερών στοιχείων της βυζαντινής διπλωματίας, αρχών και μεθόδων επικοινωνίας στις διεθνείς σχέσεις, που ήταν λιγότερο ή περισσότερο παγιωμένες σε ανάλογες περιπτώσεις. Στο πλαίσιο της κρατικής ιδεολογίας και διπλωματίας, συμπλέκονται στο σημείο αυτό ιστορικά γεγονότα και μύθοι με ριζωμένες, συνειδητές φαντασιώσεις.

Ο Τηλέμαχος Λουγγής ασχολήθηκε διεξοδικά με το έργο αυτό του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου και παρουσίασε ενδιαφέρουσες απόψεις για τη σύνθεσή του, καθώς και πρωτότυπες ερμηνείες για το ιδεολογικό περιεχόμενο και τη σημασία του ως έκφραση της βυζαντινής ιδεολογίας.¹³ Αναφερόμενος στο «ιδιόμορφο αυτό αυτοκρατορικό σύγγραμμα», ο συγγραφέας σημειώνει ειδικά για το κεφάλαιο 13, με τον παραπλανητικό τίτλο,¹⁴ ότι «αποτελεί έναν οδηγό πολιτικής συμπεριφοράς για τον διάδοχο του θρόνου, Ρωμανό». Ακό-

10. *DAI*, κείμενο και μετάφραση (General Introduction), σ. 12.

11. H. Wolfram, «The Image of Central Europe in Constanine VII Porphyrogenitus», στο *Κωνσταντίνος Ζ΄ ο Πορφυρογέννητος και η εποχή του*, σσ. 5-14, εδώ σ. 5.

12. *DAI* 13: Φράγκοι, Μοραβοί, Πετσενέγοι και Κροάτες.

13. Λουγγής, 1990.

14. *Περί τῶν πλησιαζόντων ἔθνων τοῖς Τούρκοις*.

μη, είναι ενδιαφέρουσα η αναγωγή των αρχών της ακολουθητέας πολιτικής συμπεριφοράς στον Κωνσταντίνο Α΄, ιδρυτή της Αυτοκρατορίας, «που αποτελεί ανάγκη και καθήκον ταυτόχρονα». ¹⁵

Δεν θα εξεταστούν αναλυτικά όλα τα στοιχεία αυτού του εμβόλιμου προοιμίου, παρά το μεγάλο ενδιαφέρον τους, ακόμα και σε ορισμένες, συχνά μυθώδεις, λεπτομέρειες. Οι βασικές απαγορεύσεις στις σχέσεις με τους αναφερόμενους λαούς, που προβάλλονται εδώ και ίσχυαν και γενικότερα, είναι:

- ✦ Άρνηση προσφοράς αυτοκρατορικών συμβόλων και ενδυμάτων ως δώρων στους λαούς αυτούς
- ✦ απαγόρευση σύναψης οικογενειακών δεσμών με μέλη της βυζαντινής αυτοκρατορικής οικογένειας, ¹⁶ καθώς και
- ✦ αυστηρή επιτήρηση της διάδοσης του καιρίου όπλου της βυζαντινής πολεμικής μηχανής, του υγρού πυρός. ¹⁷

15. Λουγγής, *ό. π.*, σ. 36.

16. Οι επιγαμίες, ιδιαίτερα με τους Φράγκους, δεν ήταν ασυνήθιστες την εποχή αυτή και υπάρχουν παραδείγματα και από το οικογενειακό περιβάλλον του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου. Όπως έχει χαρακτηριστικά γραφτεί, τέτοιες σχέσεις απορρίπτονταν μόνον θεωρητικά ενώ αποτελούσαν συχνή πολιτική πρακτική. Αντίστροφα, θεωρείται από ορισμένους συγγραφείς ότι ο πνευματικός αδελφικός δεσμός του Αυτοκράτορα με τον ηγεμόνα των Φράγκων Κάρολο τον Μεγάλο, που διατηρήθηκε και από τους διαδόχους του, οδηγεί στον έπαινο της επιλογής ατόμων του φραγκικού ηγεμονικού οίκου να αποτελέσουν συζύγους μελών της βυζαντινής αυτοκρατορικής οικογένειας. Ο έπαινος της Μπέρτας–Ευδοκίας στον επικήδειο από τον Ρωμανό Β΄ αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα. Η επιλεγμένη αναφορά στον Λέοντα σχετίζεται περισσότερο με την εκκλησιαστική πολιτική του, ενώ και η επίθεση στο πλαίσιο αυτό εναντίον του Ρωμανού οφείλεται περισσότερο σε πολιτικά κίνητρα και δεν είναι καθαυτή δικαιολογημένη. Βλ. αναλυτικά τα σχόλια και τις παραπομπές σε άλλες πηγές, *DAI*, κείμενο και μετάφραση, σσ. 65-67, Αντωνόπουλος, 1996, 155 κ.έ., καθώς και τις επισημάνσεις που γίνονται παρακάτω.

17. Φαίνεται ότι την εποχή της συγγραφής του έργου –το ενδιαμέσο προοίμιο θεωρείται ότι έχει γραφτεί από τον ίδιο τον Αυτοκράτορα το 952 (*DAI*, σχόλια, σ. 63)– για το Βυζάντιο οι βόρειοι γείτονές του αποτελούσαν το κύριο μέλημα της εξωτερικής του πολιτικής (βλ. *DAI*, κεφ. 1, 16 κ.έ.). Αντίστοιχα και οι απαγορεύσεις και ο τρόπος αντιμετώπισης σχετικών αιτημάτων έχουν κύριο αποδέκτη τις φυλές αυτές. Θεωρείται εύλογο ότι από τους Φράγκους δεν αναμένονταν αιτήματα για αυτοκρατορικά ενδύματα, αφού θα δίλωναν υποτέλεια, ενώ και οι Σαρακηνοί δεν ήταν πιθανό να ζητήσουν κάτι ανάλογο ή σύναψη συγγενικών σχέσεων με τη βυζαντινή αυτοκρατορική οικογένεια (*DAI*, σχόλια, *ό. π.*).

Για το τελευταίο ιδιαίτερα, θα χρειαζόταν ειδική, αναλυτική συζήτηση που δεν είναι δυνατή εδώ. Για τα υπόλοιπα δύο στοιχεία, τα οποία σχετίζονται και με γεγονότα που θα αναφερθούν στη συνέχεια, θα γίνουν ορισμένες παρατηρήσεις.¹⁸

V. Παραμένοντας για λίγο ακόμη στις πληροφορίες του Πορφυρογέννητου, θα σημειώσουμε ότι χρήσιμα στοιχεία για τη διπλωματική επικοινωνία της εποχής περιλαμβάνονται και στο άλλο γνωστό έργο του *Περί τῆς Βασιλείου Τάξεως*, τόσο για τους Ούγγρους όσο και για άλλους βόρειους γείτονες του Βυζαντίου που έχουν αναφερθεί εδώ. Σημειώνεται ότι το έργο αυτό έχει πιο επίσημο χαρακτήρα και διασώζει την εθιμοτυπική ορολογία της βυζαντινής καγκελαρίας.

Εδώ προσδιορίζεται συγκεκριμένα ο τύπος των αυτοκρατορικών γραμμάτων, ο τρόπος σφράγισής τους καθώς και η καθιερωμένη τάξη με την οποία ο βυζαντινός αυτοκράτορας απευθύνεται σε γειτονικούς και άλλους λαούς στο πλαίσιο των διπλωματικών επαφών. Οι σχετικές πληροφορίες έχουν ενδιαφέρον και έχουν συζητηθεί από τους ερευνητές, όσον αφορά δε στη χρονολόγησή τους θεωρείται πιθανότερο ότι ανάγονται στο διάστημα μετά το 945.¹⁹

Ολοκληρώνοντας στο σημείο αυτό τις παρατηρήσεις για τις πληροφορίες του Πορφυρογέννητου, πρέπει να υπογραμμιστεί ότι το έργο του Αυτοκράτορα προσδιορίζει το κέντρο βάρους και καταγράφει τα ενδιαφέροντα της βυζαντινής εξωτερικής πολιτικής στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη κατά τον 10ο αιώνα. Όπως διακρίνει το υλικό του *De administrando Imperio* ο Παναγιώτης Αντωνόπουλος, από την πληθώρα πληροφοριών εθνολογικού, γεωγραφικού και πολιτικού περιεχομένου, που είναι διάσπαρτες στο έργο, μπορούν να εξαχθούν πολύτιμα συμπεράσματα, εφόσον ερμηνευθούν και αναλυθούν συστηματικά.²⁰

18. Για το *Υγγρόν πῦρ*, υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία. Ενδεικτικά σημειώνεται η μονογραφία: Θ. Κορρές, *Υγγρόν πῦρ. Ένα όπλο της βυζαντινής ναυτικής τακτικής*, Θεσσαλονίκη³, 1995.

19. Το έργο είναι γνωστό και με τον τίτλο *De ceremoniis*. Οι αναφορές στους Ούγγρους βρίσκονται στα σημεία: II 44, 660-661, II 48, 91. Βλ. σχετικά τις παρατηρήσεις και τα σχόλια της Μωυσεΐδου, 1995, σσ. 175-179, καθώς και του Αντωνόπουλου, 1996, σσ. 150 κ.έ. Η κλασική έκδοση του έργου είναι: *Constantini Porphyrogeniti imp., De ceremoniis aulae byzantinae libri duo*, εκδ. I. I. Reiske (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*), Βόννη, 1829-1930.

20. Αντωνόπουλος, 1996.

Γενικότερα για τη στρατηγική της βυζαντινής εξωτερικής πολιτικής –όχι μόνο για την περίοδο αυτή αλλά και σε ευρύτερο χρονικό ορίζοντα– πρέπει να σημειώσουμε ότι υπάρχουν ορισμένα σταθερά στοιχεία στη μεθοδολογία τα οποία χαρακτηρίζουν τις αντιδράσεις της. Συχνά μάλιστα υπάρχουν αντιστοιχίες και συνδυασμοί, ανάλογα με τις πιέσεις που υφίστανται στην Ανατολή και τη Δύση από τους λαούς και τις φυλές που πλησιάζουν τα σύνορά της. Ειδικά για τους Ούγγρους, τα όπλα και η πολεμική τακτική τους ήταν ίδια με τις νομαδικές φυλές των σιπών, έτσι και η μεθοδολογία ένταξης και η αξιοποίησή τους για τους στόχους και τα σχέδια της βυζαντινής εξωτερικής πολιτικής ήταν συχνά ανάλογες.

Πέρα από τα στοιχεία για τον προηγούμενο αιώνα που αναφέρθηκαν, φαίνεται ότι και κατά τον 11ο το Βυζάντιο επεδίωκε την ουδετερότητα αν όχι την υποστήριξη των Ούγγρων στον ανταγωνισμό με τους Βουλγάρους. Την εποχή αυτή, αλλά και στη συνέχεια, κατά περιόδους περισσότερο έντονα, οι στρατηγικοί στόχοι της βυζαντινής πολιτικής στα Βαλκάνια, την Παννονία και την Ιταλία έφεραν αρκετές φορές την Ουγγαρία στο προσκήνιο και η βυζαντινή παρέμβαση ήταν συχνά άμεση.²¹ Οι σχέσεις Βυζαντίου και Ουγγαρίας κατά την εποχή

21. Ο πρίγκιπας Προυσιανός (Presian), τον οποίο μνημονεύει επιτάφια πλάκα, η οποία βρέθηκε στο Michalouce και αναφέρει τη χρονολογία 1060/1061, είναι πιθανότατα το ίδιο πρόσωπο με τον μεγαλύτερο γιο του Τσάρου των Βουλγάρων Ιωάννη-Βλαδισλάβου (1015-1018). Ο πρίγκιπας κατηγορήθηκε για ανάμειξη σε συνωμοσία, στην οποία εμπλεκόταν και η αυτοκράτειρα Θεοδώρα. Αν και δεν αποτελούσε στην πράξη απειλή για τον Αυτοκράτορα Ρωμανό Γ', αφού τιμωρήθηκε με τύφλωση και στη συνέχεια έγινε μοναχός, εντούτοις, όπως εύστοχα επισημαίνει ο J. Shepard στο άρθρο «Byzantium and the Steppe-Nomads: The Hungarian Dimension», στο *Byzanz und Ostmitteleuropa 950-1453*, σσ. 55-83, εδώ σ. 59 και σημ. 14 και 15, με παραπομπές στις πηγές, το γεγονός ότι στη συνέχεια κατέφυγε, σε άγνωστο χρόνο, στην Ουγγαρία, δείχνει ότι ήταν σημαντικό για την Αυτοκρατορία να διατηρεί καλές σχέσεις με τους Ούγγρους. Πόσο σημαντική ήταν η συνεργασία με τους Ούγγρους αποδεικνύει και η παρουσία αξιόλογης στρατιωτικής δύναμης που περιλάμβανε Ούγγρους στο Θέμα της Καλαβρίας το 1053-1054, ό. π., σσ. 60 κ.έ. Για τους στόχους και τις κινήσεις της βυζαντινής πολιτικής στην ευρύτερη περιοχή κατά τον 11ο και τον 12ο αιώνα βλέπε εκτός από το προηγούμενο άρθρο και τα: T. Olajos, «Contribution à l'histoire des rapports entre Constantin Monomaque et le roi hongrois André 1er», στο *Byzanz und Ostmitteleuropa 950-1453*, σσ. 85-95· I. Goldstein, «Byzantine Rule in Dalmatia in the 12th Century», στο *Byzanz und Ostmitteleuropa 950-1453*, σσ. 97-125· P. Stephenson, «Political Authority in Dalmatia during the Reign of Manuel I Comnenus (1143-1180)», στο *Byzanz und Ostmitteleuropa 950-1453*, σσ. 127-150.

αυτή φαίνεται πως ήταν πιο στενές, όπως θα παρουσιαστεί αναλυτικότερα και στη συνέχεια.

VI. Λίγα λόγια για την αυτοκρατορική εξουσία και τα σύμβολα που την αναδείκνυαν στο βυζαντινό κόσμο είναι απαραίτητα, αφού στη συνέχεια θα γίνουν αναφορές σε συγκεκριμένες περιπτώσεις για τις σχέσεις με τους λαούς της περιοχής που μας απασχολούν. Ο André Guillou, κάνοντας λόγο για τα σύμβολα, αναφέρεται στον κόσμο των συναισθημάτων.²² Αν και μιλάει εκεί για τα εκκλησιαστικά σύμβολα και τις παραστάσεις της πίστης, δεν είναι ίσως άσχετο να επισημανθεί πως και τα σύμβολα της εξουσίας είναι το ίδιο δεμένα με συναισθήματα και στοχεύουν να προβάλλουν μέσα από το ορατό ένα μήνυμα και μια διάσταση υπερβατική.

Κάθε σύμβολο που έφερε ο Αυτοκράτορας, κάθε ένδυμα που φορούσε έχει πίσω του μια παλιά παράδοση, που μερικές φορές πηγάζει πίσω από τη ρωμαϊκή κληρονομιά του Βυζαντίου και συναντάει συμβολισμούς προερχόμενους από άλλες παραδόσεις.

Ο θρόνος, το διάδημα, το σκήπτρο, τα σανδάλια και πολλά άλλα στοιχεία κάνουν τη δύναμη και την εξουσία απτή αλλά και υπογραμμίζουν την αναγωγή της στο θεϊκό πρότυπο και την άμεση αναφορά της σ' αυτό. Τα στοιχεία αυτά του συμβολισμού του αυτοκρατορικού αξιώματος προβάλλονται σε κάθε ευκαιρία. Στο πλαίσιο αυτό, το νόμισμα είναι κυρίως εκείνο που ως μέσο προσφέρεται για εκλαΐκευση, πλατειά διάδοση, συνεχή, καθημερινή παρουσία και επαφή και λειपुरγεί αποτελεσματικότερα.

VII. Το ονομαζόμενο *στέμμα του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου* έχει υποστηριχθεί ότι εστάλη στον Ούγγρο ηγεμόνα Ανδρέα, μεταξύ 1046 και 1050 και μπορεί να θεωρηθεί τεκμήριο για άμεση επικοινωνία Βυζαντίου και Ουγγα-

22. A. Guillou, *La Civilisation Byzantine*, Παρίσι, 1974 (ελληνική μετάφραση Γ. Κολαμπάς, A. Guillou, *Ο βυζαντινός πολιτισμός*, Αθήνα, 1996), κυρίως το κεφάλαιο «Ιστορία των συναισθημάτων», σσ. 439 κ.έ.

*Το στέμμα του Κωνσταντίνου ΙΧ Μονομάχου. Από τον κατάλογο της έκθεσης: *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A. D. 843-1261*, εκδ. Helen C. Evans and William D. Wixom, New York 1997, σσ. 210-212, (Henry Maguire), παρ. 145.*

ρίας. Οι επιστημονικές συζητήσεις για το καλλιτέχνημα και την ερμηνεία των παραστάσεων είναι πολλές και οι απόψεις δίστανται. Σημειώνεται εδώ μόνον ότι οι παραστάσεις χρονολογούνται με βεβαιότητα στον 11ο αιώνα. Εντούτοις είναι μάλλον απίθανο να έχουν κατασκευαστεί σε αυτοκρατορικό εργαστήριο. Υπάρχουν σημαντικά ορθογραφικά λάθη, προβλήματα με τους αναγραφόμενους τίτλους αλλά και τις εικονογραφικές λεπτομέρειες. Επίσης δεν είναι απολύτως βέβαιο για ποιο σκοπό είχαν αρχικά φιλοτεχνηθεί. Πέραν τούτου, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι μπορεί να προέρχονται από τη λεία της τέταρτης σταυροφορίας.²³

VIII. Ένα σημαντικό σύμβολο του Ούγγρου ηγεμόνα, το *στέμμα του Αγ. Στεφάνου*, σχετίζεται πάλι με το Βυζάντιο και τον Αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ΄, Δούκα (1071-1078). Εκτιμάται ότι ο εικονιζόμενος Ούγγρος ηγεμόνας είναι ο σημαντικός ηγέτης της χώρας Γέζα, γιος του Βέλα (1074-1077). Πιθανότατα οι τρεις παραστάσεις αποτελούσαν τμήμα κάποιου δώρου που είχε δοθεί επίσημα

23. Βλ. συνοπτικά τη σχετική συζήτηση, με αναφορές στην προηγούμενη βιβλιογραφία στο: Γ. Μωυσειδου, «Το στέμμα του Μονομάχου: μια συζήτηση χωρίς τέλος», στον τόμο, *Βυζάντιο: κράτος και κοινωνία. Μνήμη Ν. Οικονομίδη*, Αθήνα, 2003, σσ. 403-416. Πρβλ. Shepard, *ό. π.*, σ. 62.

E. Kovács – Z. Lovag, Die Ungarischen Krönungs-Insignien, Budapest 1980 (μετ. από τα Ουγγρικά, T. Szántó).

από τον Αυτοκράτορα στον Ούγγρο ηγεμόνα. Η διάταξή τους και η ορολογία αποτελούσαν σίγουρα ένα πολιτικό μήνυμα για τις σχέσεις των δύο πλευρών.²⁴

ΙΧ. Σημειώνοντας ενδεικτικά δύο σημαντικές μελέτες σχετικές με το θέμα,²⁵ πρέπει να πούμε εισαγωγικά ότι η σύναψη δυναστικών οικογενειακών σχέσεων δεν είναι δυνατό να εξετάζεται απομονωμένα και να αντιμετωπίζεται μόνον ως υποστηρικτικό εργαλείο άσκησης της διπλωματίας. Υπάρχουν συχνά αναλογίες και με τις εσωτερικές οικογενειακές σχέσεις που συνάπτονται, επι-

24. Βλ. συνοπτικά: Έ. Kovács – Z. Lovag, *Die ungarischen Krönungs-Insignien*, Βουδαπέστη 1980 (μετάφραση από τα Ουγγρικά Τ. Szántó). Z. Lovag, *Insignia regni Hungariae I*, Βουδαπέστη 1983. Πρβλ. και Shepard, στο προηγούμενο άρθρο, σσ. 73 κ.έ.

25. R. Macrides, «Dynastic marriages and political kinship», στο *Byzantine Diplomacy*, εκδ. J. Shepard – S. Franklin, Aldershot, Χάμπσσιρ, 1992, σσ. 263-280. D. Claude, «Zur Begründung familiärer Beziehungen zwischen dem Kaiser und barbarischen Henschem», στο *Das Reich und die Barbaren*, εκδ. E. Chrysos – A. Schwarz, Βιέννη – Κολωνία, 1989, σσ. 25-56.

πλέον δε πρέπει σε συγκεκριμένες περιπτώσεις να εξετάζεται το ευρύτερο φάσμα σκοπιμοτήτων και πολιτικών επιδιώξεων που εξυπηρετούν. Έχει επισημανθεί από την έρευνα ότι και στον κύκλο του Πορφυρογέννητου υπήρξαν περιπτώσεις που η απαγόρευση τέτοιων συγγενειών δεν είχε τηρηθεί, ενώ κάποιες επισημάνσεις στο τμήμα αυτό αντανακλούν και άλλες σκοπιμότητες (θρησκευτικές, δυναστικές, κ.ά.).²⁶

Ειδικά για τους Ούγγρους, αναφέρεται η πληροφορία του Συνεχιστή του Σκυλίτζη ότι ο Αυτοκράτορας Νικηφόρος Βοτανειάτης (1078-1081) έδωσε την ανιψιά του, κόρη του Θεοδώρου Συναδηνού, για σύζυγο στον Κράλη της Ουγγαρίας. Δυστυχώς η αναφορά είναι αρκετά αόριστη ώστε και το γεγονός και τα πρόσωπα δεν είναι δυνατό να προσδιοριστούν συγκεκριμένα. Σύμφωνα πάντως με την ανάλυση του Jonathan Shepard,²⁷ πιθανότερος γαμπρός για τη Συναδηνή θεωρείται ο ίδιος Ηγεμόνας, Γέζα, που αναφέρθηκε πιο πάνω. Το γεγονός επιβεβαιώνει ότι σημαντικοί στρατιωτικοί διοικητές της Αυτοκρατορίας, μεταξύ των Βαλκανίων και του Δούναβη, συχνά καλλιεργούσαν σχέσεις με τους Ούγγρους ηγεμόνες για να μπορούν να αντιμετωπίσουν τους Ούζους και να επιηρούν τους Πετσενέγους. Φαίνεται ότι ο Ρωμανός Διογένης και ο Νικηφόρος Βοτανειάτης που άσκησαν στρατιωτική διοίκηση στην περιοχή χρησιμοποίησαν και αυτή την πρακτική.

Χ. Κατά τον 12ο αιώνα, η ελληνική παιδεία και η γνώση της ελληνικής γλώσσας φαίνεται να συνεχίζει να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην Ουγγαρία. Μέσω του Δημητρίου Τορνίκη πραγματοποιήθηκε θεολογική συζήτηση του Αρχιεπισκόπου του Esztergom Ιώβ με τον Αυτοκράτορα Ισαάκιο Β' (1185-1193).²⁸ Αν και βαθμιαία η ουγγρική εκκλησία απομακρύνθηκε από τις σχέσεις με το Βυζάντιο και στράφηκε προς τη Δύση, εκτιμάται ότι η βυζαντινή εκκλησία βοήθησε στην ενσωμάτωση της Ουγγαρίας στην Ευρώπη.

26. Βλ. και παραπάνω, σημ. 15.

27. Στο ίδιο, σσ. 74 κ.έ.

28. Βλ. γενικά: I. Baán, «The Metropolitanate of Tourkia. The Organization of the Byzantine Church in Hungary in the Middle Ages», στο *Byzanz und Ostmitteleuropa 950-1453*, σσ. 45-53, εδω σ. 53 και σημ. 32.

Η Μεγάλη Μοραβία ως κέντρο της ιεραποστολικής δράσης των Αποστόλων των Σλάβων Κυρίλλου και Μεθοδίου, καθώς και η μεγάλη, με κοσμογονικές συνέπειες σπουδαιότητα της διάδοσης του χριστιανισμού στην Κεντρική και την Ανατολική Ευρώπη έχουν αποτελέσει αντικείμενο πολλών επιστημονικών μελετών. Το γεγονός αυτό αλλά και διάφορα άλλα θέματα, που θα μπορούσαν ενδεχομένως να παρουσιαστούν, παραλείφθηκαν για πρακτικούς λόγους.

Σίγουρα η παρουσίαση με αυτό τον τρόπο δεν μπορεί να είναι πλήρης και ολοκληρωμένη, αφού αναγκαστικά περιορίστηκε σε γενικότητες και ελλειπτικές αναφορές. Πάντως, έστω και με αυτό τον τρόπο, ίσως μπόρεσε να αναδειχθεί η κεντρική σημασία μιας περιοχής που με την πρόσφατη διεύρυνση της Ευρωπαϊκής Ένωσης πολλαπλασίασε το ειδικό βάρος της. Έτσι αποκτά μεγαλύτερη αξία η προβολή στοιχείων του παρελθόντος, από τον Μεσαίωνα, μια εποχή που το Βυζάντιο ήταν ίσως η μεγάλη δύναμη –έστω η σημαντικότερη, μαζί με άλλες που ήταν από ένα σημείο και μετά στην τροχιά της ανάδειξης– και ο καθοριστικός παράγοντας διαμόρφωσης των διεθνών σχέσεων.

Επισημαίνω, καταλήγοντας, ότι το 13ο κεφάλαιο του έργου του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, που ορισμένα σημεία του παρουσιάστηκαν ακροθιγώς, προβάλλει με συντομία ως γενικές αρχές σταθερά χρήσιμες στην πρακτική της βυζαντινής διπλωματίας κάποια στοιχεία, μια μεθοδολογία παρουσίασης της επιχειρηματολογίας σε συγκεκριμένα θέματα. Χρησιμοποιεί ιστορικά παραδείγματα, επιλεγμένα κυρίως για να παρουσιάσει με τρόπο πειστικό, που ήταν ο σκοπός του, λεπτομέρειες και στοιχεία που υπογραμμίζουν τη θεία αποστολή, τον ουράνιο σύνδεσμο του αυτοκρατορικού ρόλου. Μύθοι, διάχυτοι στην εποχή του, ανάγονται σε ιστορικά γεγονότα. Έτσι, συχνά ακόμη και γεγονότα και πρόσωπα, όχι από το πολύ μακρινό παρελθόν, εντάσσονται σ' ένα μάλλον ομηκλώδες πλαίσιο με πολλές συγχύσεις. Ακόμη και για στοιχεία της αυλικής εθιμοτυπίας τα οποία είναι γνωστό, από πηγές που σώζονται, ότι δεν μπορούν να αναχθούν στο απώτερο παρελθόν, η παλαιότητα υποβάλλεται ως στοιχείο που τεκμηριώνει τον σεβασμό και την αξιοπιστία τους.

Αν και αξιόλογοι μελετητές αμφισβητούν τις ιστορικές γνώσεις του συγγραφέα, οι πληροφορίες του Πορφυρογέννητου έχουν αποτελέσει τη μοναδική

βάση για διάφορες απόψεις διαδεδομένες στη σύγχρονη έρευνα. Στο έργο του έχει συγκεντρώσει πλούσιο πληροφοριακό υλικό, έστω και αν η μεθοδολογία και η τελική επεξεργασία, που ίσως δεν ήταν απόλυτα συστηματική και ολοκληρωμένη, δημιουργούν στους ερευνητές σοβαρά προβλήματα για την αξιολόγηση των πληροφοριών και τους οδηγούν στη διατύπωση αντιφατικών απόψεων. Όπως έχει γραφτεί, το έργο του Αυτοκράτορα αποτέλεσε αναντικατάστατο εργαλείο για τους διαδόχους του και η υποθήκη του Πορφυρογέννητου είναι καταλυτική για τη μελέτη της ιστορίας της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.²⁹

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Για την παρουσίαση αυτή χρησιμοποιήθηκαν κυρίως τα παρακάτω έργα, στα οποία, μεταξύ άλλων, γίνονται και ειδικές παραπομπές στις σημειώσεις:

Π. Αντωνόπουλος, *Ο Αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος και οι Ούγγροι*, Αθήνα, 1996.

Byzanz und Ostmitteleuropa 950-1453. Beiträge zu einer table-ronde des XIX International Congress of Byzantine Studies, Κοπεγχάγη, 1996, εκδ. G. Prinzing - M. Salamon (*Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik* 3), Βισμπάντεν, 1999.

Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio, εκδ. G. Moravcsik - R.J.H. Jenkins (*Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 1), Ουάσιγκτον², 1967.

Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio, Commentary by Fr. Dvornik, B. Lewis, G. Moravcsik, S. Runciman, εκδ. R.J.H. Jenkins, Λονδίνο, 1962.

Die Byzantiner und ihre Nachbarn. Die De administrando imperio genannte Lehrschrift des Kaisers Konstantinos Porphyrogennetos für seinen Sohn Romanos, übers. eingeleitet und erklärt von K. Belke - P. Soustal (*Byzantinische Geschichtsschreiber* 19), Βιέννη, 1995.

Κωνσταντίνος Ζ΄ ο Πορφυρογέννητος και η εποχή του (Β΄ Διεθνής βυζαντινολογική συνάντηση, Δελφοί, 22-26 Ιουλίου 1987, Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών), Αθήνα, 1989.

29. Βλ. Τουνβее, 1973, σσ. 375 κ.έ.

Τ. Λουγγής, *Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου De administrando imperio (Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν). Μια μέθοδος ανάγνωσης*, Θεσσαλονίκη, 1990.

Γ. Μωυσεΐδου, *Το Βυζάντιο και οι βόρειοι γείτονές του τον 10ο αιώνα* (διδ. διατρ.), Αθήνα, 1995.

Α. Τουνβее, *Constantine Porphyrogenitus and his World*, Λονδίνο – Νέα Υόρκη – Τορόντο, 1973.

Η προέλευση του εικονογραφικού υλικού προσδιορίζεται στους υπότιτλους.

Βυζαντινή διπλωματική παράδοση και πρακτικές. Μια προσέγγιση μέσω της ορολογίας*

Νίκη Κουτράκου

Διπλωματικός-Βυζαντινολόγος

Εχει λεχθεί από τον Α. Τογνβее ότι αν ζητήσουμε από τον μέσο –μορφωμένο έστω άνθρωπο– έναν χαρακτηρισμό για το Βυζάντιο, το πρώτο που θα σκεφθεί είναι το επίθετο «συντηρητικό».¹ Αυτό βέβαια απηχεί έναν τρόπο σκέψης που δίνει πρωτεύουσα θέση στην πρωτοτυπία και στη δημιουργικότητα και που ουσιαστικά ξεκινά με τη Γαλλική Επανάσταση τον 18 αιώνα. Από την άλλη πλευρά, ο P. Lemerle έχει εύστοχα παρατηρήσει ότι όποιος θεωρεί ότι η βυζαντινή αυτοκρατορία παρέμεινε αμετάβλητη –«συντηρητική» με την ετυμολογική σημασία της συντήρησης εκ του συντηρώ– για μια περίοδο έντεκα αιώνων,² απλά πέφτει στην παγίδα που το ίδιο το Βυζά-

* Το κείμενο αυτό αποτελεί πρόδρομη δημοσίευση υπό έκδοση μονογραφίας για τη βυζαντινή διπλωματία μέσω των τεχνικών της όρων και δημοσιεύεται εδώ ακολουθώντας τη δομή της αντίστοιχης διάλεξης στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών στις 20-05-2003. Για αντίστοιχο θέμα έχει υπάρξει παλαιότερη ανακοίνωση της συγγραφέως στη Βελγική Εταιρεία Βυζαντινών Σπουδών.

1. Α. Τογνβее, *Byzantine Porphyrogenitus and his World*, Λονδίνο, 1973, σ. 524.

2. P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Παρίσι, 1971, σ. 251 όπως αναφέρεται από τον Α. Α. Kazhdan, “Innovation in Byzantium”, στο Α. R. Littlewood, *Originality in Byzantine literature, Art and Music*, Οξφόρδη, 1995, σ. 1.

ντιο μάζ έχει σπύσει, παρουσιάζοντας εαυτό ως νέα Ρώμη και ανάγοντας την (κρατούσα και υπάρχουσα ρωμαϊκή) «τάξη» σε βασική θεσμική έννοια. Φυσικά, η κρατική οργάνωση ήταν κληρονομιά της αυτοκρατορικής Ρώμης αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχαν αλλαγές, νέα γεωπολιτικά και άλλα δεδομένα και ότι οι Βυζαντινοί δεν είχαν συνείδηση των αλλαγών αυτών.

Αυτό ισχύει και για τη μελέτη της βυζαντινής διπλωματίας και των πρακτικών της.

Τείνει να θεωρείται βασικά «συντηρητική», αντανakλούσα την παράδοση της αυτοκρατορικής Ρώμης και την ιδεολογία της βυζαντινής οικουμενικότητας, προσαρμoζόμενη βαθμιαία στις ιστορικές μεταβολές. Η εξέτασή της αποτελεί συνάρτηση της ιστορίας της εξωτερικής πολιτικής και των διεθνών σχέσεων του Βυζαντίου, που και αυτές με τη σειρά τους δεν μπορούν να εννοηθούν χωρίς διασύνδεση με τη δυναστική, εσωτερική, κοινωνική και οικονομική του ιστορία. Στο πλαίσιο αυτό, η έρευνα της βυζαντινής διπλωματίας έχει αναπτυχθεί ραγδαία τα τελευταία χρόνια με την εμφάνιση πολλών μελετών από διακεκριμένους Έλληνες και ξένους επιστήμονες, με θέμα τις ειδικότερες σχέσεις του Βυζαντίου με διάφορα κράτη και λαούς, συγκεκριμενοποιημένες στον χώρο και στον χρόνο –όπως για παράδειγμα οι σχέσεις Βυζαντίου-Περσίας ή οι σχέσεις του Βυζαντίου με τους βόρειους γείτονές του ή οι βυζαντινές πρεσβείες στη Δύση από τον 5ο αιώνα μέχρι το 1204, κ.ά. Περαιτέρω, υπάρχουν μελέτες που επικεντρώνονται σε ακόμη πιο ειδικευμένο αντικείμενο, όπως για παράδειγμα, οι Βυζαντινοβουλγαρικές σχέσεις σε ορισμένη εποχή –λόγου χάριν επί Συμεών–, ή ακόμη που εξετάζουν σε γενικότερο πλαίσιο τις αρχές, τις μεθόδους αλλά και τα εκάστοτε συγκεκριμένα μέσα της βυζαντινής διπλωματίας: από τα έγγραφα της αυτοκρατορικής γραμματείας ως τα δώρα των αυτοκρατόρων, και από τα ιστορημένα χειρόγραφα ως τα μεταξωτά υφάσματα. Θα αναφέρω ενδεικτικά, ως ιστορικό ξεκίνημα ανάμεσα στις μελέτες αυτές, το κλασικό ως προς τη βυζαντινή διπλωματία και το δίκαιο της πρεσβευσεως έργο του M. de Taube για την επίδραση του Βυζαντίου στην εξέλιξη του διεθνούς δικαίου και, κυρίως τη μελέτη του Dimitri Obolensky για τις αρχές και τις μεθόδους

της βυζαντινής διπλωματίας³ στο Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών της Οχρίδας, καθώς και τις συνδεδεμένες με αυτήν παρατηρήσεις άλλων συμμετεχόντων, όπως οι Gy. Moravcsik και Δ. Α. Ζακηθυνός. Αντίστοιχα, οι τελευταίες αναλύσεις στον ωραίο περί βυζαντινής διπλωματίας τόμο που εκδόθηκε από τους J. Shepard και S. Franklin, και ιδίως οι μελέτες του A. Kazhdan για την ίδια τη σύλληψη της βυζαντινής διπλωματίας καθώς και E. Χρυσού και J. Shepard για τα μέσα και τους σκοπούς της στη διάρκεια συγκεκριμένων αιώνων⁴ αποδίδουν ανάγλυφα το ενδιαφέρον των μελετητών αλλά και την πρόοδο στον τομέα αυτό. Αναλύουν και εξηγούν τη βυζαντινή διπλωματία σε συνάρτηση με τη βυζαντινή ιδεολογία και κοσμοθεωρία. Χαρακτηριστική είναι εδώ η ανάλυση του A. Kazhdan για την –παρά τη θεωρία της υπεροχής της αυτοκρατορίας– σύλληψη της βυζαντινής διπλωματίας ως αμυντικής διπλωματίας,⁵ στο πλαίσιο ενός «αμυντικού επεκτατισμού»,⁶ καθώς και εκείνες του E. Χρυσού για τον εντός της ρωμαϊκής Οικουμένης ρεαλιστικό χαρακτήρα αλλά και την ικανότητα νομικής πλάσεως της βυζαντινής διπλωματίας στο πλαίσιο της διεθνούς έννομης τάξης της εποχής⁷ και του J. Shepard για τη διπλωματία στο πλαίσιο της θεωρίας της ανωτερότητας της αυτοκρατορίας.⁸

Με βάση θεωρητικές αναλύσεις όπως οι παραπάνω, οι τεχνικοί όροι της βυζαντινής διπλωματίας που αναλύω εδώ χρησιμοποιούνται ως ένα είδος «μίτου της Αριάδνης», ως βοήθημα για την πρόσβαση στη λειτουργία της.

3. M. de Taube, «L' apport de Byzance au développement du droit international occidental». *Académie du droit international. Recueil des Tours* 67 I (1939), σσ. 236-388. Επίσης, D. Obolensky, «The Principles and Methods of Byzantine Diplomacy», *Actes du XIIe Congrès International d' Etudes Byzantines*, (Οχρίδα, 1961), Βελιγράδι, 1963-64 τ. I, σσ. 45-61.

4. A. Kazhdan, «The notion of Byzantine diplomacy», στο J. Shepard - S. Franklin eds, *Byzantine Diplomacy*, Αλντερσόντ, 1992, σσ. 1-21.

5. Kazhdan, *ό.π.*, ενθ. αν., σ. 10.

6. Obolensky, *ό.π.*, σ. 52.

7. E. Chrysos, «Byzantine diplomacy, AD300-800: means and ends» στο J. Shepard- S. Franklin eds, *Byzantine Diplomacy*, Αλντερσόντ, 1992, σσ. 25-39 και ιδίως σσ. 26-27.

8. J. Shepard, «Byzantine diplomacy, AD800-1204: means and ends» στο J. Shepard- S. Franklin eds, *Byzantine Diplomacy*, Αλντερσόντ, 1992, σσ. 41-71.

Ι. Στο πλαίσιο αυτό, θα αναφερθώ κατ' αρχάς σε ορισμένα βασικά στοιχεία, **σταθερές** για τη βυζαντινή διπλωματία αλλά και σε **δυσχέρειες** της μελέτης της, όπου η εξέταση της ορολογίας ως εργαλείο έρευνας της βυζαντινής διπλωματίας μας έρχεται αρωγός:

1. Στην ιστορία της βυζαντινής διπλωματίας υπάρχουν κάποιες **σταθερές** που επανέρχονται ορίζοντάς την:

✎ Η πρώτη αφορά τη γεωπολιτική θέση της αυτοκρατορίας⁹ και το ότι συνθήως είχε στα ανατολικά της έναν συνθήως ισχυρό γείτονα, ένα αντίπαλο δέος. Μια αυτοκρατορία, όπως αυτή του Μεγάλου Βασιλέως των Περσών (ως τον 7ο αιώνα ή αργότερα των Ομμευάδων και Αβασσιδών Αράβων της Βαγδάτης, ως τον 9-10ο αι.) ή μετά τον 11ο, τα Σελτζουκικά βασίλεια. Αυτό σημαίνει ότι βασικά είχε, αν και με κάποια διαλείμματα, ένα ανοικτό πολεμικό μέτωπο στα ανατολικά, είτε απευθείας (δηλαδή σε ανοικτή πολεμική σύγκρουση με τους Πέρσες ή τους Άραβες της Βαγδάτης) είτε μέσω διαφόρων υποκατάστατων κρατιδίων, (κυρίως υποτελών βασιλέων του Καυκάσου ή, κατά τους πρώτους αιώνες, φυλάρχων της Αραβίας –Γασσανίδες και Λαχμίδες– που υποστηρίζονταν είτε από το Βυζάντιο είτε από τους Πέρσες και των οποίων οι ηγεμό-

9. Για μια απεικόνιση των γεωπολιτικών αυτών δεδομένων παραπέμπω στον χάρτη από τη *Βυζαντινή Ιστορία*, τ. Β1, της καθ. κας Αικ. Χριστοφιλοπούλου (Θεσσαλονίκη, 1993) με βάση ειδικές εργασίες όπως του Ε. Honigsmann, *Die Ostgrenzen des byzantinischen Reiches*, Βρυξέλλες, 1935, για τα ανατολικά Βυζαντινά σύνορα και την επεξεργασία της κας Β. Δελνβοριά. Ο χάρτης αυτός αποτυπώνει το βυζαντινό κράτος τον 7ο αιώνα και δείχνει με διακεκομμένη γραμμή το σύνορο Βυζαντίου και Περσίας περί το 630, δηλαδή μετά τις νίκες του αυτοκράτορα Ηράκλειου –και τη βυζαντινοπερσική συνθήκη του 628– και πριν από την προώθηση των Αράβων στις ανατολικές επαρχίες. Σε ό, τι αφορά στην Αφρική (επαρχία Africa με πρωτεύουσα την Καρχηδόνα) εμφανίζονται τα μέγιστα όρια του Βυζαντίου μετά τη Reconquista του Ιουστινιανού. Στη Δύση, οι Λογγοβάρδοι επικρατούν στην Ιταλική χερσόνησο –πέραν των βυζαντινών κτήσεις στην Κάτω Ιταλία και Σικελία– και ακόμη πιο δυτικά εμφανίζονται ήδη το φραγκικό και το βησιγοθικό βασίλειο. Στον Βορρά, τα διάφορα δίχως οργανωμένη πολιτειακή δομή φύλα εναλλάσσονται στο βαλκανικό σύνορο του Βυζαντίου, διεισδύοντας και στα αυτοκρατορικά εδάφη, ενώ το βουλγαρικό κράτος έχει ήδη διαμορφωθεί. Ο χάρτης αυτός καθιστά εναργή τα γεωπολιτικά δεδομένα που αποτελούν τη βάση για τη διεθνή έννομη τάξη όπου δρα η Αυτοκρατορία και τα οποία θα ισχύσουν –τηρουμένων των αναλογιών και με τις όποιες, μετά την εμφάνιση του Ισλάμ, διαφορές– ως το 1204 και την πρώτη άλωση, και βοηθά στη συνειδητοποίησή τους.

νες άλλαζαν, βεβαίως, στρατόπεδο ανάλογα με τις συγκυρίες –συνθήως ανάλογα του ποιος πρόσφερε τα πιο πολλά– αλλά και τις προσωπικές τους αντιζηλίες. Με τη σταθερά αυτή συνδέεται αφ’ ενός μεν το ιδεολόγημα του «αόρατου συνόρου» που εκτεινόταν ως εκεί όπου έφθανε η επιρροή του Βυζαντίου μέσω γειτόνων, συμμάχων, υποσπόνδων κ.ά. λαών,¹⁰ και αφ’ ετέρου μία αρχή η οποία σήμερα ξενίζει και αναφέρεται στο ευμετάβολο των (πραγματικών) συνόρων. Είναι γνωστό άλλωστε ότι η αρχή που σήμερα ονομάζουμε «απαρ-βίαστο των ανεγνωρισμένων συνόρων» είναι προϊόν της διεθνούς έννομης τάξης των νεότερων χρόνων και δεν υπήρχε στον Μεσαίωνα. Ωστόσο, η αρχή του ανεγνωρισμένου συνόρου (και με γραπτές συνθήκες ειρήνης)¹¹ υπήρχε. Απλώς μια συνοριακή πόλη ή επαρχία, μπορούσε –αναλόγως των περιστάσεων και των τυχών του πολέμου– να αλλάσσει νόμιμα κύριο, ακόμα και αρκετές φορές στον ίδιο αιώνα. Τα παραδείγματα πόλεων στα σύνορα και στα ακριπικά θέματα του Βυζαντίου, ιδίως τα ανατολικά, αφθονούν σε όλο το φάσμα της ιστορίας του. Αρκεί να αναφερθεί η Νίσιβις, μήλο της έριδας ανάμεσα στους Βυζαντινούς και στους Πέρσες στους πρώτους αιώνες την οποία ο βασιλεύς των Περσών Σαβώρης –Sapur II– πολιορκεί τρεις φορές μεταξύ 339 και 350 τον 4ο αιώνα.¹² Η πόλη περνά τελικά σε περσικό έλεγχο το 363 από τον Ιουβιανό, κλείνοντας έτσι τους βυζαντινοπερσικούς πολέμους της εποχής,¹³ και οι Βυζαντινοί προσπαθούν απεγνωσμένα να την ανακαταλάβουν από τους Πέρ-

10. E. Kornemann, “Die unsichtbaren Grenzen des römischen Kaiserreichs”, *Staaten, Völker, Männer; Das Erbe der Alten*, Reihe 2Hf 24, (ανατ.) Λειψία, 1934, σ. 323 κ.έ. Βλ. επίσης E. Χρυσός, *Το Βυζάντιο και οι Γόιθοι. Συμβολή στην εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου τον Δ΄ αιώνα*, *Ετ. Μακεδονικών Σπουδών, ΙΜΧΑ 130*, Θεσσαλονίκη, 1972, σ. 30 κ.έ.

11. Βλ. και τις εκφράσεις *έγγραφον γενέσθαι ειρήνης* (*Theophanis Chronographia*, C. de Boor ed., I-II, Λειψία 1883-1885, I, σ. 355) ή *έτοιμήθη ή ειρήνη ... άσφαλισσάσθαι τὰ στοικηθέντα και γέγονεν έγγραφος άσφάλεια μετά μαρτύρων* (*Theophanis Chronographia*, C. de Boor ed., σ. 363) της *Χρονογραφίας* του Θεοφάνη για τις συνθήκες μεταξύ Βυζαντινών- Αράβων επί Ιουστινιανού Β΄ και Abd al Malik (685-705).

12. *Theophanis Chronographia*, C.de Boor ed., I, σ. 34-35. Βλέπε σχετικά Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία Α΄* Θεσσαλονίκη, 1992, σ. 148.

13. *Theophanis Chronographia*, C. de Boor ed., I, σ. 53: *Ίουβιανός πόλιν μεγάλην Νίσιβιν Πέρσαις παρεχώρησε σωτηρίᾳ τοῦ περιληφθέντος λαοῦ καὶ ειρηνεύσεν*. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία Α΄*, σ. 157.

σες τον 6ο αιώνα¹⁴ ή, ακόμη περισσότερο, η Μελιτηνή, (Malatya) στα ανατολικά όρια της «μεγάλης Καππαδοκίας» σύμφωνα με τους «παλαιούς» κατά τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο.¹⁵ Η τελευταία αυτή αποτελεί πρωταρχικό στόχο των συμπλοκών του 8ου και των αρχών του 9ου αιώνα ανάμεσα στους Άραβες και τους Βυζαντινούς¹⁶ στο πλαίσιο των επιδρομών των πρώτων σε όλη την Καππαδοκία, τουλάχιστον μέχρις ότου το ανατολικό σύνορο μετατεθεί τον 10ο αιώνα στην Κιλικία,¹⁷ με την Ταρσό της Κιλικίας να παίζει τον ίδιο ρόλο, και ξανά τον 11ο αιώνα όταν αποτελεί στόχο των επιδρομών των Σελτζούκων και των Τουρκομάνων.¹⁸ Αντίστοιχα ισχύουν και για το οχυρό Λούλλον που καταλαμβάνεται από τους Άραβες το 833, για να περάσει ξανά σε βυζαντινά χέρια το 877.¹⁹

Η ύπαρξη της σταθεράς αυτής σημαίνει ότι συχνά το κύριο βάρος των διπλωματικών προσπαθειών του Βυζαντίου στρέφεται προς τα ανατολικά, σε μια προσπάθεια ανασταλτικού χαρακτήρα των τυχόν ιμπεριαλιστικών-αυξητικών τάσεων και επιρροής του αντίπαλου δέους ή ακόμη και ελέγχου του, με συγκεκριμένες πράξεις παράγουσες νομικά αποτελέσματα, και δη διεθνείς συνθήκες κοινά δεσμευτικές τουλάχιστον για ορισμένο χρονικό διάστημα. Ένα ωραίο παράδειγμα αυτών των προσπαθειών αποτελούν οι συνομολογη-

14. Προκόπιος II, 18. Χαρακτηριστική είναι η περίληψη του αντίστοιχου κεφαλαίου του *Υπέρ πολέμων* από τον πατριάρχη Φώτιο στο αφιερωμένο στον Προκόπιο λήμμα της *Βιβλιοθήκης* του: R. Henry ed., *Photius, Bibliothèque* τ. I-VIII, Παρίσι 1959-1977, και ιδίως I, «codex» 63, σ. 76: *Βελισάριος δὲ Νισίβιδος μὲν ἀποπειράσας οὐδὲν ἴσχυσεν, τὴν Σισαύρων δὲ πόλιν πολιορκήσας καὶ βιασάμενος ὁμολογίᾳ παρεστήσατο...*

15. A. Pertusi, Costantino Porfirogenito, *De Thematibus, Studi e Testi 160*, Città del Vaticano 1952, σ. 64/19-31. Β. Βλυσίδου, Ε. Κουντούρα, Σ. Λαμπάκης, Τ. Λουγγής, Α. Σαββίδης, *Η Μικρά Ασία των Θεμάτων*, ΕΙΕ, ΙΒΕ, Αθήνα, 1998, σ. 265.

16. *Η Μικρά Ασία των Θεμάτων*, σ. 259. Βλ. επίσης Fr. Hild, M. Restle, *Kappadokien* (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos), *Tabula Imperii Byzantini, (= TIB) 2*, Βιέννη, 1981, σσ. 73-75.

17. J. C. Cheynet, "La conception militaire de la frontière orientale IXe- XIIIe siècles", *Eastern Approaches to Byzantium*, Ashgate, Society for the Promotion of Byzantine Studies, Μεγάλη Βρετανία, 2001, σσ. 57-69 και ιδίως σ. 61.

18. Μιχαήλ Απαλειάτου, *Ιστορία*, I. Bekker ed., *CSHB*, Βόννη, 1853, σ. 78, 14-17. *Η Μικρά Ασία των Θεμάτων*, σ. 328.

19. Fr. Hild, M. Restle, *ό.π.*, *TIB 2*, σ. 78. *Η Μικρά Ασία των Θεμάτων*, σ. 269.

θείσες μεταξύ Βυζαντίου και Αράβων συνθήκες στο τελευταίο τέταρτο του 7ου αιώνα, όταν και οι δύο πλευρές επιδίδονται σ' ένα διπλωματικό αγώνα, η καθεμία με σκοπό ένα είδος περιστολής της άλλης, ιδίως στα σημεία επαφής τους στο Βόρειο Λίβανο και την Κύπρο.²⁰

✿ Δεύτερη σταθερά, επακόλουθο της πρώτης: η Βυζαντινή Αυτοκρατορία δεν είχε ούτε το έμψυχο υλικό ούτε τις τεχνικές δυνατότητες ή την οικονομική ευμάρεια –πλην ίσως κάποιων περιόδων εξαιρέσεως όπως η Ιουστινιάνειος, αν και τότε γίνεται συνειδητή προσπάθεια να ανοίγει ένα μέτωπο μόνο αφού έκλεινε κάποιο άλλο– για να κρατήσει ανοικτά δύο ή και τρία μέτωπα ταυτοχρόνως, γεγονός που καθιστούσε την αποφυγή αυτού του δεύτερου μετώπου βασική γραμμή της βυζαντινής διπλωματίας. Με άλλα λόγια, εάν υπήρχε σύγκρουση ή ακόμη και απειλή σύρραξης σε ένα σύνορο, έπρεπε να αποφευχθεί να ανοίξει και ένα ακόμη σε διαφορετικό σημείο. Αυτό δίνει και την αιτία αλλά και τη σπουδαιότητα των γνωστών βυζαντινών πρακτικών της «εξαγοράς της ειρήνης» με δώρα και πληρωμές προς διάφορους λαούς που εθεωρούντο απειλή για την αυτοκρατορία αλλά και ενός είδους «διαίρει και βασίλευε», υποκινώντας τον ένα λαό εναντίον του άλλου.²¹

✿ Τρίτη και βασικότερη σταθερά: η έλλειψη μονίμων διπλωματικών αποστολών. Καθ' όλη τη μεσαιωνική περίοδο, όταν γίνεται αναφορά σε πρεσβείες

20. Πρόκειται για τη συνθήκη του 678 μεταξύ Κωνσταντίνου Δ' και Μοαβίγια, της οποίας την επαναδιαπραγμάτευση θα ζητήσει το 685 ο Abd al Malik από τον Ιουστινιανό Β'. Το όλο θέμα αφορά ουσιαστικά την απόσυρση των Μαρδαϊτών του Λιβάνου από την αυτοκρατορία, κατόπιν αιτήσεως του χαλίφη και αντί πληρωμής –πράγμα που θα αφήσει ουσιαστικά ανοικτό το νοτιοανατολικό σύνορο στην αραβική εγκατάσταση– αλλά και την κατοχύρωση της διανομής των φόρων της Κύπρου μεταξύ Βυζαντινών και Αράβων. Οι σχετικές με τις διαπραγματεύσεις αυτές εκφράσεις της *Χρονογραφίας* του Θεοφάνη (Theophanis, *Chronographia*, ed. de Boor I, σ. 355) υπογραμμίζουν τη σπουδαιότητά τους και για τις δύο πλευρές: από πλευράς Βυζαντινών ο διαπραγματευτής Ιωάννης Πιτζιγαύδης χαρακτηρίζεται *πολύπειρος* και *μεγάλης φρονήσεως* και οι διαπραγματεύσεις καταλήγουν σε *έγγραφον γενέσθαι ειρήνης* και σε *πλατεία ειρήνη* λ' ετών μεταξύ τους. Βλέπε σχετικά Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία* Β1, Θεσσαλονίκη, 1993, σ. 66.

21. Obolensky, *ό.π.*, σσ. 45-61 και ιδίως σ. 52. V. Tapkova-Zaimova, «La politique de Byzance dans ses rapports avec les "barbares"», *Études Historiques* II, Σόφια, 1965 (= *Variorum Reprints* II), σσ. 32-46 και ιδίως σ. 35.

εννοούνται οι πρέσβεις σε ειδική αποστολή. Δεν υπάρχουν μόνιμες πρεσβείες ούτε εκ μέρους του Βυζαντίου ούτε εκ μέρους των ξένων ηγεμόνων προς το Βυζάντιο. Άλλωστε, η νοοτροπία της εποχής διατυπώνεται καθαρότατα σε μια απάντηση του φατιμίδα Χαλίφη της Αιγύπτου Al Mu'izz, όταν περί το 957/8 γράφει στον βυζαντινό αυτοκράτορα, ο οποίος του είχε ζητήσει να στείλει στη Κωνσταντινούπολη μαζί με τους Βυζαντινούς απεσταλμένους τους δικούς του πρεσβευτές (υπενθυμίζοντας ότι το Βυζάντιο είχε ήδη στείλει αρκετές πρεσβείες, ενώ εκείνος και οι προκάτοχοί του καμία και θέτοντας έτσι θέμα αμοιβαιότητας) ότι «κανείς ηγεμόνας δεν στέλνει πρέσβη σε κάποιον άλλο, αν δεν έχει κάποια ανάγκη για κάποιο πράγμα ή για κάποια υπόθεση που καθιστούν αναγκαία την αποστολή αυτή». ²² Η άρνηση του Χαλίφη είναι χαρακτηριστική. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε όμως ότι η νοοτροπία αυτή βρίσκει, ως προς τους μουσουλμάνους ηγέτες του Μεσαίωνα, την εξήγησή της σε μια διαδεδομένη ιδεολογία: σύμφωνα με αυτή, ο κόσμος χωρίζεται στην επικράτεια του ισλάμ (dar al islam), δηλαδή τον μουσουλμανικό κόσμο αφ' ενός και στην επικράτεια του πολέμου (dar al harb) που περιλαμβάνει συλλήβδην όλους τους άλλους, και με την επέκταση του πρώτου να αποτελεί υποχρέωση των μουσουλμάνων, η ιδέα και μόνον μόνιμων διπλωματικών αποστολών σε καιρούς πολεμικής αναμέτρησης είναι εξωπραγματική. Άλλωστε, και οι διάφορες αποστολές στα μουσουλμανικά κράτη διαπραγματεύονται μεν συνθήκες ειρήνης και αλλαγής ή καταλλαγής, δηλαδή ανταλλαγές αιχμαλώτων, αλλά πρόκειται για συνθήκες ορισμένου χρόνου, συχνά θεωρούμενες ως εκχειρίδες από την αραβική πλευρά. Αντίθετα, για τους Βυζαντινούς η ειρήνη θεωρείται σε μια ιδεολογηματική νομική κατασκευή, λειτουργούσα ως βασική νομοποιητική αρχή του διεθνούς δικαίου, ²³ ως η συνήθης κατάσταση του διεθνούς συστήματος, η οποία μπορεί να διακόπτεται από πολεμικές αναμετρήσεις. Η νοοτροπία αυτή εκφρά-

22. S. M. Stern, «An embassy of the Byzantine Emperor to the Byzantine Emperor to the Fatimid Caliph Al'Mu'izz», *Byzantion*, 20, 1950, σσ. 239-253, ιδίως σσ. 245-246. Επίσης, Amin Tibi «Byzantine-Fatimid Relations in the reign of Al Mu'izz Li Din Allah (R. 953-975AD) as reflected in Primary Arabic Sources», *Graecoarabica IV*, 1991, σσ. 91-107, ιδίως σ. 102.

23. Ν. Κουτράκου, «"Σαγήνη". Μια βυζαντινή θεώρηση της Διεθνούς Έννομης Τάξης», *Η ανατολική Ρωμαϊκή αυτοκρατορία και η δημιουργία της ιδέας του κράτους στην Ευρώπη*, Πρακτικά Συνεδρίου, Ευρωπαϊκό Κέντρο Δημοσίου Δικαίου, Αθήνα, 28-29/11/2003 (υπό έκδοση).

ζεται σε μια νοηματική κατασκευή που ο P. Lemerle ονόμασε πολύ ευρηματικά –αναλύοντας τον 11ο αιώνα αλλά με προφανή σημασία και για προγενέστερους– «ψευδαίσθηση της διαρκούς ειρήνης» (*l'illusion de la paix durable*),²⁴ η οποία οδηγούσε σχεδόν με μαθηματική ακρίβεια σε μια εξωτερική πολιτική αμυντικού κατά βάση χαρακτήρα, η οποία διαφαίνεται στην άσκηση της διπλωματίας. Ας σημειώσουμε εδώ και την προφανή σημασία των τίτλων *ειρηννοποιός, ειρηνικώτατος*²⁵ για τον Βυζαντινό αυτοκράτορα, του οποίου έργο είναι να φροντίζει ώστε να παραμένει ειρηνική η επικράτειά του εντός και εκτός *ταῖς κατ' ἔχθρων νίκαις...*, *ειρηνναῖόν τε ἡμῖν... τὸ βασιλείον καὶ εὐσταθὲς τὸ πολίτευμα*, όπως το θέτει το προοίμιο της *Εκλογής* των Ισαύρων,²⁶ αλλά και της ειρήνης ως έννοιας στον χαιρετισμό του προς τους ξένους ηγεμόνες, στους οποίους επίσης αποδίδεται ο τίτλος του *ειρηνικώτατου*.²⁷

Επιπλέον, το ότι δεν υπάρχουν μόνιμες πρεσβείες με την ανατολική αυτοκρατορία –που αποτελεί, όπως είπαμε, μια σταθερά για την πολιτική του Βυζαντίου, και την άλλη δεύτερη μεγάλη οργανωμένη εξουσία του Μεσαίωνα– καθιστά σχεδόν αδύνατη την ύπαρξή τους σε σχέση με άλλα κράτη. Στη Δύση, οι περιπτώσεις που η αυτοκρατορία θα μπορούσε να διατηρεί τέτοιες μόνιμες αποστολές επισκιάζονταν από τις ιδεολογικές έριδες με κάποια άλλη οργανωμένη εξουσία, όπως συνέβη με την Καρολίνειο αυτοκρατορία τον 8ο-9ο αιώνα ή με την Αγία Ρωμαϊκή Γερμανική αυτοκρατορία τον 10 αιώνα στη διένεξη για την αυτοκρατορική τιτλοφορία, για τον τίτλο δηλαδή του αυτοκράτορα των Ρωμαίων,²⁸ ενώ βέβαια δεν υπάρχει καν σκέψη για ύπαρξη μονίμων αποστο-

24. P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Παρίσι, 1971, σ. 267-279.

25. J. J. Reiske, ed., *Constantini Porphyrogeniti imperatoris de Cerimoniis aulae byzantinae*, CSHB, Βόννη, 1829-30, τ. I-II, II 47, σσ. 682-683.

26. I.-P. Zepos, *Jus Graecoromanum I-VII*, Αθήνα, 1930-31, II, σ. 12.

27. Reiske, *De Cerimoniis*. II 47, σσ. 683-684.

28. Ενδιαφέρουσα είναι και η αναφορά στη βυζαντινή αυτοκρατορία σε δυτικές πηγές μετά τον 9ο αιώνα, ως *Regnum Graecorum* και στον αυτοκράτορα ως *imperator (Basilius) sancti imperii Constantinopolitani*. Πρβλ. Rodolfo il Glabro, *Chronache dell'anno mille (storie)*, G. Cavallo - E. Orlandi eds., Μιλάνο, 1989, σ. 112. Πρβλ επίσης την ανάλυση του Β. Karageorgos, «Der Begriff Europa im Hoch- and Spätmittelalter», *Deutsches Archiv* 48, 1992, σσ. 137-164. Του ιδίου, «Ο όρος Ευρώπη στις μεσαιωνικές πηγές», *Αντίφωνον Πνευματικόν in honour of Professor Gerassimos Konidaris*, Αθήνα, 1981, σσ. 5-37.

λών σε νομαδικούς λαούς. Τα περί εμπολέμου με διαλείματα ειρήνης που αναφέραμε για τους Άραβες ισχύουν –τηρουμένων των αναλογιών και ανάλογα με τις εκάστοτε συνθήκες– και για τις βυζαντινοβουλγαρικές σχέσεις.

Παρ' όλα αυτά έχουμε περιπτώσεις που πλησιάζουν κατά πολύ τις μόνιμες αποστολές και που είναι οι περιοδικές αποστολές, όπως για παράδειγμα εκείνες των Βουλγάρων στην Κωνσταντινούπολη στις περιόδους πριν από τις εορτές των Χριστουγέννων και του Πάσχα,²⁹ ή εκείνες των Ρώσων κάθε έξι περίπου μήνες³⁰ κατά τις ρωσο-βυζαντινές συνθήκες του 907 και του 944 ή ακόμη και κατ' έτος αποστολή βυζαντινών απεσταλμένων στους Πετσενέγκους σύμφωνα με τη μαρτυρία του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου.³¹ Η περιοδικότητα αυτή είχε πιθανότατα τις ρίζες της σε θρησκευτικές, εμπορικές ή ακόμη και κλιματολογικές παραμέτρους, δηλαδή εξαρτάτο από το κατά πόσον, για παράδειγμα, οι Ρώσοι μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν τις υδάτινες οδούς προς την Κωνσταντινούπολη, αποκλεισμένων στο μεγαλύτερο μέρος τους κατά τους χειμερινούς μήνες.³² Ταυτόχρονα, μια τέτοιου είδους περιοδικότητα μαρτυρεί ως επί το πλείστον ειρηνικές επαφές κι έτσι δεν είναι περίεργο που στην περίπτωση των Βουλγάρων,³³ λόγου χάριν, αναφερόμαστε κυρίως στον 10ο αιώνα,³⁴ και δη σε μια περίοδο μετά τη βυζαντινο-βουλγαρική συνθήκη του 927, όταν σύζυγος του Βούλγαρου ηγεμόνα ήταν η Μαρία Λεκαπηνή, εγγονή του αυτοκράτορα Ρωμανού Α΄.

29. N. Oikonomides, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Παρίσι, 1972, σσ. 167, 169, 203.

30. Irène Sorlin, «Les traités de Byzance avec la Russie au Xe siècle», *Cahiers du monde russe et soviétique* 1961, σσ. 315-360, και σσ. 447-475, και δη, σ. 330.

31. Gy. Moravcsik- R. J. H. Jenkins, *Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio*, Ουάσιγκτον, 1967, (εφεξής DAI), I, 19-20, σ. 48.

32. F. Dvornik, R. J. H. Jenkins, B. Lewis, Gy. Moravcsik, D. Obolensky, St. Runciman *Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio Commentary*, Λονδίνο, 1962, σσ. 31-32.

33. Υπάρχουν και προηγούμενες περιπτώσεις, όπως π.χ. η αναφερόμενη στο Κληρολόγιο του Φιλοθέου (899), αλλά πάντα σε περιόδους ειρήνης με την αυτοκρατορία. Βλ. Oikonomides, *ό.π.*, σ. 163.

Η ύπαρξη των σταθερών αυτών δεν συνεπάγεται όμως μια αμετάβλητη διπλωματία. Αντίθετα, το να ισχυρισθεί όμως κανείς ότι η βυζαντινή διπλωματία παρέμεινε αναλλοίωτη, αδιάφορη στο τι συνέβαινε γύρω από την αυτοκρατορία είναι τουλάχιστον ανεδαφικό, ανεξάρτητα από το πόσο όμοιο είναι το βυζαντινό τυπικό των πρεσβειών που στέλλονται από την ακμαία βυζαντινή αυτοκρατορία του 10ου αιώνα με εκείνων που στέλλονται από το συρρικνωμένο και κατακερματισμένο κράτος που θα ανασυσταθεί μετά την άλωση της τετάρτης σταυροφορίας του 1204. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα εδώ αρκεί. Το τυπικό της πρεσβείας και η περιγραφή της είναι μεν όμοια, αλλά υπάρχει μια βασικότερη διαφορά: κατά τον 14ο και 15ο αιώνα ο αυτοκράτορας τίθεται ο ίδιος επικεφαλής της πρεσβείας. Δεν μπορεί κανείς, για παράδειγμα, να φανταστεί τον Ιουστινιανό ή τον Βασίλειο Β΄ τον Βουλγαροκτόνο να ταξιδεύουν οι ίδιοι ως πρέσβεις του εαυτού τους στη Δύση, όπως τους κάνουν το 1369 ο Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος, που πηγαίνοντας στη Ρώμη σταθμεύει για αρκετό χρόνο στη Βενετία, ή ακόμη ο Ιωάννης Η΄ Παλαιολόγος το 1438/39 καθ'οδόν προς στη Σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας, στο πλαίσιο της προσπάθειας εξεύρεσης συμμάχων κατά του οθωμανικού κινδύνου. Πρόκειται για μια πρακτική –ταξίδι του ίδιου του ηγεμόνα³⁵ που για το Βυζάντιο της ακμής των προηγούμενων αιώνων ήταν αδιανόητη, έστω κι αν την αποδεχόταν στους άλλους λαούς δεχόμενο τον, τιμημένο άλλωστε με τον βυζαντινό τίτλο του κουροπαλάτη, άρχοντα των αρχόντων της Αρμενίας ή τη Ρωσίδα ηγεμονίδα Όλγα στην Κωνσταντινούπολη του 10ου αιώνα, όπως μας περιγράφει το *Περί Βασιλείου Τάξεως*.³⁶

2. Με δεδομένη την προσαρμογή της στις εκάστοτε ανάγκες, η μελέτη της βυζαντινής διπλωματίας –ακόμη κι αν παρουσιασθεί περιοριστικά σε μια μόνο περίοδο της βυζαντινής ιστορίας, τη μέση βυζαντινή στην οποία επικεντρώνεται η παρουσίαση αυτή (με απλές αναφορές σε προηγούμενα και μεταγενέστερα γεγονότα) προϋποθέτει όχι μόνο τη γνώση των πηγών της περιόδου αλλά και τη

34. Reiske, *ό.π.*, II 47, σσ. 681-682.

35. Kazhdan, *ό.π.*, σ. 5.

36. Reiske, *ό.π.*, II 15, σσ. 594-598.

δυνατότητα, από πλευράς ερευνητού, αναγνώρισης στις πηγές της ορολογίας ως της πλέον αξιόπιστης έκφρασης της λειτουργίας της βυζαντινής διπλωματίας.

Ωστόσο, η ταύτιση των όρων στο σώμα των πηγών παρουσιάζει κάποιες **δυσχέρειες**.

■ Η πρώτη δυσκολία αναφέρεται στη **χρήση των όρων** που αναφέρονται σε διπλωματικές αποστολές στις πηγές, **σε συνάρτηση προς τις ίδιες τις πηγές και την εποχή τους**. Με άλλα λόγια, μπορούμε όντως να συνάγουμε ότι οι λέξεις που χρησιμοποιούν οι πηγές και που έχουν περιέλθει ως εμάς είναι οι ίδιες που ήταν εν χρήσει σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο; Μια πρώτη απάντηση είναι βέβαια ότι αυτό θα κριθεί κατά περίπτωση και ακόμη και τότε υπάρχουν επιφυλάξεις, ειδικά σε ό,τι αφορά αρχαίζοντα γλωσσικά στοιχεία σε ορισμένους συγγραφείς. Ένα παράδειγμα μπορεί να απεικονίσει εύγλωπτα τη δυσχέρεια αυτή: στον κλασικίζοντα ιστορικό του 6ου αιώνα Μενάνδρο Προπτήκτορα, η λέξη που χρησιμοποιείται για τους πρέσβεις είναι η λέξη *άγγελος*, δηλαδή αγγελιαφόρος. Το κείμενο του Μενάνδρου σώζεται αποσπασματικά στα λεγόμενα *Excerpta de Legationibus*³⁷ τη συλλογή απανθισμάτων από κείμενα σχετικά με πρεσβείες που ανθολογήθηκαν επί Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου τον 10ο αιώνα. Πρόκειται δηλαδή για ένα κείμενο που είναι γνωστό και εξακολουθεί να διαβάζεται τέσσερις αιώνες αργότερα από την εποχή του Μενάνδρου. Στο Λεξικό του Σουίδα³⁸ όμως, που συντάσσεται την ίδια εποχή (10ος αι.), η έννοια αυτή παρόλο που χρησιμοποιεί πληθώρα αρχαίων πηγών, δεν υπάρχει. Η λέξη *άγγελος* αναφέρεται με την έννοια αγγελιαφόρος, αλλά κυρίως με την έννοια «αγγελιαφόρος του Θεού», δηλαδή με τη σημερινή έννοια του αγγέλου, στην οποία και επικεντρώνεται το αντίστοιχο λήμμα.³⁹ Φυσικά ένα λεξικό με εγκυκλοπαιδικό περιεχόμενο⁴⁰ όπως αυτό του Σουίδα-

37. C. De Boor, ed., *Excerpta de legationibus Romanorum ad Gentes*, τ. I-III, Βερολίνο, 1903· επ. R. C. Blockley, ed., *The History of Menander the Guardsman. Introductory Essay, text, Translation and Historiographical Notes*, Francis Cairns Publications Ltd, Λίβερπουλ, 1985.

38. *Suidae Lexicon* ed. Ada Adler, 1928-1938.

39. Στο ίδιο, s.v. *άγγελος*.

40. Βλ. H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, II, Μόναχο, 1978, σσ. 40-41. Κ. Πιτσάκης, ed., *Λεξικόν Σουίδα*, Θεσσαλονίκη, 2002 σσ.7-24.

Σούδα δεν είναι αυτομάτως και πλήρες. Ωστόσο η έλλειψη της έννοιας *πρέσβυς* είναι μια ένδειξη ότι η λέξη *άγγελος* δεν χρησιμοποιείται πια στον 10 αιώνα για να δηλώσει τους πρεσβευτές. Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει ότι η λέξη δεν γινόταν αντιληπτή με αυτή την έννοια ή με τη συγγενή έννοια του απεσταλμένου, εάν κάποιος τη χρησιμοποιούσε με τον τρόπο αυτό, συχνά αναφερόμενος σε προγενέστερους αιώνες. Η *Χρονογραφία του Θεοφάνους*, για παράδειγμα, αναφερόμενη στους πολέμους του Μαυρικού κατά των Αβάρων ονομάζει *άγγελον* τον απεσταλμένο του στρατηγού Κομεντίολου στον Χαγάνο.⁴¹ Ο συγκεκριμένος απεσταλμένος δεν είχε βέβαια επίσημη ιδιότητα, το αντίθετο μάλιστα. Στέλλεται κρυφά –*έν άπορρήτω*, λέγει ο Θεοφάνης– στο πλαίσιο ενός στρατηγήματος του Κομεντίολου που θα δώσει τη νίκη στο Χαγάνο και θα οδηγήσει την αυτοκρατορία σε διαπραγματεύσεις ειρήνης.⁴²

Τα παραδείγματα θα μπορούσαν να πολλαπλασιαστούν. Αυτό όμως που καθίσταται εναργές από το παραπάνω παράδειγμα είναι ότι πρέπει να λαμβάνουμε πάντα υπόψη τη φύση των πηγών ώστε να μπορούμε να ελέγχουμε αν οι αναφερόμενοι όροι είναι όντως τεχνικοί όροι της εποχής ή αποτελούν λογοτεχνικές επιδιώξεις, ενδιαφέρουσες για την ιστορία των ιδεών αλλά χωρίς πρακτική αξία. Αυτό σημαίνει ότι οι ιστορικοί και χρονογράφοι αποτελούν μεν βασική πηγή για τη μελέτη της βυζαντινής διπλωματίας, αλλά μόνον σε ό,τι αφορά την τρέχουσα γλώσσα. Σε ό,τι όμως αφορά στην επίσημη ορολογία, είναι προτιμότερο να στηριχθούμε σε αυτοκρατορικά κείμενα ακόμη και παραδιδόμενα μέσω δευτερευουσών, ενδιαμέσων πηγών. Αυτά είναι κυρίως εθιμοτυπικά κείμενα, όπως τα λεγόμενα *Τακτικά*, δηλαδή οι λίστες εθιμοτυπίας της βυζαντινής αυλής,⁴³ καθώς και –με όλες τις σχετικές επιφυλάξεις λόγω της επαναχρησιμοποίησης προγενέστερου υλικού– επίσημων κειμένων του 10ου

41. *Theophanis Chronographia*, C. de Boor ed., I, σ. 278/32: *ἽΟ δὲ Κομεντίολος ἐν ἀπορρήτῳ ἄγγελον πρὸς τὸν Χαγάνον ἐξέπεμψεν.*

42. Στο ίδιο, de Boor ed., σ. 279/26-27: *ἽΗ δὲ σύγκλητος παρεκάλει τὸν καίσαρα πρεσβεῦσαι πρὸς τὸν Χαγάνον.*

43. *Oikonomides, ό.π.*, σσ. 29 κ.έ., 45 κ.έ., 65 κ.έ., 237 κ.έ., 255 κ.έ.

αιώνα, όπως το *Περί Βασιλείου Τάξεως*⁴⁴ που διασώζει αυτούσια βυζαντινά πρακτικά επί θεμάτων εθιμοτυπίας (όχι μόνον για εξωτερικές σχέσεις) ή ακόμη το περίφημο *Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν*,⁴⁵ ένα περιορισμένης χρήσεως κείμενο που συντάχθηκε, με βάση αναφορές διπλωματικών αποστολών, εμπόρων, κατασκόπων και ποικίλων πηγών, προς χρήση του διαδόχου και των συμβούλων του, αξιωματούχων που θα αξιοποιούσαν τις πληροφορίες του. Τούτο επιτρέπει –αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στο ευρύτερης διάδοσης *Περί Θεμάτων*–, όπως έχει παρατηρήσει η Η. Ahrweiler, στον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο⁴⁶ να εκφέρει κρίσεις για τον προκάτοχο και πεθερό του Ρωμανό Λεκαπνό, που το κύρος του αυτοκρατορικού θεσμού δεν θα επέτρεπε να εκδηλωθούν επισήμως, και να τον χαρακτηρίζει *ιδιώτη (πληβείο) και άγράμματο*.⁴⁷ Αυτό το καθιστά εξαιρετικά πολύτιμη πηγή σε ό,τι αφορά τους όρους που χρησιμοποιεί, τα επιχειρήματά του σχετικά με τις τυχόν απαντήσεις που πρέπει να δίδονται σε αιτήματα και απαιτήσεις ξένων και τις πληροφορίες του για άλλους λαούς.

Θα προσθέσω εδώ και τα βασισμένα σε εκθέσεις διπλωματικών αποστολών παλαιότερων εποχών κείμενα που οφείλουμε στον εγκυκλοπαιδισμό του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, όπως τα αποσπάσματα *Περί Πρέσβων Ρωμαίων προς Εθνικούς και Εθνών προς Ρωμαίους* που συντάχθηκαν κα'επιτολήν του με ανθολόγηση εδαφίων από κείμενα της Ρωμαϊκής και βυζαντινής ιστοριογραφίας. Αυτής της ανθολογίας *Περί Πρέσβων* του 10ου αιώνα προτάσσεται συνήθως ένα μικρό κείμενο, γνωστό με τον τίτλο *Πώς δεῖ πρεσβεύε-*

44. J. J. Reiske, *De Cerimoniis aulae byzantinae*, CSHB, Βόννη, 1829-1830; A. Vogt, *Constantin VII Porphyrogénète, le livre des cérémonies, texte et traduction I-II, commentaire 1-2*, Παρίσι, 1935-1940.

45. G. Moravcsik- R. J. H. Jenkins, *Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio*, Dumbarton Oaks, (DAI), Ουάσιγκτον, 1967.

46. Η. Ahrweiler, «Sur la date du *DE THEMATIBUS* de Constantin VII», *Travaux et Mémoires* 8, 1981, σσ. 1-5, και ιδίως σ. 3.

47. DAI 13/150, σ. 72. Ο Ρωμανός, ως *ιδιώτης και άγράμματος*, δεν πέτυχε να αποποιηθεί τα αιτήματα των ξένων και συγκατατέθηκε στον γάμο της εγγονής του Μαρίας Λεκαπνής με τον Πέτρο της Βουλγαρίας, ενώ οι Βυζαντινοί ηγεμόνες μπορούσαν –κατά τον Πορφυρογέννητο– να έχουν συνοικέσια μόνο με τους Φράγκους.

σθαι καὶ πρεσβεύειν⁴⁸ (πώς να δέχεσθε και να στέλνετε πρέσβεις), ένα εγχειρίδιο διπλωματικής θα λέγαμε πρακτικής. Το μικρό αυτό κείμενο αποτελεί τμήμα ενός ευρύτερου εγχειριδίου *Περὶ Στρατηγίας* του βου αιώνα, έχει δηλαδή γραφεί πολύ νωρίτερα. Ωστόσο, οι οδηγίες και οι συμβουλές του είναι τόσο γενικές που άνετα μπορούσαν να εξακολουθούσαν να χρησιμοποιούνται και κατά τον 10ο αιώνα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι τυχόν πρακτικές που αναφέρονται δεν θα μπορούσαν να αποτελούν και απλά λογοτεχνικά δάνεια. Σε ό,τι αφορά στην ορολογία βεβαίως, η επαναχρησιμοποίηση και ανθολόγηση του κειμένου δεν σημαίνει ότι και οι τυχόν όροι που διασώζει χρησιμοποιούνταν με την ίδια πάντα έννοια. Σημαίνει όμως ότι γίνονταν πλήρως κατανοητοί από τους αναγνώστες του. Στις πηγές μας περιλαμβάνεται ακόμη η αλληλογραφία –προσωπική και μη– διαφόρων διπλωματικών προσωπικοτήτων, όπως ο Λέων Χοιροσφάκτης κατά τον 9ο και 10ο αιώνα,⁴⁹ χαρτιά προσωπικά, θα λέγαμε σήμερα, που ρίχνουν φως σε διάφορες αποστολές τους.

■ Μια δεύτερη δυσκολία προέρχεται από τον αποσπασματικό και περιπτώσιολογικό χαρακτήρα των αναφορών σε διπλωματικές αποστολές στις πηγές. Οι μνείες αυτές (περιλαμβανομένου και του *Excerpta de Legationibus*, αφού πρόκειται για ανθολογία όπου ο αποσπασματικός χαρακτήρας είναι δεδομένος) είναι συνήθως πενιχρές, χωρίς επεξηγηματικά σχόλια. Αναφέρεται συνήθως ότι ο δεινα ή *ἐστάλη πρεσβεῦσαι*, χωρίς άλλη εξήγηση μνεία του σκοπού ή του χρόνου της αποστολής.

Επιπλέον, οι βυζαντινές πηγές συχνά αναφέρονται στις διπλωματικές αποστολές επ'ευκαιρία άλλων γεγονότων. Ένα παράδειγμα: Κατά τον χρονογράφο Θεοφάνη, η πραξικοπηματική εκθρόνιση και συνακόλουθη εξορία της Ειρήνης της Αθηναίας στην Πρίγκηπο και η ανάρρηση το 802 του Νικηφόρου του Α΄, γίνονται *ὄντων ἀκμὴν τῶν ἀποκρισαρίων τοῦ Καρούλου ἐν τῇ πόλει*

48. J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus, series graeca*, (=PG.) CXIII, cols 636-637. Για τον αυθεντικό του χαρακτήρα και την επαναχρησιμοποίησή του βλ. J. Shepard- D. Lee, "A double life. Placing the Peri Presbeon" *Byzantinoslavica* 62, 1991, σσ. 15-39.

49. G. Kolias, *Léon Choerosphactès, Magistre proconsul et patrice*, (*Biographie-Correspondence*) Texte et Traduction, Αθήνα, 1939.

καὶ ὀρόντων τὰ πραττόμενα,⁵⁰ ενώ βρίσκονται στην Κωνσταντινούπολη και γίνονται αυτόπτες μάρτυρες των γεγονότων οι ἀποκρισιάριοι – ὄρος που δηλώνει τους πρέσβεις– του Καρόλου του Μεγάλου που είχαν ἔλθει για τη διαπραγμάτευση συμμαχίας και ἴσως και ἑνώσης Ανατολῆς και Δύσης, με γάμο του Καρόλου και της Ειρήνης.

Ὡστόσο, ἡ χρήση και μόνον του ὀρου ἀποκρισιάριος σε ἕνα κείμενο δεν ἀποτελεῖ ἐκ προοιμίου ἀπόδειξη ὅτι ὑπάρχει και μνεῖα διπλωματικῆς ἀποστολῆς, ἐφόσον ὁ ὀρος μποροῦσε να χρησιμοποιηθεῖ για να δηλώσει τον ἀπεσταλμένο οποιασδήποτε διοικητικῆς, στρατιωτικῆς ἢ ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς. Αυτό που μας κάνει να μιλάμε για πρεσβεῖα ἐδῶ εἶναι ὅτι ἡ πραγματικότητα τὸ ὄνομα του ἀποστολέα, Καρόλου του Μεγάλου. Ἐντούτοις, διαβάζοντας τὸ κείμενο του βυζαντινοῦ χρονογράφου, ἡ ἐντύπωση που ἀποκομίζει κανεὶς εἶναι αὐτὴ τῆς τυχαίας μνεῖας. Αυτό που ἐνδιαφέρει τὸν χρονογράφο δεν εἶναι ἡ ἀφίξη τῶν δυτικῶν ἀπεσταλμένων καθεαυτῆ ἀλλὰ ἡ ἀνατροπὴ τῆς Ειρήνης. Ἡ ἀφίξή τους ἐγγράφεται στο πλαίσιο τῆς ἀνατροπῆς αὐτῆς. Σε ἄλλες περιπτώσεις ἡ ἀναφορὰ σε κάποια διπλωματικὴ ἀποστολὴ συνάγεται ἀπὸ ἐντελῶς δευτερεύοντα στοιχεῖα. Ἐνα παράδειγμα μιᾶς τέτοιας τυχαίας μνεῖας διπλωματικῆς ἀποστολῆς προέρχεται ἀπὸ ἕνα ὀχι πολὺ γνωστὸ ἀγιολογικὸ κείμενο τοῦ 10ου αἰῶνα, τὸν *Βίον τοῦ Ἁγίου Ἐβασίου*. Ὁ ἅγιος, μας διηγεῖται ὁ βίος του, ἀποφάσισε να ἀσπασθεῖ τὸν μοναχικὸ βίον ἐνῶ ἀκολουθοῦσε ἕναν συγγενῆ του ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τῶν Βρυαινίων στὴ Βουλγαρία, ὅπου ὁ *περίδοξος ἐκεῖνος Βρυαίνιος πρὸς τοὺς Βουλγάρους παρὰ Θεοδώρας τῆς εὐσεβοῦς βασιλείας πρέσβις (sic) ἔξαποστέλλεται*. Ὁ *περίδοξος Βρυαίνιος* τοῦ *Βίου* εἶναι βασικὰ παγκοσμίως ἀγνωστος και δεν ὑπάρχει, τουλάχιστον ἐξ ὄσων γνωρίζω, ἄλλη μνεῖα αὐτῆς τῆς ἀποστολῆς.⁵¹

50. Θεοφάνης, CSHB, Βόννη, 1839, σ. 742/17-18. Βέβαια ἡ ἀφίξη τῶν ἀποκρισιαρίων με σκοπὸ *ἐνῶσαι τὰ ἔθνη καὶ τὰ ἔσπερα* στο πρόσωπο του Καρόλου και τῆς Ειρήνης δεν ἦταν ξένη στα γεγονότα αὐτά. Βλ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, Β1, Θεσσαλονίκη, 1993, σσ. 149-151, 159- 160 και τελευταία, Εἰρ. Χρήστου, *Ἔργα και ἡμέρες δυτικῶν ἀπεσταλμένων στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς εἰκονομαχίας ὡς τὸ σχίσμα (726-1054)*, Ἀθήνα, 2000, σσ. 17-19.

51. Σε ἕνα προηγούμενο ἄρθρο πρότεινα (Ν. Koutrakou, «Diplomacy and espionage: their role in Byzantine foreign relations, 8th-10th centuries», *Graeco-arabica* VI, 1995, σσ. 125-144,

Ένα άλλο παράδειγμα αντίστοιχης δυσκολίας ταύτισης όρων και αποστολών στις πηγές όταν οι όροι δεν επαρκούν για την ταύτιση αυτή, αποτελούν οι αποστολές για ανταλλαγή αιχμαλώτων,⁵² κυρίως σε ό,τι αφορά στις βυζαντινο-αραβικές σχέσεις. Για παράδειγμα όροι όπως *αλλάγιον* (ανταλλαγή) ή *ζωγρία* (λύτρα) δεν επαρκούν για την επισήμανση μιας διπλωματικής αποστολής στις πηγές, εφόσον μπορούν να χρησιμοποιηθούν τόσο για μια διπλωματική αποστολή όσο και για μια ανταλλαγή αιχμαλώτων από τους επαρχιακούς διοικητές κάθε πλευράς, κάτι που δεν απαιτούσε *ipso facto* αποστολή πρέσβειων.

Το βασικό πρόβλημα εδώ είναι αν όλες αυτές οι πληροφορίες, συμπεριλαμβανομένης της ορολογίας, ισχύουν όντως για την εποχή για την οποία μας παραδίδονται ή αν αποτελούν επιβιώσεις του παρελθόντος χωρίς πρακτική σημασία. Για την ορολογία αλλά και για την όλη ιστορική μεθοδολογία, αυτό σημαίνει έλεγχο της πληροφορίας με βάση άλλες πηγές ει δυνατόν σύγχρονες της και κατά το δυνατόν αξιόπιστες.

■ Μια τρίτη, ακόμη περισσότερο εμφανής, δυσχέρεια που συναρτάται και αυτή προς τη φύση και την αξιοπιστία των πηγών αφορά στον αριθμό των διαθέσιμων αναφορών σε διπλωματικές αποστολές.

Εδώ χρειάζεται μια παρέκβαση: λέγεται ότι η διπλωματία είναι η τέχνη του εφικτού. Μπορεί να είναι αλήθεια για αυτούς που τη ζουν. Για αυτούς που τη μελετούν, όμως, κινδυνεύει να είναι η τέχνη της υπερβολής! Και τούτο γιατί οι μνείες σε διπλωματικές αποστολές που υπάρχουν στις πηγές συνδέονται συχνά

και ιδίως σ. 141, και σημ. 60), να δούμε στην αποστολή αυτή του Βρυαίνιου ένα είδος προκαταρκτικής έρευνας, για τον μοναχό Θεόδωρο Κουφαρά, αιχμάλωτο των Βουλγάρων που όμως έπαιξε σημαντικό ρόλο στον εκχριστιανισμό του Βόριδος Μιχαήλ το 864. Βλ. εν προκειμένω για τον ρόλο του Κουφαρά, Σ. Πατούρα, *Οι αιχμάλωτοι ως παράγοντες επικοινωνίας και πληροφόρησης*, Αθήνα, 1994, σ. 45.

52. Βλ. τα παραδείγματα της Μ. Campagnolo Pothitou, «Les échanges de prisonniers entre Byzance et l'Islam aux IXe et Xe siècles», *Journal of Oriental and African Studies*, 7, 1995, σσ. 1-53. (20 επίσημες ανταλλαγές σε 161 χρόνια στον Λάμι ποταμό στα σύνορα της Κιλικίας). Βλ. επίσης, Πατούρα, *Οι αιχμάλωτοι ως παράγοντες επικοινωνίας και πληροφόρησης*, *passim*, καθώς και D. Letsios, «Die Kriegsgefangenschaft nach Auffassung der Byzantiner», *Byzantinoslavica* 53/2, 1992, σσ. 213-217.

με ένα γεγονός –όπως μια επιτυχία μεγάλης εμβέλειας ή μια καταστροφή–, ενώ αντίθετα η επιτυχής διπλωματικές προσπάθειες είναι συχνά αθόρυβες μέχρι την κατάληξή τους. Το παράδειγμα της ανατροπής της Ειρήνης που προαναφέραμε είναι χαρακτηριστικό. Οι βυζαντινές πηγές ακολουθούν με συνέπεια αυτή τη συνταγή: αποδίδουν μεγάλη σημασία στην επιτυχία ή στην αποτυχία μιας αποστολής. Οι χρονογράφοι, κυρίως, δεν παραλείπουν να τονίσουν οτιδήποτε το αξιοπερίεργο ή το εξαιρετικό θα μπορούσε να έχει μια αποστολή. Το ωραιότερο παράδειγμα της αντιμετώπισης αυτής αποτελεί η αποστολή του ευρυμαθούς κλασσικής παιδείας και μετέπειτα τελευταίου εικονομάχου πατριάρχη Ιωάννη Γραμματικού στη Βαγδάτη το 829-830, ο οποίος τόσο εντυπώσισε τους Άραβες με τις γνώσεις και την προσωπικότητά του (κατά το χρονογράφο) που ζήτησαν από τον αυτοκράτορα τη μόνιμη εγκατάστασή του στη Βαγδάτη.⁵³ Πρόκειται για μια πρεσβεία από τις λεγόμενες «της αυτοκρατορίας», δηλαδή μια αποστολή που είχε ως σκοπό να αναγγείλει στους Άραβες την άνοδο του Θεοφίλου στον θρόνο. Πέρα από αυτό όμως, στις πηγές μας τονίζεται το μυθιστορηματικό στοιχείο. Ο Ιωάννης Γραμματικός εμφανίζεται να αναλαμβάνει στις αποστολές του σχεδόν καθήκοντα μυστικού πράκτορα και να έρχεται σε επαφή, μεταμφιεσμένος σε ζητιάνο στη Βαγδάτη, με τον αποστάτη στρατηγό Μανουήλ για να του παρουσιάσει λόγον απαθείας του αυτοκράτορα και να τον πείσει να επιστρέψει στο Βυζάντιο.⁵⁴ Αυτή η τάση υπερβολής προκειμένου να υπάρξει μινεία διπλωματικής αποστολής στις πηγές δικαιώνει τον καθηγητή Χρυσό που επισημαίνει ότι ο αριθμός των διπλωματικών αποστολών που δεχόταν και έστελνε η αυτοκρατορία πρέπει να υπερβαίνει κατά πολύ τον αριθμό των ανα-

53. *Συνεχιστής του Θεοφάνους CSHB*, Im. Bekker ed., Βόννη, 1838, σσ. 95-96. Για την προσωπικότητα και τις γνώσεις του Ιωάννη Γραμματικού βλ. P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin*, Παρίσι 1971, σσ. 135-147; L. Bréhier, «Un patriarche sorcier à Constantinople», *Revue de l'Orient chrétien*, 9, 1904, σσ. 261-268 και δν 263-264. Βλ. επίσης J. Signes Codoner, «La diplomacia del libro en Bizancio», *Scrittura e Civiltà* XX, 1996, σσ. 153-187, και ιδίως σ. 177 κ.ε.

54. *Συνεχιστής του Θεοφάνους CSHB*, Im. Bekker ed., Βόννη, 1838, σ. 119/12-19. *Συνεχιστής Γεωργίου Μοναχού*, Im. Bekker ed., *CSHB*, Βόννη, 1838, σ. 797. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes* (γαλλ. προσυζητημένη έκδοση από τους H. Grégoire et M. Canard I-II, Βρυξέλλες, 1935-50· I, La dynastie d'Amorium, σσ. 112-113 και 413-417.

φορών σ'αυτές που έχουν φθάσει ως εμάς.⁵⁵ Ο καθηγητής Χρυσός φθάνει στο συμπέρασμα αυτό ακολουθώντας μια τυπολογία 7 τύπων πρεσβειών:

1. Πρεσβείες της «αυτοκρατορίας» (με τη λέξη αυτοκρατορία να αποτελεί εδώ τεχνικό όρο), δηλαδή πρεσβείες που αναγγέλλουν την ανάρρηση στον θρόνο ενός βυζαντινού αυτοκράτορα και που προϋποθέτουν ουσιαστικά την επικύρωση του status quo στις υπάρχουσες διεθνείς σχέσεις (πρόκειται για τα σημερινά συγχαρητήρια τηλεγραφήματα).
2. Πρεσβείες για αγνώριση ξένων ηγεμόνων μετά την ανάδειξή τους (πρόκειται δηλαδή για πρεσβεία εθιμοτυπικού χαρακτήρα, όπως και η προηγούμενη).
3. Πρεσβείες «ενημέρωσης», δηλαδή πρεσβείες που αναγγέλλουν νίκες ή ευχάριστα γεγονότα, όπως έναν αυτοκρατορικό γάμο.
4. Πρεσβείες κατά παράκληση άλλων που προσκαλούσαν ανάμειξη του Βυζαντίου ως επιδιαιτητού στις υποθέσεις τους.
5. Πρεσβείες για εμπορικές ανταλλαγές.
6. Πρεσβείες που είχαν σκοπό να εμποδίσουν την κήρυξη πολέμου ή κάποια εχθρική ενέργεια, και
7. Πρεσβείες για σύναψη συνθηκών ειρήνης μετά το πέρας ενός πολέμου.

Ο κατάλογος αυτός, αν και εξαιρετικά επιβοηθητικός για τους ερευνητές, δεν είναι εξαντλητικός. Κι αυτό, γιατί πολλές διπλωματικές αποστολές είχαν περισσότερο από έναν σκοπούς και αντιστοιχούν σε περισσότερους από έναν τύπους. Επιπλέον, υπήρχαν και οι ίσως λιγότερο επίσημες διπλωματικές επαφές προς προετοιμασία των επισήμων. Αναφέρω ως παράδειγμα την αποστολή για την προετοιμασία του βασιλικού συνοικεσίου ανάμεσα στη Μαρία Λεκαπηνή και στον Πέτρο της Βουλγαρίας την οποία ανέλαβαν το 927 ο Κωνσταντίνος

55. Ο Ε. Χρυσός «Η Βυζαντινή διπλωματία ως μέσο επικοινωνίας», *Η Επικοινωνία στο Βυζάντιο*, Ν.Γ. Μοσχονάς επιμ., Αθήνα, 1993, σσ. 399-407 επισημαίνει το πρόβλημα των πηγών και του αριθμού των πρεσβειών σχετικά με τις μνείες των πηγών. Βλ επίσης του ίδιου «Byzantine Diplomacy 300-800AD. Means and ends», *ό.π.* (σημ. 7), σσ. 25-39.

Ρόδιος και ο μοναχός Θεοδοσίος Αβούκης, σε συνέχεια ενός «ανοίγματος» από πλευράς Πέτρου, που είχε κρυφά στείλει στην Κωνσταντινούπολη⁵⁶ έναν Αρμένιο μοναχό ονόματι Καλοκύρη προκειμένου να προτείνει *συνθέσθαι... οὐ μόνον δέ... ἀλλὰ καὶ γαμικὸν ποιῆσαι συνάλλαγμα*.⁵⁷

Ακόμη, υπήρχαν και οι λεγόμενες τοπικές επαφές, δηλαδή οι αποστολές προετοιμασίας μιας διπλωματικής αποστολής οι οποίες ελάμβαναν χώρα ανάμεσα στους τοπικούς διοικητές (συχνά στρατιωτικούς) και το άλλο κράτος, υπό την αίρεση της επικυρώσής τους από την κεντρική εξουσία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η άρνηση αυτοκρατορικής εξουσίας να επικυρώσει (περί το 641, η χρονολόγηση ποικίλλει στις πηγές) τις διαπραγματεύσεις του πατριάρχη (και αυγουσταλίου, δηλαδή και με πολιτική εξουσία) Αλεξανδρείας Κύρου με τον Άραβα στρατηγό Άμβρο (Amr ibn al 'Ac) στον οποίο είχε παραδώσει την πόλη με αντάλλαγμα την καταβολή ετησίου φόρου και το δικαίωμα αυτονομίας για τις υποθέσεις στους χριστιανούς της Αιγύπτου. Η έκφραση της Συντόμου Ιστορίας του Πατριάρχη Νικηφόρου για τα γεγονότα *ἐπείθετο... Ἄμβρος τῷ Κύρῳ καὶ ὁ τούτου στρατός. Καὶ γὰρ ἠγάπων αὐτὸν λίαν* αφήνει ανοικτό το θέμα της συνεργασίας του Πατριάρχη με τους Άραβες, καθώς και το ερώτημα αν η αποδοκιμασία των διαπραγματεύσεων από τον αυτοκράτορα Ηράκλειο (ο οποίος παύει τον Κύρο από αυγουστάλιο) είχε και άλλους λόγους. Το βέβαιο είναι ότι η αυτοκρατορία μετά από μια μόνο σύντομη απόπειρα ανακατάληψης, με τον στρατηγό Μανουήλ, της Αλεξάνδρειας το 645-6, χάνει για πάντα την

56. *Συνεχιστής του Θεοφάνους* σ. 412/18. Η ανταλλαγή αυτών των διπλωματικών αποστολών του απεσταλμένου του Πέτρου αφ' ενός και των Θεοδοσίου και Κωνσταντίνου Ροδίου αφ' ετέρου εγγράφεται στα πλαίσια μιας μυστικής διπλωματίας. Σε κάθε περίπτωση, οι δύο βυζαντινοί απεσταλμένοι πηγαίνουν στη Μεσημβρία *τὰ εἰς εἰρήνην συλλαλῆσαι τοῖς Βουλγάροις* (*Συνεχιστής του Θεοφάνους* σ. 413/2-3) και επιστρέφουν πάραυτα στη Κωνσταντινούπολη διά ξηρᾶς μαζί με μια βουλγαρική αποστολή, υπό τον Στέφανο, μέλος της οποίας ήταν και ο σύζυγος της αδελφῆς του Συμεών. Η αποστολή αυτή θα είναι εκείνη η οποία θα διεξάγει τις τελικές διαπραγματεύσεις για τον γάμο του Πέτρου και της Μαρίας και την ειρήνη του 927.

57. Για τα γαμικά συναλλάγματα και ιδίως για τη συγκεκριμένη συμμαχία βλ. Κ. Νικολάου, *Βυζαντινά Βασιλικά Συνοικέσια «μετ' αλλοφύλων και αλλογλώσσων» (7ος-11ος αι.)*, Αθήνα, 2000, σσ.9-12.

Αίγυπτο.⁵⁸ Το ίδιο ισχύει για τον βυζαντινό διοικητή της Οσρονηής (Συρία και Κάτω Μεσοποταμία), τον επίτροπο Ιωάννη, που έρχεται σε συμφωνία παράδοσης της Έδεσσας (Urfa) το 639 με τον Άραβα στρατηγό *Iyad āneū tḗs βασιλικῆς εἰδήσεως τοῦτο πεποικῶς*,⁵⁹ όπως μας λέει ο χρονογράφος. Το αν τα αποτελέσματα θα θεωρηθούν ισχύοντα εξαρτάται, σε τελική ανάλυση, από τις περιστάσεις. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο Ηράκλειος παύει και εξορίζει τον επίτροπο Ιωάννη, θεωρώντας ότι οι πράξεις του δεν θα έπρεπε να παράγουν νομικά αποτελέσματα, αλλά η Οσρονή de facto παραμένει στους Άραβες.

Παρ' όλα αυτά, αν σκεφθούμε πόσοι ήταν οι διάφοροι αυτοκράτορες και οι ηγεμόνες των περιοχών γύρω από το Βυζάντιο και πόσες φορές θα έπρεπε να σταλεί κάποια τέτοιου τύπου εθιμοτυπική αποστολή για κάθε ηγεμόνα και ηγεμονίσκο, ο αριθμός στον οποίο φθάνουμε είναι εξαιρετικά μεγάλος και απέχει κατά πολύ από τις, για παράδειγμα, 170 περίπου αποστολές στη Δύση (εξ των 70 στον Πάπα και στον Έξαρχο της Ραβέννας) για τις οποίες υπάρχουν συγκεκριμένες αναφορές για την περίοδο μεταξύ 408 και 800⁶⁰ και που μπορούν να ληφθούν ως βάσεις υπολογισμού.

Φυσικά οι παραπάνω υπολογισμοί, όπως επισημαίνει ο Ε. Χρυσός, είναι επισφαλείς⁶¹ και έχουν πάντα μια δόση αυθαιρεσίας. Είναι ανοικτό το θέμα, για παράδειγμα, εάν μπορούμε να συνυπολογίσουμε στις διπλωματικές αποστολές τους *ἀποστολιμαίους* δηλαδή τους κομιστές επιστολών, όπως π.χ. αυτός που μεταφέρει την επιστολή του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού, μέλους του Συμβουλίου αντιβασιλείας του ανηλικού Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου στη Βαγδάτη.⁶² Η απάντηση εξαρτάται βεβαίως από την ιδιότητα του επιστολο-

58. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία Β1*, σ. 39.

59. Στο ίδιο, σ. 38· *Theophanis Chronographia*, C. de Boor ed., I, σ. 340.

60. T. Lounghis, *Les Ambassades Byzantines en Occident depuis la fondation des états barbares jusqu'aux croisades*, Αθήνα, 1980, και για τον γενικότερο υπολογισμό, Χρυσός, «Η Βυζαντινή διπλωματία ως μέσο επικοινωνίας», ενθ. αν., σ. 401.

61. Χρυσός, *ό.π.*, σ. 401.

62. R. J. Jenkins-L. G. Westerink, *Nicholas I, Patriarch of Constantinople, Letters, CFHB, Dumbarton Oaks*, Ουάσιγκτον, 1973, επιστολή 2.

γράφου και από τις συγκεκριμένες κάθε φορά συνθήκες. Είναι όμως σε περιπτώσεις σαν αυτές που η βυζαντινή ορολογία μπορεί να μας έλθει αρωγός. Για παράδειγμα, η *Χρονογραφία* του Θεοφάνους αναφέρει την περίπτωση ενός *ἀποστολιμαίου*, αποκρισιαρίου του βασιλέως των Περσών Χοσρόη στον στρατηγό του Καρδαρίγα, που βρισκόταν ήδη στη Χαλκηδόνα, απέναντι από την Κωνσταντινούπολη, με εντολή να φροντίσει να σκοτωθεί ο συνάδελφός του Σάρβαρος, τον οποίο είχαν διαβάλλει στον Χοσρόη *ὡς τὰ τῶν Ῥωμαίων φρονοῦντα* και να γυρίσει με τον στρατό πίσω να υπερασπίσει την Περσία που είχε ήδη υποστεί την επίθεση του Ηρακλείου, με τον βυζαντινό αυτοκράτορα να βρίσκεται ήδη στην Κιτσιφώντα.⁶³ Το κείμενο αναφέρεται στον εν λόγω απεσταλμένο ως *ὁ τὰ γράμματα κομίζων* και είναι εμφανές πως το ότι είναι απεσταλμένος του Χοσρόη δεν του δίνει καμία άλλη –και σίγουρα όχι διπλωματική– ιδιότητα. Ωστόσο, ο ίδιος αυτός άνθρωπος είναι γνώστης του μηνύματος που μεταφέρει κι αυτή η γνώση του χρησιμοποιείται από τους Βυζαντινούς που τον συλλαμβάνουν για να ανατρέψουν τα σχέδια του Χοσρόη υπέρ εαυτών, υποκινώντας τον Σάρβαρο σε στάση και δημιουργώντας έτσι μία ακόμη εστία αντίστασης κατά του Πέρση βασιλέα.⁶⁴

Η κατάσταση μπορεί να περιπλακεί ακόμη περισσότερο όταν το καθεστώς ενός κομιστή επιστολών αλλάζει στη διάρκεια της αποστολής του. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, από τους ύστερους αιώνες της αυτοκρατορίας, αποτελούν οι απεσταλμένοι του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου Μάρκος και Μάρκελλος στον Πάπα Νικόλαο ΙΙΙ, το 1278. Οι συγκεκριμένοι απεσταλμένοι είχαν φθάσει στην Κωνσταντινούπολη μεταφέροντας –όπως και ο επίσκοπος του Grosseto Βαρθολομαίος– επιστολές του Πάπα, δηλαδή με καθεστώς απλού κομιστού επιστολών. Στην επιστροφή τους θα μετέφεραν τις απαντήσεις του αυτοκράτορα και του Πατριάρχη Ιωάννη Βέκκου. Όμως ο Μιχαήλ Παλαιολόγος προχωρά ένα ακόμη βήμα: στην απάντησή του τους παρουσιάζει, χωρίς όμως να τους

63. *Theophanis Chronographia*, C. de Boor ed, I, σ. 324/3.

64. *Theophanis Chronographia*, C. de Boor ed, I, σ. 324: *Ὁ δὲ τὰ γράμματα κομίζων περὶ τὴν Γαλατίαν συλλαμβάνεται ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων.*

κατονομάζει, ως *ἀποστολιμαίους* του, φέροντες την επιστολή του σε απάντηση εκείνης του Πάπα.⁶⁵ Τους δίδει μάλιστα οδηγίες μια περίληψη των οποίων, ένα είδος «μνημονίου», συνταγμένο από τον πρωτονοτάριο και επικεφαλής των διερμηνέων Ogier έχει φθάσει ως εμάς.⁶⁶

Ταυτόχρονα θα πρέπει να υπογραμμίσουμε κάποιες αποχρώσεις στις επισημάνσεις αυτές. Η ύπαρξη ενός τύπου πρεσβείας για παράδειγμα των εθιμοτυπικών πρεσβειών της *αυτοκρατορίας* –δεν σημαίνει και ότι όλες οι πρεσβείες του τύπου αυτού προς κάθε λαό ή κράτος όντως ελάμβαναν χώρα. Με άλλα λόγια, υπάρχει πάντα το δικαίωμα της αναγγελίας, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει και ότι ασκείται πάντοτε. Ας πάρουμε ένα παράδειγμα από τις εθιμοτυπικές πρεσβείες: Ο Ηράκλειος ανεβαίνει στον θρόνο το 610, ανατρέποντας τον τύραννο Φωκά. Ωστόσο, μόλις το 615, πέντε χρόνια αργότερα, στέλλεται εκ μέρους της συγκλήτου και όχι του αυτοκράτορα η «εθιμοτυπική» πρεσβεία που αναγγέλλει την ανάρρησή του στον βασιλέα των Περσών Χοσρόη Β΄. Ο σκοπός της είναι στην περίπτωση αυτή να ζητήσει ειρήνη –γιατί εν τω μεταξύ οι Πέρσες, στο πλαίσιο των πολεμικών τους επιχειρήσεων έχουν καταλάβει τη Δαμασκό το 613, τα Ιεροσόλυμα το 614 και έχουν συναποκομίσει τον Τίμο Σταυρό–, και μόνο παρεμπιπτόντως είναι εθιμοτυπική, στο πλαίσιο που ζητά συγγνώμη για την καθυστέρηση της αναγγελίας! Φυσικά, με δεδομένη μια σχεδόν καθολική πολεμική αναμέτρηση μεταξύ των δύο αυτοκρατοριών, η αποστολή εθιμοτυπικών πρεσβειών δεν μπορεί να θεωρηθεί ως η πρώτη προτεραιότητα του Ηρακλείου!⁶⁷

Ένα άλλο παράδειγμα προέρχεται από την πρεσβεία της *αυτοκρατορίας* του Θεόφιλου που προαναφέραμε. Ο Θεόφιλος, μας λέγει ο Συνεχιστής του Θεο-

65. R. Loenerz, ed., «Mémoire d'Ogier, protonotaire, pour Marco et Marchello, nonces de Michel VIII Paléologue auprès du pape Nicolas III, 1278, printemps-été», *OchrP* 31, 1965, σσ. 374-408, και ιδίως σ. 378, σημ. 1: “Latores siguidem <litterarum> vestre sanctissime paternitatis prout decuit expediti ad vestram affectutam presentiam uter prospere revertuuntur, quibus quendam de pluribus que in meis intimis resident... commisi, fideliter...”

66. Loenerz, *ό.π.*, σσ. 374-408, και ιδίως σ. 376.

67. Βλ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία Β1*, σ.17.

φάνη παλαιῶ ἔθει ἐπόμενος (ακολουθώντας μιαν αρχαία συνθήθεια) ἔστειλε μια εξαιρετικά προετοιμασμένη και πλούσια πρεσβεία στο χαλίφη ΑΙ Μα'μυν βουλόμενος τοῖς Ἄγαρ τὰ τῆς αὐτοκρατορίας ποιῆσαι κατάδηλα (να γνωστοποιήσει στους Σαρακηνούς την ανάρρησή του) αλλά και, ὅπως συνεχίζει ο χρονογράφος εἶτε δὴ κοινωνοὺς εὐφροσύνης λαμβάνων εἶτε ὅτι μέλλειν φοβερός ὄρασθαι αὐτοῖς.⁶⁸ Ο σκοπός της αποστολής ουσιαστικά ήταν διπλός: εἶτε να επαναλάβει τις φιλικές σχέσεις στο μέτρο που υπήρχαν (και στην περίπτωση αυτή η ανάρρησή του αποτελούσε ὄντως χαρμόσυνο γεγονός), εἶτε, εἰάν οι Ἄραβες εἶχαν εχθρικές διαθέσεις, να προειδοποιήσει ὅτι φοβερός μέλλει ὄρασθαι αὐτοῖς. Η πρεσβεία ενέχει και μια ἔμμεση απειλή. Με το δεδομένο αὐτό θα ἔλεγα ὅτι ὅλες οι αποστολές, ἀκόμη και οι εθιμοτυπικές, υπακούουν και σε κάποιο ἄλλο, συγκεκριμένο σκοπό. Ἄλλωστε, η διευκρίνιση του χρονογράφου περί της αρχαίας συνθήθειας μπορεί να ερμηνευθεῖ και ὡς υπαινισσόμενη ὅτι η συνθήθεια αὐτή δεν ακολουθεῖται αναγκαστικά σε ὅλες τις περιπτώσεις. Ἄρα μπορούμε να θεωρήσουμε ὅτι ο εθιμοτυπικός λόγος της αποστολής εἶναι το πρόσχημα κι ὅτι συντρέχουν και ἄλλοι λόγοι αποστολής της.

Μπορούμε ἔτσι να καταλήξουμε ὅτι οι βυζαντινές διπλωματικές αποστολές συνδυάζουν περισσότερους του ενός σκοπούς, μερικές φορές μάλιστα ὄχι ἀπόλυτα ἔντιμους. Οι πηγές μας ἔχουν συνείδηση του φαινομένου αὐτοῦ, αν τουλάχιστον κρίνουμε ἀπὸ τη μνεία του Θεοφάνη σχετικά με τη διπλωματική αποστολή στους Ἄραβες της Συρίας του Δανιήλ της Σινώπης, ἀπεσταλμένου του αυτοκράτορα Ἀρτέμιου-Αναστάσιου Β' (713-715) ὡς δῆθεν *περὶ εἰρήνης προσλαλῆσαι, ... ἐντειλάμενος αὐτῷ (ο βασιλεύς) ἐν ἀκριβείᾳ διερευνῆσαι διὰ τῆς κατὰ Ρωμανίας κινήσεως καὶ δυνάμεως αὐτῶν*,⁶⁹ με πρόσχημα εἰρηνικής συνθήκης ἀλλὰ στην πραγματικότητα προκειμένου να αξιολογήσει τις πολεμικές προετοιμασίες των Ἀράβων. Βρισκόμαστε στα 715, λίγα χρόνια πριν την πολιορκία της Βασιλεύουσας του 717 και η αποστολή αὐτή εκτιμάται ὡς εξαιρετικά σωστή κίνηση εκ μέρους του αυτοκράτορα.⁷⁰

68. *Συνεχιστὴς του Θεοφάνους*, ὁ.π., σ. 95.

69. *Theophanis Chronographia*, CSHB, σ. 588.

70. Koutrakou, ὁ.π., σ. 144.

Σε κάθε περίπτωση το ισχυρότερο επιχείρημα υπέρ του πολυσήμαντου χαρακτήρα και πολυμερούς σκοπού των πρεσβειών αποτελεί το εξαιρετικά δαπανηρό κόστος τους. Πρόκειται για έκτακτες αποστολές, συχνά σωστές μετακινήσεις καραβιανών, πράγμα που καθιστά τις καθαρά εθιμοτυπικές αποστολές μάλλον αντικοινωνικές, εκτός βέβαια εάν περιορίζονταν στην αποστολή ενός απλού γράμματος, οπότε επανερχόμεθα στο θέμα του εάν και πότε οι κομιστές επιστολών είναι διπλωματικοί απεσταλμένοι. Το υψηλό κόστος τους δεν επέτρεπε σπατάλες. Μάλιστα, αν κρίνουμε από την κατ'εντολή του Ρωμανού Λεκαπνού πρεσβεία του Πρωτοσπαθάρου Επιφάνιου το 933 στον ρήγα της Ιταλίας Ούγκο της Προβηγκίας (του οποίου το Βυζάντιο ζητούσε τη συμμαχία κατά των ηγεμόνων της Καπούης, του Μπενεβέντο και του Σαλέρνο, αποστατών ως προς το Βυζάντιο, που είχαν καταλάβει ορισμένα βυζαντινά φρούρια στη Κάτω Ιταλία),⁷¹ οι αποστολές αυτές μερικές φορές δεν ήταν δυνατές παρά μόνο στα πλαίσια αυτοκρηματοδότησης.

Πράγματι, το κείμενο του *Περὶ Βασιλείου Τάξεως* διασώζει –με βάση έναν κατάλογο, ένα βιβλίο εσόδων και εξόδων θα λέγαμε σήμερα– λεπτομέρειες για τα έξοδα της αποστολής αυτής. Το κόστος της είναι εντυπωσιακό: πέραν των 32,5 λιβρών χρυσού που κόμιζε ο Επιφάνιος στον Ούγο ως «πληρωμή» για τη συμμαχία,⁷² καθώς και των δώρων για τον ρήγα και τους υποτελείς του, ο πρέσβυς έφερε μαζί του και μια σειρά αντικειμένων πολυτελείας (όπως *έσω-φόρια* –μεταξωτά υφάσματα– 10, *ποτήριον ὄνυχίτου* 1, *ύέλια ἡλιοπολιτάνα* –φουστὰ γυαλιά– 12' ... *σκαραμάγγια* –βαρύτιμα ενδύματα– στ'... *ἔργα ἀργυρὰ διάχρυσα* γ' ... κ.ά.) και συνοδευόταν και από μια ναυτική μοίρα. Το κείμενο μνημονεύει στη συνέχεια τι δόθηκε στον Επιφάνιο *λόγω ἐξόδου τοῦ*

71. Reiske, *De Cerimoniis*, II 44, σ. 661-662. J. Gay, *L'Italie méridional et l'empire byzantin depuis l'avènement de Basile Ier jusqu' à la prise de Bari par les Normands*, Παρίσι, 1909.

72. Reiske, *De Cerimoniis* II 44, σ. 661: *τὰ ἀποσταλέντα τὸν ρῆγα Ἰταλίας ἐπὶ Ρωμανοῦ δεσπότης εἰ ἄρα ἐξέλθη καὶ καταπολεμήσῃ τοὺς ἀντάρτας πρίγκιπας Δανδοῦλφο καὶ Ἄτενοῦλφο... καὶ πάντας τοὺς ἀποστατήσαντας Λαγοβάρδους ἀπὸ τοῦ θέματος Λαγοβαρδίας καὶ παραδώσῃ τὰ κάστρα τῷ στρατηγῷ Λαγοβαρδίας.*

αὐτοῦ ταξιδείου τῆς Λαγοβαρδίας,⁷³ καθώς και τις πραγματικές δαπάνες του ταξιδίου ἐξ αὐτῶν ἐξωδίασεν ὁ πρωτοσπαθάριος Ἐπιφάνιος,⁷⁴ πράγμα που αποτελεί καθαρή αναφορά στην πληρωμή εξόδων σε εἶδος και στον εμπορικό ρόλο των πρεσβειῶν· σημαίνει ὅμως και ὅτι ο πρέσβυς υποχρεωνόταν σε ἀπόδοση λογαριασμοῦ και ἐπιστροφή των μὴ διατεθειμένων εἰδῶν κατὰ την ἐπιστροφή του.

II. Προχωρώντας –και με βάση τα *caveat* δυσχερειῶν και σταθερῶν στα οποία αναφερθήκαμε– μπορούμε να ακολουθήσουμε τον μίτο της ορολογίας στην εξέταση τῆς διπλωματικῆς πρακτικῆς του Βυζαντίου, κατατάσσοντας τους σχετικούς ὅρους σε τρία βασικά εἶδη:

1. Τους σημασιολογικά **ουδέτερος** ὅρους, δηλαδή αὐτοῦς που ἀνήκουν στην τρέχουσα γλώσσα, και των οποίων το σημαίνόμενο αναφέρεται εἴτε στη λειτουργία εἴτε στον σκοπὸ τῆς ἀποστολῆς, ἐνῶ το σημαίνον, ἡ χρησιμοποιοῦμενη λέξη, δὲν ἔχει κάποια εἰδική ἀξία.
2. Τους ὅρους που ἔχουν ἓνα **εἰδικὸ σημασιολογικὸ περιεχόμενο**, ὅπου το σημαίνόμενο ἔχει βαρύνουσα ἀξία και οἱ οποίοι ὡς ἐκ τῆς υφῆς τους μεταφέρουν ἓνα συγκεκριμένο πολιτικὸ μήνυμα.
3. Τους **λειτουργικούς** ὅρους, ἡ μνεῖα των οποίων προσθέτει στις γνώσεις μας για τὴ λειτουργία των διπλωματικῶν ἀποστολῶν.

1. Οἱ πλέον συνήθεις ἀνάμεσα στους ουδέτερος ὅρους εἶναι αὐτοὶ που ἀναφέρονται στον πρέσβυ και στην ἀποστολή του και που μπορεῖ ἐπίσης να ἐνέχουν ἀναμνήσεις του ρωμαϊκοῦ ἢ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ παρελθόντος. Ἀνέφερα ἤδη τον ἀρχαῖοντα ὄρο *ἄγγελος* που δὲν χρησιμοποιεῖται ὡς τεχνικός ὄρος μετὰ τον 6ο αἰῶνα ἀλλὰ που ἀν χρησιμοποιηθεῖ ἀργότερα σε κάποιο κείμενο (ὅπως στην Ἱστορία του Λέοντα Διακόνου τον 10-11ο αἰ.)⁷⁵ γίνεται εὐκόλα κατανοητὸς με τὴ σημασία του *πρέσβυ*.

73. Στο ἴδιο, σ. 661.

74. Στο ἴδιο, σ. 662.

75. *Leonis Diaconi Caloensis Historiae Libri Decem*, C. B. Hase, ed., *CSHB*, Βόννη, 1828, IV 5, σ. 61/12.

Ανάλογα παραδείγματα αφθονούν στη Βιβλιοθήκη του Φωτίου που ανθολογεί από αρχαίους συγγραφείς, όπως ο Αίλιος Αριστείδης (κώδικας 246, *Παναθηναϊκός*) στον οποίο, για παράδειγμα, γίνεται λόγος για την ιεροσυλία της δολοφονίας των Περσών πρέσβων με τις λέξεις *τῶ διαφθεῖραι τοὺς ἀγγέλλους*.⁷⁶

Ταυτόχρονα, οι πλέον εν χρήσει όροι έχουν να κάνουν με την αποστολή του πρέσβυ ως έκτατη, ειδική αποστολή. Γιατί, ελλείψει μονίμων διπλωματικών αποστολών, οι βυζαντινοί πρέσβεις ήταν ad hoc πρέσβεις σε ειδική αποστολή (roving ambassadors),⁷⁷ και οι σχετικοί όροι υποδηλώνουν και αναδεικνύουν αυτόν ακριβώς τον χαρακτήρα των διπλωματικών αποστολών. Οι πλέον χρησιμοποιούμενοι είναι ο όρος *πρέσβεις* ήδη εν χρήσει στον Ηρόδοτο και ως τις μέρες μας, ή *λεγάτοι* από τον λατινικό όρο *legatus*, ενώ οι λατινικές πηγές χρησιμοποιούν τους όρους *legati* και *nuntii*.⁷⁸ Οι ελληνικές πηγές αναφέρουν τον όρο στη μορφή τόσο *πρέσβυς* όσο και *πρεσβευτής* και οι δύο με αναφορά στην κλασική αρχαιότητα,⁷⁹ τόσο για τον βυζαντινό απεσταλμένο στο εξωτερικό όσο και για τον ξένο στο Βυζάντιο. Ταυτόχρονα η αποστολή αναφέρεται ως *πρεσβεία*. Επιπλέον, τα βυζαντινά κείμενα συχνά περιορίζονται στη μνεία του αντίστοιχου ρήματος της τρέχουσας γλώσσας. Συναντάμε έτσι ρήματα όπως *ἀποστέλλειν* και *ἐξαποστέλλειν* (ενν. πρέσβεις), (στέλνω προς) καθώς και *ἀφικνοῦνται* (πρέσβεις), δηλαδή μνείες που θεωρούνται αρκετές για να δηλώσουν την αποστολή ή την άφιξη μιας πρεσβείας. Εδώ ανήκουν και μνείες μέσω ρημάτων όπως *πέμπω* ή *στέλλω*, όπως *πέμπω πρεσβευτήν* ή *στέλλονται πρέσβεις* στον Προκόπιο⁸⁰ ή ακόμη *αὐτός εἰς Βυζάντιον στέλλοιτο*.

Στην ίδια κατηγορία ανήκουν ακόμη και οι δηλωτικοί του σκοπού της αποστολής όροι όπως *σπέισασθαι*, που το λεξικό του Σουίδα ερμηνεύει ως *φιλίαν καὶ εἰρήνην θέσθαι*,⁸¹ ή ακόμη μνείες όπως *συμβάσεις, σπονδάς θέσθαι*,

76. Henry, *Photius, Bibliothèque, ó.π.*, codex 246, τ.VII, σ. 12.

77. G. R. Berrige- A. James, *A Dictionary of Diplomacy*, Νέα Υόρκη, 2001, s.v. ambassador, ad hoc diplomacy, roving ambassador.

78. Ann. Hild. MGH Scr. 3, σ. 56/37. Ann. Lamb., MGH Scr. 3, σ. 56/51, 57/16.

79. Liddell Scott, s.v. *πρέσβυς*.

80. C. De Boor eds, *Excerpta de Legationibus*, I, σ. 90.

81. Suidae Lexicon, λ. s.v. *σπέισασθαι*.

σπένδεσθαι που περιγράφουν τη διπλωματική αποστολή ως εξομάλυνση των σχέσεων ανάμεσα σε δύο κρατικές εξουσίες. Μερικές φορές, ωστόσο, οι σχέσεις αυτές αποκτούσαν μέσω των τεχνικών όρων που τις δήλωναν ένα πιο συγκεκριμένο περιεχόμενο που ενείχε θέση επεξήγησης, όπως το *συνθεμένων πολεμῆσαι* του Συνεχιστή του Γεωργίου Μοναχού εν αναφορά προς την πρεσβεία του Νικήτα Σκληρού στους Ούγγρους⁸² στο 894/5, προκειμένου να τους πείσει να συμμαχήσουν με την αυτοκρατορία εναντίον των Βουλγάρων.

Ένας ακόμη όρος που προαναφέραμε αλλά που αξίζει μια επεξήγηση είναι ο όρος *ἀποκρισιάριος*. Η λέξη προέρχεται από τον όρο *ἀπόκρισις*⁸³ δηλαδή απάντησις, και δηλώνει τον απεσταλμένο που μεταφέρει μία απάντηση από και προς τον εντολέα του. Χρησιμοποιείται ως συνώνυμο της λέξης *πρέσβυς*. Ωστόσο, εφόσον η ίδια λέξη αναφερόταν σε κάθε είδους απεσταλμένο, προκειμένου να έχει την έννοια *πρέσβυς* χρειαζόταν ένα ακόμη στοιχείο: η μνεία του αποστολέα. Για παράδειγμα, όταν ο *Βίος του Πατριάρχη Ευθυμίου* αναφέρεται σε αυτοκρατορικούς αποκρισιάριους *παρέστησαν δὲ καὶ οἱ αὐτοῦ ἀποκρισιάριοι Λέων τὸ ἐπίκλην Χοιροσφαγεὺς καὶ Συμεὼν ἀσκηρῆτις...*,⁸⁴ με τη λέξη *αὐτοῦ* να αναφέρεται στον αυτοκράτορα Λέοντα Στ', οι προσωπικοί απεσταλμένοι του οποίου (πέραν του ότι πρόκειται για δύο γνωστούς διπλωματικούς απεσταλμένους που είχαν αναλάβει πολλές αποστολές την εποχή αυτή) έχουν διπλωματικό καθεστώς. Η υπόθεση ανάγεται στο 907 μ.Χ., όταν ο αυτοκράτορας Λέων ο Σοφός προσπαθεί να πείσει τον μοναχό Ευθύμιο να αναλάβει τον πατριαρχικό θρόνο: παρόντες είναι και οι απεσταλμένοι του προς τα ανατολικά πατριαρχεία, οι οποίοι είχαν επιστρέψει με αντιπροσώπους των πατριαρχείων αυτών που θα έπαιρναν μέρος σε Σύνοδο για το θέμα της τετραγαμίας. Στη περίπτωση αυτή, η λέξη *αὐτοῦ* που αναφέρεται στον αυτοκράτορα αρκεί για να προσδιορίσει την ιδιότητά τους.

82. *Συνεχιστής του Θεοφάνους*, σ. 358/10-12; Γεώργιος Μοναχός *CSHB*, σ. 853-854.

83. *Reallexikon fur Antike und Christentum*, I, col. 501.

84. *Vita Euthymii patriarchae CP*, P. Karlin-Hayter, ed., Text, Translation and commentary, Βρυξέλλες, 1970, σ. 100.

Άλλωστε πρόκειται για την ιδιότητα από την οποία στην εποχή στην οποία αναφερόμαστε αναγνωρίζονται οι πρέσβεις: είναι οι απεσταλμένοι ενός αρχηγού κράτους. Το ίδιο ισχύει για τους βυζαντινούς απεσταλμένους στους Πετσενέγκους, που επέστρεφαν στην Κωνσταντινούπολη συνοδευόμενοι από τον *ἀποκρισιάριο* των Πετσενέγκων.⁸⁵ Ο όρος χρησιμοποιείται επίσης για τους πρέσβεις ξένων ηγεμόνων στο Βυζάντιο, όπως ο εμίρης της Εμέσσης, αποκρισιάριος του Sayf ad Dawla⁸⁶ κατά το *Περὶ Βασιλείου Τάξεως*, ή οι αποκρισιάριοι των Ρώσων ηγεμόνων ή ακόμη των Πετσενέγκων τους οποίους προαναφέραμε και εμφανίζονται συχνά στις πηγές μας. Πρόκειται για τον πιο συχνά χρησιμοποιούμενο όρο που δηλώνει γενικά τους απεσταλμένους μιας κρατικής αρχής σε μια άλλη. Ο ίδιος ο όρος δηλώνει όμως ότι είναι ουσιαστικά κοιμιστές απαντήσεων και ότι οι διαπραγματεύσεις γίνονται με την κεντρική εξουσία, πράγμα που άλλωστε επιβεβαιώνει η ύπαρξη του *κουράτορος του αποκρισιαριρίου*,⁸⁸ δηλαδή μιας υπηρεσίας επιφορτισμένης με τη φιλοξενία τους αλλά ίσως και με τον συντονισμό της επίσημης αλληλογραφίας.

2. Ωστόσο οι περισσότεροι ενδιαφέροντες όροι είναι αυτοί που μεταφέρουν ένα **πολιτικό μήνυμα**. Το ωραιότερο παράδειγμα είναι αυτό που μας δίνεται από τον όρο *φιλία* σχετικά με φιλικές σχέσεις μεταξύ των κρατών. Ο Συνεχιστής του Θεοφάνη, για παράδειγμα, χρησιμοποιεί τον όρο *φιλία* για να δηλώσει τον σκοπό των Βουλγάρων απεσταλμένων του Κρούμου προς τον Μιχαήλ Α΄ Ραγκαβέ, έστω κι αν τον παρουσιάζει ως πρόσχημα *...συμβάσεις και φιλίας ύποκριναμένου και σπονδάς ζητούντος ειρηνικάς*.⁸⁹ Ο όρος *φιλία* με τη τεχνική έννοια ως συνθήκη φιλίας και συμμαχίας υπάρχει ήδη στον Θουκυδίδη, όπως όταν κάνει λόγο για τις φιλικές σχέσεις Αθήνας και Εγέσσης πριν από τη δεύτερη φάση του Πελοποννησιακού πολέμου,⁹⁰ αλλά στη βυζαντινή

85. *DAI*, I, /19-20, σ. 48.

86. Reiske, *De Cerimoniis*, II 15, σ. 593/4.

87. Στο ίδιο, σ. 595/4-5

88. Oikonomidès, *Les listes de préséance*, ό.π., σ. 312.

89. *Συνεχιστής του Θεοφάνους* σ. 12/15.

90. Θουκυδίδης V 5.

διπλωματία χρησιμοποιείται ως τεχνικός όρος και ισοδυναμεί με προσφορά φιλικών σχέσεων. Για τον Ρωμανό Λεκαπννό, για παράδειγμα, όταν γράφει σε έναν Άραβα ηγεμόνα, με τον οποίο έρχεται σε επαφή μέσω του Gagik, άρχοντα των αρχόντων του Βασπουρακάν, η προσφορά φιλίας ισοδυναμεί με ένα είδος συμβολαίου μεταξύ της αυτοκρατορίας και του συνομιλητή της. Του στέλνει έτσι τον σπαθαροκαντιδάτο Κωνσταντίνο *μετά γραμμάτων*, με την παρότρυνση ότι είναι προς το συμφέρον του να έχει φιλικές σχέσεις με την αυτοκρατορική υπερδύναμη της εποχής: *ἐπαινέσεις τὰ μέγιστα σεαυτόν τοιαύτη βασιλεία μεγίστη φιλία συναφθεις*.⁹¹ Αντίστοιχα, η λέξη φίλος χρησιμοποιείται για να δηλώσει τόσο τους Βυζαντινούς απεσταλμένους όσο και τους απεσταλμένους προς το Βυζάντιο. Για παράδειγμα το *Περὶ Βασιλείου Τάξεως*, μεταφέροντας διάφορες εθιμοτυπικές κυρίως φύσεως πληροφορίες, σχετικά με την υποδοχή των ξένων αποστολών στην Κωνσταντινούπολη και την αποστολή των βυζαντινών πρέσβων στους ξένους λαούς, χρησιμοποιεί τον όρο φίλοι για τους Βυζαντινούς πρέσβεις στον τίτλο ήδη του κεφαλαίου του που αναφέρεται στον τρόπο επιδόσεως των διαπιστευτηρίων τους και στον αντίστοιχο χαιρετισμό εκ μέρους τους προς τον ξένο ηγεμόνα, που στο παράδειγμά μας είναι ο Άραβας χαλίφης: *πῶς δεῖ χαιρετίζειν τοὺς ἀπὸ τοὺς βασιλεῖς τῶν Ρωμαίων ἀπὸντας φίλους πρὸς τὸν ἀμερμουμνῆν*.⁹² Ὅπως είναι φανερό, το κείμενο αυτό μας δίνει και μια πρώτη ορολογία της βυζαντινῆς διπλωματίας: τον όρο φίλοι με την έννοια που χρησιμοποιείται εδώ για δηλώσει τους από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες σελλόμενους πρεσβευτές και που εισάγει ταυτόχρονα μια βασική έννοια της βυζαντινῆς διπλωματικής πρακτικῆς, την έννοια της φιλίας ως τεχνικού όρου δηλαδή των φιλικῶν σχέσεων μεταξύ δύο λαῶν. Ο ίδιος όρος επανέρχεται πάνω από δέκα φορές στο αντίστοιχο κεφάλαιο του *Περὶ Βασιλείου Τάξεως*⁹³ για να δηλώσει τους πρέσβεις ἄλλων εθνῶν. Στην

91. J. Darrouzès- L. G. Westerink, *Théodore Daphnopates, Correspondance*, Παρίσι, 1978, επιστολή 4/48-52, σ. 55.

92. *De Cerimoniis*, II 47, σ. 683/8.

93. Reiske, *De Cerimoniis* II, 15, σσ. 568, 569, 583, 584, 585/9, 585/ 18, 20, 591, 592, 593.

περίπτωση αυτή, η λέξη φίλοι ακολουθείται πάντα από το εθνικό επίθετο του λαού στον οποίο αναφέρεται. Μιλάμε για Βουλγάρους φίλους,⁹⁴ Αγαρηνούς φίλους,⁹⁵ εξ εθνών φίλους⁹⁶ για τους απεσταλμένους λαών με εμβρυακή κρατική δομή. Έχουμε παραδείγματα, που μιλούν για τους Ταρσίτες φίλους, δηλαδή τους απεσταλμένους του εμίρη της Ταρσού, ή για τους Βουλγάρους φίλους, τους πρέσβεις του Βούλγαρου ηγεμόνα στη Κωνσταντινούπολη, οι οποίοι μάλιστα έχουν και συγκεκριμένη θέση στην αυτοκρατορική εθιμοτυπία του 10ου αιώνα, παίρνοντας μέρος στα επίσημα αυτοκρατορικά δείπνα –και μάλιστα στη *αποκοπή* τράπεζα, δηλαδή καθισμένοι στο τραπέζι του αυτοκράτορα–⁹⁷ μαζί με τους ανθρώπους της συνοδείας τους κατά τις εορτές των Χριστουγέννων και του Πάσχα⁹⁸ (βεβαίως μετά τον εκχριστιανισμό τους το 864). Το ίδιο ισχύει για διάφορους Αγαρηνούς φίλους,⁹⁹ ενώ ξέρουμε από τον περίφημο Λιουτπράνδο, πόσο μπορούσε να θεωρηθεί προσβλητικό να βρεθεί κάποιος απεσταλμένος εκτός της επίσημης τράπεζας.¹⁰⁰

Στις προαναφερθείσες περιπτώσεις βρισκόμαστε μπροστά σε ένα διπλό πολιτικό μήνυμα. Υπάρχει εμφανώς ένα πολιτικό μήνυμα φιλικών σχέσεων, αλλά ταυτόχρονα η χρήση του όρου *φίλοι* που έχει και την απόχρωση της έννοιας «προσκεκλημένοι, συνδαιτημόνες του αυτοκράτορα» (και στο κλητορολόγιο του Φιλοθέου, εξ ου και κάθονται στο τραπέζι του)¹⁰¹ για τους πρέσβεις, αποτελούσε και ένα λεπτό υπαινιγμό στο πρόσωπο του αποστολέα τους

94. Επανερχεται επίσης 15 φορές στο Κλητορολόγιο του Φιλοθέου, Oikonomidès, *Les listes de préséance*, ό.π., σσ. 163, 167, 169, 177, 181, 203, 207, 209, 211.

95. Στο ίδιο, σ. 163.

96. Στο ίδιο, σ. 165.

97. Στο ίδιο, σ. 56.

98. Όταν το Κλητορολόγιο του Φιλοθέου κάνει λόγο για *18 ανθρώπους έκ των Βουλγάρων φίλων* (Oikonomidès, *Les listes de préséance* ό.π., σσ. 203/15), η συνοδεία αυτή δεν ήταν και τόσο μικρή.

99. Reiske, *De Cerimoniis* II, 15, σ. 594.

100. Liutprandi, *Relatio de legatione constantinopolitana*, C.B. Hase, ed., Βόννη, 1828, σε συνέχεια του Λέοντος Διακόνου, σ. 348. Χρήστου, *Έργα και ημέρες*, ό.π., σσ. 32-45.

101. Oikonomidès, *Les listes de préséance*, σ. 169. Οι προσκεκλημένοι που μοιράζονται την αυτοκρατορική τράπεζα λέγονται «πρωτόκλητοι φίλοι», πράγμα που αποτελεί και υπαινιγμό για τον μεσσιανικό ρόλο του βυζαντινού ηγεμόνα.

που βρισκόταν έτσι ανάμεσα στους *φίλους* (*amici populi Romani*), δηλαδή σε κάποια σχέση εξάρτησης ως προς τον βυζαντινό αυτοκράτορα.¹⁰² Υπάρχει όμως και μια ακόμη απόχρωση στον υπαινιγμό αυτό. Έγκειται στο γεγονός ότι η λέξη *φίλος* μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και για τους υποστηρίζοντες φιλοβυζαντινή πολιτική ανεξάρτητα από την επίσημη πολιτική του ηγεμόνα τους. Ένα παράδειγμα μάς προσφέρει η *Χρονογραφία* του Θεοφάνη, αναφερόμενη στους χριστιανούς επισκόπους της Περσικής αυτοκρατορίας των Σασσανιδών ως *φίλους τοῦ βασιλέως Ῥωμαίων*. Για την ακρίβεια, μας λέγει ο χρονογράφος ότι ο Συμεών, αρχιεπίσκοπος Κησιφώντος και ο επίσκοπος Σελευκείας, απέτελεσαν το 326 στόχο διαβολών στον Πέρση αυτοκράτορα Σαβώρη. Τους κατηγορήσαν ως *φίλους τοῦ βασιλέως Ῥωμαίων καὶ μνηστὰς τῶν Περσικῶν πραγμάτων*.¹⁰³ Η περίπτωση της κατηγορίας κατασκοπείας υπέρ του Βυζαντίου αποτελούσε κοινό τόπο για να εξουδετερωθούν εσωτερικοί εχθροί, στο πλαίσιο πολιτικών μεταβολών των δυνάμεων της εποχής και χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον από αντίπαλες του Βυζαντίου δυνάμεις, τόσο στην Ανατολή όσο και στον Βορρά, ιδίως κατά χριστιανών που εθεωρούντο αυτομάτως ύποπτοι από αλλόθρησκους κυβερνήτες. Είναι όμως πολύ χαρακτηριστικό ότι οι άνθρωποι αυτοί ονομάζονται και από τους βυζαντινούς *κρυποὶ φίλοι*, όπως για παράδειγμα, οι βυζαντινίζοντες Βούλγαροι ηγέτες επί Κωνσταντίνου Ε΄ που θα εξολοθρευτούν σχεδόν εξ ολοκλήρου χάρη σε ένα στρατήγημα του ηγεμόνα Τέλεριγ. Η χρήση της ίδιας λέξης *φίλος* –για τους πρέσβεις και για τους λιγότερο ομολογούμενους *φίλους* που προωθούσαν τα συμφέροντα του βυζαντινού αυτοκράτορα– επισημαίνει ότι για την αυτοκρατορία οι απεσταλμένοι αυτοί θεωρούνταν πως, αδιαφόρως προελεύσεως, μπορούσαν να εξυπηρετήσουν τα δικά της συμφέροντα, με έμφαση στο βασικό συμφέρον αυτό της διατήρησης της ειρήνης.

Βρισκόμαστε έτσι μπροστά σε ένα παράδοξο: από τη μια, όροι που παρά τον φιλικό τόνο έχουν έντονη την απόχρωση της βυζαντινής ανωτερότητας:

102. Για τους όρους αυτούς βλ. Fr. Doelger, «Die Familie der Könige im Mittelalter», *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Ετάλ, 1956, σσ. 38 και σμ. 6, 7 και σσ. 64-66, σμ. 74.

103. *Theophanis Chronographia*, de Boor ed., σ. 36.

από την άλλη όροι, όπως τὰ εἰρήνης συλλαλῆσαι ή τὰ εἰρήνης προσλαλῆσαι που υπογραμμίζουν την έννοια των ειρηνικών σχέσεων για τη βυζαντινή διπλωματία. Άλλωστε τα σημεία ενδεχόμενης απειλής και σύρραξης στα βυζαντινά σύνορα ήταν πολλαπλά και η βυζαντινή διπλωματία για να τα αντιμετωπίσει έπρεπε να κινηθεί δραστήρια προς περιορισμό των απειλών με σύναψη φιλικών σχέσεων. Αυτή η αναγκαιότητα δείχνει επίσης το γιατί η έννοια της φιλίας και των φιλικών σχέσεων που προαναφέραμε ήταν, στο πλαίσιο των αναγκαίων συμμαχιών, βασική για τη βυζαντινή διπλωματία, που έφθανε να τη χρησιμοποιεί στην επίσημη ορολογία για τους πρεσβευτές, όχι μόνο τους βυζαντινούς αλλά κυρίως τους ξένους.

Έναν ακόμη όρο της κατηγορίας αυτής με συναφές πολιτικό μήνυμα αποτελούν οι λέξεις *ὄψιδες* και *ὄμηροι*. Ο Συνεχιστής του Θεοφάνους χρησιμοποιεί τον όρο *ὄψιδες* με την έννοια των απεσταλμένων. Μιλώντας για την ακτινοβολία της αυτοκρατορίας επί Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου το κείμενο αναφέρει ότι οι λαοί της Δύσης (*Francia Occidentalis*) του έστελναν με τους ὄψιδές τους πολύτιμα δώρα.¹⁰⁴ Το ίδιο ισχύει και για τους βυζαντινούς απεσταλμένους προς τον χαλίφη: *ὁ τῆς Περσίδος ἄμηρᾶς ἡμας λέει ο Συνεχιστής- ἀγάπης δεσμῶ καταλάσσειται πρὸς τὸν βασιλέα. Καὶ ὁ αὐτοκράτωρ ὄψιδας πρὸς αὐτὸν ἐκπέμπει*, οι οποίοι επανήλθαν αφού επισκεφθηκαν τον τάφο του Αποστόλου Θωμά στην Έδεσσα (όπου παρέδωσαν και το αφιέρωμα πολυκανδηλών που έστειλε ο αυτοκράτορας) και αφού επωφελήθηκαν της αποστολής για να προχωρήσουν σε εμπόριο πολυτίμων λίθων¹⁰⁵ –μάλλον επίσημα όπως ο Επιφάνιος, αφού το κείμενο μιλάει ανοιχτά γι' αυτό.

Τα Βυζαντινά κείμενα συνδέουν συχνά τους όρους *ὄψιδες-ὄμηροι* και *πρέσβεις*. Κατά κυριολεξία, η λέξη ὄμηροι αλλά και το συνώνυμό της λέξη *ὄψιδες*

104. *Συνεχιστής Θεοφάνους*, σ. 455/10.

105. *Στο ίδιο*, σ. 455/19-20 και 455/20-23. Η λέξη ὄψιδες εδώ δεν κυριολεκτεί, ενώ το εμπόριο που συνεπάγονταν οι διάφορες αποστολές λαμβάνει επίσημη κάλυψη και μεταφέρει, από τον ένα τόπο στον άλλο σχέδια, σκήματα, σε χειρόγραφα, κοσμήματα και υφάσματα, σε ένα πλαίσιο πολιτιστικής διπλωματίας αλλά και εξαγωγής προς τα έξω, σε πλαίσιο προπαγάνδας αυτή τη φορά, των πολιτιστικών προϊόντων του Βυζαντίου.

(εκ του όψις, που αναφέρεται σε κάτι ή κάποιον που έχω μπροστά στα μάτια μου και μπορώ να ελέγξω) αναφέρονται στην καθιερωμένη ρωμαϊκή πρακτική να δέχονται ομήρους από κράτη-πελάτες αλλά και εχθρικούς λαούς που ήταν υπεύθυνοι στην κυριολεξία με τη ζωή τους για την πιστή τήρηση των συμφωνημένων. Αυτό αποτελούσε κοινή πρακτική στις συναλλαγές των Βυζαντινών ιδίως με τα έθνη του βορείου συνόρου. Οι πρέσβεις επέστρεφαν από αποστολές ιδίως στον Βορρά συνοδευόμενοι από ομήρους που εγγυόνταν την πίστη των νέων συμμάχων, όπως ο Ιωάννης Βογάς ο οποίος κατά την αποστολή του στους Πετσενέγκους το 914 *σπεισάμενος και πρέσβεις έκειθεν λαβών ἤγαγεν ἐν τῇ πόλει*.¹⁰⁶ Το ίδιο έγινε και με την αποστολή του πατρικίου Κοσμά στον Λανδόλφ της Καπούης και Μπενεβένο το 921, του οποίου ο γιος συνόδευσε τον πατρίκιο στην Κωνσταντινούπολη.¹⁰⁷ Επιπλέον, ξέρουμε από το *Πρός τόν ἴδιον υἱόν Ῥωμανὸν* ότι ο πρέσβυς προς τους Πετσενέγκους γύριζε πάντα συνοδευόμενος από *ομήρους ἥτοι ὄψιδας καὶ ἀποκρισιάριον* που θα είχαν ὄλοι την ίδια επίσημη υποδοχή και θα ελάμβαναν δώρα και παροχές από τον αυτοκράτορα.¹⁰⁸ Αυτή η πρακτική που έθετε στην ίδια θέση ομήρους και αποκρισιάριους είναι ένας από τους λόγους που οδήγησαν στην αντιστοιχία των ὄρων και στη χρήση της λέξης ὄμηρος για τους πρέσβεις. Άλλωστε υπάρχει και αντιστοιχία με τη λέξη φίλος, αφού ο απεσταλμένος στους Πετσενέγκους θα επέστρεφε συνοδευόμενος από *φίλους ἐξ αὐτῶν ὅσους βούλεται*,¹⁰⁹ ενώ γνωρίζουμε ότι επιστρέφει συνοδευόμενος από *ομήρους ἥτοι ὄψιδας καὶ ἀποκρισιάριον*.¹¹⁰

106. *Συνεχιστής Θεοφάνους*, σ. 386/23-387/7. Άλλωστε οι Βυζαντινοί έστελναν στους Πετσενέγκους συχνά πρεσβείες, φροντίζοντας να διατηρούν τις σχέσεις τους μαζί τους προκειμένου να τους χρησιμοποιούν ως μοκλό πίεσης σε άλλους λαούς. Ο βυζαντινός απεσταλμένος όμως, όπως μας λέγει ο Πορφυρογέννητος, δεν διαπραγματευόταν μαζί τους χωρίς να ανταλλάξει ομήρους, και επέστρεφε με *ὄψιδας καὶ ἀποκρισιάριον* στην Κωνσταντινούπολη, όπου οι Πατινάκες αυτοί γίνονταν δεκτοί ὄλοι με τον ίδιο τρόπο και ελάμβαναν τα ίδια δώρα (*DAI* σ. 48, 1/22-23).

107. Jenkins-Westerink, *Nicholas I, Patriarch of Constantinople, Letters*, ὁ.π., επιστολή 82/55-59, σ. 340.

108. *DAI*, 1/22-23, σ. 48.

109. *DAI*, 8/15-18.

110. *DAI*, 1/ 21, σ. 48.

Ο δεύτερος λόγος είναι ότι στον Μεσαίωνα –και παρά την ύπαρξη ήδη από την αρχαιότητα του θεσμού της διπλωματικής ασυλίας και του απαραβίαστου του προσώπου του απεσταλμένου– διάφοροι πρέσβεις κατέληγαν να χρησιμεύουν ως όμηροι και να διαπραγματεύονται στην κυριολεξία από τις φυλακές. Για παράδειγμα, όταν η Ειρήνη η Αθηναία έστειλε πρέσβεις στον χαλίφη Ααρών (Harun Ar Rashid) το 797 ζητώντας ειρήνη, μια και τα αραβικά στρατεύματα είχαν φθάσει σε μια επιχείρηση-αστραπή έξω από τη Χρυσόπολη και απειλούσαν και την ίδια τη Κωνσταντινούπολη, οι απεσταλμένοι της, μας λέγει ο χρονογράφος Θεοφάνης, *έκρατήθησαν άνευ αϊτίας*¹¹¹ και οι της πόλεως χρειάστηκε να πληρώνουν δώρα και χρυσό-λύτρα, όχι μόνο για να σταματήσουν οι επιδρομές αλλά και για να τους πάρουν πίσω. Έτσι, με βάση την αντιστοιχία της αντιμετώπισης, οι όροι *ὄψιδες* και *ὄμηροι* κατέληξαν να σημαίνουν, στο πλαίσιο αναφορών σε διπλωματικές αποστολές, και τους ίδιους τους διπλωματικούς απεσταλμένους.

Οπωσδήποτε πάντως η χρήση του όρου στη βυζαντινή διπλωματική πρακτική υποδηλώνει ότι υπάρχει μια αντιστροφή στις νόρμες δικαίου που εγγυόνταν το απαραβίαστο του προσώπου του απεσταλμένου. Η πρακτική χρήσης τους ως ομήρους ή και η φυλάκισή τους μπορεί να μην αποτελούσαν θεσμό αλλά πάντως δεν ξένιζε κανέναν.

3. Οι λειτουργικοί όροι. Ένας όρος που βρίσκεται σχεδόν παντού και που αναφέρεται στη λειτουργία της πρεσβείας είναι ο όρος *συμπρεσβευτής*. Γιατί αν ο πρεσβευτής με ένα πολύ μοντέρνο τρόπο σκέψης ήταν ο αρχηγός της αποστολής, ο συμπρεσβευτής που παρουσίαζε κι αυτός ιδιαίτερη αναφορά στο τέλος της αποστολής αποτελούσε κανόνα. Ήδη ο Πρίσκοκ αναφέρεται στην ύπαρξή του υπογραμμίζοντας ότι μπορούσε να χρησιμοποιηθεί σαν ένα είδος «πολλαπλασιαστού ισχύος», δηλαδή να συμβάλει κάποια ιδιαίτερη γνώση¹¹² ή

111. *Theophanis Chronographia*, CSHB, Βόννη, σ. 706.

112. Εδώ ανήκουν παραδείγματα πρεσβευτών με κλασική παιδεία και ρητορική ικανότητα. Για τη σχετική χρησιμοποίησή του στη διπλωματική πρακτική βλ. Ν. Koutrakou, «Logos and Pathos between peace and war: Rhetoric as tool of diplomacy in the middle-byzantine period», *Θησαυρίσματα*, XXV, 1995, σσ. 7-20. Αντίστοιχα για τις γνώσεις ιστορίας και τη

εμπειρία στη κοινή προσπάθεια της αποστολής: *ἐβούλετο και Ἐπιγέννην ὁ Πλίνθας συμπρεσβεύειν... ὡς μεγίστην ἐπὶ σοφίαν καὶ δόξαν ἐπιφερόμενον*.¹¹³ Πράγματι, στις πηγές αναφέρεται ότι τις περισσότερες αποστολές τις αναλαμβάνουν δύο άτομα. Πρόκειται για ομοιοβάθμους; Είναι και οι δύο αρχηγοί της αποστολής; Δεν έχουμε δυστυχώς στοιχεία για το αν αυτό οδηγούσε και σε κάποια διαφοροποίηση των καθηκόντων τους, πέραν του προφανούς, ότι όταν ο ένας από τους δύο ήταν κληρικός –ειδικά στις αποστολές στον Πάπα– αναλάμβανε τα σχετικά με τη θρησκεία θέματα και πιθανότατα και την επιχειρηματολογία ως προς την υπεροχή της χριστιανικής θρησκείας σε περίπτωση τέτοιας συζήτησης, ειδικά με μουσουλμάνους θεολόγους. Υπάρχουν αρκετά τέτοια παραδείγματα ζευγών διπλωματικών αντιπροσώπων, ιδίως σε περίπτωση διαπραγμάτευσης γαμικού συναλλάγματος, δηλαδή συμμαχίας με γάμο, οπότε ο θεολόγος με γνώσεις κανονικού δικαίου θα μπορούσε να λύσει και απορίες ως προς την κανονικότητα του προσδοκώμενου γάμου. Αναφέρω ενδεικτικά τον επίσκοπο Ευχαΐτων Φιλόθεο, που μαζί με τον πατρίκιο Νικηφόρο Ερωτικό διαπραγματεύονται μια τέτοιου είδους συμμαχία με τον Βούλγαρο ηγεμόνα Βόριδα Β΄.¹¹⁴ Πάντως οι δύο συμπρεσβευτές υπέβαλλαν και οι δύο χωριστές αναφορές κατά την επιστροφή τους, μερικές φορές μάλιστα αλληλοσυγκρουόμενες, όπως έγινε με τον ευνούχο Βασίλειο και τον Λέοντα Χοιροσφάκτη, καταλήγοντας στη δυσμένεια του δεύτερου.¹¹⁵ Σε κάθε περίπτωση όμως, αυτό επέτρεπε στις κεντρικές υπηρεσίες μια πληρέστερη εικόνα της αποστολής.

Ωστόσο μερικές φορές ο συμπρεσβευτής δεν αποτελούσε πλεονέκτημα αλλά μάλλον πρόβλημα, όταν ερχόταν σε σύγκρουση με τον συνάδελφό του, με απο-

χρήση της στη διπλωματία βλ. πρόσφατα J. Shepard, «The use of “History” in Byzantine Diplomacy, Observations and Comparisons», *Porphyrogenita, Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*, ed., Ch. Dendrinos, J. Harris, E. Harvalia-Crook, J. Herrin, Ασκήϊτ, 2003, σσ. 91-115.

113. Πρίσκος, αποσπ. 2, R. C. Blockley, *The fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire, Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*, Text, Translation and Historiographical Notes, I=II, Λίβερπουλ, 1981-83, II, σ. 224.

114. Λέων Διάκονος, CSHB, *ό.π.*, σσ. 79-80.

115. Koliaς, *Léon Choerosphactes*, σ. 57 επ.

τέλεσμα αλληλοκατηγορίες των δύο απεσταλμένων για *παραπροσβεία*. Ο όρος είναι πολύ γνωστός από τη διαμάχη Αισχύνη και Δημοσθένη *Περί Παραπροσβείας* αλλά στο Βυζάντιο χρησιμοποιείται και ως τεχνικός όρος τον οποίο το Λεξικό του Σουίδα επεξηγεί ως *ἔξω τι τῶν προστεταγμένων διαπράξασθαι*.¹¹⁶ Ένα άλλο παράδειγμα από την ανθολογία *Περί πρέσβων* και πάλι, προέρχεται από την ιστορία του Πέτρου Πατρικίου και αναφέρεται σε ένα γεγονός της Ρωμαϊκής ιστορίας, όταν ο Μιθριδάτης είχε στείλει τον αδελφό του Κότυ ως πρεσβευτή στον αυτοκράτορα Κλαύδιο *εἰς πρεσβείαν φίλιους λόγους τῷ Κλαυδίῳ κομίζοντα* (προσπαθώντας να του κρύψει τις πολεμικές του προετοιμασίες). *Ὁ δὲ παραπροσβεύσας πάντα αὐτῷ κατεμήνυσε καὶ βασιλεὺς Ἰβηρίας ἀντὶ Μιθριδάτου κρίνεται*,¹¹⁷ αλλά εκείνος προτίμησε να πάρει το μέρος των Ρωμαίων.

Το χαρακτηριστικότερο όμως παράδειγμα για το Βυζάντιο αποτελεί ο Λέων Χοιροσφάκτης που, επιστρέφοντας από την αποστολή στη Βαγδάτη (μετά το 906-7), θα κατηγορηθεί για παραπροσβεία, δηλαδή για προδοσία του αληθινού σκοπού της αποστολής του. Θα θεωρηθεί ότι είχε επαφές με τον εκεί ευρισκόμενο αποστάτη Ανδρόνικο Δούκα και θα εξορισθεί περί το 908 στο φρούριο της Πέτρας, κι αυτό στη βάση της μαρτυρίας του συμπρεσβευτή του, του ψευδομένου κατά τη γνώμη του ευνούχου Βασιλείου, υποκινημένου από εχθρούς του στο ανακτορικό περιβάλλον.¹¹⁸

Ένας άλλος βασικός τεχνικός όρος, που έχει να κάνει τόσο με τη λειτουργία των βυζαντινών διπλωματικών αποστολών όσο και με την επιλογή των πρεσβευτών έγκειται, στη λέξη **οικονομία**.

✻ Ως αντιπρόσωπος του αυτοκράτορα, ο πρέσβυς έπρεπε να είναι τρόποντινά καθρέφτης της αυτοκρατορικής εικόνας και να ενέχει τις κυριότερες βασίλειες αρετές: την ευσέβεια, τόσο με την έννοια της *ἐπιστήμης Θεοῦ Θερα-*

116. Suidae Lexicon, λ. παραπροσβεία δίδει και το παράδειγμα *ὁ δὲ βασιλεὺς ἐκαλέπαιεν οἷα εἰκός καὶ περὶ παραπροσβείας ἐκρίνετο Ἰωάννης*, πράγμα που δίνει την εντύπωση ότι η κατηγορία οδηγούσε σε μια διαδικασία εξέτασης, κρίσης και απόφασης.

117. C. de Boor, ed., *Excerpta de legationibus. Excerpta e Petro patricio*, 2, σ. 390/20-22.

118. Koliass, *Léon Choerosphactes*, ό.π., επιστολή XXV, σ. 128.

πείας,¹¹⁹ της ευσέβειας προς τον Θεό όσο και με την έννοια της άμεπτης ηθικής υπόστασης και συμπεριφοράς. Οι πρέσβεις σε αποστολή οφείλουν *εὐσεβεία γνωρίζεσθαι*¹²⁰ κατά το *Πῶς δεῖ πρεσβεύεσθαι καὶ πρεσβεύειν*, που συμπληρώνει μάλιστα ότι δεν πρέπει να έχουν κατηγορηθεί καν για καποιο έγκλημα ή να έχουν προσαχθεί ενώπιον δικαστηρίου, *μη ἐγκλήμασι κατηγορηθέντες ποτὲ δημοσίᾳ κατακριθῆναι*.¹²¹

Η δεύτερη ιδιότητα που αξιολογείται εδώ είναι η **λογιότης**: ανέφερα ήδη το παράδειγμα του Λέοντα Χοιροσφάκτη ως εξαιρετικά καλλιεργημένου ατόμου. Οι σύγχρονοί του τον αναφέρουν σαν νέο Ορφέα, Οδυσσέα και Νέστορα.¹²² Ανάλογα παραδείγματα που δεν χρίζουν εξηγήσεων αποτελούν ο Φώτιος και ο Κωνσταντίνος Κύριλλος, ο απόστολος των Σλάβων, με γνώσεις που εντυπωσίαζαν. Γιατί οι βυζαντινοί πρεσβευτές έπρεπε να εντυπωσιάζουν τους ηγεμόνες που τους υποδέχονταν, όχι μόνο με την εξυπνάδα αλλά και με τις γνώσεις τους που αντανακλούσαν στους εντολείς τους, δηλαδή τους αυτοκράτορες και τη χώρα από όπου προέρχονταν. Έτσι, τον 8ο αιώνα, όταν επί Κωνσταντίνου Στ΄ και Ειρήνης στέλλεται ο αρχιεπίσκοπος Σάρδεων Ευθύμιος ως *ειρήνης διαλλάκτης* μαθαίνουμε από τον Βίο του- στη Συρία τα καταφέρνει τόσο καλά *ὡς θαυμάσαι τῷ πεμφθέντι τοὺς πέμπαντας καὶ ἐξαιτῆσαι φιλιάζειν αὐτῶν...*,¹²³ ώστε να προκαλέσει το θαυμασμό των Αράβων και φυσικά να επιτύχει σύμφωνα φιλίας.

Αντίστοιχα παραδείγματα υπάρχουν πολλά. Στους αξιόλογους αυτούς πρέσβεις ανήκει ακόμη και ο απεσταλμένος του Κωνσταντίνου Ε΄ και Λέοντα Δ΄ το 775 στον Al Mansur με τα συγχαρητήρια των βυζαντινών αυτοκρατόρων για την ανάρρησή του, που με γνώσεις μηχανικής βοήθησε τους Άραβες κατά την

119. Suidae Lexicon, λ. ευσέβεια.

120. Migne, PG 113, 637A.

121. Στο ίδιο.

122. Σύμφωνα με έναν άλλο λόγιο της εποχής, τον πρωτασκηρήτη Αναστάσιο: Koliaς, ό.π., επιστολή XVII (XXIII), 53: *προσεπίδειξε ὅσον ἔχει δυνάμεως ἢ παιδείσεως καὶ φρόνησις, ἄλλον καὶ ἄρτι ποιήσαντα ἡμέτερον Ὀρφέα καὶ Ὀδυσσέα καὶ Νέστορα*.

123. J. Gouillard, «La vie d' Euthyme de Sardes (+831)», *Travaux et Mémoires* 10, 1987, σσ. 1-101 και ιδίως σ. 23.

παραμονή του στη Βαγδάτη να επισκευάσουν μια γέφυρα και να κατασκευάσουν έναν νερόμυλο στον Τίγρη ποταμό, προκαλώντας πριν από κάποια χρόνια ένα ωραίο σχόλιο του Sir Steven Runciman για τον «εποικοδομητικό» –στην κυριολεξία– ρόλο των διπλωματικών αποστολών,¹²⁴ ή ακόμη ο Νικήτας Μάγιστρος, ένας από τους διαπραγματευτές της ειρήνης του 927 με τη Βουλγαρία, και του γάμου του Πέτρου της Βουλγαρίας με την εγγονή του αυτοκράτορα Ρωμανού, Μαρία Λεκαπνή¹²⁵ που αν κρίνουμε από την αλληλογραφία του ήταν σωστή κινητή εγκυκλοπαίδεια αρχαίων κειμένων, και άλλοι πολλοί.

Όσο για την εντύπωση που προκαλούσαν δεν χρειάζεται να επαναπαυθούμε στα οπωσδήποτε κολακευτικά σχόλια των βυζαντινών συγγραφέων. Ο Άραβας συγγραφέας Ma'sudi, που συνάντησε το 946 στη Δαμασκό τον βυζαντινό πρεσβευτή, Ιωάννη Μυστικό, μας άφησε μια πολύ κολακευτική περιγραφή: «ο άνθρωπος αυτός είχε σωστή κρίση και πλήρη γνώση της ιστορίας και των βασιλέων της αρχαίας Ελλάδας και της Ρώμης καθώς και των σύγχρονών τους φιλοσόφων. Ήξερε τα συστήματα και τα έργα τους».¹²⁶ Πράγμα που σημαίνει ότι όχι σπάνια ο πρεσβευτής μπορούσε να εμπλακεί σε κάποια αρκετά ειδικευμένη συζήτηση που χρειαζόταν τόσο μια γενική παιδεία όσο και ειδικές γνώσεις για να ανταπεξέλθει. Σημαίνει επίσης ότι, από άποψη προπαγάνδας, λειτουργούσε κάπως σαν κινητή διαφήμιση της ανωτερότητας του Βυζαντίου σε πολιτιστικά αλλά και τεχνολογικά θέματα.

Παρ' όλα αυτά όμως, οι γνώσεις αυτές δεν ήταν αρκετές για να βοηθήσουν τους βυζαντινούς πρεσβευτές στην αποστολή τους: κι εδώ ακριβώς επεμβαίνει η δυνατότητά τους *πῶς ἂν οἰκονομήσοιεν*, δηλαδή η δυνατότητα προσαρμογής στις εκάστοτε περιστάσεις.

124. St. Runciman, *Baghdad and Constantinople, two Centres of Medieval Civilization*, Lecture given at the British Institute, Βαγδάτη, 7 Μαρτίου 1956, *Sumer* XII, 1-2, 1956, σσ. 43-50.

125. L. G. Westerink, *Nicetas Magistros Lettres d'un exilé (928-946)*, Παρίσι, 1973, *Επιστολές*, 2, 5, 7, 8.

126. M. Canard, «Les relations politiques et sociales entre Byzance et les Arabes», *DOP* 18, 1946, σσ. 35-56 (= *Variorum reprints*, XIX), ιδίως σ. 40, v. 22.

Γιατί, σύμφωνα με το *Πῶς δεῖ πρεσβεύεσθαι καὶ πρεσβεύειν*, οι πρέσβεις οφείλουν να είναι φύσει φρόνιμοι, να ενδιαφέρονται για το κοινό καλό και να είναι πρόθυμοι να διακινδυνεύουν για την επιτυχία της αποστολής τους: *φρονίμους τὴν φύσιν, εὐνοῦς τὰ κοινὰ ὡς καὶ προκινδυνεύειν τῶν ἰδίων*.¹²⁷ Τα χαρακτηριστικά αυτά αφορούν περισσότερο την ευθύτητα του πνεύματος και το σταθερό χαρακτήρα, αποτελούν δηλαδή μόνιμες ιδιότητες που χρειάζεται να έχει ο προς επιλογήν βυζαντινός πρέσβυς. Ταυτόχρονα όμως, έπρεπε να έχει ή να αποκτήσει και **ειδικές γνώσεις** για τη χώρα όπου θα πήγαινε. Αυτό επιτυγχάνετο με δύο τρόπους:

- ❖ Με τη χρησιμοποίηση ανθρώπων που είχαν, για διάφορους λόγους, σχέση με τον χώρο όπου τους έστελναν. Ο Ιωάννης Βογάς, που προαναφέραμε ως απεσταλμένο στους Πετσενέγκους στην προσπάθεια να τους στρέψει κατά των Βουλγάρων, καταγόταν από την περιοχή του ποταμού Bug κοντά στον Δούναβη και πρέπει να ήταν ήδη γνώστης των Πετσενέγκων και των εθίμων τους. Αντίστοιχα, ο Καματερός Πετρωνάς που στέλλεται από το Θεόφιλο στη Χερσώνα στέλλεται γιατί ο αυτοκράτορας τον θεώρησε *ἔμπειρον τοῦ τόπου*.¹²⁸ Το ίδιο και ο πατρίκιος Καλοκύρις, που το 967 αναλαμβάνει από τον αυτοκράτορα Νικηφόρο Φωκά να υποκινήσει τους Ρως εναντίον των Βουλγάρων, είναι ο γιος του πρωτεύοντος της Χερσώνας, προέρχεται δηλαδή από την περιοχή που αποτελεί το προωθημένο φυλάκιο του Βυζαντίου στις σχέσεις του με τους λαούς αυτούς.
- ❖ Ο δεύτερος τρόπος, που συχνά συνδυαζόταν με τον πρώτο, περιλαμβάνει την προετοιμασία της αποστολής, με βάση κείμενα, αναφορές προηγούμενων πρεσβευτών, όπου υπήρχαν, αλλά και εμπόρων, κατασκόπων κ.λπ. και επεξεργασία των πληροφοριών βάσει των οποίων ο προς επιλογή πρέσβυς έπρεπε να απαντήσει και σε ορισμένες ερωτήσεις. *Δοκιμάζεται ὁ πρέσβυς καὶ πρὸ τῆς ἀποστολῆς ὑποπιθεμένων αὐτῷ κεφα-*

127. Migne PG113, 637A.

128. *Συνεχιστής του Θεοφάνους*, σ. 123.

*λαίων και ἐρωτώμενος*¹²⁹ μας λέγει το *πῶς δεῖ πρεσβεύεσθαι καὶ πρεσβεύειν*, αποδεικνύοντας έτσι την ετοιμότητά του για την αποστολή.

Η αγανάκτηση του Λέοντα Χοιροσφάκτη για τον συμπρεσβευτή του και τους περί αυτόν, όταν κατηγορήθηκε για παραπροσβεία, μας δίνει μια ακόμη έμμεση μαρτυρία για τις γνώσεις που έπρεπε να έχουν οι βυζαντινοί διπλωμάτες: αναφέρεται σ'αυτούς που τον κατηγορήσαν με βαρείς χαρακτηρισμούς και υπογραμμίζει ιδιαίτερα ότι πρόκειται για ανθρώπους *οἱ μηδὲν μῆτε εἰδότες πρεσβείας μήτ' ἀναγνόντες μήτ' ἀκούσαντες*¹³⁰ και άρα δεν δικαιούνται να εκφέρουν κρίσεις. Πράγμα το οποίο, a contrario, σημαίνει ότι για τον βυζαντινό πρεσβευτή και η ανάγνωση και η προετοιμασία για την αποστολή του ήταν αναγκαία.

Η οικονομία στη βυζαντινή διπλωματία ήταν ό,τι θα ονομάζαμε σήμερα ευελιξία και προσαρμογή στις καταστάσεις. Είναι το κυριότερο προσόν που ζητείται από τους βυζαντινούς διπλωμάτες και ο σκοπός των ερωτήσεων που τους τίθενται είναι να δείξουν *πῶς ἂν οἰκονομήσειεν*,¹³¹ πώς θα αντιδράσουν σε διάφορες περιπτώσεις και αναλόγως με τις εξελίξεις. Μια άσκηση προσομοίωσης θα λέγαμε σήμερα. Σε τελική ανάλυση, αυτό που οδηγούσε τη βυζαντινή διπλωματία σε επιτυχίες για πολλούς αιώνες ήταν ακριβώς ο συνδυασμός ορισμένων σταθερών αρχών, όπως η έννοια της φιλίας ως διατήρηση φιλικών σχέσεων και η αποφυγή περισσότερων της μιας αντιπαράθεσεων, και μόνιμων πρακτικών, όπως η εξαγορά της ειρήνης ή η υποκίνηση λαών κατά άλλων προς απομάκρυνση του τυχόν απειλούντος κινδύνου, επιδεικνύοντας μια εξαιρετική προσαρμοστικότητα στις εκάστοτε καταστάσεις και εξελίξεις με βάση την έννοια της οικονομίας-ευελιξίας. Πέρα από κάθε ιδεολογία και νομικά πλαίσια, αυτή ακριβώς η αρχή της οικονομίας αποτελούσε βασικό συντελεστή των επιτυχιών της βυζαντινής διπλωματίας.

129. Migne PG113, 637C.

130. Koliias, *Léon Choerosphactès*, Επιστολή XXV/24-25, σ. 121.

131. Migne PG113, 637C.

Ώψεις της βυζαντινής διπλωματίας

Σοφία Πατούρα-Σπανού

*Κύρια Ερευνήτρια
στο Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών/ΕΙΕ*

Ως «επιστήμη διακυβέρνησης των βαρβάρων» έχει χαρακτηριστεί από τον Charles Diehl η διπλωματία του Βυζαντίου, κυρίως κατά την πρώτη περίοδο της ιστορίας του. Ο Dimitri Obolensky την προσδιόρισε ακριβέστερα ως «επιστήμη του παρασκηνίου με κύρια συστατικά στοιχεία τη στρατιωτική πίεση, την πολιτική δεξιοτεχνία, την οικονομική δωροδοκία και τη θρησκευτική προπαγάνδα».

Έχει υποστηριχθεί επίσης, όχι άδικα, ότι «όλη η ιστορία του Βυζαντίου δεν ήταν παρά μια μακρά διπλωματική διαπραγμάτευση, διακοπόμενη από πολέμους, συχνότερα αμυντικούς ή για την ανάκτηση χαμένων εδαφών». Η διπλωματική οδός, με όποια μέσα και αν ακολουθείτο, ήταν πάντοτε για τους Βυζαντινούς προτιμότερη από τη βία, γεγονός που συχνά οδήγησε στην άδικη κατηγορία για αδυναμία της Αυτοκρατορίας. Για να καταλάβει, όμως, κανείς τις πρακτικές και τις μεθόδους της βυζαντινής διπλωματίας είναι απαραίτητο να λάβει υπ' όψη του δύο πράγματα: αφ' ενός τους εχθρούς που είχε ν' αντιμετωπίσει –την ποικιλία, δηλαδή, των φυλών, των γλωσσών, των θρησκειών και τον βαθμό του πολιτισμού των αντιπάλων λαών– και αφ' ετέρου την κυρίαρχη αντίληψη για την αυτοκρατορική εξουσία και την πολιτική θεωρία του Βυζαντίου, η οποία υπαγόρευε τις σχέσεις του με τους άλλους λαούς. Δεν μπορούμε εξάλ-

λου ν' αγνοήσουμε τη δυσκολία αλλά και την ανάγκη, ταυτόχρονα, για συμβιβασμό του δόγματος περί της οικουμενικότητας της Αυτοκρατορίας με τον πολιτικό ρεαλισμό των ανθρώπων της κρατικής εξουσίας, οι οποίοι ήταν υποχρεωμένοι ν' αντιμετωπίσουν κάθε ξένο έθνος ή φύλο με διαφορετικό τρόπο, σύμφωνα πάντοτε με τον βαθμό του πολιτισμού, της κοινωνικής και πολιτικής του υπόστασης, της θρησκείας και της δύναμής του. Κατά την πρώτη βυζαντινή εποχή, όταν –με εξαίρεση την Περσική Αυτοκρατορία– από τα ξένα «έθνη» απουσίαζαν πολιτικοί και κρατικοί θεσμοί, η επίσημη πολιτική διπλωματία ασκείτο σε περιορισμένη κλίμακα. Πέρα από τις επίσημες μορφές διπλωματίας, όπου αυτές εφαρμόζονταν –ανταλλαγές πρέσβων, υπογραφές συνθηκών, διπλωματική αλληλογραφία, πριγκιπικές και δυναστικές επιγαμίες, προσφορές πολυτίμων δώρων και απονομές τίτλων, επίσημες υποδοχές, τελετές, κ.λπ.– το έργο της διπλωματίας στήριζαν μια σειρά άλλων παραγόντων, τους οποίους από πολύ νωρίς είχαν θέσει στην υπηρεσία της οι μηχανισμοί της εξωτερικής πολιτικής του βυζαντινού κράτους. Στην τροχιά, δηλαδή, της ιδεολογικής και πολιτικής προπαγάνδας είχαν μπει από πολύ νωρίς πολλοί επίσημοι και ανεπίσημοι παράγοντες της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής του Βυζαντίου. Χριστιανοί, ιεραπόστολοι, όμηροι, αιχμάλωτοι, κατάσκοποι, αυτόμολοι, μισθοφόροι, έμποροι, προσκυνητές, συγκαταλέγονται σ' αυτούς που συνέβαλαν αποφασιστικά στην επικοινωνία του Βυζαντίου με τους ξένους λαούς και υπηρέτησαν αποτελεσματικά τη διπλωματία του.

Στη σημερινή ομιλία θα προσπαθήσω ν' αναδείξω ορισμένες πτυχές της, οι οποίες υποκρύπτονται είτε πίσω από ειρηνικές ενέργειες και μεθόδους προσέγγισης ξένων λαών είτε μέσα από καταστάσεις και διαδικασίες που αφορούσαν τις εχθρικές της σχέσεις με αυτούς και ανέκυπταν στη διάρκεια ή στο τέλος των πολεμικών της επιχειρήσεων. Θα περιορισθώ, για την οικονομία του χρόνου, στο ζήτημα των εκχριστιανισμών που με ιδιαίτερη επιτυχία επικείρησε το Βυζάντιο, κυρίως κατά την πρώτη περίοδο της ιστορίας του, και στο ρόλο των αιχμαλώτων οι οποίοι, μέσω των μηχανισμών της βυζαντινής διπλωματίας, συνέβαλαν εκούσια ή ακούσια στη μετάδοση ιδεών και στην αλληλοπληροφόρηση των λαών, ως δίαυλοι της μεταξύ τους επικοινωνίας.

Είναι αλήθεια ότι η χριστιανική θρησκεία, με τον οικουμενικό χαρακτήρα που είχε προσλάβει από τους πρώτους αιώνες της διάδοσής της, ευνόησε τη δημιουργία μιας ιδεολογίας χωρίς σύνορα. Τέθηκε σύντομα στην υπηρεσία της εξωτερικής πολιτικής της Αυτοκρατορίας, άνοιξε νέους ορίζοντες και χάραξε ευνοϊκές προοπτικές στην άσκηση και την εφαρμογή της, ενώ η ίδια η Εκκλησία έγινε πολλές φορές όργανο του κρατικού μηχανισμού της. Ο πρώτος χριστιανός αυτοκράτορας, ο Κωνσταντίνος, «επίσκοπος των εκτός» κατά τον βιογράφο του Ευσέβιο, διέβλεψε τη σημασία της νέας θρησκείας και το ρόλο που θα διαδραμάτιζε μελλοντικά και επεδίωξε η επικυριαρχία του ρωμαϊκού κράτους να προβάλλεται όχι μόνο στο πολιτικό επίπεδο αλλά και στο θρησκευτικό. Οι χαρακτηρισμοί που του αποδίδουν εκκλησιαστικοί, κυρίως, συγγραφείς –όπως «κνηδεμόνας των απανταχού Χριστιανών Ρωμαίων και αλλοφύλων», «απόστολος», «κυβερνήτης των απανταχού της οικουμένης εθνών», «προστάτης και εγγυητής της σωτηρίας όλων των Χριστιανών, εκ των περάτων του Ωκεανού και απάσης της Οικουμένης»– συνιστούν τη θεωρητική ιδεολογική έκφραση της «ελέω Θεού» παγκόσμιας επικυριαρχίας του αυτοκράτορα. Είναι χαρακτηριστική η φράση στην οποία ο θεμελιωτής της χριστιανικής πολιτικής ιδεολογίας του 4ου αιώνα Ευσέβιος συνοψίζει αυτή την αντίληψη: *ὁ δ' ἡμέτερος βασιλεὺς... φωτὸς εὐσεβείας ἀκτίσιν ἐκλάμπων, ἅπαντας εἶκεν ὑπηκόους: τοπάρχας, ἐθνάρχας, σαιράπας, βασιλέας παντοίων βαρβάρων ἐθνῶν ἐθελοντὶ ἀσπαζομένους καὶ χαίροντας...*

Οι διάδοχοι του Κωνσταντίνου διεύρυναν τη θρησκευτική του πολιτική και της προσέδωσαν νέες διαστάσεις, μετατρέποντας συχνά την Εκκλησία και την ιεραρχία της σε εργαλεία εξουσίας. Από αυτούς, ο γιος του Κωνσταντίνος και ο Ιουστινιανός είναι οι αυτοκράτορες που έπαιξαν το σημαντικότερο ρόλο σε ζητήματα εξωτερικής θρησκευτικής πολιτικής με τις προσωπικές παρεμβάσεις και την άμεση ανάμειξή τους σε εκχριστιανισμούς ξένων λαών. Μολονότι οι μέθοδοι και οι πρακτικές που εφαρμόστηκαν στο πεδίο του προσπλητισμού ήταν διαφορετικές από περιοχή σε περιοχή, σε συνάρτηση πάντοτε με τις συνθήκες που συναντούσαν και με τις σκοπιμότητες που κατά περίπτωση εξυπηρετούσαν, ο κεντρικός στόχος ήταν αναμφίβολα κοινός: εκείνος, δηλαδή, της

καθ' οιονδήποτε τρόπο ευρύτερης διάδοσης της νέας θρησκείας και της ένταξης, ει δυνατόν, όλων των λαών στη χριστιανική Οικουμένη και κατ' επέκταση στη σφαίρα επιρροής της Αυτοκρατορίας. «Στον Χριστό δόθηκε η τιμή, η βασιλεία και η εξουσία ώστε όλοι οι λαοί, οι φυλές και οι γλώσσες να τον υπηρετούν», φέρεται να προφήτεψε ο Δανιήλ, κατά τον Κοσμά τον Ινδικοπλεύστη, που μαζί με τον Προκόπιο θεωρούνται οι κυριότεροι εκπρόσωποι της χριστιανικής πολιτικής ιδεολογίας του βου αιώνα, ο πρώτος στο θεωρητικό πεδίο και ο δεύτερος στην πολιτική πρακτική. Η ενεργή συμμετοχή των πολιτικών αρχών της Αυτοκρατορίας στη διάδοση της πίστης σε ξένους λαούς δικαιολογείται από την χριστιανική αρχή ότι «η βασιλεία των Ρωμαίων μετέχει των αξιωμάτων της βασιλείας του Δεσπότη Χριστού», μέθεξη που επιτρέπει, κατά τον χριστιανό κοσμογράφο, τη συνύπαρξη και στενή συνεργασία των δύο κορυφαίων παραγόντων της εποχής, της Πολιτείας και της Εκκλησίας.

Οι χριστιανοί υπήκοοι, εξάλλου, της Ανατολικής Αυτοκρατορίας, που συνέχιζαν να αυτοαποκαλούνται *Ῥωμαῖοι*, είχαν από πολύ νωρίς πεισθεί ότι η Αυτοκρατορία τους ήταν παγκόσμια, η μόνη πραγματική οικουμενική εξουσία. Ήταν περήφανοι για την πρωτεύουσά τους, την οποία παρουσίαζαν ως *Νέα Ἱερουσαλήμ* και *Νέα Ρώμη*, ὡς *Βασιλεύουσα καὶ Βασιλίδα τῶν Πόλεων*. Ο Ινδικοπλεύστης, ο μεγάλος, όπως είπαμε, θεωρητικός της χριστιανικής πολιτικής ιδεολογίας της εποχής, εκφράζει την πεποίθηση ότι η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, παρά τις αλλεπάλληλες επιθέσεις που δέχεται από τους βαρβάρους, με τη βοήθεια του Θεού θα παραμείνει απίτητη και ο Χριστιανισμός δεν θα περιορισθεί αλλά αντίθετα θα διευρυνθεί.

Η δημιουργία αυτού του περίτεχνου ιδεολογικού ιστού κάλυψε, όπως θα δούμε παρακάτω, και τις πολιτικές παρεμβάσεις ή ακόμη τις στρατιωτικές επεμβάσεις που επιχείρησε η Αυτοκρατορία σε ξένες χώρες με το πρόσχημα της ανάγκης διεύρυνσης των ορίων του Χριστιανισμού. Οι ιστοριογράφοι Προκόπιος και Μαλάλας, των οποίων τα έργα διακρίνονται για τον πολιτικό τους ρεαλισμό, αποσαφηνίζουν πλήρως τη σημασία της έντονης ιεραποστολικής δράσης που αναπτύχθηκε τον 6ο αιώνα, στο πλαίσιο άσκησης της εξωτερικής αυτοκρατορικής πολιτικής. Ειδικότερα ο Προκόπιος, αναφερόμενος στους

προσπλυτισμούς των λαών του Καυκάσου και της Κριμαίας, της Βόρειας Αφρικής, της Ερυθράς Θαλάσσης, του Δούναβη αλλά και εκείνων της Δύσης, τονίζει περισσότερο τον πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό και στρατηγικό χαρακτήρα τους και λιγότερο ή καθόλου τον πνευματικό και θρησκευτικό. Εντάσσει, δηλαδή, τις ιεραποστολές και τους εκχριστιανισμούς στο πλαίσιο των πολιτικο-διπλωματικών σχέσεων του Βυζαντίου με τους ξένους λαούς, συνδέοντας συχνά αυτές τις επιχειρήσεις με τον ρόλο που η πολιτική ιδεολογία της εποχής προσέδιδε στον βυζαντινό αυτοκράτορα· εκείνον του προσάτη των κατατρεγμένων και αδικημένων του κόσμου. Ο Αγαππητός Διάκονος, ένας από τους κύριους εκφραστές της πολιτικής ιδεολογίας του βου αιώνα, στο αυτοκρατορικό κάτοππο που κατέλιπε για τον Ιουστινιανό, τονίζει ότι ο αυτοκράτορας ως «κυβερνήτης» του κόσμου –όρος συνειρμικός του σημερινού «πλανητάρχης»– οφείλει ν' αγρυπνεί και να προστατεύει το σκάφος της παγκοσμίου πολιτείας, ώστε να μην περιπίπτει σε κύματα αδικίας.

Σε αυτό το θεωρητικό ιδεολογικό υπόβαθρο, όπως πολύ συνοπτικά σας περιέγραψα, στήριξαν οι αρχές της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας όλο το οικοδόμημα των εκχριστιανισμών που επιχειρήθηκαν κατά τους πρώτους αιώνες της ιστορίας της. Με την πολιτική ευελιξία που τη διέκρινε και τους κατάλληλους διπλωματικούς χειρισμούς, η Αυτοκρατορία προσπάθησε και πέτυχε σε ορισμένες περιπτώσεις, αξιοποιώντας στο έπακρο το στοιχείο της θρησκευτικής προσέγγισης, ν' αποκομίσει μεγάλα πολιτικά και οικονομικά οφέλη.

Οι εκχριστιανισμοί που επιχειρήθηκαν από τον Κωνστάντιο Β' τον 4ο αιώνα και από τον Ιουστινιανό τον 6ο, σε στενή, συνήθως, συνεργασία με τις εκκλησιαστικές αρχές, χαρακτηρίζονται από έναν πολιτικό ρεαλισμό, στον οποίο το διπλωματικό παιγνίδι συμπλέκεται με το θρησκευτικό, το οικονομικό αλλά συχνά και το στρατιωτικό στοιχείο.

Ο εκχριστιανισμός των Γότθων του Δούναβη και των Αιθιόπων της Ερυθράς Θαλάσσης, με την άμεση ανάμειξη του βυζαντινού αυτοκράτορα, αποτελούν ενδεικτικά αλλά σαφή παραδείγματα ειρηνικής προσέγγισης και επέκτασης του ελέγχου και της επιρροής της Αυτοκρατορίας σε δύο περιοχές με ιδιαίτερη στρατηγική και οικονομική βαρύτητα. Στην πρώτη περίπτωση, η παρουσία του

αυτοκράτορα Κωνσταντίου στην τελετή χειροτονίας του Ουλφίλα ως επισκόπου των Γόθων, και το προσωπικό του ενδιαφέρον για τους διωγμούς που θα υποστούν οι Γόθοι χριστιανοί από τον βασιλιά τους Αθανάριχο αργότερα, μαρτυρούν τον πολιτικό χαρακτήρα του εγχειρήματος. Η δημιουργία ιδεολογικού ρήγματος στους κόλπους των Γόθων θ' αποδυνάμωνε πολιτικά τον πιο επικίνδυνο εκείνη την εποχή εχθρό στο βόρειο σύνορο της Αυτοκρατορίας. Οι διπλωματικοί χειρισμοί των αρχών της, λίγο αργότερα, στη διάρκεια μιας ενδοφυλικής διένεξης των Γόθων, θα συμβάλουν στην οριστική τους διάσπαση. Ο αυτοκράτορας Ουάλης θα προσφέρει στρατιωτική βοήθεια στον Γόθο φύλαρχο Φριπιγέρνη κατά την πολεμική του αναμέτρηση με τον Αθανάριχο και σε αντάλλαγμα θα του ζητήσει ν' ασπασθεί μαζί με τον λαό του τον Χριστιανισμό. Οι βυζαντινές αρχές πολύ σωστά πίστευαν πως δεν αρκούσε μόνο ο εμφύλιος πόλεμος για να διαλύσει το ισχυρό έθνος των Γόθων. Η θρησκευτική διαφοροποίηση ήταν βέβαιο πως θα καθιστούσε το ρήγμα ανάμεσά τους οριστικό.

Στον χώρο της Ερυθράς Θαλάσσης ο Κωνσταντίος θα παρέμβει πιο δυναμικά και με συγκεκριμένες θρησκευτικές ενέργειες πολιτικού χαρακτήρα θα περάσει από τη χριστιανική πολιτική θεωρία του Ευσέβιου στη χριστιανική πολιτική πράξη. Θ' αναμειχθεί ενεργά στους εκχριστιανισμούς των λαών της Αιθιοπίας και της Νότιας Αραβίας, έμμεσα στην πρώτη περίπτωση και άμεσα στη δεύτερη. Ο σκληρός οικονομικός ανταγωνισμός της Αυτοκρατορίας με την Περσία στην περιοχή έστρεψε το ενδιαφέρον του βυζαντινού αυτοκράτορα στις παράκτιες χώρες της Ερυθράς Θαλάσσης. Στην περίπτωση της Αιθιοπίας, παρότι δεν είχε ο ίδιος την πρωτοβουλία της ιεραποστολής, η οποία έγινε υπό την ηγεσία του μοναχού Φρουμέντιου, ενεπλάκη στο ζήτημα αργότερα μέσω μιας επιστολής που απέστειλε προς τους δύο ηγεμόνες της χώρας, στην οποία αναφέρεται στον Φρουμέντιο και στο ιεραποστολικό του έργο. Αυτό που αξίζει να επισημανθεί από το περιεχόμενο της επιστολής είναι η προσφώνηση «αδελφοί τιμώτατοι» προς τους δύο ηγέτες του Αξούμ, με την οποία ο βυζαντινός αυτοκράτορας αρχίζει την επιστολή του, που, όπως τονίζει ο Δ. Λέτσιος στο βιβλίο του *Βυζάντιο και Ερυθρά Θάλασσα*, εναρμονίζεται με τις προδιαγραφές της επίσημης επιστολογραφίας της εποχής και την ορολογία της διπλωματικής επικοινωνίας.

Το αίτημα του Κωνσταντίου προς τους ηγεμόνες του Αξούμ για συμμόρφωση της αιθιοπικής Εκκλησίας προς το επίσημο αρειανικό δόγμα, αποτελεί στην πραγματικότητα την αφορμή για πολιτική παρέμβαση στα πράγματα της Αιθιοπίας. Η Αιθιοπία ήταν την εποχή εκείνη ο σημαντικότερος παράγοντας της ευρύτερης περιοχής στη διεξαγωγή του εμπορίου από και προς τις Ινδίες. Η πολιτική παρουσία, επομένως, του Βυζαντίου στη χώρα, με αφορμή τον εκχριστιανισμό της, ήταν πολύ σημαντική, διότι οι αρχές του αναζητούσαν τρόπους πρόσβασης στα εμπορικά κέντρα της περιοχής για τον οικονομικό και πολιτικό έλεγχο όχι μόνο της Αιθιοπίας και της Νότιας Αραβίας αλλά και των χωρών που υπάγονταν στη δική τους σφαίρα επιρροής.

Στην περίπτωση της Υεμένης, η χριστιανική πολιτική θεωρία περί της αποστολικής ιδιότητας των βυζαντινών αυτοκρατόρων θα πάρει σάρκα και οστά με την άμεση ανάμειξη του Κωνσταντίου στο εγχείρημα εκχριστιανισμού των κατοίκων της, των αποκαλούμενων τότε Ομηριτών. Η εκτενής περιγραφή του γεγονότος από τον εκκλησιαστικό συγγραφέα Φιλοστόργιο δείχνει ότι ο αυτοκράτορας και οι σύμβουλοί του είχαν θέσει σ' εφαρμογή ένα καλά μελετημένο και οργανωμένο σχέδιο προσέγγισης των Ομηριτών της Νότιας Αραβίας με προφανή σκοπό την εκχριστιάνισή τους αλλά πραγματικό στόχο τον οικονομικό έλεγχο της περιοχής και τον περιορισμό της δράσης των Περσών εμπόρων. Αυτό, τουλάχιστον, δείχνουν τα τρία παρακάτω στοιχεία: α) η επιλογή επικεφαλής της ιεραποστολής του Θεόφιλου, του αποκαλούμενου Ινδού, ο οποίος καταγόταν από περιοχή γειτονική της Υεμένης και ήταν γνώστης των πραγμάτων της ευρύτερης περιοχής· β) η αναβάθμιση της ιεραποστολής σε πρεσβεία, προκειμένου ο αυτοκράτορας να δικαιολογήσει την αποστολή πολυτελών δώρων προς τον εθνάρχη των Ομηριτών, από τον οποίο ανέμενε πρώτα τη δική του μεταστροφή στον Χριστιανισμό και στη συνέχεια του λαού του· και γ) η επιλογή των θέσεων, στις οποίες ο Θεόφιλος είχε προφανώς πάρει την εντολή να ιδρύσει χριστιανικές εκκλησίες στη Νότια Αραβία. Η πρώτη κτίσθηκε στην μητρόπολη του έθνους των Ομηριτών Τάφαρο, η δεύτερη στο λιμάνι Αδάνη, όπου έπιαναν τα πλοία των Ρωμαίων εμπόρων και η τρίτη, που είναι και η πιο αξιοπρόσεκτη, στην είσοδο του περσικού κόλπου, στο επίκεντρο δηλαδή των περσικών συμφερόντων. Η δημιουργία οργανωμένων χριστιανι-

κών κοινοτήτων σ' αυτά τα κρίσιμα γεωγραφικά σημεία θα διευκόλυνε τις εμπορικές συναλλαγές των Ρωμαίων εμπόρων και θα ενίσχυε σημαντικά την πολιτική επιρροή της Αυτοκρατορίας στην περιοχή. Η προστασία των χριστιανών εμπόρων –αποτελεί κοινό τόπο για Αιθιοπία και Υεμένη– δικαιολογούσε τη θρησκευτική παρέμβαση και μέσω αυτής την πολιτική διείσδυση της Αυτοκρατορίας στην περιοχή. Πρέπει να επισημανθεί, εξάλλου, ότι ο ρόλος των ιεραποστολών την εποχή εκείνη ξεπερνούσε τα θρησκευτικά τους καθήκοντα και οι ίδιες οι παρεμβάσεις τους σε διάφορες κρίσιμες για την Αυτοκρατορία περιοχές αποτελούσαν επιλογές της εξωτερικής πολιτικής της Αυτοκρατορίας. Στην προκειμένη περίπτωση, ο αυτοκράτορας δεν επεδίωκε μόνο τη διασφάλιση των εμπορικών συμφερόντων του βυζαντινού κράτους αλλά, κυρίως, την αποδυνάμωση της πολιτικής επιρροής της Περσίας στην ευρύτερη περιοχή της Ερυθράς Θαλάσσης.

Τον 6ο αιώνα, το πρόγραμμα των Ιεραποστολών θα ενταθεί και θα ενταχθεί πληρέστερα στο πλαίσιο της εξωτερικής πολιτικής του βυζαντινού κράτους ενώ οι εκχριστιανισμοί θ' αποτελέσουν βασικό συστατικό στοιχείο της διπλωματίας του. Η επέκταση των πολιτιστικών του συνόρων με τη δημιουργία πίσω από τα πολιτικά του σύνορα μιας αλυσίδας κρατών–πελατών, θ' αποτελέσει την εποχή εκείνη την αρχή της εξωτερικής πολιτικής του βυζαντινού κράτους. Η πίστη τους στην Αυτοκρατορία θα ήταν ασφαλέστερη με την αποδοχή της χριστιανικής θρησκείας και της πολιτικής υπεροχής του αυτοκράτορα. Η πολιτική αυτή θα γνωρίσει ιδιαίτερη επιτυχία επί των αυτοκρατόρων Ιουστίνου και Ιουστινιανού. Ο τελευταίος –που, κατά τον Προκόπιο, *γὴν ἅπασαν συλλαβεῖν ἐπεθύμησεν*– δραστηριοποιήθηκε στον τομέα των εκχριστιανισμών σε δύο κυρίως μέτωπα: στον Καύκασο, με σκοπό να δημιουργήσει πολιτικό ρήγμα ανάμεσα στους λαούς του και τους Πέρσες, και στην Ερυθρά Θάλασσα, προκειμένου να σπάσει το περσικό μονοπώλιο στο εμπόριο της μετάξης και να επεκτείνει τους οικονομικούς ορίζοντες της Αυτοκρατορίας σε Νότο και Ανατολή.

Αφορμή για την παρέμβαση του Βυζαντίου στον χώρο της Ερυθράς Θαλάσσης κατά τον 6ο αιώνα αποτέλεσε ο διωγμός των χριστιανών της πόλης Ναζράν της Νότιας Αραβίας από τον ηγεμόνα της Δουναά και η προστασία των

βυζαντινών εμπόρων που δρούσαν στην περιοχή. Η παρέμβαση αυτή κατέστη εφικτή χάρη στις εξαιρετικές σχέσεις που είχε τότε το Βυζάντιο με την ήδη εκχριστιανισμένη Αιθιοπία, η οποία την εποχή εκείνη βρισκόταν σε συνεχή αντιπαράθεση για θρησκευτικούς και οικονομικούς λόγους με τη γείτονά της Νότια Αραβία. Η εμπλοκή του αυτοκράτορα Ιουσπίνου στις τοπικές συγκρούσεις της περιοχής συνίσταται στην προσπάθειά του να ωθήσει τον βασιλιά της Αιθιοπίας Ελλησθαίο σε μια δυναμική αναμέτρηση με τον Δουναά, ο οποίος ελεγχόταν πολιτικά και οικονομικά από την Περσία, με την υπόσχεση ότι θα του στείλει σε βοήθεια βυζαντινές στρατιωτικές δυνάμεις.

Οι πραγματικοί, ωστόσο, λόγοι ήταν πολιτικοί και οικονομικοί, μια και στον συγκεκριμένο χώρο διαδραματιζόταν μονίμως, από τον 4ο κιόλας αιώνα, ένα παιχνίδι περσο-βυζαντινού ανταγωνισμού, που προκαλούσε και υποδαύλιζε διαρκώς τοπικές έριδες και συγκρούσεις. Η άμεση εμπλοκή του βυζαντινού αυτοκράτορα σε μια τοπική σύγκρουση μαρτυρεί και στην περίπτωση αυτή την παγιωμένη πλέον αντίληψη της Αυτοκρατορίας στο «ελέω Θεού» δικαίωμά της για τη διεκδίκηση της παγκόσμιας πολιτικής, οικονομικής και ιδεολογικής κυριαρχίας. Ενδεικτική αυτής της αντίληψης είναι η άποψη που διατυπώνει και πάλι ο θεωρητικός της εποχής Ινδικοπλεύστης ότι η Περσική Αυτοκρατορία βρίσκεται ιεραρχικά στη δεύτερη θέση, μετά δηλαδή τη Ρωμαϊκή. Τη γενική θέση που διατυπώνει ο χριστιανός κοσμογράφος, στην οποία υποκρύπτεται ο οξύς ανταγωνισμός Περσίας-Βυζαντίου, συγκεκριμενοποιούν κατηγορηματικά στις αφηγήσεις τους οι ιστοριογράφοι του 6ου αιώνα Προκόπιος και Μαλάλας. Οι μαρτυρίες τους δεν αφήνουν καμμία αμφιβολία ότι τη σύγκρουση των τοπικών ηγετών στην περιοχή της Ερυθράς Θαλάσσης και την ανάμειξη του βυζαντινού αυτοκράτορα δεν τις προκάλεσαν μόνο ο διωγμός των χριστιανών και η κακομεταχείριση των βυζαντινών εμπόρων, αλλά κυρίως η δημιουργία σοβαρών προβλημάτων στο αιθιοπικό και κατ' επέκταση στο βυζαντινό εμπόριο. Ακόμη και θρησκευτικές πηγές, όπως ο συγγραφέας του μαρτυρίου του Αγίου Αρέθα, αναδεικνύουν τη γεωγραφική θέση της χώρας των Ομηριτών για τον έλεγχο του εμπορίου και τη διακίνηση ορισμένων περιζήτητων προϊόντων της Ανατολής.

Ο πολιτικός και οικονομικός χαρακτήρας της εμπλοκής του Βυζαντίου στις θρησκευτικές διενέξεις των χωρών της Ερυθράς Θαλάσσης θα φανεί καλύτερα μετά τη νίκη των Αιθιοπών και την επικράτηση του Χριστιανισμού στη Νότια Αραβία. Ο Ιουστινιανός θα θέσει πλέον ως κορυφαίο στόχο της πολιτικής του στην περιοχή τη συνένωση και συμπαράταξη στο πλευρό του των χριστιανών πλέον Αιθιοπών και Ομηριτών, κατά τον αγώνα του εναντίον των Περσών. Οι σχετικές αφηγήσεις του Προκόπιου εντυπωσιάζουν τον αναγνώστη για τον ρεαλισμό που εμπεριέχουν ως προς τις πραγματικές αυτοκρατορικές διαθέσεις. Με την εισαγωγική του πρόταση στο σχετικό κεφάλαιο των «Ιστοριών» του μας μεταφέρει αμέσως στο πνεύμα της θρησκευτικής πολιτικής του Ιουστινιανού στον ευρύ χώρο της Ερυθράς Θαλάσσης και στον βασικό σκοπό που μέσω αυτής επιδιώκει. *Ἐννοια δὲ τότε Ἰουστινιανῶ βασιλεῖ γέγονεν Αἰθιοπᾶς τε καὶ Ὀμηρίτας ἐπὶ τῶν Περσῶν πονηρῶ ἔταιρίσασθαι.* Για να πραγματοποιήσει το σχέδιό του, ο βυζαντινός αυτοκράτορας στέλνει στους βασιλείς των Αιθιοπών και των Ομηριτών τον πρεσβευτή Ιουλιανό και τους ζητά να πάρουν μέρος ως ομόδοξοί του στον πόλεμο εναντίον των Περσών. Ὅπως εκτιμούν οι ιστοριογράφοι Προκόπιος και Μαλάλας, επιδιώκει να σπάσει το μονοπώλιο των Περσών στο εμπόριο της μετέξω από την Ινδία και να εξασφαλίσει την άμεση προμήθεια και διακίνησή του από τους Αιθίοπες και τους Ομηρίτες και την απρόσκοπτη μεταπώλησή του, μέσω αυτών, στους Ρωμαίους. Η κοινή πίστη και το μεγάλο οικονομικό όφελος (*τὸ τῆς δόξης ὁμόγνωμον καὶ τὸ κέρδος χρημάτων μεγάλων*) είναι τα κυριότερα επιχειρήματα που επιστρατεύει προκειμένου ν' αγγίξει ταυτόχρονα τον νου και την καρδιά των συνομιλητών του.

Αξίζει να σημειωθεί, βέβαια, ότι την εποχή εκείνη η Αυτοκρατορία διέθετε και ένα άλλο μεγάλο όπλο για τη διεύρυνση των οικονομικών της οριζόντων. Ο Κοσμάς ο Ινδικοπλεύστης μιλάει με ξεχωριστή περηφάνεια για την παγκόσμια αγοραστική και συναλλακτική ισχύ του βυζαντινού νομίσματος. «Άλλο σύμβολο της επικυριαρχίας των Ρωμαίων, που τους το χάρισε ο Θεός, είναι το νόμισμά τους, με το οποίο εμπορεύονται όλα τα έθνη σε κάθε μέρος του κόσμου και είναι δεκτό από το ένα έως το άλλο άκρο της γης και θαυμάζεται από κάθε άνθρωπο και κάθε βασιλεία, αφού παρόμοιό του δεν υπάρχει που-

θενά...», αναφέρει ο χριστιανός κοσμογράφος σ' ένα απόσπασμα της *Τοπογραφίας* του. Είναι δε αξιοπρόσεκτο ότι συνδέει το βυζαντινό νόμισμα με την εύνοια του Θεού προς τους χριστιανούς Ρωμαίους, προσδίδοντας, είτε από πέποιθση είτε από σκοπιμότητα, σ' ένα καθαρά υλικό μέσο επικυριαρχίας τους, ιδεολογική και πνευματική διάσταση.

Την ίδια εποχή, στο περιθώριο της ευρείας ανακτατικής πολιτικής του Ιουστινιανού, επιχειρείται μέσω της χριστιανικής προσέγγισης και η ιδεολογική κατάκτηση της Νουβίας (σημερινό Σουδάν), μιας χώρας με ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την Αυτοκρατορία. Γεινίαζε με την Αίγυπτο αφ' ενός και αφ' ετέρου στα εδάφη της περιέκλειε πολλά μικρότερα βασίλεια και λαούς, άλλους φιλικά και άλλους εχθρικά διακείμενους προς αυτήν, με ιδιαίτερη πάντως πολιτική και οικονομική βαρύτητα εφόσον επηρέαζαν άλλους νοτιότερους αφρικανικούς λαούς. Και σ' αυτή την περίπτωση ο Προκόπιος, ο οποίος περιγράφει τις θρησκευτικές δραστηριότητες του αυτοκρατορικού ζεύγους (Ιουστινιανού και Θεοδώρας) στην περιοχή, προσδίδει στις ιεραποστολές τους χαρακτήρα πολιτικο-διπλωματικό. Η αυτοκρατορική εξουσία της Κωνσταντινούπολης –στην αγωνία της για την ιδεολογική έστω κατάκτηση αυτών των αφρικανικών περιοχών– αδιαφορεί για το δόγμα στο οποίο θα προσυληπισθούν οι λαοί τους. Την ίδια περίπου εποχή, οι Νούβιοι προσπλυτίζονται στον μονοφυσισισμό από ιεραπόστολους που απέστειλε η Θεοδώρα, ενώ οι νοτιότεροι λαοί τους ασπάζονται το ορθόδοξο δόγμα, μέσω της διδασκαλίας ορθόδοξων ιεραποστόλων τους οποίους απέστειλε ο Ιουστινιανός. Η άσκηση φιλελεύθερης θρησκευτικής πολιτικής στην περιοχή δείχνει ότι αυτό που κυρίως ενδιέφερε την Αυτοκρατορία την εποχή εκείνη ήταν η διεύρυνση του ιδεολογικού της δικτύου, ανεξαρτήτως δόγματος.

Ο δεύτερος γεωγραφικός χώρος, στον οποίο το Βυζάντιο ανέπτυξε ευρύ ιεραποστολικό έργο τον 6ο αιώνα, για λόγους κυρίως γεωπολιτικής και στρατηγικής σημασίας, είναι ο Καύκασος και η χερσόνησος της Κριμαίας. Η Περσία αποτελούσε και πάλι, στρατιωτικά κυρίως, τον μεγάλο κίνδυνο για τα βορειο-ανατολικά σύνορα της Αυτοκρατορίας και ήταν το μόνο κράτος που αμφισβητούσε την ηγεμονία της στην Ανατολή, την απειλούσε στρατιωτικά και προσπαθούσε να εμποδίσει την οικονομική της εξάπλωση. Και οι δύο αυτο-

κρατορίες κατείχαν ή ήλεγχαν περιοχές αλληλοδιοικτούμενες, όπως ήταν για παράδειγμα ο Καύκασος, η Μαύρη και η Ερυθρά Θάλασσα, ο Ινδικός Ωκεανός, ο Περσικός Κόλπος, κ.λπ. Για τη διαφύλαξη ή την επέκταση των συνόρων τους αλλά και για τον έλεγχο των μεγάλων κερσαίων ή θαλασσίων αρτηριών που οδηγούσαν σε περιοχές με μεγάλη στρατηγική και οικονομική σημασία κατέβαλαν προσπάθειες –με τα δικά της μέσα η καθεμία– να κατακτήσουν και να χρησιμοποιήσουν ή τουλάχιστον να συμπεριλάβουν στη σφαίρα της δικής τους επιρροής άλλους ενδιάμεσους λαούς και φυλές. Στην περιοχή του Καυκάσου τέτοιοι λαοί ήταν οι Λαζοί, οι Ίβηρες, οι Αλβανοί, οι Αβασγοί, οι Τζάνοι, οι Σαβείροι Ούννοι, οι Γότθοι και άλλα μικρότερα φύλα, των οποίων οι σχέσεις με τις δύο Αυτοκρατορίες υπήρξαν πάντοτε εύθραυστες και αμφίρροπες. Τον 6ο ιδιαίτερα αιώνα, οι λαοί αυτοί είχαν καταστεί μήλον της έριδος ανάμεσά τους και περνούσαν συχνά από τη συμμαχία της μίας Αυτοκρατορίας στη συμμαχία-προστασία της άλλης.

Η διάδοση του Χριστιανισμού στους παραπάνω λαούς και, στη συνέχεια, οι διπλωματικοί χειρισμοί των βυζαντινών αρχών σε πολιτικο-θρησκευτικά ζητήματα που ανέκυψαν στην πορεία των σχέσεων των δύο πλευρών, ευνόησαν σημαντικά τα συμφέροντα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Σημειώνω ότι ορισμένοι από αυτούς, όπως οι Λαζοί, οι Ίβηρες και οι Γότθοι της Κριμαίας, είχαν από προηγούμενους αιώνες προσπλυτισθεί, σε μικρότερη ή μεγαλύτερη κλίμακα. Η παρέμβαση του Βυζαντίου τον 6ο αιώνα, για την προστασία και την ενίσχυση της πίστης τους, είχε συχνά ως αφετηρία κίνητρα πολιτικά, στρατιωτικά και οικονομικά. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Λαζικής της οποίας η γεωστρατηγική θέση ήταν εξίσου σημαντική τόσο για τους Βυζαντινούς όσο και για τους Πέρσες. Για το Βυζάντιο αποτελούσε ασπίδα και φράγμα στους βαρβάρους Ούννους του Βορρά, αλλά και στους Πέρσες, των οποίων εμπόδιζαν την πρόσβαση προς τη Μαύρη Θάλασσα και κατά συνέπεια οποιαδήποτε ναυτική επίθεσή τους εναντίον της Κωνσταντινουπόλεως. Η απώλεια ελέγχου της περιοχής από το Βυζάντιο και το πέρασμά της στην επικυριαρχία των Περσών, επί Λέοντος Α΄, έγινε έντονα αισθητή γιατί αποδυνάμωσε την άμυνα του Βυζαντίου στα βορειοανατολικά του σύνορα. Ήταν, επομένως, επιτακτική η ανάγκη

επαναφοράς της χώρας στη δική του πολιτική σφαίρα επιρροής. Το 522 ο βασιλιάς της χώρας Τζάθιος φέρεται να προσφέρει στο Βυζάντιο μοναδική ευκαιρία για επανάκτηση του ελέγχου της περιοχής. Για την επικύρωση της στέψης του δεν απευθύνεται στον βασιλιά της Περσίας, όπως θα έπρεπε, αλλά στον βυζαντινό αυτοκράτορα. Μεταβαίνει στην Κωνσταντινούπολη και ζητά να βαπτισθεί χριστιανός και να καταστεί υποτελής του Βυζαντίου. Οι βυζαντινές αρχές αξιοποιούν, φυσικά, με τον καλύτερο τρόπο αυτή την ευκαιρία. Τον ξένο ηγεμόνα δέχεται *μετά χαρᾶς*, κατά την έκφραση του Προκόπιου, ο αυτοκράτορας Ιουστίνος και γίνεται ο ίδιος ανάδοχός του. Μια σειρά πολιτικών και διπλωματικών ενεργειών που ακολούθησαν τη βάπτιση του Τζάθιου αναδεικνύουν το μεγαλείο της βυζαντινής διπλωματίας. Η στέψη του με *στεφάνιον ῥωμαϊκὸν βασιλικὸν*, ο γάμος του με τη Βαλεριάνα, κόρη του πατρίκιου Νόμου, η απονομή τιμητικών τίτλων και η προσφορά βασιλικών παρασήμων θα ενισχύσουν ακόμη περισσότερο τους δεσμούς και τη φιλία του βυζαντινού αυτοκράτορα με αυτόν τον πολύτιμο σύμμαχο.

Η επιστροφή του στη Λαζική θ' ανοίξει ένα νέο κεφάλαιο στις σχέσεις της με το Βυζάντιο, οι οποίες θα συνεχίσουν να είναι καλές και επί Ιουστινιανού, παρά τη δυναμική κατά καιρούς διεκδίκησή της από τον Χοσρόη, τον βασιλιά των Περσών. Επιπλέον, οι Λαζοί θα διευρύνουν έμμεσα την πολιτική και ιδεολογική επιρροή του Βυζαντίου σε άλλους υποτελείς τους λαούς, *ἔθνη Λαζῶν κατήκοα*, κατά τον Προκόπιο, οι οποίοι ασπάσθηκαν τον χριστιανισμό μέσω των επικυριάρχων τους και ανέπτυξαν φιλικές προς το Βυζάντιο σχέσεις.

Στην περίπτωση των Ίθρων, όπου η βυζαντινή διπλωματία κινήθηκε στον ίδιο περίπου άξονα με την περίπτωση της Λαζικής, τα αποτελέσματα δεν υπήρξαν το ίδιο θεαματικά. Παρότι οι μηχανισμοί της λειτούργησαν εξίσου καλά, κατά την άφιξη του βασιλιά τους Γουργένη στην Κωνσταντινούπολη, οι βυζαντινές αρχές δεν κατάφεραν ν' αποκτήσουν τον πολιτικό έλεγχο της χώρας, τον οποίον συνέχισε να ασκεί η Περσία. Ωστόσο, η έντονη ιδεολογική επιρροή που ασκούσε το Βυζάντιο στους Ίθηρες, μέσω του εκχριστιανισμού τους, είχε καταστήσει την πολιτική τους συμμαχία με τους Πέρσες επικίνδυνη και εξαιρετικά αμφιλεγόμενη.

Τον πρώτο χρόνο της βασιλείας του Ιουστινιανού, σύμφωνα με όσα καταθέτουν ο χρονογράφος Μαλάλας και μεταγενέστεροί του συγγραφείς, στη βυζαντινή πρωτεύουσα καταφθάνουν τρεις ακόμη βάρβαροι ηγεμόνες του Βορρά: η βασίλισσα των Σαβείρων Ούννων Βώα, ο βασιλιάς των Ούννων της Κριμαίας Γρωδ και ο βασιλιάς των Ερούλων του Δούναβη Γρέπης. Και οι τρεις μεταφέρουν στον βυζαντινό αυτοκράτορα τα ίδια περίπου αιτήματα: να βαπτισθούν χριστιανοί και να γίνουν υποτελείς του. Και στις τρεις περιπτώσεις εκτυλίσσεται το ίδιο σκηνικό: την θερμή υποδοχή και τη βάπτισή τους από τον βυζαντινό αυτοκράτορα και τις αρχές συνοδεύουν πολλές τιμές, πλούσια δώρα και πολλά χρήματα· όχι βεβαίως χωρίς ανταλλάγματα. Από τη Βώα ζητά να στραφεί εναντίον δύο ομοφύλων της ηγεμόνων, συμμάχων των Περσών, στον Γρωδ αναθέτει τη φύλαξη των ρωμαϊκών κτίσεων του Βοσπόρου με τη βοήθεια ρωμαϊκού στρατού που στέλνει στην περιοχή, ενώ από τον γερμανό ηγεμόνα του Δούναβη διεκδικεί στρατιωτικές ενισχύσεις.

Στην περίπτωση των Αβασγών και των Τζάννων, δύο επικίνδυνων λαών του Καυκάσου επίσης, ξένων προς τον βυζαντινό πολιτισμό και τη χριστιανική ιδεολογία, η βυζαντινή θρησκευτική διπλωματία εμφανίζεται με άλλο πρόσωπο. Στην περίπτωση των Αβασγών, η παρέμβαση των βυζαντινών αρχών φέρει στην αρχή κοινωνικό και ανθρωπιστικό μανδύα. Η διαδεδομένη πρακτική του ευνουχισμού στην Αβασγία και το εμπόριο των ευνούκων από την άρχουσα τάξη της, έχει δημιουργήσει οξύ κοινωνικό πρόβλημα και έχει προκαλέσει τις αντιδράσεις και την έντονη δυσαρέσκεια του λαού. Κάθε Αβασγός φοβόταν, λέει ο Προκόπιος, μήπως γίνει κάποτε πατέρας *παιδίου εὐηρεποῦς*. Ο Ιουστινιανός, «ως κυβερνήτης του κόσμου και προστάτης» της παγκοσμίου πολιτείας, κατά τη χριστιανική πολιτική ιδεολογία της εποχής, διατάσσει τους άρχοντες της χώρας να σταματήσουν τον ευνουχισμό των παιδιών ενώ ταυτόχρονα προβαίνει στον εκχριστιανισμό του λαού της. Ήταν βέβαιος πως η αποφασιστική κοινωνική του παρέμβαση θα καθιστούσε αξιόπιστο το έργο των βυζαντινών ιεραποστόλων και εύκολη την αποδοχή του Χριστιανισμού από τον απλό λαό. Το έργο, βέβαια, του θρησκευτικού προσπλυτισμού και των κοινωνικών παρεμβάσεων ακολούθησε, κατά τα ειωθότα, η στρατιωτική κατοχή της Αβα-

σγίας με την αποστολή στρατιωτών και αξιωματούχων, υπό το πρόσχημα της σωστής διοίκησης και προστασίας της χώρας.

Την αντίθετη ακριβώς οδό ακολούθησε στην περίπτωση των Τζάννων· πρώτα τους υπέταξε στρατιωτικά και στη συνέχεια προέβη στον εκχριστιανισμό τους. Η αγριότητα του συγκεκριμένου λαού που ζούσε σε μια απρόσιτη περιοχή του Καυκάσου, τελείως ξεκομμένος από τον πολιτισμένο κόσμο της Ανατολής, αλλά ιδιαίτερα επικίνδυνος λόγω των συχνών ληστρικών επιδρομών που επιχειρούσε σε βυζαντινές επαρχίες, έκανε σχεδόν αδύνατη την προσέγγισή τους με ειρηνικά μέσα. Μετά τη στρατιωτική υποταγή τους, οι Τζάννοι *τὴν δόξαν ἐπὶ τὸ εὐσεβές αὐτίκα μετέθεντο ἅπαντες Χριστιανοὶ γεγεννημένοι*, αναφέρει ο Προκόπιος, ο οποίος αφήνει να εννοηθεί ότι τον βυζαντινό στρατό κατοχής είχε ακολουθήσει στην Τζαννική και ομάδα ιεραποστόλων. Οι βυζαντινές πολιτικές αρχές γνώριζαν καλά πως δεν αρκούσε η στρατιωτική τους μόνο υποταγή για τη διασφάλιση της σχέσης τους με το Βυζάντιο. Η ιδεολογική προσέγγιση θα ενίσχυε σημαντικά τη νέα σχέση και θα τους έκανε πιο αφοσιωμένους συμμάχους. Εξάλλου, άμεσο μέλημα του Ιουστινιανού, μετά τον εκχριστιανισμό και την υποταγή της χώρας, ήταν η ανοικοδόμησή της με στρατιωτικές οχυρώσεις αλλά και με τη δημιουργία οδικού δικτύου και άλλων υποδομών που θα επέτρεπαν την οικονομική και κοινωνική της ανάπτυξη. Τα βυζαντινά στρατεύματα κατοχής άνοιξαν δρόμους μέσα από τα απροσπέλαστα δάση αυτής της άγριας περιοχής του Καυκάσου, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για την καλλιέργεια της άγονης γης της και διευκολύνοντας την επικοινωνία και το εμπόριο.

Κλείνοντας το κεφάλαιο εκχριστιανισμοί και διπλωματία –σημειώνω ότι το ιεραποστολικό έργο της εποχής ήταν πολύ ευρύτερο– θα ήθελα να κάνω ορισμένες επισημάνσεις που αναδεικνύουν τον πολιτικό τους, κυρίως, χαρακτήρα και τη θέση που είχαν καταλάβει στο πλαίσιο άσκησης της εξωτερικής πολιτικής στο πρώιμο Βυζάντιο. Η ανάμειξη του αυτοκράτορα και των πολιτικών παραγόντων σε ζητήματα εξωτερικής θρησκευτικής πολιτικής και οι δραστηριότητες εθνικοπολιτικού, συχνά, χαρακτήρα των ίδιων των παραγόντων της Εκκλησίας, δείχνουν τη στενή και αδιαχώριστη σχέση θρησκείας και πολιτικής, όπως

απέρρεε από τη βυζαντινή αυτοκρατορική ιδεολογία της εποχής, η οποία δικαιολογούσε την έμπρακτη και αμέριστη αλληλοστήριξή τους. Ο βυζαντινός αυτοκράτορας εμφανίζεται από τις πηγές, άλλοτε ως πρόξενος της ιεραποστολής, άλλοτε ως προστάτης εκχριστιανισμένων ήδη λαών και άλλοτε ως αποδέκτης και διεκπαιρευτής πρωτοβουλιών προσηλυτισμού προερχομένων από τρίτους. Και στις τρεις περιπτώσεις η παρέμβασή του εντάσσεται στο πλαίσιο άσκησης της εξωτερικής πολιτικής και οι στόχοι του είναι κατεξοχήν πολιτικοί. Η βυζαντινή διπλωματία με την επεξεργασία προγραμμάτων θρησκευτικής προσέγγισης, σχεδιασμένων και προσαρμοσμένων στις συνθήκες και τις ανάγκες της κάθε περίπτωσης, στηρίζει το έργο του βυζαντινού αυτοκράτορα και των εκκλησιαστικών αρχών και συμβάλλει ουσιαστικά στην ολοκλήρωσή του. Οι βυζαντινές αρχές όφειλαν, για παράδειγμα, ν' ανταποκριθούν άμεσα στα αιτήματα των «αυτόκλητων» βαρβάρων ηγεμόνων για φιλία, συμμαχία, βάπτιση και υποταγή στον αυτοκράτορα. Η «αυθόρμητη» επίσκεψη των ξένων ηγετών στη βυζαντινή πρωτεύουσα και η προσέλευσή τους στον βυζαντινό αυτοκράτορα ήταν, χωρίς αμφιβολία, αποτέλεσμα μακράς διεργασίας και προετοιμασίας, στην οποία η βυζαντινή διπλωματία, σίγουρα, δεν ήταν αμέτοχη. Οι μηχανισμοί της είχαν προετοιμάσει το έδαφος για την προσέγγισή τους, με τρόπο έμμεσο και αθόρυβο, ενδεχομένως μέσω εμπόρων, χριστιανών, αιχμαλώτων ή ακόμη και κατασκόπων. Το γεγονός εξάλλου ότι, στη ροή των γεγονότων που περιγράφουν οι πηγές μας κατά την άφιξη των βαρβάρων βασιλέων του Βορρά στην Κωνσταντινούπολη, εκτυλίσσεται το ίδιο ακριβώς σκηνικό, επιβεβαιώνει τη συνεχή και αδιάλειπτη εμπλοκή της βυζαντινής διπλωματίας στο έργο του θρησκευτικού προσηλυτισμού και της ιδεολογικής προπαγάνδας.

Από την άλλη πλευρά, σε περιπτώσεις αδυναμίας εφαρμογής γνωστών τρόπων προσέγγισης, όπως συνέβη με τους Αβασγούς και τους Τζάννους στους οποίους προαναφέρθηκα, η βυζαντινή διπλωματία διερεύνησε άλλες δυνατότητες και υιοθέτησε νέες μεθόδους για την επίτευξή της. Οι παρεμβάσεις κοινωνικού χαρακτήρα και τα μέτρα οικονομικής και πολιτιστικής ανάπτυξης που πήρε ο αυτοκράτορας, παράλληλα με το εγχείρημα του θρησκευτικού προσηλυτισμού και τη στρατιωτική κατοχή, έδωσαν την ευκαιρία σε απομονωμένους

και απολίτιστους έως τότε λαούς να προσεγγίσουν τον βυζαντινό πολιτισμό και ν' απαλλάξουν την Αυτοκρατορία, προσωρινά έστω, από την απειλή τους. Στον χώρο της Ερυθράς Θαλάσσης, η άμεση εμπλοκή των πολιτικών αρχών σε θρησκευτικά ζητήματα της περιοχής (ιεραποστολές, εκχριστιανισμοί, θρησκευτικοί διωγμοί, προστασία χριστιανών εμπόρων, κ.λπ.), συναρτάται με τα οικονομικά συμφέροντα της Αυτοκρατορίας και την προώπισή τους, κυρίως όμως αναδεικνύει την κρατούσα αντίληψη για την παγκόσμια επικυριαρχία της.

Το δεύτερο μέρος της ομιλίας μου αφορά τους αιχμαλώτους και τον ρόλο τους στην «τεχνική» της βυζαντινής διπλωματίας. Με αφορμή το συγκεκριμένο ζήτημα θέλω να τονίσω εξ αρχής ότι η βυζαντινή διπλωματία είχε τέτοια πολυμορφία και τόσο μεγάλη ευελιξία που ήταν σε θέση ν' αξιοποιεί και να εκμεταλλεύεται, όταν κρινόταν απαραίτητο, παράγοντες και στοιχεία των οποίων η χρήση και εκμετάλλευση φαντάζει αδιανόπη σε σημερινές, εξόχως προηγμένες, κοινωνίες.

Σε στρατιωτικά εγχειρίδια, όπως είναι το *Στρατηγικόν* του Μαυρικού αλλά και σε παρόμοια κείμενα μεγάλων βυζαντινών αυτοκρατόρων όπως στα *Τακτικά* του Λέοντος ΣΤ' του Σοφού και στο *De Administrando Imperio* του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, συνιστάται ανεπιφύλακτα η –με οποιοδήποτε τρόπο και μέσο– αποφυγή του πολέμου. *Ἡ δόλοισ ἢ ἐφόδοισ ἢ λιμῶ τοὺς πολεμίους βλάπτειν καλὸν οὐκὶ πάντως πρὸς πόλεμον ἐκκαλεῖσθαι δημοσίον, ἔνθα πλέον τῆς τύχης ἢ τῆς ἀνδρείας ἐστὶν ἡ ἐπίδειξις*, τονίζει ο συγγραφέας του *Στρατηγικού* του Μαυρικού, ανάγοντας την αντιμετώπιση του εχθρού σε υψηλή πνευματική δραστηριότητα. Ο Προκόπιος αντίθετα, κατ' επιταγήν ίσως της ιστορικής συγκυρίας και της πολιτικής φιλοσοφίας της εποχής του, διακηρύσσει ότι *πόλεμος καὶ βασιλεία τὰ μέγιστα τῶν ἐν ἀνθρώποις ἀπάντων ὁμολόγηται εἶναι*. Η πραγματικότητα, ωστόσο, βρισκόταν κάπου στη μέση. Οι Βυζαντινοί ήταν υποχρεωμένοι να διεξάγουν πολλούς πολέμους, κυρίως αμυντικούς, αφού περιβάλλονταν και απειλούνταν διαρκώς από πολυάριθμους, λιγότερο ή περισσότερο αξιόμαχους, εχθρούς. Οι συνεχείς εχθρότητες και οι πολεμικές αντιπαραθέσεις δυσκόλευαν την επικοινωνία των λαών και περιόριζαν σημαντικά την προσέγγιση των ηγετικών τους τάξεων.

Ο ίδιος, εντούτοις, ο πόλεμος οδηγούσε σε νέες οδούς επικοινωνίας είτε μέσα από τις διαδικασίες που οι εμπόλεμοι ακολουθούσαν κατά την προετοιμασία του και αποσκοπούσαν στη διεξαγωγή ή την αποτροπή του είτε, κυρίως, μέσα από τις συνέπειες και τα προβλήματα που ανέκυπταν μετά την έκβασή του. Από τους παράγοντες του πολέμου, που συνέβαλαν, την εποχή εκείνη, στη μετάδοση ιδεών και στην αλληλοπληροφόρηση των λαών, επέλεξα την περίπτωση των αιχμαλώτων γιατί, όπως προκύπτει από τις πηγές της εποχής, οι αιχμάλωτοι είχαν μπει από πολύ νωρίς στην τροχιά της ιδεολογικής και πολιτικής προπαγάνδας της βυζαντινής διπλωματίας, ενώ η παρουσία τους στη μία ή την άλλη πλευρά αποτελούσε συχνά την αφορμή για μια πολυεπίπεδη επικοινωνία των αντιμαχομένων.

Κατά τους πρώτους αιώνες, στις διαπραγματεύσεις των εμπλεκομένων πλευρών, το αίτημα της απελευθέρωσης ή της ανταλλαγής αιχμαλώτων, –κυρίως του ανωνύμου πλήθους– εντασσόταν κατά κανόνα σ' ένα πλαίσιο γενικότερων ενδιαφερόντων των εμπόλεμων. Τέτοια ενδιαφέροντα ήταν για παράδειγμα η επιστροφή ή η παραχώρηση εδαφών, η καταβολή φόρου ή ετησίων επιδομάτων, η λειτουργία συνοριακών εμπορικών κέντρων, η απονομή τιμητικών τίτλων, η προσφορά πολυτελών δώρων κ.ά. Στην περίοδο όμως των μεγάλων αραβο-βυζαντινών πολέμων, η κράτηση επιφανών Αράβων αιχμαλώτων στη βυζαντινή πρωτεύουσα και οι επίσημες ανταλλαγές στα αραβο-βυζαντινά σύνορα πλήθους άλλων ανωνύμων με βυζαντινούς, κατέλαβαν κυρίαρχη θέση στις διαπραγματεύσεις των ενδιαφερομένων μερών και, πολλές φορές, αποτέλεσαν τον μοναδικό λόγο για τη διεξαγωγή τους.

Στην περίοδο της ακμής του μεγάλου ουννικού βασιλείου, το αίτημα της εξαγοράς αιχμαλώτων εκ μέρους των Βυζαντινών και η απαίτηση του Απίλα γι' απελευθέρωση των ομοεθνών του, αποτελούσαν πάγια αιτήματα των διαπραγματεύσεων που διεξάγονταν σε πολύ υψηλό επίπεδο, κατά τις αλληπάληλες αμφίδρομες πρεσβείες εκείνης της εποχής. Το μέτρο προσέγγισης ενός κατ'εξοχήν εχθρικού λαού, όπως ήταν οι Ούννοι, στην οποία συνέβαλαν σημαντικά και οι αιχμάλωτοι, αποδίδεται από έναν αυτοπτη μάρτυρα, τον ιστορικό της

εποχής Πρίσκο. Είχε λάβει μέρος ο ίδιος σε τέτοιες διπλωματικές αποστολές και οι περιγραφές του για το περιεχόμενο και το επίπεδο των συναντήσεων στις δύο βασιλικές αυλές είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακές. Την πρακτική της «απλόχερης» φιλοξενίας ακολούθησε το Βυζάντιο και αργότερα, στην περίοδο των πολέμων με τους Αβάρους όταν ο Χαγάνος, όπως άλλοτε ο Απίλας, έστελνε αλληπάλληλες πρεσβείες στη βυζαντινή πρωτεύουσα με το αίτημα της απελευθέρωσης των αιχμαλώτων αλλά και της προμήθειας πολυτελών βυζαντινών εμπορευμάτων και τροφίμων που έλειπαν, προφανώς, από τις αγορές των «βαρβάρων». Κατά τους βυζαντινο-περσικούς πολέμους επίσης, το ζήτημα των αιχμαλώτων αποτέλεσε βασικό σημείο αναφοράς στις διαπραγματεύσεις Βυζαντινών-Περσών και πολλές φορές η επιστροφή ή η ανταλλαγή τους διευκόλυνε σημαντικά τις σχέσεις τους. Τόσο οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες όσο και οι Πέρσες βασιλείς στο πλαίσιο των επαφών τους, απελευθέρωναν μεγάλο αριθμό αιχμαλώτων, συνήθως σε ένδειξη καλής θελήσεως.

Το ζήτημα όμως των αιχμαλώτων έλαβε άλλες διαστάσεις και απέκτησε νέο περιεχόμενο κατά τη μακρά χρονική περίοδο της αραβικής εξάπλωσης και των σκληρών αραβο-βυζαντινών πολέμων. Αποτέλεσε την αιχμή του δόρατος στις μεταξύ τους επαφές, ενώ οι διαδικασίες που ακολουθούνταν για την επίλυση του δημιουργούσαν συχνά εξαιρετικές συνθήκες επικοινωνίας σε όλα τα επίπεδα. Την εποχή του σκληρού ανταγωνισμού Βυζαντινών-Αράβων (9ος και 10ος αιώνες), ο αριθμός των αιχμαλώτων αυξήθηκε σημαντικά, γεγονός που ανάγκασε τους ενδιαφερομένους να προχωρήσουν στις επίσημες ανταλλαγές τους, κατάσταση που εξελίχθηκε βαθμιαία σε θεσμό κι έγινε *de facto* αποδεκτή και από τις δύο πλευρές. Το περιεχόμενο του νέου *status* που αφορούσε τους αιχμαλώτους δεν μεταβλήθηκε σημαντικά· προστέθηκαν όμως στις ήδη γνωστές διαδικασίες και ορισμένες ακόμη. Εκτός από την αλληλογραφία και την αποστολή πρεσβευτών, οριζόταν από πριν συγκεκριμένος τόπος για τη συγκέντρωση των αιχμαλώτων, ανταλλάσσονταν συνήθως όμηροι και τη διαδικασία αυτής καθεαυτής της ανταλλαγής παρακολουθούσε, εκτός από τις επίσημες αρχές, και πλήθος κόσμου –ισλαμικού και χριστιανικού– που συνέρρεε εκεί από τις πλησιέστερες συνοριακές περιοχές. Η εφαρμογή αυτών των διαδικα-

σιών συνεπαγόταν αυτονομία και μια πολυεπίπεδη επικοινωνία των εμπολέμων. Οι ηγέτες τους αντάλλασσαν επιστολές σε ύφος συγκαταβατικό και με περιεχόμενο κολακευτικό, οι πρέσβεις συνδιαλέγονταν με υψηλούς αξιωματούχους της άλλης πλευράς, οι οποίοι τους επεφύλασσαν συνήθως μεγαλοπρεπή υποδοχή και άφρονη φιλοξενία στο πλαίσιο μιας αυστηρής εκατέρωθεν εθιμοτυπίας, οι στρατιωτικές και πολιτικές αρχές των επαρχιών, στις οποίες επρόκειτο να πραγματοποιηθεί η ανταλλαγή, διαπραγματεύονταν τους όρους και καθόριζαν τις λεπτομέρειες για τον τρόπο διεξαγωγής της, ενώ οι απλοί άνθρωποι –χριστιανοί και μουσουλμάνοι– οι οποίοι παρακολουθούσαν τα δρώμενα είχαν την ευκαιρία μιας οπτικής τουλάχιστον επαφής.

Η προσπάθεια προσέγγισης του εκθρού με αφορμή την ανταλλαγή αιχμαλώτων αποτυπώνεται συχνά στην αλληλογραφία των βυζαντινών αρχών, πολιτικών και εκκλησιαστικών, με τις επίσημες αρχές των Αράβων. Σε μια επιστολή, για παράδειγμα, προς τον χαλίφη της Βαγδάτης al Radi (938), ο αυτοκράτορας Ρωμανός Α΄ διατυπώνει την ευχή και την επιθυμία μετά την ανταλλαγή των αιχμαλώτων να προχωρήσουν στη σύσφιξη των σχέσεων και στη συμφιλίωση και συναδέλφωση των λαών τους. Αξιοσημείωτο είναι ότι στο τέλος της επιστολής απαριθμούνται τα πολύτιμα δώρα, τα οποία οι απεσταλμένοι του αυτοκράτορα θα μετέφεραν στο Χαλίφη. Επίσης, ο πατριάρχης Νικόλαος ο Μυστικός, σε επιστολές που απέστειλε προς τον Εμίρη της Κρήτης με φιλικότατο περιεχόμενο, εκφράζει την έντονη ανησυχία του για την κακομεταχείριση των Κυπρίων αιχμαλώτων και ταυτόχρονα την επιθυμία του για συμφιλίωση των δύο κόσμων. Για να κολακεύσει δε τον Χαλίφη, παραδέχεται ότι οι σπουδαιότερες δυνάμεις αυτή την εποχή είναι οι Βυζαντινοί και οι Άραβες, οι οποίες *ὑπερ-νέχουσι καὶ διαλάμπουσιν, ὥσπερ οἱ δύο μεγάλοι ἐν τῷ στερεώματι φωστῆρες*. Ο ίδιος ιεράρχης σε άλλη επιστολή του προς τον Χαλίφη της Βαγδάτης al Muqtadir μιλάει για τη φιλανθρωπία και τον σεβασμό με τον οποίο οι βυζαντινές αρχές αντιμετώπιζαν τους μουσουλμάνους αιχμαλώτους, αναφορικά με τη θρησκεία και την καθημερινή τους ζωή. Αναφέρεται μάλιστα στην ύπαρξη *εὐκτηρίου* –ιερού χώρου των μουσουλμάνων αιχμαλώτων–, πληροφορία που επιβεβαιώνεται και από άλλες πηγές, βυζαντινές και αραβικές.

Στη διεκπεραίωση του αιτήματος της ανταλλαγής των αιχμαλώτων και στις διαπραγματεύσεις που διεξάγονταν για το σκοπό αυτό, κυρίαρχο ρόλο έπαιζαν οι πρεσβευτές. Οι σκληρές συνθήκες της εποχής και οι χρονοβόρες γραφειοκρατικές διαδικασίες που προέβλεπε η αυστηρή εθιμοτυπία και των δύο αυλών επέβαλλαν συχνά τη μακρά παραμονή τους στις πρωτεύουσες των συνομιλητών τους. Η καθυστέρηση αυτή, που συνήθως ήταν σκόπιμη, παρείχε στους υψηλούς επισκέπτες τη δυνατότητα μιας άμεσης επικοινωνίας με ανθρώπους της «άλλης πλευράς» και την ευκαιρία μιας βαθύτερης γνώσης της κοινωνίας και του πολιτισμού τους. Η υποδοχή των πρεσβευτών, τόσο στη βυζαντινή πρωτεύουσα όσο και στο αραβικό χαλιφάτο, ήταν μεγαλοπρεπής και ιδιαίτερα πομπώδης. Οι διοργανωτές της, ακολουθώντας το αυστηρό πρωτόκολλο της αυλής, επεδίωκαν με κάθε τρόπο να εντυπωσιάσουν τους ξένους επισήμους για τον πλούτο της πρωτεύουσάς τους και τη δύναμη του αυτοκράτορα ή του Χαλίφη, αντίστοιχα. Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, στο έργο του *Ἐκθεσις Περί τῆς Βασιλείου Τάξεως*, περιγράφει διεξοδικά τον τρόπο υποδοχής των απεσταλμένων –ειδικότερα των Αράβων– αλλά και την εθιμοτυπία που ακολουθούσε η βασιλική αυλή κατά την παραμονή τους στη βυζαντινή πρωτεύουσα. Βυζαντινοί αξιωματούχοι τους υποδέχονταν στα σύνορα και τους μετέφεραν στην Κωνσταντινούπολη, όπου, μέχρις ότου γίνουν δεκτοί από τον αυτοκράτορα, στεγάζονταν σ' ένα πολυτελές οίκημα, το γνωστό *μπιᾶτον* και συμμετείχαν σε επίσημες κοινωνικές ή αυλικές εκδηλώσεις. Στους Άραβες πρεσβευτές που μετέφεραν στην Κωνσταντινούπολη το αίτημα της ανταλλαγής αιχμαλώτων αναφέρονται και μεγάλοι Άραβες ιστορικοί, όπως ο Masudi και ο Tabari. Ο δεύτερος μάλιστα, μνημονεύοντας την επίσκεψη στην Κωνσταντινούπολη του πολύ γνωστού στους αραβικούς κύκλους πρεσβευτή Nasir, για τη διαπραγμάτευση της πέμπτης ανταλλαγής αιχμαλώτων, σημειώνει ότι φιλοξενήθηκε σε οίκημα που ανήκε στο ίδιο το παλάτι του αυτοκράτορα. Στο πλαίσιο της υποδοχής και της παραμονής των *φίλων Σαρακηνῶν*, όπως μνημονεύονται από τον Πορφυρογέννητο οι Άραβες απεσταλμένοι, διοργανώνονταν ειδικές παραστάσεις στον Ιππόδρομο, τελετές στην Αγία Σοφία και συμπόσια, στα οποία προσκαλούνταν και Άραβες αιχμάλωτοι.

Από τα τέλη του 9ου αιώνα η βυζαντινή αυλική εθιμοτυπία εισήγαγε και έναν άλλο νεωτερισμό: συμπεριέλαβε στο τυπικό της τη συμμετοχή και αιχμαλώτων πολέμου, ιδιαίτερα μουσουλμάνων, σε δύο τουλάχιστον μεγάλες τελετές της πρωτεύουσας, στις δύο κορυφαίες γιορτές της Χριστιανοσύνης. Πότε και γιατί οι Άραβες αιχμάλωτοι άρχισαν να προσκαλώνται στα αυτοκρατορικά συμπόσια των Χριστουγέννων και του Πάσχα δεν αναφέρεται από τις πηγές. Από το περιεχόμενο, όμως, των *Τακτικῶν* του Λέοντος Σ΄ του Σοφού και του *Περὶ Βασιλείου Τάξεως* του γιου του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου προκύπτει ότι αυτή η ριζική αλλαγή στη μεταχείριση των Αράβων αιχμαλώτων συντελέστηκε επί της βασιλείας του πρώτου, ενώ η πρακτική της φαίνεται να διήρκεσε σε όλη τη διάρκεια της βασιλείας του Πορφυρογέννητου, εποχή δηλαδή κατά την οποία η βυζαντινή διπλωματία βρισκόταν στο απόγειο της ακμής και του μεγαλείου της.

Πρέπει να επισημάνω όμως, ότι εξίσου λαμπρή ήταν και η υποδοχή των Βυζαντινών πρεσβευτών στο αραβικό χαλιφάτο, μια και ο στόχος ήταν κοινός. Επιθυμούσαν, δηλαδή, και οι Άραβες να παρουσιάσουν στους βυζαντινούς αξιωματούχους την εικόνα μιας πλούσιας και πολιτισμένης πρωτεύουσας, ενός παντοδύναμου και αδιαμφισβήτητου ηγέτη. Η σπουδαιότητα που απέδιδαν οι αραβικές αρχές στην υποδοχή των Βυζαντινών πρεσβευτών επισημαίνεται ιδιαίτερα από τις αραβικές πηγές, οι οποίες αναφέρονται σε ανταλλαγές αιχμαλώτων. Αναφέρουν χαρακτηριστικά ότι κατά την προετοιμασία της ένατης ανταλλαγής αιχμαλώτων οι αρχές της Βαγδάτης κράτησαν τους Βυζαντινούς απεσταλμένους έξω από την αραβική πρωτεύουσα επί δύο ολόκληρους μήνες, προκειμένου να ετοιμάσουν την υποδοχή τους. Οι πρέσβεις –Άραβες και Βυζαντινοί–, κατά την παραμονή τους στις πρωτεύουσες των χωρών υποδοχής τους, προστατεύονταν από τις επίσημες αρχές και έχαιραν ασυλίας, ενώ, όπως συνέβαινε και κατά τους προγενέστερους αιώνες, ασκούσαν ελεύθερο εμπόριο, μέσω του οποίου προμηθεύονταν σπάνια στις πατρίδες τους αγαθά.

Πέρα, όμως, από την επικοινωνία και τις διπλωματικές επαφές που απαιτούσε η ανάγκη απελευθέρωσης, εξαγοράς, ανταλλαγής ή βελτίωσης των συθηκών κράτησης και διαβίωσης των αιχμαλώτων γενικά, ένα δεύτερο επίπεδο

άσκησης διπλωματικής επιρροής διαμορφώθηκε μέσα από τη δράση ή τη μεταχείριση μεμονωμένων αιχμαλώτων. Η συμβολή, για παράδειγμα, ορισμένων Βυζαντινών αιχμαλώτων στη διάδοση του χριστιανισμού και την ιδεολογική προσέγγιση ξένων λαών υπήρξε εξίσου σημαντική με εκείνη των εμπόρων και των ιεραποστόλων. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του αιχμαλώτου μοναχού Θεόδωρου Κουφαρά και η προσηλυτιστική του δράση στην ίδια τη βασιλική αυλή των Βουλγάρων. Η δυνατότητα ενός απλού μοναχού να προσεγγίσει και να προσπαθήσει να μυήσει στον χριστιανισμό τον ίδιο τον Βούλγαρο βασιλέα Βόριδα και το προσωπικό ενδιαφέρον που επέδειξε η βυζαντινή αυτοκράτειρα Θεοδώρα για την απελευθέρωσή του, ως *ἀξιολόγου ἀνδρός και χρήσιμου τῷ πολιτεύματι*, κατά την πηγή μας, μαρτυρούν τη λειτουργία ενός πολυδαίδαλου αλλά συστηματικού διπλωματικού παρασκηνίου στη βυζαντινή πρωτεύουσα. Η βυζαντινή διπλωματία προωθούσε και ενεθάρρυνε, μέσω των μηχανισμών της, την ένταξη βυζαντινών αιχμαλώτων υψηλού μορφωτικού και κοινωνικού επιπέδου στην υπηρεσία διαφόρων βαρβαρικών βασιλείων, με σκοπό τη μετάδοση επιστημονικών και τεχνολογικών γνώσεων ή τη μεταφορά των διοικητικών και οργανωτικών τους εμπειριών στις αυλές των ξένων ηγεμόνων, ώστε να καταστήσει τη βυζαντινή βασιλική αυλή πρότυπο προς μίμηση. Τη συμμετοχή, για παράδειγμα, και τη δράση Ρωμαίων και Βυζαντινών αιχμαλώτων στο πολιτικό, πολιτιστικό και κοινωνικό γίγνεσθαι του ουννικού βασιλείου όχι μόνο δεν αγνοούσαν οι ιθύνοντες της βυζαντινής διπλωματίας, αλλ' αντίθετα την ευνοούσαν και την «υπέθαλπαν», θα έλεγα, μέσω των συχνών αμφίδρομων πρεσβειών της εποχής.

Σύμφωνα με όσα καταγράφει στο *Περὶ Πρέσβων Ἐθνῶν πρὸς Ῥωμαίους* ο διπλωμάτης και ιστορικός Πρίσκοσ, σε ουννικές διπλωματικές αποστολές στην Κωνσταντινούπολη συμμετείχαν πολλές φορές και πρώην Βυζαντινοί αιχμάλωτοι. Ρωμαίοι και Βυζαντινοί αιχμάλωτοι με επιστημονικές γνώσεις και διοικητικές εμπειρίες προωθήθηκαν, επίσης, στην αυλή του νεοσύστατου βασιλείου των Βανδάλων. Ο Γιζέρικος τους αξιοποίησε με τέτοιο τρόπο για την οργάνωση των υπηρεσιών του βανδαλικού κράτους, ώστε ο καθένας να προσφέρει στον «δεσπότη» του ανάλογα με την αξία του, όπως τονίζει ο ιστορικός

Προκόπιος. Σε αυτό το πνεύμα και στο πλαίσιο της πολιτιστικής διπλωματίας που ασκούσε τότε το Βυζάντιο, ο Ιουστινιανός απέστειλε στον Χοσρόη, για την κατασκευή των βασιλικών οικημάτων του στην Κτισιφώντα, *λίθον ἑλληνικὴν* (ο Σιμμοκάτης, που αναφέρει την πληροφορία, εννοεί προφανώς μάρμαρο) και βυζαντινούς αρχιτέκτονες, οι οποίοι έκτισαν και διακόσμησαν το παλάτι του Πέρση μονάρχη με τέχνη ρωμαϊκή. Ακόμη όμως και στα αραβικά χαλιφάτα, μολονότι την εποχή των αραβο-βυζαντινών πολέμων βρίσκονταν σε υψηλό επίπεδο πολιτισμού και διοικητικής οργάνωσης, χρησιμοποιήθηκαν και Βυζαντινοί αιχμαλῶτες. Οι γνώσεις και οι εμπειρίες που μετέφεραν στο νέο περιβάλλον ήταν αναμφίβολα πολύτιμες, όπως πολύτιμα ήταν και τα στοιχεία που προσλάμβαναν εκείνοι από τη ζωή και τον πολιτισμό των κατακτητών τους. Είναι γνωστό ότι ανάμεσα στους Βυζαντινούς και τους Άραβες είχαν αναπτυχθεί ευρείας κλίμακας πολιτιστικές αλληλεπιδράσεις. Τα βασιλικά παλάτια περιείχαν στο σπλ και το διάκοσμο στοιχεία αμοιβαίας απομίμησης, ενώ η εθιμοτυπία στο χαλιφάτο, κυρίως των Φατιμιδών, λειτουργούσε –όπως άλλοτε των Ούννων– κατά τα βυζαντινά πρότυπα.

Χαρακτηριστική και αξιοπρόσεκτη είναι η περίπτωση ενός μορφωμένου Βυζαντινού αιχμαλῶτου, γεωμέτρη στην ειδικότητα και μαθητή του Λέοντος του Φιλόσοφου ή Μαθηματικού, ο οποίος, μετά την αιχμαλωσία του από τους Άραβες, βρέθηκε, όχι τυχαία βέβαια, στην υπηρεσία κάποιου υψηλού αξιωματούχου του αραβικού χαλιφάτου. Η παρουσία του στην αυλή των Αράβων κινητοποίησε τους πνευματικούς κύκλους της Βαγδάτης και «αναστάωσε» τον ίδιο το χαλίφη Μανῦν. Η αποκάλυψη της ιδιότητάς του προκάλεσε τέτοιο ενδιαφέρον στον χαλίφη ώστε να επικοινωνήσει πάραυτα, μέσω επιστολών, τόσο με τον Λέοντα τον Φιλόσοφο όσο και με τον ίδιο τον αυτοκράτορα Θεόφιλο. Όπως προκύπτει από την αφήγηση του Συνεχιστή του Θεοφάνη, ο Άραβας ηγέτης ενδιαφέρθηκε με πάθος, θα λέγαμε, να πληροφορηθεί για την πρόοδο των επιστημών στο Βυζάντιο και επεδίωξε επίμονα τη μετάδοσή τους στον αραβικό κόσμο, μέσω Ελλήνων σοφών που ζήτησε να του αποστείλει ο βυζαντινός αυτοκράτορας. Με αφορμή αυτό το περιστατικό, επιτρέψτε μου μια μικρή παρέκβαση, προκειμένου να θυμίσω μία από τις πιο λαμπρές σελίδες της ιστορίας

της πολύπαθης στις μέρες μας Βαγδάτης. Την εποχή που στο Βυζάντιο αναβίω-
νε η θύραθεν παιδεία σε όλους τους τομείς της κλασικής γραμματολογίας
–μιλάμε για την περίοδο της εικονομαχίας και εντεύθεν–, στο χαλιφάτο της
Βαγδάτης, οι Αββασίδες χαλίφες επιχειρούσαν τη συλλογική μετάδοση της
ελληνικής παιδείας –επιστημονικής και φιλοσοφικής– στον κόσμο του Ισλάμ.
Από τα τέλη του 8ου αιώνα, στην αυλή των Αβασσιδών ξεκίνησε μια μεγάλη
μεταφραστική δραστηριότητα γύρω από τα ελληνικά συγγράμματα, τα οποία
σπουδαίοι της εποχής μεταφραστές απέδιδαν, μέσω της συριακής, στην αραβι-
κή γλώσσα. Το μεταφραστικό έργο και γενικότερα οι επιστήμες γνώρισαν
μεγάλη ακμή επί της χαλιφίας του Mamûn (813-833), ο οποίος ίδρυσε στη
Βαγδάτη τον «οίκο της Σοφίας», ένα πανεπιστήμιο δηλαδή που περιελάμβανε
μια ανώτερη σχολή, ένα κέντρο μεταφράσεων, μια βιβλιοθήκη και ένα αστερο-
σκοπείο. Επικεφαλής του ιδρύματος αυτού έθεσε τον μεγάλο Άραβα πανεπι-
στήμονα και εγκυκλοπαιδιστή al Kindî, ο οποίος συνέγραψε περισσότερα από
265 επιστημονικά συγγράμματα, άμεσα εμπνευσμένα, αν όχι μεταφρασμένα,
από ελληνικά έργα. Πρέπει εδώ να σημειώσω ότι, ανάμεσα στα πολύτιμα δώρα
που οι βυζαντινοί αυτοκράτορες έστελναν στους Άραβες χαλίφες, ξεχωριστή
θέση κατείχαν σπάνια πολυτελή βιβλία και ελληνικά χειρόγραφα. Ο αυτοκράτο-
ρας Θεόφιλος, για παράδειγμα, μετά την άρνησή του να «δανείσει» στον χαλί-
φη Mamûn τον Λέοντα τον Φιλόσοφο, του απέστειλε μια συλλογή ελληνικών
επιστημονικών βιβλίων, τα οποία επέλεξε μάλιστα αντιπροσωπεΐα χριστιανών
και μουσουλμάνων διανοουμένων. Αργότερα ο Κωνσταντίνος ο Πορφυρογέν-
νητος έστειλε στον χαλίφη της Cordova χειρόγραφα των Διοσκουρίδων και του
Ορόσιου, μαζί με μαρμάρινες κολόνες και άλλα πολύτιμα δώρα.

Η ευελιξία της βυζαντινής διπλωματίας, σε σχέση με τη μεταχείριση ή την
αξιοποίηση αιχμαλώτων πολέμου, γίνεται σαφέστερη στην περίπτωση των επι-
φανών και επωνύμων αιχμαλώτων. Από πολύ παλιά, μια σιωπηρή διεθνής πο-
λιτικο-διπλωματική δεοντολογία υπαγόρευε όχι μόνο καλή συμπεριφορά προς
τους επιφανείς αιχμαλώτους αλλά και την ανάγκη για την απελευθέρωσή τους.
Στην κατηγορία αυτή συμπεριλαμβάνονταν πολιτικοί και στρατιωτικοί αξιωμα-
τούχοι, ευγενείς συχνά με τις οικογένειές τους, για την απελευθέρωση των

οποίων διεξάγονταν ειδικές διαπραγματεύσεις, καταβάλλονταν μεγάλα χρηματικά ποσά, ανταλλάσσονταν επιστολές και γενικά γινόταν προσπάθεια, μέσω των διπλωματικών αποστολών, να διευθετηθεί το ζήτημα της επιστροφής τους. Σε μια θεσμική και νομική, κατά κάποιο τρόπο, κατοχύρωση αυτού του άγραφου έως τότε κανόνα προέβη ο Λέων ΣΤ΄ ο Σοφός τον 9ο αιώνα. Σε μια περί των αιχμαλώτων διάταξη των *Τακτικῶν* του, συμπεριέλαβε ειδική μνεία για τους επιφανείς, ορίζοντας τα εξής: *τοὺς αἰχμαλώτους πρὸ τοῦ τελείως καταπαῦσαι τὸν πόλεμον μὴ κτεῖνε, καὶ μάλιστα τοὺς ἐνδόξους καὶ μεγάλους παρὰ τοῖς πολεμίοις ὄντας ἐνθυμούμενοι τὸ ἄδηλον τῆς τύχης καὶ τὸ παλίνοτροπον ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τῆς νίκης*. Την εφαρμογή αυτού του κώδικα επιβεβαιώνει η ύπαρξη στην Κωνσταντινούπολη ειδικών κρατητηρίων ή η παρακώρση αξιοπρεπών καταλυμάτων σε επώνυμους μουσουλμάνους αιχμαλώτους, στους οποίους θ' αναφερθῶ λίγο πιο κάτω.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα της τήρησης του κώδικα καλής συμπεριφοράς προς επιφανείς αιχμαλώτους αποτελούν οι περιπτώσεις του τελευταίου βασιλιά των Βανδάλων Γελίμερου και του εμίρη της Κρήτης Κουρουπά. Η δαψιλής φιλοξενία που προσέφεραν οι βυζαντινοί αυτοκράτορες στους πτημένους ηγέτες, όταν οδηγήθηκαν αιχμάλωτοι στην Κωνσταντινούπολη και μάλιστα σε μακρινές μεταξύ τους χρονικές στιγμές (ο πρώτος τον 6ο και ο δεύτερος τον 10ο αιώνα), δεν δείχνει μόνο την ευρύτητα του πνεύματος από την οποία διακατέχονταν οι διπλωματικοί και πολιτικοί ιθύνοντες της Αυτοκρατορίας αλλά και τη διαχρονικότητα που είχαν οι πρακτικές της βυζαντινής διπλωματίας. Στην πρώτη περίπτωση, και ενώ είχε παντελώς εκλείψει το αντίπαλο δέος αφού η Αυτοκρατορία των Βανδάλων είχε οριστικά διαλυθεί, το αυτοκρατορικό ζεύγος της Κωνσταντινούπολης, Ιουστινιανός και Θεοδώρα, επεφύλαξε στον εξέχοντα αιχμάλωτο εξαιρετική προνομιακή μεταχείριση. Επιδίωξή τους ήταν να προβάλουν προς τα έξω τη μεγαθυμία και τα φιλανθρωπικά τους αισθήματα και επιπλέον τη δυνατότητα προστασίας και ασφάλειας που παρείχε το κράτος τους ακόμη και στους πτημένους αντιπάλους, δίνοντας έτσι μια εικόνα για τη βυζαντινή κοινωνία διαφορετική από εκείνη των άλλων λαών. Στην αιχμαλωσία του Κουρουπά ακολουθήθηκαν οι ίδιες περίπου διαδικασίες με εκείνες του Γελίμε-

ρου. Ο Νικηφόρος Φωκάς, όπως άλλοτε ο Βελισάριος, συνόδευσε τον επιφανή αιχμάλωτο με την οικογένειά του και μια ομάδα ευγενών μουσουλμάνων στην Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να παραστούν στον καθιερωμένο θρίαμβο του Ιπποδρόμου. Οι βυζαντινές αρχές, στο πλαίσιο της προβλεπόμενης καλής συμπεριφοράς προς τους επιφανείς αιχμαλώτους, τον εξαίρεσαν από την ταπεινωτική *calcatio*, του απένειμαν ειδικά προνόμια και του προσέφεραν γη και χρήματα με τα οποία έζησε με αξιοπρέπεια την υπόλοιπη ζωή του στην Αυτοκρατορία. Ο γιος του, μάλιστα, που απαρνήθηκε τον μωαμεθανισμό και ασπάσθηκε τον χριστιανισμό –ο γνωστός στο Βυζάντιο Ανεμάς– σταδιοδρόμησε και αναδείχθηκε, καταλαμβάνοντας υψηλή θέση στον βυζαντινό στρατό.

Ιδιαίτερης αξίας για το θέμα μας είναι τα λογοτεχνικά έργα που συνέγραψαν κατά την περίοδο της αιχμαλωσίας τους κάποιοι διανοούμενοι Άραβες, που έζησαν στην Κωνσταντινούπολη και έτυχαν προνομιακής ευμενούς μεταχείρισης εκ μέρους των βυζαντινών αρχών. Το περιεχόμενο αυτών των έργων αποκαλύπτει πολύ ενδιαφέρουσες όψεις της βυζαντινής διπλωματίας και παράλληλα αποσαφηνίζει τη συμβολή των αιχμαλώτων στη μετάδοση ιδεών και την αλληλοπληροφόρηση των λαών, σε μια εποχή που απουσίαζαν οι τεχνολογικές δυνατότητες των νεότερων χρόνων και η επικοινωνία ήταν πολύ δυσχερής και περιορισμένη. Στα ποιήματα, για παράδειγμα, του Abû-Firas, (εξαδέλφου του εμίρη της Μεσοποταμίας Sayf al Dawlah), τα οποία συνέθεσε κατά την περίοδο της αιχμαλωσίας του στην Κωνσταντινούπολη, περιέχονται εξαιρετικές πληροφορίες για την αντιμετώπιση των μουσουλμάνων αιχμαλώτων και κυρίως για την ευνοϊκή μεταχείριση των επωνύμων. Ο ίδιος «έτυχε λαμπροτάτης υποδοχής», όπως αναφέρει, από τον βυζαντινό αυτοκράτορα Νικηφόρο Φωκά, ο οποίος τον εξαίρεσε από την ταπεινωτική *calcatio*, του επέτρεψε να φοράει τη στρατιωτική του στολή, του παρεχώρησε ειδική κατοικία με θαλαμπύλο και του έδωσε τη δυνατότητα να επιλέξει για συμβίωση όποιους ομοεθνείς του αιχμαλώτους επιθυμούσε. Σε ένα μάλιστα από τα ποιήματά του κάνει λόγο για τις κατ' ιδίαν συναντήσεις του με τον βυζαντινό αυτοκράτορα και για το διάλογο που είχε μαζί του. Σημειωτέον ότι, παρά τα ιδιαίτερα προνόμια που είχε εξασφαλίσει, δεν εκφράζεται και τόσο κολακευτικά για τους Βυζα-

τινούς τους οποίους ονομάζει «άπιστους», ούτε για τον βυζαντινό αυτοκράτορα τον οποίο αποκαλεί «σκύλο», χαρακτηρισμός για τον αντίπαλο που χρησιμοποιείται από τους Άραβες μέχρι σήμερα.

Στις περιπέτειες της αιχμαλωσίας του αναφέρεται και ένας άλλος Άραβας διανοούμενος, ο Quabath bn- Razin σε μια μυθιστορηματική αφήγηση που περιέχεται σ' ένα από τα έργα του επιφανούς Άραβα συγγραφέα του 10ου αιώνα Ταυûkhi. Στην αφήγησή του ο Quabath αναφέρει ότι, κατά την άφιξή τους στην Κωνσταντινούπολη, ο ίδιος μαζί με άλλους συντρόφους του κληρώθηκαν να υπηρετήσουν στο σπίτι ενός βυζαντινού πατρίκιου. Την παραμονή του στο σπίτι του βυζαντινού αξιωματούχου την ονομάζει «φιλοξενία» και μνημονεύει τη ρητή εντολή του τελευταίου προς τους υπηρέτες του να μην προσφέρουν στους μουσουλμάνους κρασί και φαγητά απαγορευμένα από το κοράνι. Η μνεΐα αυτή έχει σημειολογικό χαρακτήρα γιατί υπαινίσσεται τον σεβασμό των Βυζαντινών προς τη θρησκεία των μουσουλμάνων αιχμαλώτων και προς ό,τι αυτή υπαγόρευε, πληροφορία που για τους μεταγενέστερους αιώνες επιβεβαιώνεται και από άλλες αραβικές και ελληνικές πηγές. Περιγράφει, επίσης, τις εξαιρετικές συνθήκες κάτω από τις οποίες έζησαν για ένα διάστημα ο ίδιος και οι σύντροφοί του και τις καθημερινές τους συνήθειες που συνίστατο στα εξής: συναντήσεις των αδελφών μουσουλμάνων, θεολογικές συζητήσεις και ανάγνωση του κορανιού, κοινές προσευχές, αλληλοϋπενθύμιση των θρησκευτικών τους καθηκόντων και από κοινού αναπόληση των προφητικών και άλλων παραδόσεων. Οι πληροφορίες, βέβαια, αυτές δεν αφορούν τη ζωή όλων των μουσουλμάνων αιχμαλώτων, αλλά συγκεκριμένες μόνο ομάδες που συγκυριακά και για ειδικούς λόγους απολάμβαναν των ειδικών προνομίων. Αξιοσημείωτα είναι τα όσα αναφέρει για τη συνάντηση που είχε στο παλάτι με τον μεγάλο Πατριάρχη, που έγινε με πρωτοβουλία του αυτοκράτορα και με σκοπό τη διεξαγωγή διαλόγου θεολογικού περιεχομένου. Οι αναφορές των αραβικών πηγών σε διαλόγους θεολογικού περιεχομένου μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων –ενυπάρχουν ανάλογες και στα ποιήματα του Abû-Firas– δείχνουν πως οι λόγιοι τουλάχιστον Άραβες είχαν προσλάβει βασικές γνώσεις γύρω από τον Χριστιανισμό και τις αρχές του, τις οποίες όμως αδυνατούσαν να

κατανοήσουν. Όλα τα στοιχεία που επισημάνθηκαν από τη συγκεκριμένη αφήγηση μαρτυρούν το σεβασμό των Βυζαντινών στον κώδικα καλής συμπεριφοράς προς τους επιφανείς αιχμαλώτους και το ενδιαφέρον της διπλωματίας τους για τη μεταφορά προς τα έξω θετικών εντυπώσεων σχετικά με το επίπεδο της κοινωνίας και του πολιτισμού του βυζαντινού κράτους.

Τους συμβολισμούς και τη σημειολογία που εμπειρεύσαν οι μέθοδοι και οι πρακτικές της διπλωματίας της βυζαντινής πρωτεύουσας τον 10ο αιώνα αποκαλύπτει με ιδιαίτερη σαφήνεια και αξιοπιστία η *Περιγραφή της Κωνσταντινουπόλεως* του Άραβα αιχμαλώτου Harûn-ibn-Yahya, που αποτελεί μια γραπτή κατάθεση των προσωπικών του εμπειριών από την περίοδο της αιχμαλωσίας του στην Κωνσταντινούπολη. Μαζί με το *Περί τῆς βασιλείου Τάξεως* του Πορφυρογέννητου, αποτελεί μία από τις σημαντικότερες πηγές για την ιστορική γεωγραφία της βυζαντινής πρωτεύουσας του 9ου και 10ου αιώνα, για το μεγάλο παλάτι, τις αυτοκρατορικές τελετές, την παρουσία και τη συμμετοχή ξένων ακόμη και αιχμαλώτων στα δρώμενα της βασιλικής αυλής. Η λεπτομερής περιγραφή των γεωγραφικών και τοπογραφικών στοιχείων της πόλης, της εξαιρετικής της οχύρωσης με ισχυρά τείχη, πύργους και πύλες, η γεμάτη θαυμασμό περιγραφή του μεγάλου παλατιού και των λειτουργιών του, οι ζωηρές εντυπώσεις του από τις μεγάλες τελετές, τις αυτοκρατορικές πομπές και τα βασιλικά συμπόσια, δικαιώνουν, θα λέγαμε, τους δημιουργούς και διεκπεραιωτές του πολυσύνθετου έργου της βυζαντινής διπλωματίας που επεδίωκαν με κάθε τρόπο να εκθέσουν στα μάτια των ξένων ό,τι πιο επιβλητικό και μεγαλειώδες διέθετε η πρωτεύουσα τους. Στην προκειμένη περίπτωση, ο Harûn-ibn-Yahya, με τη γραπτή του κατάθεση, την οποία διέσωσε ο γεωγράφος Ibn Rosteh, μεταφέρει στους ομοεθνείς του μια λαμπρή εικόνα για το Βυζάντιο και την πρωτεύουσά του και τους πληροφορεί για ό,τι σπουδαίο και μεγαλειώδες συντελείται εκεί. Οι περιγραφικές του εικόνες αποτυπωμένες στο χαρτί, μολονότι δεν μεταδίδονται και δεν διαχέονται με την ταχύτητα που μεταδίδεται σήμερα η εικόνα, μέσω των νεότερων και σύγχρονων τεχνικών διεθνούς πληροφόρησης και επικοινωνίας (φωτογραφία, μαγνητοταινία, δορυφορική εικόνα, διαδίκτυο), εντούτοις, αργά-αργά, και στους ρυθμούς όλων των εκφάνσεων της διεθνούς πολιτικής ζωής της εποχής,

μεταφέρονται στον έξω κόσμο, τον ενημερώνουν, τον εντυπωσιάζουν και συχνά τον τρομοκρατούν. Αντιπαρέρχομαι τη μακρά περιγραφή του εξωτερικού περιβάλλοντος και των άλλων κτισμάτων του μεγάλου παλατιού και στέκομαι μόνο σε όσα σημαντικά ο Άραβας αιχμάλωτος αναφέρει με αφορμή την περιγραφή της μεγάλης αίθουσας των τελετών. Σε μια παρέκβαση του λόγου του, κάνει μακρά αναφορά στο πώς ο ίδιος έζησε το έθιμο του συμποσίου των Χριστουγέννων στη βυζαντινή πρωτεύουσα και δίνει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την τέλεσή του. Την ημέρα των Χριστουγέννων, λοιπόν, ο βυζαντινός αυτοκράτορας, μετά το τέλος της λειτουργίας στην Μεγάλη Εκκλησία, εισήλθε, σύμφωνα με την αφήγησή του, στη μεγάλη αίθουσα του παλατιού, στην οποία έλαβε χώρα το καθιερωμένο χριστουγεννιάτικο συμπόσιο. Με εντολή του ίδιου προσκλήθηκαν σε αυτό και μουσουλμάνοι αιχμάλωτοι –ο Πορφυρογέννητος προσδιορίζει το συνήθη αριθμό τους σε 24 για το γεύμα των Χριστουγέννων– οι οποίοι, μετά την είσοδό τους στην αίθουσα, κάθισαν γύρω από το δικό τους τραπέζι, γεμάτο με πολλά φαγητά ζεστά και κρύα, σεβριρισμένα σε χρυσά και ασπρένια πιάτα. Ο αυτοκρατορικός κήρυκας διαβεβαίωσε τους προσκεκλημένους αιχμαλώτους, ότι ανάμεσα στα φαγητά δεν υπήρχε καθόλου χοιρινό κρέας. Κατά τη διάρκεια του συμποσίου παιζόταν εορταστική μουσική με όργανα των οποίων η περιγραφή από τον αυτόπτη μάρτυρα αιχμάλωτο αντιστοιχεί μ' εκείνη που παραδίδεται στον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο. Ολοκληρώνοντας την περιγραφή του συμποσίου, ο Harūn σημειώνει ότι την τελευταία μέρα, κατά την αποχώρησή τους από το παλάτι, κάθε αιχμάλωτος δέχθηκε από τον αυτοκράτορα ως φιλοδώρημα τρία νομίσματα, πληροφορία που επιβεβαιώνει τόσο ο Πορφυρογέννητος όσο και ο Συνεχιστής του Θεοφάνη.

Αποκαλυπτική των περίτεχνων διπλωματικών πρακτικών της βυζαντινής αυλής είναι και η περιγραφή της πομπής του αυτοκράτορα προς τη Μεγάλη Εκκλησία. Στην πομπή συμμετέχουν, κατά τον Άραβα αιχμάλωτο, και πάλι μουσουλμάνοι αιχμάλωτοι, οι οποίοι με εντολή του αυτοκράτορα εισέρχονται στην εκκλησία, ντύνονται με γιορτινό λευκό ένδυμα, παρατηρούν και θαυμάζουν τη διακόσμηση και το μεγαλείο της και απευθύνουν τρεις φορές παράκληση στο Θεό να παρατείνει τη ζωή του βυζαντινού μονάρχη. Ο Harūn-ibn-

Υαħα περιγράφει με πολλές λεπτομέρειες τα χρώματα του ιματισμού και τα αξεσουάρ των αξιωματούχων και των ευνούχων που ακολουθούν την πομπή, το αυτοκρατορικό στέμμα και τα διαφορετικού χρώματος σανδάλια του αυτοκράτορα (το ένα κόκκινο και το άλλο λευκό) και μεταδίδει με αξιοσημείωτη ακρίβεια τους εορταστικούς χαιρετισμούς του λογοθέτη του Δρόμου, τις απαντήσεις του αυτοκράτορα και όλες τις προσφωνήσεις. Ο Άραβας αιχμάλωτος εμφανίζεται μεν ως ακριβής παρατηρητής των όσων διαδραματίζονται μπροστά στα μάτια του, αδυνατεί όμως να τα ερμηνεύσει και να κατανοήσει τη σημασία και τους συμβολισμούς που όλα αυτά εμπεριέχουν. Ήταν πράγματι δύσκολο για τους μουσουλμάνους ν' αναγνώσουν τη συμβολική γλώσσα των βυζαντινών τελετών, επειδή οι συμβολισμοί τους λειτουργούσαν κυρίως μέσα σ' ένα χριστιανικό πολιτιστικό πλαίσιο, άγνωστο και ξένο προς το ισλαμικό θεολογικό περιβάλλον. Και το μεν βυζαντινό κοινό γνώριζε καλά τη γλώσσα των συμβόλων και ήταν συνηθισμένο να βλέπει τον αυτοκράτορα ως κεντρική μορφή μέσα στο τελετουργικό σύμπλεγμα των θριάμβων, των δημοσίων πομπών, των διπλωματικών υποδοχών και των συμποσίων, όλα αυτά μέσα από μια θρησκευτική διάσταση· οι μουσουλμάνοι, αντίθετα, δεν μπορούσαν ν' αντιληφθούν τη βαπτιστική, την αναστατική ή την αποκαλυπτική σημασία αυτών των τελετών. Το γεγονός όμως ότι ο Άραβας αιχμάλωτος τα παρατηρεί με προσοχή και τα καταγράφει με τόση ακρίβεια, δείχνει το μέγεθος της έκπληξης και των συναισθημάτων που η συνολική εικόνα τους προκαλούσε στους ξένους και την, έστω περιορισμένη, αποτελεσματικότητα αυτών των πολυσύνθετων μεθόδων της βυζαντινής διπλωματίας.

Τίθεται, όμως το εξής ερώτημα: Γιατί αλήθεια οι Βυζαντινοί προσκαλούσαν τους Άραβες αιχμαλώτους στα αυτοκρατορικά συμπόσια και στις θρησκευτικές τελετές; Μόνο επειδή η δίκαιη μεταχείρισή τους θα διευκόλυne τις διαπραγματεύσεις για ειρήνη και για τις ανταλλαγές αιχμαλώτων; Ή μήπως επειδή ήθελαν να καταδείξουν τον οικουμενικό χαρακτήρα της θρησκείας τους και να δώσουν ουσία στις οικουμενικές διεκδικήσεις της Αυτοκρατορίας τους, περιλαμβάνοντας στις τελετές τους όσο το δυνατόν περισσότερους ανθρώπους από διαφορετικές εθνικότητες; Το *Κλητορολόγιον* του Φιλόθεου, το οποίο ο Κων-

σπαντίνος Πορφυρογέννητος ενσωμάτωσε αργότερα στη γνωστή πραγματεία του *Ἔκθεσις περὶ τῆς Βασιλείου Τάξεως* αποτελεί ένα ζωντανό μνημείο της αγάπης του Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού στον «πολυεθνικό» χαρακτήρα αυτών των τελετών. Καμμία προηγούμενη πηγή δεν περιέχει τόσο εκτενείς πληροφορίες για τη συμμετοχή ξένων σε αυτοκρατορικά συμπόσια. Τα συμπόσια αυτά θεωρούνταν, προφανώς, οικουμενικές συναθροίσεις ανθρώπων κάθε εθνικότητας και status. Ειδικότερα στα συμπόσια των μεγάλων χριστιανικών εορτών, στα οποία δεν μπορούσαν να συμμετάσχουν επίσημες μουσουλμανικές αντιπροσωπείες, προσκαλούνταν επιφανείς αιχμάλωτοι από το μεγάλο Πραιτώριο, στη θέση των απόντων πρεσβευτών. Δεν είναι απολύτως βέβαιο αν ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος συνέχισε αυτές τις πρακτικές που αναφέρονται στο *Κλητορολόγιον*. Επειδή όμως ήταν λάτρης των εμπλουτισμένων με συμβολισμούς τελετών και εκτιμούσε ιδιαίτερα τη σημειολογική πολυπλοκότητά τους, μοιάζει απίθανο να εξαιρούσε από αυτές τους αιχμαλώτους. Η πατρότητα, ωστόσο, αυτού του κωδικοποιημένου τελετουργικού ανήκει αναμφίβολα στον πατέρα του, Λέοντα τον ΣΤ΄. Οι στρατιωτικές του επιτυχίες επί των Αράβων και ο θαυμασμός του για την αγάπη τους στις τέχνες και τα γράμματα, η επιείκεια με την οποία μεταχειριζόταν ακολούθως τους αιχμαλώτους πολέμου στην Κωνσταντινούπολη, οι προσπάθειές του να παρουσιάσει τον εαυτό του ως έναν αληθινό παγκόσμιο ηγέτη, το πλήθος των ευφών πρακτικών του, που κάλυπταν καθετί, από την αστρολογία και την αριθμολογία έως την υμνογραφία και τη στρατιωτική τέχνη, και το ενδιαφέρον του για τις τελετές, υπήρξαν οι παράγοντες που επέφεραν και αυτόν τον τελετουργικό νεωτερισμό.

Από τη συνοπτική παρουσίαση των δύο όψεων της βυζαντινής διπλωματίας που επιχειρήσα στη σημερινή ομιλία –με επιλεκτική χρήση παραδειγμάτων– θα ήθελα να κάνω τις παρακάτω επισημάνσεις: Η χριστιανική πολιτική ιδεολογία και η παγιωμένη αντίληψη για την «ελέω Θεού» παγκόσμια επικυριαρχία του αυτοκράτορα αποτέλεσαν την πυξίδα της εξωτερικής πολιτικής του βυζαντινού κράτους. Η διπλωματία, που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διαχείριση των εξωτερικών του σχέσεων, ασκείτο κατά κύριο λόγο στο κέντρο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, στη βυζαντινή Πρωτεύουσα. Οι Βυζαντινοί διέθεταν ένα καλά

επεξεργασμένο τυπικό για κάθε δυνατή περίπτωση, του οποίου και το μικρότερο ακόμη στοιχείο αποτελείται από πολλά επίπεδα εννοιών και συμβόλων. Οπουδήποτε και αν ελάμβαναν χώρα οι τελετουργικές εκδηλώσεις, στους δρόμους της Κωνσταντινούπολης, στον Ιππόδρομο, στο Forum του Κωνσταντίνου, στις αίθουσες του μεγάλου παλατιού ή στη Μεγάλη Εκκλησία, οι Βυζαντινοί επεδίωκαν μέσω αυτών, πάντοτε, τον ίδιο τελικό σκοπό: να ευχαριστήσουν, να εντυπωσιάσουν, να καταπλήξουν ή ακόμη και να τρομοκρατήσουν τους ξένους επισκέπτες αλλά και τους κατοίκους της ίδιας της βυζαντινής Πρωτεύουσας. Κάθε μορφή τελετής περιέκλειε και μία θρησκευτική διάσταση ώστε να μεταδώσει στον κάθε χριστιανό, ειδωλολάτρη ή άπιστο το μήνυμα της αιώνιας δόξας και της λάμπης της Αυτοκρατορίας της Νέας Ρώμης. Ο επισκέπτης δεχόταν αυτό το μήνυμα, είτε παρακολουθώντας απλώς είτε συμμετέχοντας ο ίδιος σε τελετές, οι οποίες συνήθως περιβάλλονταν από ένα υπέροχο και μεθυστικό μείγμα επευφημιών, προσευχών, φωτός, μουσικής, πολύχρωμων κοστουμιών, συμβολικών χειρονομιών και πλούσιας διακόσμησης. Πρέπει, ωστόσο, να διευκρινίσω στο σημείο αυτό ότι η ίδια ιδέα ή το ίδιο μήνυμα, σε άλλες περιπτώσεις, τις οποίες δεν εξετάζω στην παρούσα ομιλία, προωθείτο και μέσω της δημόσιας ταπείνωσης. Η κολακεία, δηλαδή, και η ταπείνωση, όπως και αν εκδηλώνονταν, φανερά ή κρυφά, μερικές φορές συνυπήρχαν στο περιεχόμενο και τη γλώσσα των βυζαντινών τελετών. Οι λειτουργοί της βυζαντινής διπλωματίας προσάρμοζαν τις ευφάνταστες πρακτικές τους στις ιδιομορφίες της κάθε περίπτωσης, με τη βεβαιότητα ενός θετικού αποτελέσματος.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Althoff G., *Die Macht der Rituale. Symbolik und Herrschaft im Mittelalter*, Darmstadt, Γερμανία, 2003.

Bréhier L., *Les Institutions de l' Empire byzantin*, Παρίσι 1949 (αυτ. 1970).

Bury J. B., «The Great Palace», *Byzantinische Zeitschrift* 21 (1912), σσ. 210-225.

Canard M., «Le cérémonial fâtimite et le cérémonial byzantin. Essai de comparaison», *Byzantion* 21 (1951), σσ. 355-420).

Diehl Ch., *Justinien et la Civilisation byzantine*, Παρίσι 1901.

Die Christianisierung des Kaukasus, Referate des Internationalen Symposions (Wien, 9-12 Dezember 1999), έκδ. W. Seibt, Βιέννη 2002.

Engelhardt I., *Mission und Politik in Byzanz. Ein Beitrag zur Strukturanalyse Byzantinischer Mission zur Zeit Justins und Justinians* [Miscellanea Byzantina Monacensia 19], Μόναχο 1974.

Gräf E., «Religiöse und rechtliche Vorstellungen über Kriegsgefangene in Islam und Christentum», *Die Welt des Islams* 8 (1963), σσ. 89-139.

Khoury al Odetallah R. A., *Άραβες και Βυζαντινοί: Το πρόβλημα των αιχμαλώτων πολέμου*, Θεσσαλονίκη 1983.

Lemerle P., *Le premier Humanisme byzantin*, Παρίσι 1971 [= *Ο πρώτος βυζαντινός Ουμανισμός*, β' έκδοση, Αθήνα 1985, μτφ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου].

Λέτσιος Δ., *Βυζάντιο και Ερυθρά Θάλασσα. Σχέσεις με τη Νουβία, Αιθιοπία και Νότια Αραβία ως την Αραβική κατάκτηση*, Αθήνα 1988.

Obolensky D., *The Byzantine Commonwealth*, Λονδίνο 1971.

Oikonomidès N., *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Παρίσι 1972.

Πατούρα Σοφία, «Η διάδοση του χριστιανισμού στα πλαίσια της εξωτερικής πολιτικής του Βυζαντινού Κράτους (4ος-5ος αι.)», *Σύμμεικτα* 7 (1987), σσ. 215-236.

Της ίδιας, «Το Βυζάντιο και ο εκχριστιανισμός των λαών του Καυκάσου και της Κριμαίας (6ος αι.)», *Σύμμεικτα* 8 (1989), σσ. 405-434.

Της ίδιας, *Οι αιχμάλωτοι ως παράγοντες επικοινωνίας και πληροφόρησης (4ος-10ος αι.)*, Αθήνα 1994.

Πολάκη Π., «Η Ελληνική Εκκλησία και ο κόσμος των βαρβάρων», *Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Θεσσαλονίκης* (1953), σσ. 455-537.

Shepard J., «Information, Disinformation and Delay in Byzantine Diplomacy», *Byzantinische Forschungen* 10 (1985), σσ. 233-293.

Toynebee A., *Constantine Porphyrogenitus and his World*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη-Τορόντο 1973.

Vasiliev A. A., «Harun-ibn Yahya and his description of Constantinople», *Seminarium Kondakovianum* 5 (1932), σσ. 149-153.

Του ίδιου, *Byzance et les Arabes*, τ. II, Deuxième Partie, [extraits des sources arabes, μτφ. M. Canard], Βρυξέλλες 1950.

Vogt A., *Constantine Porphyrogénète, Le livre des Cérémonies, Commentaire*, τ. I, Παρίσι 1935.

Η βενετική διπλωματία: στόχοι και προτεραιότητες

Ν. Γ. Μοσχονάς

Διευθυντής Ερευνών
στο Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών/ΕΙΕ

Στη λιμνοθάλασσα που σχηματίζουν οι εκβολές σειράς ποταμών, στον μυχό της Αδριατικής, εκεί όπου το 302 π.Χ. φτάνοντας με κάποια πλοία ο βασιλιάς της Σπάρτης Κλεώνυμος συνάντησε τη σθεναρή αντίσταση των γηγενών πληθυσμών, αναδύθηκε τον 6ο μ.Χ. αιώνα η Βενετία. Σ' αυτό ρευστό και μεταβαλλόμενο περιβάλλον των τεναγών δεν υπήρχαν ως τότε παρά ασήμαντοι και ολιγάνθρωποι οικισμοί ψαράδων και συλλεκτών αλατιού που εμπορεύονταν με τα κέντρα της ενδοχώρας. Οι κατοικίες τους έμοιαζαν με κλουβιά «για θαλασσοπούλια», όπως τις χαρακτήρισε ο Κασσιόδωρος, υπουργός του Γότθου βασιλιά Θεοδωρίκου, στην επιστολή που έγραψε προς τους κοινotάρχες εκείνων των οικισμών, τους *tribunos maritimorum*. Ο ίδιος αναφέρεται στην ενασχόληση των κατοίκων με το διαμετακομιστικό εμπόριο λέγοντας ότι με τα μικρά τους σκάφη ανέπλεαν τα ποτάμια μεταφέροντας εμπορεύματα από τη Ραβέννα μέχρι την Ιστρία. Αυτή η κατάσταση που δεν είχε ουσιαστικά επηρεαστεί από τις βαρβαρικές επιδρομές του 5ου αιώνα εξακολούθησε να υφίσταται τόσο μετά την υπαγωγή της περιοχής στο οστρογοθικό

βασίλειο της Ραβέννας όσο και μετά την ανάκτηση της Ιταλίας από τις δυνάμεις του Ιουστινιανού στα μέσα του βου αιώνα.

Ωστόσο, στα τέλη αυτού του αιώνα επήλθε μια σημαντική δημογραφική μεταβολή. Σύμφωνα με την αποδεκτή σήμερα ιστορική άποψη, η απειλή από την εισβολή και την εγκατάσταση των Λογγοβάρδων στη βόρεια Ιταλία, που εδραιώθηκε με την ίδρυση του λογγοβαρδικού βασιλείου στην κοιλάδα του Πάδου, ανάγκασε τους πληθυσμούς της ενδοχώρας να αναζητήσουν καταφύγιο στον οικείο γι' αυτούς αλλά δυσπρόσιτο για τους εισβολείς χώρο των τεναγών. Στα αμμόδη μικρονήσια οι Βενετοί δημιούργησαν, όπως είχε συμβεί και στο παρελθόν, τους πασσαλόπηκτους οικισμούς τους. Όπως ήταν φυσικό, η δραστηριότητα των ανθρώπων αυτών ήταν στενά δεμένη με το υγρό στοιχείο. Η αλιεία αλλά κυρίως η παραγωγή και η διάθεση του αλατιού υπήρξαν καίριες δραστηριότητες που αποτέλεσαν τη βάση της οικονομικής ανάπτυξης των κατοίκων των τεναγών. Όπου οι συνθήκες το επέτρεπαν, υπήρχε περιορισμένη ενασχόληση με την αμπελουργία και την καλλιέργεια οπωροκηπευτικών και καρποφόρων δέντρων. Το εμπόριο του αλατιού, που οι Βενετοί το διοχέτευαν στο εσωτερικό της ευρωπαϊκής ηπείρου αναπλέοντας τα ποτάμια με τα μικρά σκάφη τους, εξασφάλιζε τον εφοδιασμό της Βενετίας με την εισαγωγή των απαραίτητων ειδών διατροφής και προϊόντων μεταποίησης.

Το φαινόμενο της μετεγκατάστασης των πληθυσμών στα τενάγη παρατηρείται σε όλη την έκταση της παράλιας βενετικής ζώνης από την Πάδουα ως την Ακυληία, που αντίθετα με την κατακτημένη από τους Λογγοβάρδους ενδοχώρα παρέμεινε στη βυζαντινή κυριαρχία με άμεση εξάρτηση από το εξαρχάτο της Ραβέννας. Διοικητικό κέντρο του συγκροτήματος των νέων οικισμών υπήρξε η Ηρακλειάνα (Cittanova), όπου έδρευαν οι βυζαντινές αρχές και ο στρατιωτικός διοικητής (*magister militum*), ενώ θρησκευτικό κέντρο ήταν το Γκράντο (Grado), όπου εγκαταστάθηκε ο αρχιεπίσκοπος της Ακυληίας. Οι *tribuni maritimum* εξακολουθούσαν να έχουν διοικητική και δικαστική δικαιοδοσία. Από τον 8ο αιώνα οι δεσμοί με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία γίνονται χαλαροί –σ' αυτό συνετέλεσαν οι επιθέσεις των Λογγοβάρδων, η αδυναμία του εξαρχάτου και η εικονομαχική κρίση– και εμφανίζεται ο θεσμός του δούκα / δόγη (λατινι-

κά *dux*, βενετικά *doge*), που ωστόσο αρχικά ενεργεί ως φορέας της βυζαντινής εξουσίας. Ως πρώτος δούκας αναφέρεται ο Παυλίκιος (Paulicius), που ορισμένοι τον ταυτίζουν με τον έξαρχο της Ραβέννας Παύλο.

Η σύγκρουση Βυζαντινών και Φράγκων στις αρχές του 9ου αιώνα ανέδειξε την περιοχή ως μεθόρια ζώνη ανάμεσα στις δύο αυτοκρατορίες. Οι Βενετοί, παρά την ευνοϊκή προς τους Φράγκους στάση του δόγη Obelerio και ορισμένων κατοίκων, με την υποστήριξη του βυζαντινού στόλου, απέκρουσαν δύο φορές (803 και 810) τις φραγκικές επιθέσεις ανατρέποντας τα σχέδια του Καρλομάγνου να προσαρτήσει την περιοχή. Με τη λήξη αυτής της κρίσης συντελέστηκε μια ουσιαστική μεταβολή. Η μεταφορά του διοικητικού κέντρου στα νησιά του Ριάλτο (Rialto). Εκεί, εγκαθίσταται η διοίκηση του δόγη Agnello Particiaco, ενώ σ' ένα από τα νησιά, το Ολιβόλο (Olivolo), εγκαθίσταται η έδρα του Βενετού επισκόπου στην εκκλησιά του Αγίου Πέτρου. Στο γειτονικό Τορτσέλλο (Torcello) αναπτύσσεται το εμπορικό κέντρο της Βενετίας.

Μέχρι τότε η βενετική ζώνη παραμένει, πολιτικά και ιδεολογικά, στενά εξαρτημένη από το Βυζάντιο. Προστάτης της Βενετίας είναι ο βυζαντινός άγιος Θεόδωρος. Αλλά το έτος 828 δύο Βενετοί έμποροι μετέφεραν, σύμφωνα με την παράδοση, από την Αλεξάνδρεια στη Βενετία το λείψανο του Ευαγγελιστή Μάρκου, που θα αναγνωριστεί ως προστάτης άγιος και ιερό σύμβολο της πόλης των τεναγών. Στο εξής, έμβλημα της Βενετίας θα καταστεί το φτερωτό λιοντάρι του Ευαγγελιστή, που θα αποτυπωθεί και στη σημαία της μετέπειτα Γαληνοτάτης Βενετικής Πολιτείας. Έτσι, η Βενετία θα αποκτήσει ιδεολογική αυτονομία απέναντι στο Βυζάντιο χωρίς να αποδευμευτεί ακόμη από τη σφαίρα της πολιτικής και κυρίως της πολιτισμικής επιρροής του.

Στα χρόνια που ακολούθησαν, παρά τις κατά καιρούς ερωτοτροπίες της βενετικής πολιτικής με τη Δύση, η Βενετία εξακολουθεί να προσβλέπει προς το Βυζάντιο ως επικυρίαρχη και προστάτιδα δύναμη. Από τον 10ο αιώνα, η οικονομική ανάπτυξη και η θεμελίωση της πολιτικής της αυτονομίας επέτρεψαν στη Βενετία να επιδιώξει την αναβάθμιση των δεσμών με το Βυζάντιο. Στις συχνές πρεσβείες που αποστέλλουν οι Βενετοί δούκες στην Κωνσταντινούπολη μετέχουν οι γιοί τους και στους ίδιους απονέμονται οι βυζαντινοί τίτλοι του *υπάτου*

και του πρωτοσεβάστου. Εκπρόσωποι της βενετικής άρχουσας τάξης μεταβαίνουν στην Κωνσταντινούπολη, ενώ βυζαντινές ηγεμονίδες παντρεύονται Βενετούς πατρικούς και μεταφέρουν στη Βενετία, όχι χωρίς σκάνδαλο των απλοϊκών γηγενών, τον αέρα των εκλεπτυσμένων τρόπων της βασιλεύουσας. Σύντομα η Βενετία θα επιδιώξει την αναβάθμιση του ασικού της περιβάλλοντος με πρότυπο την Κωνσταντινούπολη και σ' αυτόν τον τομέα θα είναι ουσιαστική η συμβολή Ελλήνων τεκτόνων, τεχνιτών και καλλιτεχνών που θα μετακληθούν ειδικά γι' αυτό τον σκοπό από το Βυζάντιο. Έργο δικό τους υπήρξε η ανέγερση και η εσωτερική διακόσμηση του ναού του Αγίου Μάρκου, ενώ τα διάσπαρτα στην πόλη βυζαντινά κατάλοιπα τεκμηριώνουν τους αρχαίους δεσμούς της Βενετίας με το Βυζάντιο αλλά και την εκεί παρουσία και δραστηριότητα τεχνιτών από την ελληνική Ανατολή.

Τον 9ο και τον 10ο αιώνα, η Βενετία επιδιώκει την οικονομική της ανάπτυξη με την επέκταση των εμπορικών της δραστηριοτήτων στην Αδριατική, που αποτελεί ζωτικό χώρο για τη βενετική οικονομία. Ωστόσο, τα βενετικά συμφέροντα στην Αδριατική απειλούνται από τα σλαβικά φύλα που έχουν εγκατασταθεί στην Ιστρία, στην Κροατία και στην Ερζεγοβίνη, στις εκβολές του ποταμού Ναρέντα, ενώ στην είσοδο της Αδριατικής υπάρχει η απειλή των Αράβων που κατέχουν τη Σικελία και τη Νότια Ιταλία. Με την υποστήριξη των Βυζαντινών οι Βενετοί αντιμετώπιζουν τους Σλάβους και παρέχουν στους Βυζαντινούς την υποστήριξη του στόλου τους στις κοινές επιχειρήσεις κατά των Αράβων στη Σικελία το 829 και στον Τάραντα το 870. Στα τέλη του αιώνα θα εμφανιστεί στην Αδριατική ο ουγγρικός παράγοντας που θα αποτελέσει νέα απειλή για τους Βενετούς.

Την εποχή της ηγεμονίας του δόγη Πέτρου Β' Orseolo (991-1008) η βενετική διπλωματία δραστηριοποιείται σε δύο κύριους τομείς. Τη στενή συνεργασία με το Βυζάντιο και τη δημιουργία καλών σχέσεων με την Γερμανική αυτοκρατορία. Βασικός στόχος παραμένει η ελεύθερη εμπορική δραστηριότητα των Βενετών στην Αδριατική και η επέκταση του βενετικού εμπορίου στην Ανατολή. Η Βενετία παραμένει τυπικά εξαρτημένη από το Βυζάντιο αλλά ο ήδη χαλαρός αυτός δεσμός αποδυναμώνεται περισσότερο από τα τέλη του 9ου

αιώνα. Η βενετική ναυτική υποστήριξη προς τους Βυζαντινούς κατά των Αράβων υπήρξε η αφετηρία για τη διαμόρφωση νέων σχέσεων με την αυτοκρατορία. Με το χρυσόβουλλο του έτους 992 ο αυτοκράτορας Βασίλειος Β΄ παραχώρησε για πρώτη φορά σημαντικά εμπορικά προνόμια προς τους Βενετούς με αντάλλαγμα την υποχρέωση των Βενετών να διαπεριαιώνουν με τα πλοία τους τα βυζαντινά στρατεύματα από την Ήπειρο στην Ιταλία. Η συμφωνία του 992 υπήρξε η απαρχή σειράς παραχωρήσεων από την αυτοκρατορία προς τους Βενετούς με οδυνηρές συνέπειες για τη βυζαντινή οικονομία και τελικά για την ίδια την αυτοκρατορία. Είναι χαρακτηριστικό, ότι στο χρυσόβουλλο οι Βενετοί αποκαλούνται «δούλοι» του αυτοκράτορα, αλλά στην πραγματικότητα έχει από καιρό συντελεστεί ο απογαλακτισμός της Βενετίας και ο δόγης έχει επιτύχει την αναγνώριση της αναγκαιότητας της συμμαχίας και συνεργασίας των Βενετών από την αυτοκρατορία, ενώ παράλληλα έχει εξασφαλίσει την προώθηση των βενετικών οικονομικών συμφερόντων μέσα στη βυζαντινή επικράτεια και κατά συνέπεια στην ανατολική Μεσόγειο.

Από την άλλη μεριά η Βενετία έπρεπε να κρατήσει τις ισορροπίες και απέναντι στη Δύση. Το εμπόριο με την ενδοχώρα απαιτούσε την ανάπτυξη καλών σχέσεων με τη Γερμανική αυτοκρατορία. Πραγματικά, το ίδιο έτος 992 ο αυτοκράτορας Όθων Γ΄ παρέιχε την προστασία του προς τους Βενετούς εμπόρους κατά των αυθαιρεσιών τοπικών δυναστών και το 996 ανανέωσε τις απαλλαγές των Βενετών από δασμούς. Παρ' όλα αυτά, ο Πέτρος Ορσέολο απέφυγε να συνάψει μια τυπική συμμαχία με τον Γερμανό αυτοκράτορα που επισκέφτηκε προσωπικά τη Βενετία. Είναι προφανές, ότι ο δόγης έκρινε προτιμότερη τη διατήρηση της συμμαχίας με το Βυζάντιο, όπου τα βενετικά συμφέροντα ήταν ευρύτερα, από τη σύναψη μιας νέας συμμαχίας με τη δυτική αυτοκρατορία που θα έθετε σε δοκιμασία ή θα σήμαινε την αναίρεση των σχέσεων με την Ανατολή.

Από όσα ειπώθηκαν, είναι δυνατό να αντιληφθούμε, ότι ιστορικοί λόγοι επηρέασαν τη διαμόρφωση των κύριων στόχων της εξωτερικής πολιτικής της Βενετίας, που για αιώνες θα παραμείνουν σταθεροί και θα εξυπηρετηθούν από σύντομη και σκληρή διπλωματική δράση. Οι στόχοι αυτοί ήταν η κυριαρχία στην Αδριατική που θα αποβεί, όπως χαρακτηριστικά αποκλήθηκε, «Κόλπος

της Βενετίας», η διαμόρφωση αποικιακού συγκροτήματος κήσεων στην Ανατολική Μεσόγειο και η επέκταση στην παλική ενδοχώρα. Οι διεθνείς συγκυρίες διευκόλυναν την πραγματοποίηση των στόχων αυτών που συμπλέκονταν στο ευρύτερο πρόγραμμα της οικονομικής ηγεμονίας των Βενετών στη Μεσόγειο. Οι στόχοι και οι προτεραιότητες της βενετικής διπλωματίας μέχρι και την εποχή της ακμής της Γαλνότηατης Πολιείας του Αγίου Μάρκου θα εκτεθούν στα επόμενα.

Η χαλάρωση της βυζαντινής κυριαρχίας στη Δαλματία επέτρεψε στους Βενετούς να επέμβουν στην περιοχή απαλλάσσοντας τη Ζάρα από την πίεση των Κροατών και αποσπώντας την αναγνώριση της βενετικής προστασίας από τους κατοίκους των νησιών Βέλια (Veglia) και Άρμπε (Arbe). Ο δόγης στην επιχείρησή του αυτή ενεργούσε ως εκπρόσωπος του βυζαντινού αυτοκράτορα σε μια περιοχή που ανήκε συμβατικά στην αυτοκρατορία. Αυτό ακριβώς εξέφραζε και ο τίτλος του «δούκα της Δαλματίας» που προσέλαβε ο Βενετός δόγης. Μολοντί η σχέση της Βενετίας με τις δαλματικές πόλεις ήταν σχέση φιλίας και όχι κατάκτηση, η επιχείρηση του Πέτρου Ορσέολο θεμελίωσε τη βενετική κυριαρχία στη Δαλματία και στην Αδριατική γενικότερα. Η Βενετία θα εκμεταλλευτεί την αυξανόμενη αδυναμία του Βυζαντίου να υπερασπιστεί τα δυτικά του σύνορα και παρέχοντας τις ναυτικές της δυνάμεις θα εξασφαλίσει από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες σειρά προνομίων που θα καταστήσουν τη βενετική οικονομία κυρίαρχη στην αυτοκρατορία.

Η νορμανδική απειλή το 1081 έστρεψε τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό να ζητήσει την υποστήριξη των Βενετών που είχαν κάθε συμφέρον να συντριβεί ο κοινός εχθρός που απειλούσε και τα βενετικά συμφέροντα. Το επόμενο έτος ο Αλέξιος με χρυσόβουλλο λόγο απένειμε στον δόγη τον τίτλο του πρωτοσεβάστου, παραχωρούσε στους Βενετούς ελευθερία κίνησης στα εδάφη της αυτοκρατορίας, απαλλαγές από δασμούς και λιμενικές εγκαταστάσεις στον Κεράτιο. Και αυτή τη φορά οι Βενετοί προσδιορίζονται ως «δούλοι» του βυζαντινού αυτοκράτορα, στοιχείο που δηλώνει κατηγορηματικά την εμμονή της βυζαντινής διπλωματίας στην ιστορική σχέση Βυζαντίου και Βενετίας, σχέση κυριάρχου

και υπηκόου. Δεν πρέπει, βέβαια, να παραβλεφθεί το γεγονός, ότι ο Αλέξιος με ανάλογο τρόπο είδε και τους σταυροφόρους που χαρακτηρίζονται ως «δούλοι» και «ομόται» του βυζαντινού αυτοκράτορα. Ωστόσο, τα μέτρα αυτά, που ευνοούσαν το βενετικό εμπόριο περισσότερο και από το βυζαντινό, διευκόλυναν τη διείσδυση και εδραίωση της βενετικής οικονομίας στην Ανατολή υποσκάπτοντας τα θεμέλια της αυτοκρατορίας.

Ένας από τους μόνιμους στόχους της βενετικής εξωτερικής πολιτικής, η οικονομική κυριαρχία στην ανατολική Μεσόγειο, πραγματοποιούνταν με τις καλύτερες συνθήκες. Και, όπως έδειξαν τα πράγματα, οι Βενετοί όχι μόνο δεν ήταν διατεθειμένοι να υποχωρήσουν στις διεκδικήσεις τους αλλά θα χρησιμοποιούσαν ακόμη και την απειλή των όπλων για τη διατήρηση των κεκτημένων. Πραγματικά, όταν ο Ιωάννης Β΄ Κομνηνός θέλησε να περιορίσει τα προνόμια των Βενετών, παράλια και νησιά της αυτοκρατορίας (δαλματικές ακτές, Κέρκυρα, Κεφαλονιά, Μεθώνη, Χίος, Ρόδος) δέχτηκαν επιθέσεις και λεηλασίες από τις βενετικές ναυτικές δυνάμεις. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, ο αυτοκράτορας αναγκάστηκε το 1126 να ανανεώσει τα προνόμια που είχε παραχωρήσει ο Αλέξιος. Αλλά και οι οικουμενικές βλέψεις του Μανουήλ Κομνηνού απειλούσαν τα συμφέροντα της Βενετίας που είχε πλέον απεκδυθεί τον ρόλο του υποτελή και του υποστηρικτή της βυζαντινής πολιτικής. Ο Μανουήλ στράφηκε προς τη Γένουα, την Πίζα και την Αγκώνα παραχωρώντας προνόμια στους ανταγωνιστές των Βενετών. Ας σημειωθεί, ότι τα προνόμια των Λατίνων, είχαν δημιουργήσει έντονη λαϊκή δυσαρέσκεια και αντιδράσεις εναντίον τους. Στην πραγματικότητα ούτε ο Μανουήλ ούτε οι Βενετοί ήθελαν τη διακοπή των σχέσεων και για κάμποσα χρόνια αλληπάλληλες πρεσβείες διαπραγματεύονταν το ζήτημα χωρίς αποτέλεσμα. Το 1170, σύμφωνα με τον Βενετό χρονικογράφο Zancaruolo, ο αυτοκράτορας ζήτησε από τους Βενετούς να είναι υποτελείς υποσχόμενος εύνοια και πλούτη. Ο δόγης απέρριψε την αυτοκρατορική πρόταση λέγοντας: «Θέλουμε να υπηρετούμε τον αυτοκράτορα αλλά δεν θα του δώσουμε κανένα όρκο (υποτελείας) γιατί προτιμούμε την ελευθερία μας από όλο το χρυσάφι του κόσμου». Τον Μάρτιο του 1171 ο Μανουήλ διέταξε τη σύλληψη όλων των Βενετών που διέμεναν στην αυτοκρατορία, δήμευσε τα εμπο-

ρεύματά τους και τους απαγόρευσε οποιαδήποτε εμπορική δραστηριότητα. Σε αντίποινα, οι Βενετοί επέδραμαν κατά των δαλματικών ακτών, της Εύβοιας, της Χίου, της Λέσβου και της Λήμνου. Έπετα από πολλές πρεσβείες και διαπραγματεύσεις οι σχέσεις αποκαταστάθηκαν με την απελευθέρωση των φυλακισμένων Βενετών, την απόδοση των περιουσιών τους και την αναγνώριση των παλαιών προνομίων.

Νέοι διωγμοί, βαιοπραγίες και σφαγές ξέσπασαν κατά των Λατίνων στην Κωνσταντινούπολη το 1182 επί Ανδρονίκου Α΄. Αλλά φαίνεται ότι οι διωγμοί αυτοί έπληξαν κυρίως τους Γενουάτες και τους Πιζάνους, αφού οι Βενετοί δεν είχαν δραστηριοποιηθεί ιδιαίτερα μετά τα μέτρα του Μανουήλ. Γι' αυτό και τα βενετικά χρονικά σιωπούν στο θέμα αυτό. Οι διάδοχοι αυτοκράτορες της δυναστείας των Αγγέλων αποκατέστησαν τις σχέσεις με τους Λατίνους. Τα χρυσόβουλλα του Ισαακίου Β΄ Αγγέλου, του 1187 και του 1189, επικύρωναν τα παλαιά προνόμια των Βενετών με αντάλλαγμα την υποχρέωση της Βενετίας να μη συνάψει συμμαχίες κατά του Βυζαντίου αλλά να παρέχει με τακτούς όρους ναυτικές δυνάμεις στο Βυζάντιο κρατώντας επιφυλάξεις προκειμένου για επιχειρήσεις που θα στρέφονταν κατά του αυτοκράτορα της Γερμανίας και του βασιλιά της Σικελίας (που βέβαια αποτελούσαν τους κύριους αντιπάλους του Βυζαντίου στη Δύση). Οι συνθήκες αυτές ανανεώθηκαν έπειτα από τριών χρόνων νέες διαπραγματεύσεις των Βενετών με τον Αλέξιο Γ΄ με το χρυσόβουλλο του 1198, όπου κατονομάζονται οι περιοχές της αυτοκρατορίας στις οποίες οι Βενετοί είχαν δικαίωμα να εμπορεύονται ελεύθερα. Με τη συνθήκη του 1187, που υπήρξε μέγα επίτευγμα της βενετικής διπλωματίας, η Βενετία συνεχίζει τη δυναμική πολιτική συμμαχίας απέναντι στο Βυζάντιο αλλά ταυτόχρονα δεν διστάζει να προβάλλει το ενδιαφέρον της προς τη Δύση κρατώντας αποστάσεις στην ενδεχόμενη σύγκρουση των Βυζαντινών με τον Γερμανό αυτοκράτορα ή τον βασιλιά της Σικελίας. Η Βενετία αποβαίνει σύμμαχος υπό όρους που κρίνονται με βάση αποκλειστικά το συμφέρον της.

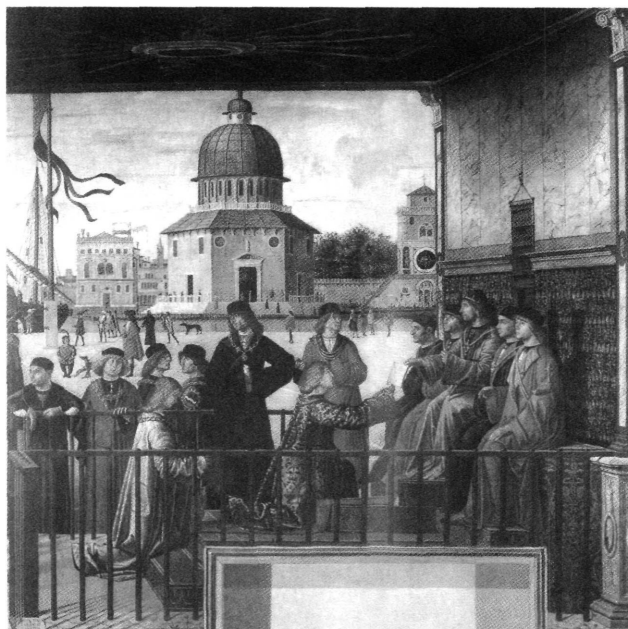
Καίριο ζήτημα για τη βενετική πολιτική ήταν η εξασφάλιση του ελέγχου της Αδριατικής και για τον σκοπό αυτό ήταν απαραίτητη η βενετική κυριαρχία στη Δαλματία. Οι ομοσπονδιακοί δεσμοί που είχαν θεμελιωθεί με την πολιτική του

Πέτρου Ορσέολο δεν αποτελούσαν ισχυρό έρεισμα για τους Βενετούς, αφού οι γηγενείς έδειχναν αυτονομιστική διάθεση. Η επικείρση των Βενετών κατά της Ζάρας (1062) που παρουσίαζε εντονότερα τα συμπτώματα αυτονομίας δεν είχε σπουδαία αποτελέσματα. Την ίδια εποχή εμφανίζονται επικίνδυνοι αντίπαλοι στην Αδριατική οι Νορμανδοί. Έτσι εξηγείται σαφέστερα η συνεργασία των Βενετών με το Βυζάντιο κατά του κοινού εχθρού. Τον επόμενο αιώνα τα πράγματα στη Δαλματία θα γίνουν περιπλοκότερα. Οι δαλματικές πόλεις με την υποστήριξη των Ούγγρων και των Βυζαντινών, που δημιούργησαν έρεισμα στην Αγκώνα, επιδιώκουν την ανεξαρτησία τους με πρωταγωνίστρια τη Ζάρα (1170). Οι Βενετοί κατέπνιξαν την εξέγερση αλλά δεν μπόρεσαν να αντιδράσουν στην εγκατάσταση των Βυζαντινών στην Αγκώνα. Μετά το 1177 η Βενετία αναγνωρίζεται κυρίαρχη στην Αδριατική, τόσο από την πλευρά της Πίζας και της Αγκώνας όσο και από την πλευρά του Γουλιέλμου, Νορμανδού βασιλιά της Σικελίας, που διεκδικούσε επίσης τον έλεγχο της Αδριατικής. Ωστόσο, η στρατιωτική συνεργασία Ούγγρων και Σέρβων είχε ως αποτέλεσμα την κατάληψη της Δαλματίας από τους δύο συμμάχους και το γεγονός αυτό διευκόλυνε την εξέγερση της Ραγούσας και της Ζάρας που ζήτησαν την υποστήριξη των Αγκωνιτών και των Νορμανδών (1196), καθώς και της Πόλας (Pola) στην Ιστρία.

Στα πράγματα της παλικής χερσονήσου η Βενετία παρέμεινε αμέτοχη. Οι Βενετοί δεν αναμείχθηκαν καθόλου στη σύγκρουση ανάμεσα στον πάπα Γρηγόριο Ζ΄ και στον Γερμανό αυτοκράτορα Ερρίκο Δ΄, μια σύγκρουση που συγκλόνισε την Ιταλία. Και μολονότι ο πάπας εξέφρασε την πικρία του για την ουδετερότητα των Βενετών, εκείνοι δεν έδωσαν ιδιαίτερη σημασία. Εκείνο που επιδίωκε η βενετική διπλωματία ήταν η ελευθερία των εμπορικών δρόμων προς τη Λομβαρδία και προς τις γερμανικές χώρες, πράγμα που είχαν εξασφαλίσει επίσημα από τον αυτοκράτορα το 1095. Η γνωστή βενετική ρήση *semper prima Venetiarum et populi christiani* («είμαστε πρώτα Βενετοί κι έπειτα χριστιανοί») εκφράζει απόλυτα την πολιτική νοοτροπία των Βενετών. Τα πάντα διαθλώνται μέσα από το πρίσμα της σκοπιμότητας.

Απέναντι στις κοσμοκρατορικές διαθέσεις του Γερμανού αυτοκράτορα Φρειδερίκου Α΄ Βαρβαρόσσα (1152-1190) η Βενετία αντέταξε συνετή πολιτική.

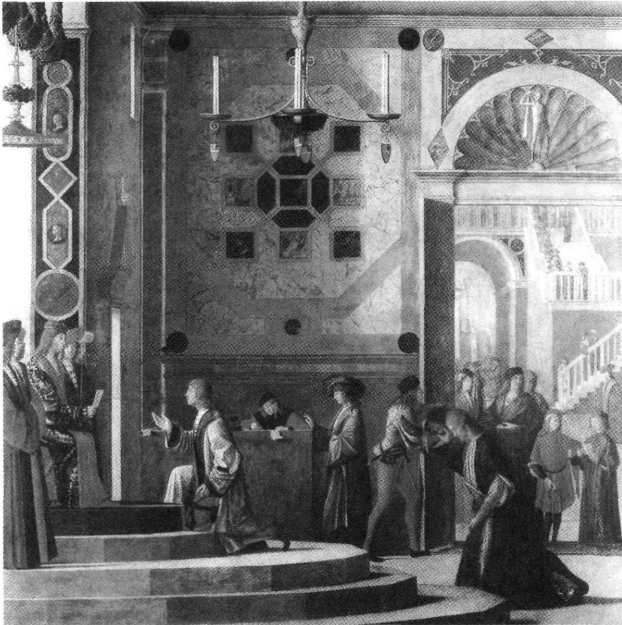
Αφήνοντας την τακτική της ουδετερότητας αναγνώρισε τον πάπα Αλέξανδρο Γ΄ αντί του αντίπαπα Οκταβιανού, έδωσε άσυλο στον κλήρο και υποστήριξε τις θέσεις της Εκκλησίας στο πνευματικό πεδίο, αλλά όχι και στο πολιτικό. Αυτή η τακτική κόστισε στη Βενετία τις επιθέσεις των πόλεων της ενδοχώρας κατά των βενετικών εδαφών και την απειλή ενός καταστροφικού για την οικονομία της εμπορικού αποκλεισμού. Η Βενετία δεν αναμείχθηκε στις πολεμικές επιχειρήσεις κατά του αυτοκράτορα αλλά περιορίστηκε να υποστηρίξει τις λομβαρδικές πόλεις, διατηρώντας κάποιες σχέσεις με τον Βαρβαρόσσα. Υποστήριξε μάλιστα τα στρατεύματά του κατά την πολιορκία της Αγκώνας πλήττοντας έτσι και το βυζαντινό έρεισμα στην Ιταλία. Η τακτική αυτή επέτρεψε στη Βενετία να συμβάλει διπλωματικά στην προσέγγιση των δύο αντιπάλων, του πάπα και του Γερμανού αυτοκράτορα, μετά την ήττα των στρατευμάτων του τελευταίου στο Λενιάνο (Legnano) το 1176 και να επιτύχει την συμφιλίωσή τους. Τον επόμενο χρόνο (24 Ιουλίου 1177) ο Φρειδερίκος εισέρχεται στον ναό του Αγίου Μάρκου στη Βενετία, γονυπετεί μπροστά στον πάπα, δέχεται την παπική ευλογία και ορκίζε-

*Vittore Carpaccio,
Άφιξη πρεσβευτών σε
βασιλική αυλή. Από τον
κύκλο «Ο θρύλος της
Αγίας Ούρσουλας»,
1490-1495, Βενετία,
Gallerie dell' Accademia.*

ται να είναι πιστό τέκνο της Εκκλησίας. Έτσι, στη Βενετία και χάρη στη βενετική διπλωματία, τερματίστηκε η μακροχρόνια κρίση που είχε συγκλονίσει τη μεσαιωνική Ιταλία και την Ευρώπη. Ο πάπας σε αντάλλαγμα ρύθμισε τη διαμάχη των «πατριαρχών» Ακυλντίας και Γκράντο και έδωσε στον δόγη το δικαίωμα να προβαίνει στην περίφημη τελετή του γάμου του με τη θάλασσα (sposalizio del mare).

Από τον 13ο και μέχρι τα μέσα του 15ου αιώνα οι Βενετοί αποδύονται σε συνεχή ένοπλο αγώνα για την εξουδετέρωση των επικίνδυνων αντιπάλων τους στην ευρύτερη περιοχή της βόρειας Αδριατικής. Οι στρατιωτικές επιτυχίες εναντίον των δυναστικών οίκων γειτονικών παλικών πόλεων –ιδιαίτερα των Καρράρα της Πάδουας, των Σκαλιτζέρι της Βερόνας και αργότερα των Βισκόντι του Μιλάνου– που απειλούσαν τη Βενετία, καθώς και η ανατροπή άλλων δυσμενών συγκυριών επέτρεψαν στη Βενετία να επιβάλει την ισχύ της και να επεκτείνει την κυριαρχία της στην παλική ενδοχώρα, να καταλάβει την Ιστρία και το Φριούλι και να υποτάξει τη Δαλματία. Παράλληλα, ο τερματισμός της

*Vittore Carpaccio,
Αποστολή πρεσβευτών.
Από τον κύκλο «Ο θρύλος
της Αγίας Ούρσουλας»,
1490-1495, Βενετία,
Gallerie dell' Accademia*

μακροχρόνιας σύγκρουσης με την αντίπαλη Γένουα το 1381 (ειρήνη του Τορίνου), απάλλαξε τη Βενετία από τον επικίνδυνο και εξοντωτικό ανταγωνισμό. Τα επικίνδυνα για την ελευθερία του εμπορίου πολιτικά σχέδια των Βισκόντι, δουκών του Μιλάνου, που επιδίωκαν την ενοποίηση της Ιταλίας του Πάδου, προσέκρουσαν στη συμμαχία Βενετίας και Φλωρεντίας. Μέσα από εμπόλεμες συγκρούσεις, ανακατατάξεις δυνάμεων, συμπήξεις νέων συμμαχιών και ανατροπές θα διαμορφωθεί νέο πολιτικό σχήμα στα ιταλικά πράγματα. Το 1450 θα αναγορευτεί δούκας του Μιλάνου ο Φραγκίσκος Sforza και θα συνάψει με τη Βενετία την ειρήνη του Λόντι (Lodi) το 1454, στην οποία θα συμμετάσχει και η Φλωρεντία. Με τη συμφωνία των τριών μεγάλων παλικών δυνάμεων θα επικρατήσει ειρήνη στη βόρεια Ιταλία. Από τη δίνη των ανατροπών η Βενετία εξερχόταν ισχυρότερη. Τα ηπειρωτικά εδάφη που κατέλαβε αποτελούσαν ζωτικό χώρο γι' αυτή και υπήρξαν ισχυρό αντιστάθμισμα για τις απώλειες που είχε υποστεί στην Ανατολή από την οθωμανική επέκταση. Ας σημειωθεί ότι οι βενετικές κτήσεις στην Ιταλία απέδιδαν στα μέσα του 15ου αιώνα διπλάσια εισοδήματα απ' ό,τι οι κτήσεις της Ανατολής (306.000 δουκάτα έναντι 180.000 το έτος 1440).

Εκείνο που ξενίζει, είναι ότι η Βενετία, μολονότι είχε τα συμφέροντά της στην Ανατολή, δεν εμπλέχθηκε ενεργά στη σταυροφορική κίνηση. Με κριτική στάση απέναντι στην κοσμική εξουσία του πάπα και στις οικουμενικές βλέψεις της Αγίας Έδρας δεν παρασύρθηκε από το σταυροφορικό κάλεσμα. Ίσως μάλιστα να έβλεπε με κάποια επιφυλακτικότητα αυτή την κίνηση που θα μπορούσε να έχει αρνητικές επιπτώσεις στις βενετικές βλέψεις. Από την άλλη μεριά, όσα οι Βενετοί είχαν εξασφαλίσει με τη διπλωματία τους από το Βυζάντιο ικανοποιούσαν τις οικονομικές τους διεκδικήσεις. Ωστόσο, η κινητοποίηση των αντιπάλων τους Γενουατών και Πιζάνων που πέτυχαν να δημιουργήσουν με τις σταυροφορίες εμπορικούς σταθμούς και αποικίες στη Συρία έπεισαν τους Βενετούς να αντιδράσουν το 1100 δυναμικά υπερασπιζόμενοι τα βυζαντινά και τα δικά τους συμφέροντα. Το αποτέλεσμα ήταν η κατάληψη της Χαίφας από τους Βενετούς. Αλλά όταν το 1118 ο Ιωάννης Κομνηνός αρνήθηκε να επικυρώ-

σει τα βενετικά προνόμια, οι Βενετοί αντέδρασαν με επιθέσεις εναντίον βυζαντινών νησιών και στη συνέχεια κυρίευσαν στην Παλαιστίνη την Ασκάλωνα (1124) και βοήθησαν τους σταυροφόρους να καταλάβουν την Τύρο (1125). Ο βασιλιάς της Ιερουσαλήμ Βαλδουίνος Β΄ παραχώρησε στους Βενετούς το ένα τρίτο της Ασκάλωνας και της Τύρου, όπου ίδρυσαν αποικίες με δικαιώματα πλήρους ετεροδικίας. Τον επόμενο χρόνο (1126) ο βυζαντινός αυτοκράτορας αναγκάστηκε να ανανεώσει τα προνόμια των Βενετών και να τους επιτρέψει να εμπορεύονται ελεύθερα στην Κύπρο και στην Κρήτη. Οι Βενετοί εμφανίζονται τώρα κύριοι του παιγνιδιού στην Ανατολική Μεσόγειο. Στα εδάφη της βυζαντινής αυτοκρατορίας έχουν ήδη δημιουργήσει εμπορικούς σταθμούς και παροικίες δραστήριες στην Κωνσταντινούπολη, στη Θεσσαλονίκη, στην Κόρινθο, στα Ιόνια νησιά, στην Κρήτη και στην Κύπρο (Πάφος). Μόνο ο Εύξεινος θα παραμείνει κλειστός για τους Βενετούς τουλάχιστο μέχρι το 1204.

Τα πράγματα θα άλλαζαν και θα εξελίσσονταν ραγδαία στις αρχές του 13ου αιώνα, όταν κηρύχθηκε η Τέταρτη Σταυροφορία. Η Βενετία θα εμπλακεί όχι ως σταυροφορική δύναμη αλλά ως ναυτικός παράγοντας που δέχεται να εξυπηρετήσει τις ανάγκες των σταυροφορικών στρατευμάτων με χρηματική αποζημίωση. Η αδυναμία καταβολής στους Βενετούς των συμφωνημένων κομίστρων και δαπανών επιμεληθείας (85.000 μάρκα) ανάγκασε τους σταυροφόρους να συμβιβαστούν με τη βενετική πρόταση να συνεκστρατεύσουν κατά της Ζάρας. Εκεί έγινε δεκτή η πρόταση του εξόριστου Αλεξίου Αγγέλου, γιου του εκθρονισμένου βυζαντινού αυτοκράτορα και δεσμώτη Ισαακίου Β΄ να κατευθυνθούν στην Κωνσταντινούπολη και να αποκαταστήσουν τη δυναστική νομιμότητα. Αυτή η μεγάλη εκτροπή της σταυροφορίας από τον αρχικό της στόχο, που κατέληξε στην άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204, άλλαξε ριζικά την πολιτική κατάσταση στην αυτοκρατορία και επέφερε τη μεγάλη τομή στην ιστορία της ελληνικής Ανατολής. Οι Βενετοί γίνονται κύριοι ρυθμιστές των πραγμάτων και θέτουν τις βάσεις του αποικιακού τους κράτους. Η Κωνσταντινούπολη αποβαίνει το βενετικό κέντρο στην Ανατολή και οι Βενετοί κατέχουν τα τρία όγδοα της πόλης μαζί με την Αγία Σοφία. Η κατάληψη των εδαφών που με βάση τη συμφωνία που είχε υπογραφεί με τους σταυροφόρους είχαν επιδικαστεί στη Βενετία δεν

πραγματοποιήθηκε δια μιάς. Οι Βενετοί κατέλαβαν αρχικά ορισμένα καίρια σημεία, όπου δημιούργησαν εμπορικούς σταθμούς και αποικίες. Με τον καιρό οι κατακτήσεις τους επεκτάθηκαν και αποτέλεσαν ένα ευρύτατο δίκτυο κτήσεις στην ανατολική Μεσόγειο. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι στην πραγματικότητα το βενετικό κράτος το αποτέλεσαν κυρίως ελληνικά εδάφη, από την Κέρκυρα έως την Κύπρο, με κάποιες μικρές προσαρτήσεις στην Αδριατική και στη βενετική ενδοχώρα. Από τώρα ο αγώνας των Βενετών τόσο στο διπλωματικό όσο και στο στρατιωτικό πεδίο θα αποβλέπει στην επέκταση και διατήρηση των κτήσεων αλλά και στην εξασφάλιση των οικονομικών συμφερόντων τους στη Μεσόγειο. Η βενετική κυριαρχία στους μεγάλους θαλάσσιους εμπορικούς δρόμους επιτρέπει στους Βενετούς να διαχειρίζονται με αποκλειστικότητα το διαμετακομιστικό εμπόριο των πολυτίμων προϊόντων της Ανατολής που προωθούνται στις αγορές της κεντρικής Ευρώπης.

Με την αποκατάσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας το 1261 από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο οι Βενετοί που ήταν εγκαταστημένοι στην Κωνσταντινούπολη μετοίκησαν στη βενετική Εύβοια. Ο αυτοκράτορας είχε ευνοήσει τους Γενουάτες και οι Βενετοί συμμάχησαν με τον Κάρολο Α΄ τον Ανδεγαυό (d'Αηζου), που αποδύοταν σε αγώνα για την αποκατάσταση της Λατινικής Ανατολής. Με τη συνθήκη του Βιτέρβου (Viterbo, 1267), που περιέγραφε τους όρους της ανασύστασης της λατινικής αυτοκρατορίας, οριζόταν εκτός των άλλων ότι η Βενετία θα αποκτούσε όλα τα παλαιά δικαιώματά της. Αλλά τα σχέδια αυτά δεν πραγματοποιήθηκαν. Έτσι, ο Μιχαήλ δεν δίστασε να διαπραγματευθεί με τους Βενετούς και να υπογράψει τις συνθήκες του 1268 και 1277. Παρ' όλα αυτά οι Βενετοί προσχώρησαν στον αντιβυζαντινό συνασπισμό (συνθήκη του Ορβιέτου / Orvieto, 1281), στον οποίο μετείχαν επίσης ο Κάρολος ο Ανδεγαυός και ο Φίλιππος de Courtenay, τιτουλάριος λατίνος αυτοκράτορας της Κωνσταντινούπολης, και στον οποίο προσχώρησε και ο πάπας Μαρτίνος Δ΄. Οι Βενετοί επιχείρησαν και πάλι να ανακτήσουν τη θέση τους στην Κωνσταντινούπολη βοηθώντας τον Κάρολο de Valois (1304-1307) και αργότερα τον Φίλιππο του Τάραντα (1320). Από την άλλη μεριά προσεγγίζουν πάλι διπλωματικά τους Βυζαντινούς και αποσπών τα χρυσόβουλλα του 1265, του

1285 και του 1302, που τους επιτρέπουν να επανεγκατασταθούν στην Κωνσταντινούπολη και στη Θεσσαλονίκη, να έχουν τελωνειακή ατέλεια και ελευθερία κίνησης στην αυτοκρατορία και να κυκλοφορούν στον Εύξεινο.

Τον 14ο αιώνα η Βενετία επιδιώκει καλές σχέσεις με το Βυζάντιο μολονότι κατά την εποχή του Ανδρονίκου Γ' (1328-1341) η κατάσταση είναι δυσχερής. Ωστόσο, η τουρκική απειλή εξωθεί τη Βενετία να προσφέρει στους Βυζαντινούς οικονομική, στρατιωτική και ναυτική βοήθεια και να μετάσχει σε αντιτουρκικό συνασπισμό μαζί με τον Βυζάντιο, τους Ιππότες του Αγίου Ιωάννη της Ρόδου, τον πάπα και τους βασιλείς της Γαλλίας και της Κύπρου. Στα τέλη του αιώνα η βενετική ηγεμονία στην Ανατολή έχει αποκατασταθεί και γύρω της συσπειρώνονται οι Βυζαντινοί και οι Λατίνοι για να αντιμετωπίσουν τον τουρκικό κίνδυνο. Την ίδια εποχή θα συντελεστεί η τελική αναμέτρηση της Βενετίας με τη Γένουα. Έπειτα από τέσσερις πολέμους (1261-1270, 1294-1299, 1351-1355 και 1377-1381), παρά τις νίκες των Γενουατών, οι δύο πόλεις θα καταλήξουν ισόπαλες. Η παραχώρηση της Τενέδου από τον αυτοκράτορα Ιωάννη Ε' στους Βενετούς και μετά την εκθρόνισή του από τον Ανδρόνικο Δ' στους Γενουάτες (1376) αποτέλεσε την αφορμή για την τελική σύρραξη. Ο πόλεμος από το Αιγαίο μεταφέρθηκε στη βενετική λιμνοθάλασσα (πόλεμος της Κιότζας / Chioggia) και η Βενετία διέτρεξε μέγιστο κίνδυνο. Τελικά, χάρη στη διπλωματική επέμβαση του δούκα της Σαβοΐας, το ζήτημα επιλύθηκε με την υπογραφή της συνθήκης του Τορίνου το 1381. Ωστόσο, θύμα του πολέμου αυτού υπήρξε η ελληνική Τένεδος που, κατά τη συμφωνία των αντιπάλων, έπρεπε όχι μόνο να «αποστρατικοποιηθεί» αλλά και να ερημωθεί, ώστε να μη χρησιμοποιείται μελλοντικά για στρατιωτικούς σκοπούς και κυρίως για τον έλεγχο των Στενών. Αδιαφορώντας ολότελα για τις διαθέσεις των Βυζαντινών, οι δύο αντίπαλοι συμφώνησαν να κατεδαφιστούν οι οχυρώσεις και οι εγκαταστάσεις της Τενέδου και να ερημωθεί το νησί από τους κατοίκους του, που υποχρεώθηκαν να μετοικήσουν στην Εύβοια και στην Κρήτη. Και μόνο η σύμβαση αυτή, όπως διατυπώνεται στη συνθήκη του Τορίνου το 1381, αρκεί για να φανεί το μέγεθος της ξένης επέμβασης και της κυριαρχικής συμπεριφοράς των Λατίνων στον χώρο της ελληνικής Ανατολής. Ένας ακόμη όρος της συνθήκης του

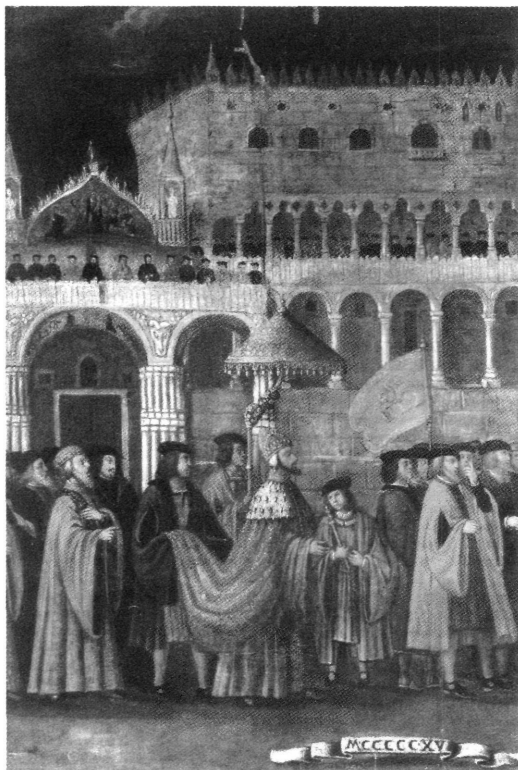
Τορίνου επέβαλλε και στους δύο αντιπάλους τον αποκλεισμό από το εμπόριο του Ευξείνου για δύο χρόνια. Οι αποικίες των Γενουατών και των Βενετών, στον Καφά και στην Τάνα αντίστοιχα, έχαναν τη σκοπιμότητά τους. Η Γένουα έχασε τον έλεγχο των αποικιών της στο Αιγαίο, στο Πέραν και στον Ευξείνο και τελικά υποτάχθηκε στον βασιλιά της Γαλλίας. Ουσιαστικά κερδισμένη αναδείχθηκε η Βενετία χάρη στη συνοχή της πολιτικής της οργάνωσης και στη διορατικότητα της διπλωματίας της.

Την ίδια εποχή η Βενετία προσπαθεί να συνεργαστεί με τις άλλες χριστιανικές δυνάμεις της Ανατολής, του Ιππότες της Ρόδου, το φραγκικό βασίλειο της Κύπρου, τους Βυζαντινούς και φυσικά με τους Βενετούς αυθέντες των νησιών του Αιγαίου. Επιπρόσθετα, προβαίνει στην προσάρτηση νέων εδαφών, όπως η Εύβοια, η Κέρκυρα, η Τήνος και η Μύκονος και για μικρότερες περιόδους η Αθήνα (1395-1402), η Θεσσαλονίκη (1423-1430) και η Πάτρα. Η Βενετία έχει επιτύχει τον στόχο της να καταστεί πρωτεύουσα δύναμη, οικονομική και στρατιωτική στην Ανατολική Μεσόγειο. Με αυτό το πνεύμα μετέχει μαζί με άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις στην αντιτουρκική σταυροφορία του 1396 που κατέληξε άδοξα στην ήττα της Νικόπολης.

Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι οι Βενετοί διεκδικούν αυτή την εποχή τον ρόλο του αμύντορα της χριστιανοσύνης. Η πολιτική τους αποβλέπει σε πρακτικά οικονομικά οφέλη. Αντιλαμβάνονται ότι οι οθωμανικές κατακτήσεις δεν είναι πρόσκαιρες και ότι το Βυζάντιο, αδύναμο και διαμελισμένο, δύει. Ενωρίς, λοιπόν, έρχονται σε διαπραγματεύσεις με τους Οθωμανούς και συνάπτουν συνθήκη που εξασφάλιζε τα οικονομικά τους συμφέροντα. Το ίδιο πέτυχαν λίγο αργότερα και οι Γενουάτες με τη συνθήκη του 1387. Αλλά και μετά την κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τους Οθωμανούς το 1453, οι Βενετοί προσαρμόζονται στη νέα κατάσταση που διαμορφώθηκε στην Ανατολή. Είναι αλήθεια, ότι οι Βενετοί της Κωνσταντινούπολης αγωνίστηκαν μαζί με τον Βενετό βάιλο Ιερώνυμο Minotto στη διάρκεια της πολιορκίας. Ο Βενετός βάιλος, που τάχθηκε από τον αυτοκράτορα να υπερασπιστεί το Ιερό Παλάτι και την περιοχή του, πίστευε ότι η Βενετία θα υποστήριζε τον αγώνα και απαγόρευσε τον απόπλου των βενετικών πλοίων από την Κωνσταντινούπολη. Αλλά τελι-

κά η Βενετία, δέσμια του πολέμου στη Λομβαρδία, δεν κινητοποιήθηκε. Ο Minotto έχασε τη ζωή του κοντά στους άλλους υπερασπιστές της βασιλεύουσας. Ένα χρόνο αργότερα (1454) οι Βενετοί συνήψαν με τους Οθωμανούς συνθήκη που αποκαθιστούσε τα δικαιώματά τους στην Πόλη, αν και σε μικρότερη έκταση απ' ό,τι κατά την εποχή των Βυζαντινών. Οι Βενετοί, βέβαια, αντιλαμβάνονταν ότι άρχιζε μια δύσκολη εμπόλεμη περίοδος. Ο οθωμανικός επεκτατισμός απειλούσε άμεσα το αποικιακό κράτος της Βενετίας. Και πράγματι, σύντομα άρχισε η διαδοχική κατάληψη των βενετικών κτήσεις από τους Τούρκους και η συρρίκνωση της βενετικής θαλάσσιας επικράτειας. Οι Βενετοί αντέδρασαν με τη διπλωματική προσέγγιση των άλλων χριστιανικών δυνάμεων, με τη σύμψηξη αντιτουρκικών συνασπισμών, με ένοπλη δράση και με μακροπρόθεσμα σχέδια ευέλικτης διπλωματίας που αποσκοπούσαν στην επέκταση και ενίσχυση των οικονομικών συμφερόντων τους.

Στις τελευταίες δεκαετίες του 15ου αιώνα η βενετική πολιτική αποβλέπει στην ενίσχυση της άμυνας των θαλάσσιων κτήσεων απέναντι στον τουρκικό κίνδυνο και στη συμμετοχή στα ευρωπαϊκά πολιτικά πράγματα. Το 1485, η συνθήκη με τον σουλτάνο Βαγιαζίτ εξασφάλισε στη Βενετία την κατοχή της Ζακύνθου, ενώ παραχώρουσε στον σουλτάνο την Κεφαλονιά. Ωστόσο, και αυτή έπετα από δεκαπέντε χρόνια θα καταλαμβάνονταν από τους Βενετούς, που ενίσχυαν και πάλι την αμυντική τους γραμμή στο Ιόνιο, όπου την ίδια χρονιά είχαν χάσει τα λιμάνια της Μεθώνης και της Κορώνης. Η προσάρτηση της Κύπρου το 1489 υπήρξε η επιτυχημένη κατάληξη ενός σχεδίου της βενετικής διπλωματίας που είχε συλληφθεί και τεθεί σε εφαρμογή από καιρό. Η Βενετία υιοθετώντας την Αικατερίνη Κορνάρο την προόρισε για σύζυγο του τελευταίου βασιλιά της Κύπρου Ιάκωβου Λουζινιάν. Μετά τον ύποπτο θάνατο του Ιακώβου και του νήπιου γιού του, η Αικατερίνη υποχρεώθηκε να παραχωρήσει τα δικαιώματά της στη θετή μητέρα της Βενετία, που αποκτούσε με τον παράδοξο αυτό τρόπο μια ισχυρή βάση για το εμπόριό της στην Ανατολή και μια κτήση με σημαντικούς πλουτοπαραγωγικούς πόρους. Στην Ιταλία η Βενετία αντιμετώπιζει τον συνασπισμό των άλλων ιταλικών δυνάμεων, αλλά κατορθώνει να κερδίσει εδάφη και να προκαλεί με την οικονομική της δύναμη. Επίτευγμα της πολι-

*Άγνωστος ζωγράφος 16ου αι.,
Ο δόγης Αυγουστίνος Barbarigo με
την ακολουθία του κατευθύνεται για
να υποδεχθεί την Αικατερίνη Κορνά-
ρο, βασίλισσα της Κύπρου. Άζολο,
Museo Civico (λεπτομέρεια)*

τικής της ήταν η κατάληψη του Μπάρι και η συνεννόηση με τους βασιλείς της Γαλλίας Κάρολο Η΄ και Λουδοβίκο ΙΒ΄ εναντίον του δούκα του Μιλάνου Λουδοβίκου Sforza αποσπώντας από αυτόν την πόλη Κρεμόνα το 1500. Στις αρχές του επόμενου αιώνα η Βενετία χάρη στις υπερπόντιες κτήσεις που διαθέτει και στην εδραίωσή της στη βόρεια Ιταλία, αλλά και χάρη στην ισχυρή της οικονομία που απορρέει από την εμπορική της δραστηριότητα, θεωρείται μία από τις ισχυρότερες ευρωπαϊκές δυνάμεις.

Αξίζει να δούμε τα διπλωματικά γεγονότα του τέλους του 15ου αιώνα. Κατά τον Φεβρουάριο και Μάρτιο του 1495 έχουν φτάσει στη Βενετία πρεσβευτές όλων των ευρωπαϊκών δυνάμεων: του πάπα, του Γερμανού αυτοκράτορα, των

*Εργαστήριο του Gentile Bellini,
Ο δόγης Ανδρέας Vendramin
δεξιά, τον παπικό απεσταλμένο,
1476-1478. Ρόπερναμ, Μουσείο
Boymans-van Beuningen.*

βασιλέων της Γαλλίας και της Αραγόνας, του Σουλτάνου, των ηγεμόνων της Ιταλίας. Το πρόβλημα ήταν η ιταλική εκστρατεία του Γάλλου βασιλιά Καρόλου Η΄, που απειλούσε την ελευθερία των κρατών της χερσονήσου. Εκείνο που ενδιέφερε όλους ήταν η στάση της Βενετίας απέναντι στη γαλλική πρόκληση, γιατί ήταν γενικά αποδεκτό στους πολιτικούς κύκλους, ότι οι Βενετοί συγκλητικοί ήταν οι προστάτες της Ιταλίας και οι υπερασπιστές της Εκκλησίας. Κατά συνέπεια, χωρίς την υποστήριξη των Βενετών τα πάντα θα καταστρέφονταν. Στις 31 Μαρτίου υπογράφηκε ο αντιγαλλικός συνασπισμός με στόχο να προστατέψει την Ιταλία από τον κίνδυνο να υποταγεί σ' ένα ξένο βασιλιά. Την επόμενη μέρα καλείται από τον δόγη ο Γάλλος πρεσβευτής, ιστορικός Φίλιππος Commynes, που όταν είχε φτάσει στη Βενετία τον Οκτώβριο του 1494 είχε

θαυμάσει το μεγαλείο, τον πλούτο, την ομορφιά της πόλης, τη σύνεση της κυβέρνησης, την εσωτερική γαλήνη ενός κράτους χωρίς διχόνοιες και εμφύλιες διαμάχες, με σέβας προς τη θρησκεία και τον Θεό. Τώρα έχει σφιγμένη την καρδιά, όπως ομολογούσε (*j' avouys le cuer serré*). Αντίθετα, οι Βενετοί συγκλητικοί που πριν από λίγες εβδομάδες, όταν είχαν αναγγελθεί οι επιτυχίες των Γάλλων στη Νεάπολη, είχαν κυριευτεί από την απόγνωση, τώρα ήταν αγέρωχοι και περιχαρείς. Το βράδυ, η Βενετία γιόρταζε με πυροτεχνήματα, με ομοβροντίες και με χαρούμενα δείπνα στα σπίτια των ξένων πρεσβευτών.

Τρία χρόνια αργότερα, το φθινόπωρο του 1498, η Βενετία έχει προωθήσει διαπραγματεύσεις με τον νέο βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκο ΙΒ΄ που επιδιώκει την κατάκτηση και τον διαμελισμό του δουκάτου του Μιλάνου. Η κατάσταση είναι δύσκολη για τη Βενετία που έχει να αντιμετωπίσει την τουρκική απειλή στην Ανατολή και, ενώ υπάρχει παράλληλα ο πόλεμος της Πίζας με την Φλωρεντία, δεν θεωρεί σκόπιμο να ανοίξει και άλλο μέτωπο στην Ιταλία. Από την άλλη μεριά οι Βενετοί θεωρούσαν προτιμότερο να έχουν δίπλα τους ένα λιγότερο ισχυρό εχθρό, όπως τον δούκα του Μιλάνου, παρά ένα ισχυρό φίλο, όπως τον Γάλλο βασιλιά. Παρ' όλα αυτά, η Βενετία υπογράφει τελικά τη συνθήκη του Μπλουά (Blois) το 1499 με την ελπίδα ότι η σύγκρουση θα βράδυνε ή ότι δεν θα ήταν σύντομη αλλά θα είχε διάρκεια χάρη στην αντίσταση που θα πρόσβαλλε ο δούκας του Μιλάνου. Έτσι, όταν μαθεύτηκε ότι ο δούκας του Μιλάνου Λουδοβίκος Sforza είχε συλληφθεί αιχμάλωτος στη Νοβάρα, έγιναν στη Βενετία στις 2 Απριλίου 1500 χαρμόσυνα πυροτεχνήματα και γιορτές και εκδηλώσεις χαράς. Ποτέ, για καμιά νίκη δεν είχαν γίνει τόσα πυροτεχνήματα, όπως βεβαιώνει ο Βενετός ιστορικός Priuli, κι αυτό γιατί πίστευαν όλοι ότι με τη σύλληψη του δούκα του Μιλάνου δεν θα υπήρχε πια λόγος για πόλεμο και ότι θα επικρατούσε στην Ιταλία ειρήνη με την εγγύηση του βασιλιά της Γαλλίας. Σύμμαχος των Γάλλων η Βενετία προσάρτησε κάποια λομβαρδικά εδάφη και μετά τον θάνατο του πάπα Αλεξάνδρου ΣΤ΄ εδάφη από τη Ρωμάνια (Romagna) και τις Μάρκες (Marche), περιοχές που ανήκαν στο παπικό κράτος. Έχει επίσης σημασία το γεγονός, ότι η βενετική διπλωματία στην περίπτωση αυτή λειτούργησε στα πλαίσια ενός ευρωπαϊκού συστήματος. Ο βασιλιάς της Γαλλίας

είχε με το μέρος του τον πάπα, τον Ερρίκο Ζ΄ της Αγγλίας, τον Φερδινάνδο τον Καθολικό της Καστίλλης, τα ελβετικά καντόνια, ενώ στο αντίπαλο στρατόπεδο ο δούκας του Μιλάνου υποστηριζόταν από τον αυτοκράτορα της Αυστρίας Μαξιμιλιανό των Αψβούργων. Η θέση της Βενετίας στην Ιταλία γίνεται κυρίαρχη, γεγονός που ενοχλεί τη Φλωρεντία. Όμως, μέσα στην καρδιά τους, οι Βενετοί συγκληπικοί στην πλειονότητά τους ήταν συγκρατημένοι ξέροντας πως είχαν γείτονα ένα ισχυρό βασιλιά που έκανε την Ιταλία να τρέμει. Αλλά από την άλλη μεριά υπήρχαν οι Τούρκοι που η δύναμή τους έκανε όλο τον κόσμο να τρέμει.

Πράγματι, στην Ανατολή ο πόλεμος με τους Τούρκους, που ξέσπασε το 1499, έληξε με βενετικές απώλειες: τη Ναύπακτο και στη συνέχεια τη Μεθώνη, την Κορώνη και το Δυρράχιο. Παράλληλα, οι Τούρκοι εισβάλλουν στο βενετικό Φριούλι το φθινόπωρο του 1499, ενώ ο αυτοκράτορας Μαξιμιλιανός κυριεύει τη Γκοριτσία (Gorizia, 1500). Η ειρήνη που υπέγραψαν οι Βενετοί με τους Τούρκους στις 20 Μαΐου 1503 έπειτα από πολύμηνες δυσχερείς διαπραγματεύσεις (1501-1503), που διεξήγαγε ο απεσταλμένος της Βενετίας Ζαχαρίας Freschi, δεν γιορτάστηκε στη Βενετία με κωδωνοκρουσίες ούτε με πυροτεχνήματα, γιατί δεν συνηθιζόταν να γιορτάζεται η ειρήνη που γινόταν με απίστους. Ωστόσο, σ' όλη την πόλη ήταν διάχυτη η χαρά κι η αγαλλίαση. Ο κόσμος ήθελε πάνω από οτιδήποτε άλλο την ειρήνη.

Στις διπλωματικές τους επαφές οι Βενετοί έθεταν ως κύριο στόχο την εξυπηρέτηση του οικονομικού συμφέροντος. Ενεργώντας μέσα σε αυτό το πλαίσιο δεν δίσταζαν να θέτουν στο περιθώριο άλλες προτεραιότητες. Για παράδειγμα, όταν ο αυτοκράτορας Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος επιστρέφοντας από τη διπλωματική του επίσκεψη στη Ρώμη πέρασε από τη Βενετία το 1370, αναγκάστηκε να παραμείνει εκεί αρκετό διάστημα και να βρεθεί σε εξαιρετικά στενόχωρη θέση, επειδή οι Βενετοί του απαγόρευαν τον απόπλου για τα χρέη που όφειλε σ' αυτούς η αυτοκρατορία.

Από την άλλη μεριά, θέτουν ως μέγιστη προτεραιότητα την εξασφάλιση των υπηκόων της Βενετίας απέναντι σε επιβουλή ή προσβολή από εχθρική ενέρ-

γεια. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της ληστρικής επιδρομής του κόμη της Κεφαλονιάς Καρόλου Α΄ Tocco στη βενετική Αργολίδα την άνοιξη του 1395. Ο Κάρολος, κατά την επιχείρηση που πραγματοποίησε με Αλβανούς και Τούρκους, κατέστρεψε την παραγωγή καίγοντας τα σπαρτά, απέσπασε μεγάλο αριθμό ζώων και άλλων αγαθών και αιχμαλώτισε πάνω από 200 αγρότες και άλλους Βενετούς υπηκόους. Κατά την αναφορά του Βενετού διοικητή του Άργους, οι ζημιές ξεπερνούσαν το ποσό των 30.000 δουκάτων. Οι Βενετοί απαίτησαν από τον Κάρολο, που διακήρυξε με απεσταλμένους του στη Βενετία ότι επιθυμούσε να είναι «τέκνο και δούλος» της Βενετίας όπως και ο πατέρας του, να καταβάλει αποζημίωση και να απελευθερώσει όλους τους Βενετούς υπηκόους που είχε αιχμαλώτισει. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον να παρατηρηθεί, ότι η βενετική Σύγκλητος, μολονότι, όπως τόνιζε, γνώριζε ότι οι ζημιές ήταν πολύ μεγαλύτερες, ζήτησε το 1396 να καταβληθεί το ποσό των 5.000 δουκάτων και μάλιστα σε πέντε ισόποσες δόσεις αρχίζοντας από τα επόμενα Χριστούγεννα. Τα χρήματα θα διανέμονταν ως αποζημίωση σε όσους είχαν υποστεί ζημιές από την επιδρομή. Όμως η Σύγκλητος έμενε ανένδοτη στο ζήτημα της απελευθέρωσης και του τελευταίου αιχμαλώτου. Στο θέμα αυτό η Βενετία, η δημοκρατία των εμπόρων, δεν δεχόταν εκπτώσεις ούτε εξόφληση με δόσεις. Η μέριμνα για τους αγνοούμενους υπηκόους της αποτελούσε θεμελιώδη αρχή και συνιστά μέγιστο ιστορικό δίδαγμα.

Η διπλωματική πρακτική της Βενετίας εδραιωνόταν σ' ένα σύστημα με μακράιωνα παράδοση, που οι ρίζες της φθάνουν πριν από τον 8ο αιώνα. Από την εξέταση των ιστορικών δεδομένων συνάγεται, ότι στη διάρκεια των Μέσων χρόνων υπάρχει μια έντονη διπλωματική δραστηριότητα ανάμεσα στα κράτη. Και η δραστηριότητα αυτή πυκνώνει με τον κατακερματισμό των χωρών της Ευρώπης και την ανάπτυξη πολλών μεγάλων ή μικρών ηγεμονιών και ελεύθερων πολιτειών που διεκδικούν ένα ρόλο στην ευρωπαϊκή πολιτική σκηνή. Από το ένα μέρος το υπερπόντιο εμπόριο επέβαλε την καθιέρωση του θεσμού πολιτικών αντιπροσώπων, που διευθετούσαν τις μεταξύ ομοεθνών εμπόρων διαφορές (αργότερα τους διαδέχτηκαν οι *consules* / πρόξενοι) παρέχοντας ένα είδος ετεροδικίας. Ήδη ο βυζαντινός νόμος του 6ου αιώνα προέβλεπε τη διευθέτηση των διαφορών μεταξύ των ξένων εμπόρων από τους ομοεθνείς τους

telonarios και όχι από τους βησιγόθους δικαστές. Από το άλλο μέρος την ανάγκη ανάπτυξης επαφών και διευθέτησης των μεταξύ κρατών διαφορών εξυπηρετούσε ο θεσμός των πρεσβειών.

Οι πρεσβείες δεν αποτελούσαν μόνιμες διπλωματικές αντιπροσωπείες ενός κράτους σε ένα άλλο, αλλά προσωρινές επίσημες διπλωματικές αποστολές που συστήνονταν με ειδική εντολή για την εξυπηρέτηση ενός συγκεκριμένου ζητήματος. Στην περίπτωση της Βενετίας, η ανάπτυξη εμπορικών σταθμών και παροικιών δημιούργησε την ανάγκη εγκατάστασης Βενετών εκπροσώπων που ανέλαβαν τη διοίκηση της παροικίας, την κηδεμονία και την υπεράσπιση των Βενετών εμπόρων και τη ρύθμιση των μεταξύ τους σχέσεων. Πρέπει, βέβαια, να ληφθεί υπόψη ότι στις παροικίες αυτές υπήρχε συμβίωση και συνεργασία ατόμων που ζούσαν σύμφωνα με διαφορετικά νομικά έθνη και παραδόσεις και οι διαφορές τους επιβαρύνονταν από οικονομικές και κοινωνικές απαιτήσεις. Επομένως το δικαίωμα της ετεροδικίας εμφανίζεται ως ανάγκη ρύθμισης των σχέσεων των ξένων ατόμων που συνθέτουν τον πληθυσμό της παροικίας με βάση το δίκαιο της πατρίδας τους και αυτό το δίκαιο εφαρμοζόταν από τον Βενετό εκπρόσωπο που διοικούσε την παροικία με τον τίτλο του «βαΐλου» (*baiulus*) ή του «προξένου» (*consul*). Ο Βενετός εκπρόσωπος συχνά αναλάμβανε και χρέη πρεσβευτή. Βέβαια, οι δύο ιδιότητες παραμένουν σαφώς διακριτές, αφού ο πρώτος έχει αρμοδιότητες διοικητικές, ενώ ο δεύτερος διπλωματικές. Όμως, συχνά, σε περιπτώσεις κρίσιμες ο βάιλος αναλάμβανε ως μόνιμος εκπρόσωπος του κράτους και διπλωματικές αρμοδιότητες. Αυτό συμβαίνει με όλους τους διοικητές των βενετικών κτήσεις, όπως οι βάιλοι της Κέρκυρας, της Εύβοιας, της Κύπρου, της Τάνας, της Τραπεζούντας ή της Αλεξάνδρειας, ο δούκας της Κρήτης και οι ρέκτορες των άλλων κτήσεων. Όμως, εκείνος που κατά σύστημα αναλάμβανε χρέη πρεσβευτή ήταν ο Βενετός βάιλος στην Κωνσταντινούπολη (*ambaxator et baiulus*). Ο βάιλος ήταν μόνιμος εκπρόσωπος της Βενετίας στη βασιλεύουσα από το 1268 και είχε ευρύτατες πολιτικές, διοικητικές και διπλωματικές δικαιοδοσίες. Εκλεγόταν από το Μεγάλο Συμβούλιο της Βενετίας, όπως και οι δύο Σύμβουλοί του που υποστήριζαν το έργο του βαΐλου στο διοικητικό και δικαστικό πεδίο.

Τα πρόσωπα που αναλάμβαναν το αξίωμα του βαΐλου έπρεπε να διαθέτουν τις απαιτούμενες ικανότητες και να είναι αξιοσεβαστα, γιατί είχαν να κάνουν όχι μόνο με τους Βενετούς αλλά και με εκείνους που ενεργούσαν εναντίον των Βενετών. Οι συνεννοήσεις με τους τοπικούς παράγοντες γίνονταν φυσικά με διερμηνέα και τα κείμενα των συνθηκών που συντάσσονταν, όπως τα χρυσόβουλλα, ήταν δίγλωσσα. Οι βυζαντινές πηγές παρουσιάζουν τους Βενετούς βαΐλους στην Κωνσταντινούπολη ως υπερόπτες, που δεν προσέρχονταν στους πολυχρονισμούς του αυτοκράτορα ούτε τον προσκυνούσαν, σε αντίθεση με τους επικεφαλής της γενουατικής παροικίας, που όταν παρουσίαζαν τα διαπιστευτήριά τους προσκυνούσαν και ασπάζονταν το πόδι και το χέρι του ένθρονου αυτοκράτορα. Οι βάιλοι αρέσκονταν να φορούν πορφυρά υποδήματα και είχαν συνοδεία από ιερέα, νοτάριο, τρεις ή πέντε υπηρέτες με τρία ή τέσσερα άλογα. Ορισμένοι είχαν σταλεί ως πρεσβευτές και παρέμειναν ως βάιλοι, άλλοι ήταν βάιλοι που ανέλαβαν και διπλωματικές αποστολές. Οι βάιλοι του 14ου αιώνα αναμειγνύονταν ενεργά στην πολιτική και στη διπλωματία. Ωστόσο, σε περιόδους που οι σχέσεις Βενετίας και Βυζαντίου διέρχονταν κρίση οι Βενετοί βάιλοι έπεφταν θύματα της πολιτικής ανωμαλίας. Το ίδιο φαινόμενο θα παρατηρηθεί αργότερα και κατά την οθωμανική εποχή. Το 1418 οι κακές σχέσεις Βενετίας και Βυζαντίου οδήγησαν στην κακοποίηση του Βενετού βαΐλου σε δημόσια εμφάνισή του στην Κωνσταντινούπολη. Αντίθετα, υπήρξαν και περιπτώσεις αφοσίωσης προς την αυτοκρατορία, με κορυφαία την περίπτωση του βαΐλου Ιερώνυμου Minotto, που όπως σημειώθηκε παραπάνω υπερασπίστηκε την Πόλη κατά την πολιορκία του 1453 με απώλεια, τελικά, της ζωής του· με διαταγή του Μωάμεθ αποκεφαλίστηκε μαζί με τον γιό του και άλλους επιφανείς Βενετούς μετά την άλωση.

Το 1454 ο έκτακτος Βενετός πρεσβευτής Βαρθολομαίος Marcello διαπραγματεύτηκε και πέτυχε την εγκατάσταση βαΐλου στην οθωμανική, πλέον, Κωνσταντινούπολη με προϋποθέσεις ανάλογες μ' εκείνες που ίσχυαν κατά τη βυζαντινή εποχή. Ο ίδιος παρέμεινε στην Πόλη με την ιδιότητα του βαΐλου. Όπως είναι ευνόητο, η τύχη της διπλωματικής αυτής υπηρεσίας ακολούθησε στο εξής τις διακυμάνσεις των σχέσεων ανάμεσα στις δύο δυνάμεις. Σε περιόδους εμπόλεμης σύρραξης οι Βενετοί βάιλοι φυλακίζονταν ή απελαύνονταν. Μάλι-

στα, κατά το πρώτο μισό του 16ου αιώνα, συχνά η θέση του βαΐλου έμενε κενή. Στη δραστηριότητα των βαΐλων περιλαμβανόταν και η ενημέρωση των Αρχών της Βενετίας για όσα συνέβαιναν στην Ανατολή και συχνά η δραστηριότητα αυτή μεταβαλλόταν σε κατασκοπεία, ενώ αναφέρεται και περίπτωση εμπλοκής βαΐλου σε δίκτυο κατασκοπείας ξένης δύναμης. Παράλληλα με την ύπαρξη του θεσμού του βαΐλου, ειδικοί διπλωματικοί απεσταλμένοι της Βενετίας επιφορτίζονταν με τη διεξαγωγή διαπραγματεύσεων ή εκπροσωπούσαν τη Γαλννότατη σε συγκεκριμένες επίσημες εκδηλώσεις.

Η αποστολή πρέσβων σε ένα ξένο ηγεμόνα ήταν επιχείρηση που απαιτούσε μεγάλη προπαρασκευή, επιλογή των κατάλληλων προσώπων που θα συνόδευαν και θα πλαισιώναν τον πρεσβευτή και φυσικά μεγάλες δαπάνες τόσο για τις ανάγκες του μακρόχρονου ταξιδιού, όσο και για την προσφορά δώρων προς τον ηγεμόνα που θα δεχόταν τους πρέσβεις. Στα πρακτικά των βενετικών Συμβουλίων έχουν καταχωριστεί αποφάσεις για την οικονομική υποστήριξη πρεσβειών. Η Σύγκλητος συνέτασσε και παρέδιδε στον πρεσβευτή την «εντολή» (*commissio*), όπου περιγράφονταν οι στόχοι της αποστολής και δίδονταν οι σχετικές οδηγίες. Οι Βενετοί πρέσβεις έστελναν στη Σύγκλητο επιστολές (*disparacci*) με στοιχεία για όσα συνέβαιναν ή πληροφορούσαν κατά τη διάρκεια της αποστολής τους και μετά την επάνοδό τους στη Βενετία παρουσίαζαν στη Σύγκλητο, σε επίσημη συνεδρία, «έκθεση» (*relatio*) για την αποστολή τους και κατέθεταν στη συνέχεια το κείμενο της έκθεσης στη γραμματεία της Συγκλήτου. Οι εκθέσεις των πρεσβευτών γραμμένες σε λατινική και αργότερα σε παλική γλώσσα διανθισμένη με διαλεκτικά βενετικά στοιχεία αποτελούν σημαντικότερα και όχι σπάνια εξαιρετά δείγματα πεζού λόγου και συνάμα σπουδαιότερες ιστορικές πηγές. Κύριο αντικείμενο των εκθέσεων ήταν η παρουσίαση του σκοπού και των αποτελεσμάτων της αποστολής στο διπλωματικό πεδίο. Ωστόσο, συχνότερα, ήταν κείμενα μεγαλύτερης εμβέλειας παρέχοντας πληροφορίες για τις χώρες διέλευσης και την πορεία του ταξιδιού αλλά κυρίως για τη χώρα υποδοχής της πρεσβείας και τον λαό της, τη διακυβέρνηση του τόπου, την παραγωγή και την οικονομία και όποια άλλα στοιχεία κατόρθωνε να συλλέξει η διπλωματική αποστολή.

Οι διπλωματικές αποστολές γίνονταν δεκτές με ξεχωριστές τιμές και με εκδηλώσεις γιορταστικές. Όταν, για παράδειγμα, ο Ιωάννης Η΄ Παλαιολόγος το 1438 έφτασε στη Βενετία με τη συνοδεία του με προορισμό τη μετάβαση στη Φερράρα, όπου θα συμμετείχε στη σύνοδο για την ένωση των Εκκλησιών, οι Βενετοί κωπηλάτες του δόγη φορούσαν στον σκούφο τους τα εμβλήματα της Βενετίας και του Βυζαντίου, το φτερωτό λιοντάρι του Αγίου Μάρκου και τον δικέφαλο αετό. Πρέπει να φανταστούμε ότι τα βενετικά και τα βυζαντινά λάβαρα θα κυμάτιζαν στην προκυμαία του Λίντο, όπου έφτασαν τα αυτοκρατορικά σκάφη και ότι ανάλογη ατμόσφαιρα θα επικρατούσε και στην ίδια τη Βενετία.

Είναι ιδιαίτερα σημαντικό να παρατηρηθεί, ότι στην αυγή της νεότερης εποχής, κατά την Αναγέννηση, η ανάγκη συνεχούς επικοινωνίας ανάμεσα στη Βενετία και στις άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις οδήγησε στην εξέλιξη των κυριότερων προξενικών αρχών σε μόνιμες διπλωματικές αντιπροσωπείες. Το βενετικό σύστημα των διπλωματικών αντιπροσωπειών το μιμήθηκαν τα άλλα ιταλικά κράτη και από την Ιταλία διαδόθηκε στα βασίλεια της δυτικής Ευρώπης (Γαλλία, Αγγλία, Ισπανία, Γερμανία), ενώ μόλις τον 18ο αιώνα γίνεται θεσμός στην ανατολική Ευρώπη (Ρωσία, Τουρκία).

Ένα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της διοίκησης των βενετικών κτήσεων υπήρξε ο θεσμός των πρεσβειών που οι αντίστοιχες κοινότητες είχαν δικαίωμα να αποστέλλουν στη Βενετία για την υποβολή αιτημάτων και επίλυση σοβαρών προβλημάτων της κτήσης. Πρόκειται για ένα θεσμό που θα μπορούσε να αποκληθεί «εσωτερική διπλωματία» του βενετικού κράτους. Οι πρέσβεις εκλέγονταν με ορισμένη θητεία από τα Συμβούλια των Κοινοτήτων ανάμεσα σε ευπόληπτα πρόσωπα της τοπικής κοινωνίας που θα μπορούσαν με τις ικανότητες που διέθεταν και τη γενικότερη επιρροή τους να επιτύχουν θετικά αποτελέσματα. Συνήθως η εκλογή πραγματοποιούνταν κατά τις τακτές συνεδριάσεις του Συμβουλίου, όπως και για τους λοιπούς αξιωματούχους της Κοινότητας. Ωστόσο, ήταν δυνατή και η εκλογή εκτάκτων πρέσβων όταν προέκυπταν ειδικά ζητήματα. Ορισμένα πρόσωπα εκλέγονταν στο αξίωμα αυτό κατά σύστημα ακριβώς λόγω των αυξημένων προσόντων που διέθεταν. Οι πρεσβείες, που είχαν την έγκριση των τοπικών Βενετών διοικητών, μετέφεραν στη βενετική

Σύγκλητο εγγράφως τα αιτήματα των κατοίκων και τα υποστήριζαν προφορικά με επιχειρήματα και στη συνέχεια μετέφεραν μετά την επιστροφή τους στην κτήση τις απαντήσεις της Συγκλήτου.

Η Βενετία αναδύθηκε στη λιμνοθάλασσα του μυχού της Αδριατικής ως πόλη της βυζαντινής επικράτειας και παρέμεινε, σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας της, μέρος της Ανατολής. Μολονότι βρίσκεται γεωγραφικά στον χώρο της ιταλικής χερσονήσου, η θέση της στη λιμνοθάλασσα, σ' ένα χώρο αμφίβιο, χωριστό από τη στερεά γη, την *terra ferma*, προσδιορίζει τον θαλάσσιο χαρακτήρα της. Η Βενετία δεν είναι πόλη της ιταλικής χερσονήσου αλλά της Αδριατικής και ο τροπισμός της παραμένει έντονα ανατολικός. Ως δύναμη της ανατολικής Μεσογείου βιώνει την Ανατολή. Η στροφή της προς την ιταλική ενδοχώρα τον 15ο αιώνα την καθιστά και ιταλική δύναμη, που εμπλέκεται στους συσχετισμούς της δυτικής Ευρώπης, σε μια εποχή που οι κτήσεις της απλωμένες στην ανατολική Μεσόγειο απειλούνται από τον οθωμανικό επεκτατισμό. Και είναι η διαδοχική απώλεια των κτήσεών της στην Ανατολή και η συρρίκνωση της επικράτειάς της στη θάλασσα που θα οδηγήσει τη Βενετία στην οικονομική και στην πολιτική παρακμή, σε βαθμό που δεν θα μπορέσει να αντιμετωπίσει στα τέλη του 18ου αιώνα τη ναπολεόντεια απειλή από τη Δύση. Η πολύτροπη διπλωματία της Βενετίας δεν θα μπορέσει να υπερκεράσει τις νέες οικονομικές και πολιτικές αντιλήψεις της εποχής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, Έλλη, *Πρεσβείες της βενετοκρατούμενης Κέρκυρας (16ος - 18ος αι.)*, Αθήνα 2002.

Ζακυθινός, Διονύσιος Α., *Το Βυζάντιον από του 1071 μέχρι του 1453*, Αθήνα 1972.

Ζακυθινός, Διονύσιος Α., *Βυζαντινή Ιστορία, 324-1071*, Αθήνα 1977.

Μαλτέζου, Χρύσα, *Ο θεσμός του εν Κωνσταντινουπόλει Βενετού βαΐλου*, Αθήνα 1970.

Μοσχονάς, Ν. Γ., *Επιδρομή του Καρόλου Α΄ Τοκκο στην Αργολίδα το 1395*, στο περιοδικό *Δίπτυχα*, 3 (1982-83), σσ. 241-248.

Braunstein, Philippe - Delort, Robert, *Venise, portrait historique d'une cité*, Παρίσι 1971.

Carbone, Salvatore, *Note introduttive ai dispacci al Senato dei rappresentanti diplomatici veneti. Serie: Costantinopoli, Firenze, Inghilterra, Pietroburgo*, Ρώμη 1974.

Cessi, Roberto, *Storia della Repubblica di Venezia*, τόμοι 2, Μιλάνο - Μεσσίνα 1968.

Chabod, F., *Venezia nella politica italiana ed europea del Cinquecento* στον τόμο *La Civiltà Veneziana del Rinascimento*, Φλωρεντία 1958, σσ. 27-55.

Diehl, Charles, *Une république patricienne. Venise*, Παρίσι 1916.

Gullino, Giuseppe, *Le frontiere navali*, στον έργο Alberto Tenenti - Ugo Tucci (επιμ.), *Storia di Venezia*, τόμ. IV, Ρώμη 1996, σσ. 13-111.

Mallett, Michael E., *Venezia e la politica italiana 1454-1530*, στον έργο Alberto Tenenti Ugo Tucci (επιμ.), *Storia di Venezia*, τόμ. IV, Ρώμη 1996, σσ. 245-310.

Segarizzi, Arnaldo, *Relazioni degli Ambasciatori Veneti al Senato*, τόμοι 3, Μπάρι 1912-1916.

Thiriet, Freddy, *La Romanie vénitienne au Moyen Age*, Παρίσι 1959 (Ανατύπωση με βιβλιογραφική ενημέρωση, Παρίσι 1975).

Zorzi, Alvise, *La Repubblica del Leone. Storia di Venezia*, Μιλάνο 2001.

Ο ρόλος της ευρωπαϊκής διπλωματίας στην Επανάσταση του 1821

Χαράλαμπος Παπασωτηρίου

*Αναπληρωτής Καθηγητής Παντείου, Διευθυντής της ΕΚΟΜΕ,
Εταίρος του Ινστιτούτου Διεθνών Σχέσεων*

Σκοπός του παρόντος κειμένου είναι να παρουσιάσει τη θέση της ευρωπαϊκής διπλωματίας, δηλαδή των ευρωπαϊκών μεγάλων δυνάμεων, έναντι της Επανάστασης του 1821, που κατά τη δεκαετία του 1820 απασχόλησε την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη περισσότερο από κάθε άλλη διεθνή εξέλιξη. Ο αγώνας των επαναστατημένων Ελλήνων κατά της οθωμανικής εξουσίας ήταν εξαιρετικά άνισος όσον αφορά τους υλικούς συντελεστές ισχύος των δύο πλευρών (στρατεύματα και πλούτος). Ως εκ τούτου, η Επανάσταση κατεστάλη σύντομα σε όλες τις περιοχές όπου εκδηλώθηκε, πλην της σημερινής νότιας Ελλάδας και των νήσων πλησίον της. Ακόμα και σε αυτές τις αρχικά απελευθερωμένες περιοχές υπήρξε υποχώρηση της Επανάστασης το 1825-7, όταν ο Σουλτάνος Μαχμούτ Β΄ εξαπέλυσε ισχυρότατη αντιπίθεση συμμαχώντας με τον ονομαστικά υποτελή του αλλά ουσιαστικά αυτόνομο ηγεμόνα της Αιγύπτου Μεχμέτ Αλή. Ωστόσο η Επανάσταση διασώθηκε, επειδή κατόρθωσε να προκαλέσει την ευρωπαϊκή επέμβαση το 1827 (Ναβαρίνο).

Η ευρωπαϊκή επέμβαση το 1827 ήταν αποτέλεσμα μιας μεγάλης μεταστροφής της πλειονότητας των ευρωπαϊκών μεγάλων δυνάμεων στη στάση τους

έναντι της Επανάστασης. Η αρχική τους στάση ήταν αρνητική λόγω της επιθυμίας τους να αποτρέψουν κάθε διασάλευση της ευρωπαϊκής τάξης, έχοντας μόλις βιώσει την τρομακτική αστάθεια των πολέμων της Γαλλικής Επανάστασης και του Ναπολέοντα. Η ανάλυση στο παρόν κείμενο ξεκινάει με το συντηρητικό σύστημα της Βιέννης (1815), που αντιπήθετο σε κάθε επαναστατικό κίνημα, και στη συνέχεια εξηγεί πώς το σύστημα αυτό μετεξελίχθηκε με τρόπο ευνοϊκό για την Επανάσταση του 1821.

ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΒΙΕΝΝΗΣ (1815)

Όπως εξαρχής διέγνωναν οι ηγέτες της Επανάστασης του 1821, η ευρωπαϊκή στάση έμελλε να παίξει αποφασιστικό ρόλο στην έκβαση του αγώνα για την ελληνική ανεξαρτησία. Θα υποστήριζαν άραγε οι μεγάλες δυνάμεις της Ευρώπης την Επανάσταση, θα έμεναν ουδέτερες ή θα υποστήριζαν μήπως τις κατασταλτικές προσπάθειες της Πύλης;

Η στάση των ευρωπαϊκών δυνάμεων ήταν συνάρτηση της γενικότερης προσπάθειάς τους να δημιουργήσουν μια σταθερή ευρωπαϊκή τάξη, μετά την αστάθεια και τις τρομακτικές αβεβαιότητες των πολέμων της Γαλλικής Επανάστασης και του Ναπολέοντα. Οι σχεδόν αδιάκοποι πόλεμοι από το 1792 μέχρι το 1815 είχαν στοιχίσει άμεσα τη ζωή τουλάχιστον δύο εκατομμυρίων ανθρώπων. Ο αριθμός των απωλειών ήταν πολύ μεγαλύτερος αν συμπεριληφθούν οι θάνατοι από υποσιτισμό, τον οποίο προκάλεσε η οικονομική εξαθλίωση που επέφεραν οι πολεμικές επιχειρήσεις στα θέατρα του πολέμου. Η τάση των στρατευμάτων να επισιτίζονται μέσω της βίαιης αρπαγής των προϊόντων των χωρικών ήταν ιδιαίτερα επιζήμια για τους κατοίκους υπανάπτυκτων περιοχών, όπως της Ισπανίας και της Ρωσίας, γεγονός που εξηγεί τις ιδιαίτερα βάρβαρες μεθόδους με τις οποίες Ισπανοί και Ρώσοι χωρικοί θανάτωναν όσους Γάλλους στρατιώτες έπεφταν στα χέρια τους.¹

1. P. Johnson, *The Birth of the Modern: World Society 1815-1830*, Νέα Υόρκη, 1991.

Αυτή η κλιμάκωση της βίας οφειλόταν στο γεγονός ότι οι στόχοι του Ναπολέοντα δεν περιορίζονταν σε γαλλικά οφέλη, στα πλαίσια του παλαιού διεθνούς συστήματος, αλλά απέβλεπαν στην ολοσχερή ανατροπή του. Το διεθνές σύστημα στην Ευρώπη κατά τον 18ο αιώνα, όπως διαμορφώθηκε από τις Συνθήκες της Βεσφαλίας (1648) και της Ουτρέχτης (1713), βασιζόταν στην αμοιβαία αναγνώριση των θεμελιωδών κυριαρχικών δικαιωμάτων των κρατών. Η ισορροπία των δυνάμεων είχε λειτουργήσει ως μηχανισμός πάταξης των προσπαθειών για επιβολή ηγεμονίας στην Ευρώπη. Τα δύο κυριότερα παραδείγματα της λειτουργίας της αρχής της ισορροπίας των δυνάμεων ήταν ο Τριακονταετής πόλεμος, ο οποίος έληξε το 1648 με αποτυχία της ηγεμονικής προσπάθειας των Αψβούργων, και ο πόλεμος της Ισπανικής Διαδοχής, ο οποίος έληξε το 1713 με αποτυχία της ηγεμονικής προσπάθειας του Γάλλου βασιλέα Λουδοβίκου ΙΔ'. Κατά τον 18ο αιώνα, οι ευρωπαϊκοί πόλεμοι ήταν περιορισμένοι σε ένταση κι είχαν ως στόχο την εξασφάλιση μιας ευνοϊκής διαπραγματευτικής θέσης για τη διπλωματία, κατά τη φάση της σύναψης της συνθήκης ειρήνης. Με εξαίρεση την Πολωνία, η οποία είχε την ατυχία να συνορεύει με τρεις μεγάλες δυνάμεις (Αυστρία, Ρωσία και Πρωσία), οι οποίες τη διένειμαν μεταξύ τους, κανένα ευρωπαϊκό κράτος δεν απώλεσε τα θεμελιώδη κυριαρχικά του δικαιώματα ως ανεξάρτητη οντότητα. Βεβαίως, οι πόλεμοι επέφεραν αλλαγές στα σύνορα καθώς και στις αποικιακές κτήσεις. Όμως κάθε πολεμική προσπάθεια εντασσόταν στα πλαίσια των πολύπλοκων πολιτικών συναλλαγών μεταξύ κυρίαρχων, νομιμοποιημένων μοναρχιών που συμφωνούσαν στους βασικούς κανόνες του παιχνιδιού.²

Η Γαλλική Επανάσταση, και ιδίως ο Ναπολέων, αρνήθηκαν να δεχθούν αυτούς τους κανόνες του παιχνιδιού που δημιούργησαν οι παραδοσιακές μοναρχίες. Αντίθετα, λειπούργησαν ως επαναστατική δύναμη με σκοπό την ανατροπή του παλαιού διεθνούς συστήματος. Το μέσο για την επαναστατική ανατροπή ήταν η κλιμάκωση της ένοπλης βίας. Ο επαγγελματικός στρατός των

2. H. Kissinger, *Diplomacy*, Νέα Υόρκη, 1994, σσ. 56-70. C. von Clausewitz, *Vom Kriege*, Φρανκφούρτη, 1980, σσ. 640-692.

Βουρβώνων αντικαταστάθηκε από ένα στράτευμα κληρωτών υποχρεωτικής θητείας, με αποτέλεσμα να αυξηθεί δραματικά το μέγεθος του γαλλικού στρατού. Επιπλέον, ο Ναπολέων θυσίαζε στρατιώτες χωρίς φειδώ, αντικαθιστώντας τις τεράστιες απώλειές του με νέες υποχρεωτικές κλήσεις στρατευσίμων.³

Με την κλιμάκωση της ένοπλης βίας κατά την περίοδο 1805-1809, ο Ναπολέων ανέτρεψε το παλιό διεθνές σύστημα. Δεν κατόρθωσε όμως να εγκαταστήσει ένα νέο διεθνές σύστημα που να χαίρει ευρύτερης νομιμοποίησης και αποδοχής στην Ευρώπη. Ο επίδοξος ηγεμόνας της Ευρώπης εγκατέστησε τους άμεσους συγγενείς του σε διάφρους ευρωπαϊκούς θρόνους και πέτυχε την υποτέλεια των λοιπών μοναρχών εκτός του Βρετανού και του Ρώσου. Ωστόσο, οι επιτυχίες του βασίζονταν αποκλειστικά στη βία. Όταν άρχισε να ηπτάται στα πεδία των μαχών του ισπανικού πολέμου και ιδίως της ρωσικής εκστρατείας, το μη νομιμοποιημένο πολιτικό του οικοδόμημα κατέρρευσε ταχύτατα.⁴

Με την υποχώρηση και την ήττα του Ναπολέοντα κατά την περίοδο 1813-15, οι νικητρίες δυνάμεις βρέθηκαν αντιμέτωπες με την ανάγκη να δημιουργήσουν ένα νέο διεθνές σύστημα. Είχαν ως κοινό γνώμονα την έντονη επιθυμία να αποφύγουν μια νέα αποσταθεροποίηση της Ευρώπης, έχοντας μόλις επιβιώσει έπειτα από τρομακτικές θυσίες. Είχαν όμως και σημαντικά αποκλίνοντα συμφέροντα. Η συναίνεση γύρω από ένα νέο διεθνές σύστημα ήταν κάθε άλλο παρά εξασφαλισμένη. Οι ηγεσίες των νικητριών δυνάμεων κλήθηκαν να επιλέξουν ανάμεσα σε τρεις βασικές εναλλακτικές προοπτικές:

α) Η πρώτη λύση θα βασιζόταν στην αποδοχή του κοινωνικοπολιτικού αποτελέσματος της Γαλλικής Επανάστασης, δηλαδή της ανεπανόρθωτης φθοράς της απόλυτης μοναρχίας, αλλά θα διατηρούσε την παλαιά κυριαρχία των κρατών. Φιλελεύθερα πολιτικά καθεστάτα θα αντικαθιστούσαν τις απόλυτες μοναρχίες, αλλά θα κληρονομούσαν τον παλιό αμοιβαίο σεβασμό της κυριαρχίας των απόλυτων μοναρχιών ως κρατικών οντοτήτων. Παραδόξως,

3. Kissinger, *Diplomacy*, σσ. 70-77. Clausewitz, *ό.π.*, σσ. 640-692.

4. H. Kissinger, *A world Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace 1812-1822*, Βοστώνη, 1957, σσ. 2-27.

ένα τέτοιο σύστημα προτάθηκε για πρώτη φορά από τον Τσάρο Αλέξανδρο το 1804, κατά τη φιλελεύθερη φάση της ηγεσίας του (η οποία δεν διήρκεσε επί μακρόν). Το 1813 υποστηρίχθηκε από πρωσικούς κύκλους, καθώς η πρωσική αναγέννηση κατά του Ναπολέοντα είχε πάρει τη μορφή λαϊκής εθνικοαπελευθερωτικής κινητοποίησης (σε λαϊκό επίπεδο η κινητοποίηση είχε ως σκοπό τη γερμανική ενοποίηση).⁵ Εκ των υστέρων γνωρίζουμε ότι η προοπτική αυτή ήταν εναρμονισμένη με τη μακροπρόθεσμη ροή της ευρωπαϊκής ιστορίας. Υπό το πρίσμα του 1815, ωστόσο, αυτή η φιλελεύθερη λύση συνεπαγόταν σημαντικά προβλήματα που θα φανούν παρακάτω.

β) Η δεύτερη λύση, που υποστηρίχθηκε κυρίως από τη Βρετανία, επικεντρωνόταν αποκλειστικά στην αναγκαιότητα διατήρησης της ισορροπίας των δυνάμεων. Ως νησιώτικη δύναμη, η Βρετανία ήταν αρκετά απομακρυσμένη από τις κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις της ηπειρωτικής Ευρώπης. Το κύριο μέλημά της, όπως εκφράστηκε από τον πρωθυπουργό Πιτ το 1804, σε απάντησή του στις τότε φιλελεύθερες προτάσεις του Τσάρου Αλεξάνδρου, ήταν η αποσόβηση της ηγεμονίας μίας δύναμης στην ηπειρωτική Ευρώπη. Πέραν τούτου, η Βρετανία ενδιαφερόταν κυρίως για τη διατήρηση των ναυτικών της δικαιωμάτων –που επικύρωναν νομικά τη θαλασσοκρατία της– και για την ανεξαρτησία των Κάτω Χωρών, της πιο επικίνδυνης βάσης σε μια ενδεχόμενη απόπειρα εισβολής των Βρετανικών Νήσων (η βόρεια Γαλλία δεν είχε μεγάλους φυσικούς λιμένες ικανούς να επιτρέψουν τη συγκέντρωση στόλου εισβολής). Οι Βρετανοί σε αυτήν την περίοδο δεν ενδιαφέρονταν να επηρεάσουν τις εσωτερικές εξελίξεις των ευρωπαϊκών κρατών.⁶

γ) Η τρίτη λύση, που υποστηρίχθηκε σθεναρότατα από την Αυστρία, ήταν μια επιστροφή στο *status quo ante bellum*, δηλαδή η αναστύλωση του παλαιού συστήματος που βασιζόταν στις αμοιβαίες αναγνωρίσεις των νομιμοποιημένων κυριαρχικών δικαιωμάτων των ιστορικών μοναρχιών. Κάθε εκτροπή από τα νομιμοποιημένα και με διεθνείς συνθήκες κατοχυρωμένα δικαιώματα των ιστορικών

5. Y. Mann, *Deutsche Geschichte des 19 und 20 Jahrhunderts*, Φρανκφούρτη, 1958, σσ. 83-90.

6. Kissinger, *World Restored*, σσ. 29-61.

μοναρχιών εγκυμονούσε τον κίνδυνο διάλυσης της τεράστιας και πολυεθνικής Αυστριακής Αυτοκρατορίας. Κατά τη ρήση του Βρετανού ιστορικού A.J.P. Taylor, «σε άλλες χώρες οι δυναστείες είναι επεισόδια στην ιστορία των λαών· στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων οι λαοί είναι μια περιπλοκή στην ιστορία μιας δυναστείας». ⁷ Ο Αυστριακός Αυτοκράτορας βασιλεύε επί 50 εκατομμυρίων ανθρώπων –μόνον ο Τσάρος της Ρωσίας είχε περισσότερους υπηκόους– αλλά τον πληθυσμό αυτό συνέθεταν ετερογενείς υποτελείς εθνότητες (Γερμανοί/ Αυστριακοί, Ούγγροι, Σλάβοι, Ιταλοί). Κάθε βήμα στην κατεύθυνση της φιλελευθεροποίησης θα οδηγούσε προς μια φυγόκεντρη πορεία των εθνοτήτων αυτών, οι οποίες δεν είχαν κανένα συνδετικό κρίκο μεταξύ τους πέρα από τον κοινό μονάρχη, βάσει ιστορικών μοναρχικών κατακτήσεων και δικαιωμάτων. ⁸

Οι ισορροπίες στην Αυστριακή Αυτοκρατορία ήταν τόσο λεπτές και τόσο εξαρτώμενες από τη διαίωνιση του ιστορικού, μοναρχικού status quo, ώστε η Αυστρία να διαταράσσεται από κάθε μεγάλη αναταραχή στην υπόλοιπη Ευρώπη. Ο Κίσινγκερ την περιέγραψε ως «τον σειсмоγράφο της Ευρώπης». ⁹ Ως εκ τούτου, η Αυστρία έγινε ο θεματοφύλακας της διεθνούς νομιμότητας της Ευρώπης με βάση το ιστορικό, μοναρχικό δίκαιο και τις ιστορικές διεθνείς συνθήκες. Η πίεση των εξελίξεων της περιόδου 1814-15 οδήγησε τη Βρετανία και την Αυστρία σε μια σύγκλιση συμφερόντων. Με την κατάρρευση του γαλλικού στρατού, η Ρωσία εμφανίσθηκε ως η μεγαλύτερη στρατιωτική δύναμη, με 800.000 στρατό έναντι των 255.000 της Βρετανίας, των 220.000 της Αυστρίας και των 130.000 της Πρωσίας (οι αριθμοί ισχύουν για το 1816). ¹⁰ Η Ρωσία αποτελούσε μια εν δυνάμει νέα απειλή για την ισορροπία των δυνάμεων. Η ρωσική επιδίωξη της προσάρτησης του πρωσικού τμήματος της Πολωνίας το 1814, με αντισταθμιστική εδαφική αποζημίωση της Πρωσίας σε βάρος των μικρών γερμανικών κρατιδίων και των ιστορικών δικαιωμάτων των ηγεμόνων τους, πιστοποιούσε τις επεκτατικές διαθέσεις της Ρωσίας.

7. A.J.P. Taylor, *The Habsburg Monarchy 1809-1918*, Λονδίνο, 1988, σ. 12.

8. Kissinger, *World Restored*, σσ. 7-8.

9. Στο ίδιο, σ. 7.

10. P. Kennedy, *The Rise and Fall of Great Powers*, Νέα Υόρκη, 1987, σ. 154.

Για να αντισταθμίσουν τη νέα στρατιωτική υπεροχή της Ρωσίας, ο Βρετανός Υπουργός Εξωτερικών Κάσλρεϊ και ο Αυστριακός Πρωθυπουργός Μέττερνικ συμφώνησαν ως προς την αναγκαιότητα της ενίσχυσης της κεντρικής Ευρώπης, δηλαδή της Αυστρίας και της Πρωσίας. Αποφάσισαν επίσης, για τον ίδιο λόγο, να συμπεριλάβουν τη μεταναπολεόντεια Γαλλία ως ισότιμο μέλος του νέου διεθνούς συστήματος.¹¹ Στο Συνέδριο της Βιέννης το 1814-15, οι Κάσλρεϊ και Μέττερνικ επικύρωσαν τη σύγκλιση των συμφερόντων των κρατών τους. Με τη συμβολή της Γαλλίας –δηλαδή του Γάλλου Υπουργού Εξωτερικών Ταλλεϋράνδου– δημιούργησαν ένα τριμερές μέτωπο ικανό να πείσει τη Ρωσία να μετριάζει τις βλέψεις της στην Πολωνία, προς όφελος της γενικής ευρωπαϊκής ισορροπίας. Αντίστοιχα, η Πρωσία πείστηκε να μετριάζει τις βλέψεις της στη Γερμανία, με αποτέλεσμα τη διατήρηση της ειδικής ισορροπίας μεταξύ της Πρωσίας και της Αυστρίας στον ευρύτερο γερμανικό χώρο, ο οποίος ήταν κατακερματισμένος σε κρατίδια φεουδαρχικής προέλευσης.¹²

Η διακοπή των εργασιών του Συνεδρίου της Βιέννης, με την εκατοντάμηρη επιστροφή του Ναπολέοντα την άνοιξη του 1815, ισχυροποίησε τη θέληση των ιστορικών μοναρχιών να μετριάζουν τις διαφορές τους και να επιδιώξουν την οργάνωση της διεθνούς πολιτικής με βάση τη συναίνεση. Η Ιερά Συμμαχία, που σχηματίστηκε με πρωτοβουλία του Τσάρου Αλεξάνδρου λίγες εβδομάδες μετά το Βατερλώ, εξέφραζε το αίσθημα της αλληλεγγύης των μοναρχών. Αν και αρχικά συμμετείχαν σε αυτή μόνον οι μονάρχες της Ρωσίας, της Αυστρίας και της Πρωσίας, με την πάροδο του χρόνου η Ιερά Συμμαχία συμπεριέλαβε όλους τους μονάρχες της Ευρώπης εκτός από τον Πάπα και τον Σουλτάνο (υπό την καθοδήγηση της κυβέρνησής του, ο τότε Βρετανός αντιβασιλέας δήλωσε την προσωπική του υποστήριξη, χωρίς κοινοβουλευτική δέσμευση).¹³

Το αποτέλεσμα του Συνεδρίου της Βιέννης δεν ήταν μόνον η επίτευξη μιας άμεσης ευρωπαϊκής ισορροπίας. Επιπλέον, στοιχειοθετήθηκε ένα νέο νομιμο-

11. Kissinger, *World Restored*, σσ. 107-143.

12. Στο ίδιο, σσ. 144-174.

13. Στο ίδιο, σσ. 188-190 και 216.

ποιημένο διεθνές σύστημα, το οποίο είχε ως αρχή την επίλυση των διαφορών μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων μέσω συναίνεσης –«Κονσέρτο της Ευρώπης». Έκτοτε, οι μεγάλες δυνάμεις επανέλαβαν τις συναντήσεις τους σε μια σειρά από συνέδρια, μέσω των οποίων οι επιδιώξεις της κάθε μεγάλης δύναμης προσαρμόστηκαν στις επιταγές της ευρωπαϊκής συναίνεσης. Βέβαια, οι συγκρούσεις των συμφερόντων των μεγάλων δυνάμεων δεν εξαφανίστηκαν ως διά μαγείας, απλώς και μόνο με την αποδοχή της αρχής της συναίνεσης. Αλλά με βάση τη διατήρηση της ισορροπίας των δυνάμεων, κάθε μεγάλη δύναμη προσπάθησε να νομιμοποιήσει τις επιδιώξεις της μέσω της συναίνεσης, δηλαδή της αποδοχής τους από το Κονσέρτο της Ευρώπης.¹⁴

Το νέο διεθνές σύστημα, που προέκυψε μετά την τρομακτική αναταραχή των Πολέμων της Γαλλικής Επανάστασης και του Ναπολέοντα, είχε μακροχρόνιες θετικές επιπτώσεις για την ευρωπαϊκή σταθερότητα. Επί έναν ολόκληρο αιώνα, δεν εμφανίστηκε καμία ανατρεπτική δύναμη, διατεθειμένη να καταστρέψει τα βασικά χαρακτηριστικά αυτού του νομιμοποιημένου διεθνούς συστήματος, το οποίο οδήγησε την Ευρώπη στην πιο μακροχρόνια περίοδο γενικής ειρήνης στη νεότερη ιστορία. Όλοι οι πόλεμοι των μεγάλων δυνάμεων μεταξύ 1815 και 1914 –οι οποίοι ήταν λιγότεροι σε αριθμό και έκταση από τους πολέμους της περιόδου 1713-1792– παρέμειναν μέσα στα πλαίσια αυτού του ευρωπαϊκού συστήματος.

Εντούτοις, η αρχική μορφή της νέας ευρωπαϊκής τάξης του 1815 είχε την αχίλλειο πτέρνα της. Ήταν εξαιρετικά συντηρητική, όχι μόνον όσον αφορά το διεθνές status quo, αλλά και όσον αφορά την κοινωνικοπολιτική εξέλιξη. Καθώς η Αυστρία ήταν το κλειδί για τη διατήρηση τόσο της γενικής ευρωπαϊκής ισορροπίας, ως αντιστάθμισμα στη Ρωσία, όσο και της κεντροευρωπαϊκής ισορροπίας, ως εμπόδιο σε μια γερμανική ενοποίηση υπό την Πρωσία, ήταν ως εκ τούτου σε θέση να εξασφαλίσει την ευρωπαϊκή τάξη το 1815 με βάση τα ιστορικά δικαιώματα των μοναρχιών. Έτσι, οι ηγεσίες της Ευρώπης το 1815

14. Θ.Α. Χριστοδουλίδης, *Διπλωματική Ιστορία από τη Βιέννη στις Βερσαλλίες 1815-1919*, Αθήνα, 1991, σσ. 16-24.

συμπεριφέρθηκαν σαν να μην είχε λάβει χώρα η Γαλλική Επανάσταση. Με την ανασύλωση, το 1815, των ιστορικών δικαιωμάτων των μοναρχιών, συμπεριλαμβανομένων και των Βουρβόνων στη Γαλλία (αν και με πολίτευμα συνταγματικής μοναρχίας σχεδόν βρετανικού τύπου), ήταν σαν να μην είχε αλλάξει τίποτα από το 1789. Κι όμως, είχαν αλλάξει τα πάντα.

Η αλλαγή στο πνεύμα της εποχής ήρθε στην επιφάνεια πρώτα στο επίπεδο των διανοουμένων, μέσω του Ρομαντισμού. Πέρα από μια γενική και νεανική αμφισβήτηση κατά των υπερβολικά ορθολογικών ιδεών του Διαφωτισμού, οι Ρομαντικοί στράφηκαν κατά του συντηρητικού status quo που επανήλθε το 1815. Στη Γερμανία οι Ρομαντικοί εναντιώθηκαν στην ιστορική διάσπαση του γερμανικού έθνους σε μεσαιωνικά κρατίδια και άνοιξαν το δρόμο για τη δημιουργία ενός γερμανικού εθνικού κράτους μερικές δεκαετίες αργότερα (αν και υπό συνθήκες αντίθετες προς τα φιλελεύθερα αισθήματα των Γερμανών διανοουμένων). Στη Βρετανία, επικέντρωσαν τα πυρά τους κατά του Υπουργού Εξωτερικών Κάσλρεϊ, τον οποίο θεώρησαν υπεύθυνο για την αντιδραστική ευρωπαϊκή τάξη του 1815. Χαρακτηριστικά, ο εξέχων Βρετανός Ρομαντικός, ο Λόρδος Βύρων, έγραψε σε επιστολή του το 1820 τον εξής «επιτάφειο»: «Posterity shall never survey / A monument like this / Here lie the bones of Castlereagh / Stop, passer-by, and piss»¹⁵ (ο Κάσλρεϊ ήταν ακόμα ζωντανός και πολιτικά ισχυρός, η αυτοκτονία του συνέβη το 1822). Οι Ρομαντικοί ήταν η προειδοποίηση ότι το καζάνι έβραζε κάτω από το ιστορικό status quo των μοναρχικών καθεστώτων.¹⁶

Σε επίπεδο ηγεσίας, η πρώτη μεγάλη δύναμη που αποστασιοποιήθηκε από το συντηρητικό ευρωπαϊκό status quo ήταν η Βρετανία. Οι λόγοι ήταν πολύπλοκοι. Ίσως η σημαντικότερη πολιτικά αιτία ήταν η απροθυμία αυτής της ηπειρωτικής δύναμης με εξασφαλισμένη τη θαλασσοκρατία και την υπερπόντια αυτοκρατορία της να δεσμεύεται σε συναινέσεις της ηπειρωτικής Ευρώπης. Αλλά εξίσου σημαντικός παράγοντας ήταν το γεγονός ότι μετά το 1815 η Ρωσία έπαψε να αποτελεί άμεση απειλή για την ισορροπία των δυνάμεων στην

15. Johnson, *Birth of the Modern*, σ. 89.

16. Στο ίδιο, σσ. 85-92.

Ευρώπη. Ο λόγος ήταν ότι η Ρωσία είχε δεσμευθεί στη συντηρητική Ιερά Συμμαχία. Κατά κάποιον τρόπο, η ίδια η επιτυχία του Μέττερνιχ να δεσμεύσει τη Ρωσία σε ένα συντηρητικό σύστημα υπέρ του status quo απελευθέρωσε τη Βρετανία από την ανάγκη να υποστηρίξει την Αυστριακή Αυτοκρατορία (που ήταν καταδικασμένη σε διάλυση). Εφόσον η Ρωσία δεν απειλούσε πλέον την ευρωπαϊκή ισορροπία των δυνάμεων, η Βρετανία ως θεματοφύλακας αυτής της ισορροπίας δεν ήταν αναγκασμένη να συνεχίσει να στηρίζει την Αυστρία ως αντίβαρο προς τη Ρωσία, και επομένως να ταυτίζεται με τον κοινωνικοπολιτικό συντηρητισμό που αποτελούσε την εγγύηση για τη διατήρηση της Αυστριακής Αυτοκρατορίας.¹⁷

Η Επανάσταση του 1821 ξέσπασε κατά τη διάρκεια αυτών των εξελίξεων στο ευρωπαϊκό πεδίο. Η Ευρώπη, το 1821, δεν είχε ακόμα κατασταλάξει μεταξύ της αυστριακής ερμηνείας της ευρωπαϊκής τάξης, που απέκλειε κάθε διασάλευση του έννομου status quo, και της βρετανικής ερμηνείας, που απέβλεπε μονάχα στην αποτροπή κάθε απειλής για την ευρωπαϊκή ισορροπία των δυνάμεων. Η Επανάσταση του 1821 αποτέλεσε το κρίσιμο σημείο της απόφασης για την Ευρώπη, καθώς διασάλεψε βέβαια το status quo αλλά χωρίς να απειλήσει την ευρωπαϊκή ισορροπία των δυνάμεων.

Όπως θα φανεί παρακάτω, οι επαναστάτες είχαν μια ελλιπή αντίληψη της ευρωπαϊκής πραγματικότητας και στήριξαν τις αρχικές τους ελπίδες σε ευσεβείς πόθους. Η Αυστρία ήταν εναντίον τους, γιατί απειλούσαν το status quo. Η Βρετανία ήταν αρχικά ουδέτερη, καθώς η εξέγερσή τους δεν επηρέαζε την ευρωπαϊκή ισορροπία δυνάμεων. Όμως, το ζητούμενο ήταν να βρεθεί ένας υποστηρικτής, ικανός να αντισταθμίσει τη δύναμη του Σουλτάνου. Το 1821 ο παραδοσιακός υποστηρικτής των ελληνικών εξεγέρσεων, η Ρωσία, παρέμεινε εντός του πλαισίου της Ιεράς Συμμαχίας και της μοναρχικής αλληλεγγύης. Ο Τσάρος Αλέξανδρος συνταυτίσθηκε με τη γραμμή του Μέττερνιχ. Χρειάστηκε πολυετής ελληνική προσπάθεια για να αλλάξει το κλίμα στις καγκελαρίες της Ευρώπης υπέρ της Επανάστασης.

17. Kissinger, *World Restored*, σσ. 312-20.

Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ (1821-3)

Η Ελληνική Επανάσταση αποτέλεσε ένα από τα κεντρικότερα προβλήματα της ευρωπαϊκής διπλωματίας κατά την περίοδο 1821-3, γιατί απειλούσε να διαλύσει το Κονσέρτο της Ευρώπης που είχε θεσμοθετηθεί στο Συνέδριο της Βιέννης το 1815. Το Κονσέρτο της Ευρώπης ήταν η βάση της νέας ευρωπαϊκής τάξης που είχε ως στόχο την αποφυγή των πολεμικών συρράξεων, όπως αυτές που είχαν αιματοκυλήσει την Ευρώπη κατά τη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης και της Αυτοκρατορίας του Ναπολέοντα. Ως μηχανισμός πρόληψης πολέμων, το Κονσέρτο της Ευρώπης βασιζόταν στη συναινετική αντιμετώπιση, εκ μέρους όλων των μεγάλων δυνάμεων, οποιουδήποτε διεθνούς προβλήματος προέκυπε. Συναφώς, το σύστημα του Κονσέρτου της Ευρώπης ενσωμάτωε την αρχή της ευρωπαϊκής ισορροπίας των δυνάμεων, η διατήρηση της οποίας ήταν άμεσα εξαρτημένη από το μέλλον της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων. Μόνο η δύναμη αυτή ήταν σε θέση, εφόσον παρέμενε ισχυρή, να αποτρέψει, αφενός την κυριαρχία στην Κεντρική Ευρώπη είτε της Γαλλίας είτε της Ρωσίας, και αφετέρου την ένωση των γερμανικών κρατών, που θα δημιουργούσε μια νέα πηγή ανισορροπίας. Ο κρατικά κατακερματισμένος γερμανικός χώρος έπρεπε να είναι αρκετά ισχυρός ώστε να εμποδίζει την πολιτική του υποταγή στη Γαλλία ή στη Ρωσία αλλά και ταυτόχρονα διαιρεμένος ώστε να μην αποτελέσει η ίδια η Γερμανία απειλή για τη Γαλλία και τη Ρωσία. Μόνο μια ισχυρή Αυτοκρατορία των Αψβούργων μπορούσε να εξασφαλίσει αυτή τη λεπτή ισορροπία μεταξύ ισχύος και αδυναμίας του γερμανικού χώρου.

Ωστόσο, η ισχύς και η ίδια η ύπαρξη της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων βασιζόταν στη συνεχιζόμενη νομιμοποίηση των παραδοσιακών νομικών δικαιωμάτων της δυναστείας των Αψβούργων. Την αυτοκρατορία τους αποτελούσε ένα εθνικά ετερογενές μείγμα επαρχιών και λαών, που ως μοναδικό συνεκτικό στοιχείο είχαν τα κληρονομημένα κυριαρχικά δικαιώματα της δυναστείας. Οι νέες δημοκρατικές και εθνικιστικές ιδέες, που προέκυψαν από τη Γαλλική Επανάσταση, αποτελούσαν θανάσιμο κίνδυνο για την Αυτοκρατορία των Αψβούργων.

Ως εκ τούτου, η διατήρησή της συνδέθηκε από την ηγετική πολιτική της προσωπικότητα, τον Μέττερνιχ, με την επικράτηση στην Ευρώπη μιας στείρας αντιδραστικής ιδεολογίας ενάντια σε κάθε εθνικιστικό ή δημοκρατικό κίνημα. Ο Μέττερνιχ επιθυμούσε μια επ' αόριστον παγίωση του ευρωπαϊκού status quo.

Κάτω από αυτό το πρίσμα, η Επανάσταση του 1821 αποτελούσε για τον Μέττερνιχ επικίνδυνο προηγούμενο. Βέβαια, η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν ήταν μέρος του ευρωπαϊκού συστήματος. Αν όμως οι Έλληνες πραγματοποιούσαν μια εθνική επανάσταση σε βάρος των Οθωμανών, πιθανότατα θα ενέπνεαν παρόμοια εθνικά κινήματα στην Ευρώπη, απειλώντας κατεξοχήν την πολυεθνική Αυτοκρατορία των Αψβούργων. (Οι φόβοι του Μέττερνιχ έγιναν πραγματικότητα μεταξύ 1859 και 1918 και οι συνέπειες, ιδιαίτερα της γερμανικής ενοποίησης, δεν ήταν εντελώς θετικές για την Ευρώπη).

Στην προσπάθειά του να εξασφαλίσει τη συναίνεση του Κονσέρτου της Ευρώπης κατά της Ελληνικής Επανάστασης, ο Μέττερνιχ έπρεπε να αντιμετωπίσει δύο δυνητικά εμπόδια. Πρώτον, παραδοσιακό εθνικό συμφέρον της Ρωσίας ήταν η επέκτασή της σε βάρος της Πύλης. Η Ρωσία είχε στο παρελθόν συμπαρασταθεί σε εξεγέρσεις των Ελλήνων και άλλων χριστιανικών λαών κατά του οθωμανικού ζυγού. Είχε εξασφαλίσει σημαντικά δικαιώματα για τους υπόδουλους Έλληνες, π.χ. θρησκευτικά δικαιώματα με τη ρωσοτουρκική συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζί το 1774 και το δικαίωμα των Φαναριωτών να διοικούν τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες με τη συνθήκη του Βουκουρεστίου του 1812. Επιπλέον, η παλαιά ρωσική ιδεολογία της Τρίτης Ρώμης θα μπορούσε να οδηγήσει τη Ρωσία σε μια σφοδρότατη επίθεση κατά της Πύλης, με στόχο την κατάληψη της ίδιας της Κωνσταντινούπολης. Δεύτερον, η Βρετανία, η πιο φιλελεύθερη μεγάλη δύναμη της εποχής, είχε παράδοση αναγνώρισης κρατών και καθεστώτων με βάση το πραγματιστικό κριτήριο της προσαρμογής στην εκάστοτε πραγματική κατάσταση (με εξαίρεση καθεστώτα που απειλούσαν άλλα κυρίαρχα κράτη, όπως η Γαλλική Επανάσταση μετά το 1791). Εφόσον οι Έλληνες κατόρθωναν να δημιουργήσουν μια *de facto* ανεξάρτητη αρχή, η βρετανική προδιάθεση θα ήταν να την αναγνωρίσουν και *de jure*.

Η εισβολή του Υψηλάντη στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες συνέβη κατά τη διάρκεια του Συνεδρίου του Λάιμπαχ (της σημερινής Λουμπλιάνα), στο οποίο οι μεγάλες δυνάμεις –εκτός από την απύσχα Βρετανία– είχαν επιβεβαιώσει την προγενέστερη συμφωνία τους, οι ένοπλες δυνάμεις των Αψβούργων να καταστειλούν ένα επαναστατικό κίνημα στην Ιταλία. Ο Μέπερνικ αντιλήφθηκε αμέσως τον κίνδυνο εμπλοκής της Ρωσίας στην ελληνική εξέγερση και έπεισε τον Τσάρο Αλέξανδρο ότι το ελληνικό εγχείρημα ήταν έργο σκοτεινών επαναστατικών κύκλων της Ευρώπης, που προσπαθούσαν να σπείρουν τη διχόνοια μεταξύ των δύο συλλογατικών της ευρωπαϊκής νομιμότητας, της Ρωσίας και της Αυστρίας. Ο Αλέξανδρος αποποιήθηκε κάθε ανάμειξη στην Επανάσταση και έδωσε τον Υψηλάντη από τον ρωσικό στρατό.¹⁸

Παρ' όλα αυτά, οι κατοπινές εξελίξεις έσπρωξαν τη Ρωσία προς την κατεύθυνση της επέμβασης στην Ελληνική Επανάσταση. Με την εξαπλωση της Επανάστασης στη Νότια Ελλάδα και τα οθωμανικά αντίποινα, ιδίως την εκτέλεση του Πατριάρχη Γρηγόριου Ε΄, η ρωσική διπλωματία άρχισε να κινείται προς τη ρήξη με την Πύλη. Υπό την καθοδήγηση του Καποδίστρια, ο Ρώσος πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη Στρογκάνοφ, ο οποίος φρόντισε να περισυλλεγεί το πτώμα του Πατριάρχη από τη θάλασσα και να ταφεί στην Οδησό, έδωσε τηλεσίγραφο στην Πύλη με τέσσερις απαιτήσεις που αφορούσαν την εξασφάλιση της καλής συμπεριφοράς της Πύλης προς τους Έλληνες υπηκόους της. Η διπλωματική ατμόσφαιρα στην Κωνσταντινούπολη ήταν τόσο τεταμένη, ώστε ο μιν Βρετανός πρέσβης Στράνγκφορντ να χρειαστεί να αποτρέψει υψηλούς αξιωματικούς της Πύλης από το να διατάξουν τη δολοφονία του Ρώσου ομολόγου του, ο δε Στρογκάνοφ να επιβιβασθεί για εβδομάδες σε ρωσικό πλοίο για να είναι έτοιμος να σαλπάρει ανά πάσα στιγμή προς τη Ρωσία. Με τη λήξη του τηλεσιγράφου τον Ιούλιο του 1821, ο Στρογκάνοφ αναχώρησε χωρίς να λάβει την απάντηση της Πύλης (κατά λάθος, όταν κλήθηκε να την παραλάβει οι αγγελιοφόροι της πρεσβείας του έλειπαν, με αποτέλεσμα να παραμείνει μέχρι σήμερα άγνωστο το περιεχόμενό της).¹⁹

18. Kissinger, *World Restored*, σσ. 286-289· Χριστοδουλίδης, *Διπλωματική Ιστορία*, σσ. 63-64.

19. A. Cunningham, *Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolution*, Λονδίνο, 1993, σσ. 201-205.

Η αντιπουρική στροφή της ρωσικής διπλωματίας ανησύχησε έντονα τον Μέττερνικ. Ο Τσάρος Αλέξανδρος είχε επιστρέψει τον Μάιο από το Λάιμπαχ στην Αγία Πετρούπολη και ήταν τώρα μακριά από τον Μέττερνικ και κάτω από την άμεση επιρροή του Καποδίστρια, ο οποίος οδηγούσε τη Ρωσία προς τη ρήξη με την Πύλη. Για να επαναφέρει τον Αλέξανδρο στη γραμμή της στενής συμμαχίας με την Αυστρία, ο Μέττερνικ έστειλε σωρεία μηνυμάτων προς τον Τσάρο με αναφορές στη «διαβολική Κεντρική Επαναστατική Επιτροπή του Παρισιού» και των υποτιθέμενων συνωμοτικών δολοφλοκιών της που έφταναν μέχρι την Πελοπόννησο.²⁰

Στην κρίσιμη αυτή συγκυρία, ο Μέττερνικ ενισχύθηκε ανέλπιστα από την Βρετανία. Ο Βρετανός Υπουργός Εξωτερικών Κάσλρεϊ είχε αρνηθεί να συμμετάσχει στο Συνέδριο του Λάιμπαχ, θεωρώντας ότι η Βρετανία δεν έπρεπε να συμπράξει σε μια επιβολή από το Κονσέρτι της Ευρώπης αντιδραστικών λύσεων στις παλιές εξελίξεις. Όμως, η απειλή πολέμου Ρωσίας-Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αφορούσε άμεσα βρετανικά συμφέροντα. Η ενδεχόμενη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η πιθανή επακόλουθη κάθοδος της Ρωσίας στην Κωνσταντινούπολη ήταν κάθετα αντίθετη με τα βρετανικά συμφέροντα στην Ανατολική Μεσόγειο. Ως εκ τούτου, το καλοκαίρι του 1821 η βρετανική διπλωματία ενεργοποιήθηκε στην κατεύθυνση της αποτροπής ενός ρωσοτουρκικού πολέμου.²¹

Κάτω από την πίεση των δύο σημαντικότερων συμμάχων του στο ευρωπαϊκό σύστημα του 1815, ο Τσάρος Αλέξανδρος εγκατέλειψε τον Αύγουστο του 1821 κάθε σκέψη ένοπλης σύρραξης με την Πύλη. Η απολογία του προς τον απογοητευμένο Καποδίστρια ήταν ότι «αν απαντήσουμε στους Τούρκους κάνοντας πόλεμο, η Επαναστατική Επιτροπή του Παρισιού θα θριαμβεύσει και καμία κυβέρνηση δεν θα μείνει όρθια».²² Επομένως, η Ρωσία αποποιήθηκε τα παραδοσιακά εθνικά της συμφέροντα για να διατηρηθεί η συντηρητική συναίνεση των ευρωπαϊκών μεγάλων δυνάμεων.

20. Kissinger, *World Restored*, σ. 293.

21. Στο ίδιο, σσ. 293-296.

22. Στο ίδιο, σ. 296.

Ο Καποδίστριας, ο οποίος πολιτικά συμμαριζόταν τις συντηρητικές απόψεις των ευρωπαϊκών ηγεσιών, συνέχισε εντούτοις να πιέζει τον Τσάρο να επέμβει υπέρ των Ελλήνων. Σύμφωνα με τον Καποδίστρια, η Ελληνική Επανάσταση δεν αποτελούσε πολιτικό ανατρεπτικό κίνημα, αλλά αυτοάμυνα ενός χριστιανικού λαού που απειλούνταν με εξόντωση. Επιπλέον, ο Καποδίστριας θεωρούσε ότι η Ρωσία είχε νόμιμο δικαίωμα να επέμβει με βάση τις ρωσοτουρκικές συνθήκες που κατοχύρωναν τα θρησκευτικά δικαιώματα των Ελλήνων. Η Πύλη είχε καταπατήσει τα δικαιώματα αυτά με τον απαγχονισμό του Πατριάρχη και το κλείσιμο πολλών ορθόδοξων εκκλησιών. Αλλά και η συνεχιζόμενη παρουσία οθωμανικού στρατού 50.000 ανδρών στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες αποτελούσε παραβίαση της συνθήκης του Βουκουρεστίου (1812). Βάσει αυτών των νομικά ισχυρών επιχειρημάτων, ο Καποδίστριας κατόρθωσε να διατηρήσει ένα κλίμα διπλωματικής έντασης μεταξύ Ρωσίας και Πύλης το φθινόπωρο και τον χειμώνα του 1821-22.²³

Η δεύτερη ευκαιρία του Καποδίστρια να οδηγήσει τη Ρωσία σε πόλεμο με την Οθωμανική Αυτοκρατορία παρουσιάστηκε με τη σφαγή της Χίου τον Απρίλιο του 1822. Ακόμα και οι ηγέτες της συντηρητικής ευρωπαϊκής τάξης συγκλονίστηκαν από τη σφαγή. Ο Κάσρλεϊ αναλογίστηκε ως αντίδραση στην «πλέον θηριώδη και μισοπή βαρβαρότητα» το ενδεχόμενο της απόσυρσης από την Πύλη των ευρωπαϊκών πρέσβων, ενώ ακόμα και ο Μέττερνιχ σε κάποια στιγμή κόντεψε να ανακαλέσει τον αυστριακό πρέσβη Λούτσοβ.²⁴ Ο φόβος όμως ενός ρωσοτουρκικού πολέμου απέτρεψε τους δύο αυτούς πολιτικούς από τη διπλωματική ρήξη με την Πύλη. Τον Μάιο του 1822, ο Τσάρος Αλέξανδρος απέρριψε για δεύτερη φορά την πολιτική της στρατιωτικής επέμβασης που εισηγήθηκε ο Καποδίστριας. Εν τω μεταξύ, βρετανοαυστριακές πιέσεις οδήγησαν την Πύλη στην ικανοποίηση ενός από τα σημαντικότερα αιτήματα της ρωσικής διπλωματίας: την απόσυρση, δηλαδή, του οθωμανικού στρατού από τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, η οποία πραγματοποιήθηκε σταδιακά το

23. Barbara Jelavich, *Russia's Balkan Entanglements 1806-1914*, Καίμπριτζ, 1991, σσ. 63-65.

24. Cunningham, *Anglo-Ottoman Encounters*, σ. 218.

καλοκαίρι του 1822. Καθώς οι προσπάθειες του Καποδίστρια να οδηγήσει τη Ρωσία σε στρατιωτική επέμβαση κατά της Πύλης είχαν πλέον αποτύχει πλήρως, τον Αύγουστο του 1822 ο επιφανέστερος Έλληνας πολιτικός της εποχής εγκατέλειψε την ενεργό υπηρεσία του δίπλα στον Τσάρο και εγκαταστάθηκε στη Γενεύη για να προσπαθήσει, ανεξάρτητος πια, να επηρεάσει την ευρωπαϊκή διπλωματία υπέρ των Ελλήνων.²⁵

Οι ηγέτες της Ευρώπης αντιμετώπισαν εκ νέου την Ελληνική Επανάσταση στο Συνέδριο της Βερόνας από τον Οκτώβριο μέχρι τον Δεκέμβριο του 1822. Η ελληνική κυβέρνηση, τότε υπό τον Μαυροκορδάτο, αποφάσισε να στείλει αντιπροσώπους της στη Βερόνα, με σκοπό να πείσουν τους Ευρωπαίους ηγέτες ότι η Επανάσταση αποσκοπούσε στη δημιουργία ενός νόμιμου κράτους με συνταγματική μοναρχία ευρωπαϊκού τύπου, το οποίο θα επιδίωκε να ενσωματωθεί στην ευρωπαϊκή έννομη τάξη. Η Πύλη, αντίθετα, δεν έστειλε αντιπροσωπεία στη Βερόνα, συνεχίζοντας να θεωρεί εαυτήν εκτός της ευρωπαϊκής πολιτικής σκηνής. Ωστόσο, η ελληνική αντιπροσωπεία δεν έγινε δεκτή από το Συνέδριο της Βερόνας. Παράλληλα, η Πύλη προχωρούσε σε βήματα που ικανοποιούσαν τους Ευρωπαίους. Πέρα από την απόσυρση των οθωμανικών στρατευμάτων από τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, η Πύλη υποσχόταν σεβασμό των θρησκευτικών δικαιωμάτων των Ελλήνων υπό την κυριαρχία της, τερματισμό στους διωγμούς των Ελλήνων ανεξάρτητα από τη συμμετοχή τους στην Επανάσταση και επεικλή μεταχείριση των επαναστατημένων περιοχών όταν θα πατασσόταν η εξέγερσή τους. Οι οθωμανικές αυτές υποσχέσεις συνοδεύονταν από την απομάκρυνση του σκληροπυρηνικού αντιευρωπαϊστή Χαλέτ από την οθωμανική κυβέρνηση. Οι Ευρωπαίοι ηγέτες, συμπεριλαμβανομένου και του τσάρου Αλέξανδρου, δήλωναν ότι θα ήταν ικανοποιημένοι αν τελείωνε σύντομα η Επανάσταση με την επικράτηση της Πύλης, παρόλο που η ήττα του Δράμαλη στην Πελοπόννησο το 1822 ευνοούσε την ελληνική πλευρά.²⁶

25. Jelavich, *Russia's Balkan Entanglements*, σ. 65· Cunningham, *Anglo-Ottoman Encounters*, σ. 218.

26. D. Dakin, *The Greek Struggle for Independence 1821-1833*, σσ. 148-49· *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΒ, Αθήνα, σ. 288· Jelavich, *Russia's Balkan Entanglements*, σσ. 65-66· Cunningham, *Anglo-Ottoman Encounters*, σσ. 220-222.

Η μόνη παραφωνία στην αρνητική για την Επανάσταση στάση των ευρωπαίων ηγετών προήλθε από τη Βρετανία. Ο βρετανός αντιπρόσωπος Ουέλλινγκτον, ο νικητής του Βατερλώ, είχε την εντολή να τονίσει στο Συνέδριο της Βερόνας ότι η διαιώνιση της *de facto* ανεξαρτησίας της Νότιας Ελλάδας θα οδηγούσε τη βρετανική κυβέρνηση στην αναγνώριση της πραγματικότητας αυτής. Με άλλα λόγια, αν ο Σουλτάνος δεν κατάφερε να επιβάλει σύντομα της κυριαρχία του στους επαναστατημένους Έλληνες, η Βρετανία θα λάμβανε πολιτικά υπόψη της την κατάσταση αυτή.²⁷

Το Συνέδριο της Βερόνας ήταν ιστορικής σημασίας για λόγους άσχετους με την Επανάσταση, αν και με σημαντικές μεταγενέστερες επιπτώσεις για την ελληνική προσπάθεια. Η κύρια προσοχή των Ευρωπαίων ηγετών εκείνη τη στιγμή δεν ήταν στραμμένη στην Ελλάδα αλλά στην Ισπανία, όπου είχε επικρατήσει ένα επαναστατικό κίνημα. Η Γαλλία πρότεινε την επέμβαση του γαλλικού στρατού για την ανασύλωση του ισπανικού μοναρχικού καθεστώτος. Η Ρωσία υποστήριζε με μεγάλη θερμότητα τη γαλλική πρόταση, στο όνομα της αντιεπαναστατικής ευρωπαϊκής αλληλεγγύης, για την οποία η ίδια είχε θυσιάσει τα εθνικά της συμφέροντα σε σχέση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο Μέτερνικ βρέθηκε σε δύσκολη θέση, καθώς γνώριζε ότι η Βρετανία θα εναντιωνόταν σε μια επιστροφή του γαλλικού στρατού στην Ισπανία, με την οποία το Παρίσι θα αποκτούσε τον πολιτικό έλεγχο της Ιβηρικής χερσονήσου και της ισπανικής αυτοκρατορίας στη Λατινική Αμερική. Έχοντας όμως πείσει τον Τσάρο να αποποιηθεί τα εθνικά του συμφέροντα υπέρ της ευρωπαϊκής αντιεπαναστατικής αλληλεγγύης, δεν μπορούσε τώρα παρά να υποστηρίξει και αυτός τη γαλλική πρόταση.²⁸

Το αποτέλεσμα ήταν η διάλυση του Κονσέρτου της Ευρώπης. Η Βρετανία αποφάσισε να αντισταθεί στην ευρωπαϊκή πολιτική, αντί να υποκύψει στην ευρωπαϊκή συναίνεση. Η αντιευρωπαϊκή στάση της Βρετανίας ενισχύθηκε από την αλλαγή της ηγεσίας του βρετανικού Υπουργείου Εξωτερικών. Ο Κάσλρεϊ,

27. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΒ, σ. 288· Jelavich, *ό.π.*, σσ. 65-66. Cunningham, *Anglo-Ottoman Encounters*, σσ. 220-222.

28. Kissinger, *World Restored*, σσ. 312-15.

συνιδρυτής με τον Μέπερνικ του Κονσέρτου της Ευρώπης, αυτοκτόνησε τον Αύγουστο του 1822. Ο νέος Υπουργός Εξωτερικών Τζώρτζ Κάννινγκ δεν είχε την προσωπική συμμετοχή του προκατόχου του στη δημιουργία του ευρωπαϊκού συστήματος της Βιέννης το 1815 και ως εκ τούτου ήταν λιγότερο δεσμευμένος να εξασφαλίσει την επιτυχία του. Επομένως, προσανατόλισε την εξωτερική του πολιτική στην εξασφάλιση των παραδοσιακών εθνικών συμφερόντων της Βρετανίας. Όταν τα συμφέροντα αυτά συγκρούστηκαν με την ευρωπαϊκή συναίνεση, ο Κάννινγκ επέλεξε τη διπλωματική ρήξη με την ηπειρωτική Ευρώπη και τη διάλυση του Κονσέρτου. Το 1823 η Βρετανία αντιπάθηκε πολιτικά στη γαλλική εισβολή της Ισπανίας, και ως αντίμετρο αναγνώρισε την ανεξαρτησία όλων των ισπανικών αποικιών στη Λατινική Αμερική, εκτός από την Κούβα.²⁹

Η αποστασία της Βρετανίας από το Κονσέρτο της Ευρώπης οδήγησε σταδιακά σε μια πιο ανεξάρτητη από τις ευρωπαϊκές τάσεις βρετανική πολιτική και στην περίπτωση της Ελληνικής Επανάστασης. Ακόμα και επί Κάσλρεϊ, οι Βρετανοί είχαν αντιμετωπίσει το ενδεχόμενο διπλωματικών συναλλαγών με την πολιτική ηγεσία της Επανάστασης. Ο Βρετανός μόνιμος Υφυπουργός Εξωτερικών Πλάντα, σε επιστολή του τον Αύγουστο του 1821 προς τον Βρετανό πρέσβη στις ΗΠΑ, τον πρόων αλλά και μέλλοντα πρέσβη στην Πύλη Στράτφορντ Κάννινγκ, ξάδελφο του μέλλοντα Υπουργού Εξωτερικών Τζωρτζ Κάννινγκ, δήλωνε ότι δεν ήταν ενάντιος στη δημιουργία ενός ελληνικού κράτους και ότι, αν αυτό συνέβαινε, η Βρετανία θα έπρεπε να του παραχωρήσει τις Ιόνιες Νήσους.³⁰ Αλλά και ο Κάσλρεϊ κατέληξε στο συμπέρασμα, το 1822, ότι «θα είναι δύσκολο, εφόσον συσταθεί μια de facto κυβέρνηση στον Μοριά, να της αρνηθούμε τα συνήθη δικαιώματα ενός εμπολέμου (belligerent)».³¹ Αυτό που κανένα στέλεχος της βρετανικής διπλωματίας δεν ήταν διατεθειμένο να ανεχθεί ήταν μια δυναμική κάθοδος της Ρωσίας στην Ανατολική Μεσόγειο. Καθώς

29. Με εκπληκτική υπεροψία, ο Κάννινγκ δίλωσε στη Βουλή των Κοινοτήτων: «I called the New World into existence, in order to redress the balance of the Old», σαν τα λατινοαμερικάνικα κινήματα ανεξαρτησίας να μην είχαν διαδραματίσει ρόλο στη δημιουργία των ανεξάρτητων κρατών της Λατινικής Αμερικής.

30. Cunningham, *Anglo-Ottoman Encounters*, σσ. 205-206.

31. Στο ίδιο, σ. 257.

η πολιτική του Τσάρου Αλέξανδρου αποσόβησε αυτό το ενδεχόμενο το 1821 και το 1822, η βρετανική εξωτερική πολιτική κινήθηκε προς μια περισσότερο ευνοϊκή για την Επανάσταση στάση.

Λίγο πριν την αυτοκτονία του τον Αύγουστο του 1822, ο Κάσλρεϊ ετοίμασε τις οδηγίες για τη στάση της Βρετανίας στο Συνέδριο της Βερόνας, στις οποίες φάνηκε διατεθειμένος να προωθήσει μια λύση αυτονομίας της Νότιας Ελλάδας υπό την τυπική κυριαρχία της Πύλης, κατά το πρότυπο των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών. Ο διάδοχος του Κάννινγκ ασπάστηκε τις οδηγίες αυτές, οι οποίες όμως δεν οδήγησαν πουθενά στη Βερόνα, λόγω του έντονα εκθρικού προς την Επανάσταση κλίματος που επικράτησε στο Συνέδριο.³²

Το Μάρτιο του 1823, ο Κάννινγκ αναγνώρισε την Επανάσταση ως τυπικά και νομικά εμπόλεμο μέρος (*belligerent*), με το νόμιμο δικαίωμα να επιτίθεται κατά του εμπορικού στόλου του πολεμικού του αντιπάλου. Η ενέργεια αυτή αποσκοπούσε στη θέσπιση κάποιων νομικών κανόνων συμπεριφοράς των ελληνικών στόλων, οι οποίοι μέχρι τότε θεωρούνταν από τη σκοπιά του διεθνούς δικαίου πειρατικοί, όσον αφορά κάθε επίθεσή τους κατά εμπορικών πλοίων, είτε οθωμανικών είτε ευρωπαϊκών. Με την αναγνώριση της Επανάστασης ως εμπόλεμου μέρους, η Βρετανία ήλπιζε ότι οι ελληνικοί στόλοι θα περιορίζονταν στις επιθέσεις κατά οθωμανικών πλοίων, οι οποίες θα θεωρούνταν πλέον από τη Βρετανία ως νόμιμες πολεμικές ενέργειες, και θα σταματούσαν τις πειρατικές επιθέσεις κατά βρετανικών πλοίων. Αξίζει να τονιστεί στο σημείο αυτό ότι οι εφοπλιστές του Λίβερπουλ, της εκλογικής περιφέρειας του Κάννινγκ, γνώριζαν την τάση των ελληνικών στόλων να αναζητούν αυστριακά πλοία για πειρατικές επιθέσεις, ως εκδίκηση για την ανθελληνική πολιτική του Μέπερνικ. Τόσο οι εφοπλιστές του Λίβερπουλ όσο και οι υπόλοιποι Βρετανοί έμποροι της Μεσογείου υποστήριζαν τον κατευνασμό της Επανάστασης μέσω της αναγνώρισής της, ως «εμπόλεμου μέρους», με την ελπίδα ότι τα πλοία τους θα δέχονταν έτσι λιγότερες επιθέσεις από τους ελληνικούς στόλους.³³

32. Στο ίδιο.

33. Στο ίδιο, σ. 259.

Αυτό το πρώτο μικρό βήμα της Επανάστασης στην κατεύθυνση της διεθνούς αναγνώρισης αποτέλεσε τη νομική προϋπόθεση για το δεύτερο βήμα, που ήταν η έκδοση του ελληνικού δανείου το 1824 στη βρετανική κεφαλαιαγορά.³⁴ Αργά αλλά σταθερά, εξαιτίας της συνεχιζόμενης *de facto* ανεξαρτησίας τους στη Νότια Ελλάδα, οι Έλληνες άρχισαν να επιβάλλουν την παρουσία τους στην ευρωπαϊκή διπλωματία. Ωστόσο, στο τέλος της πρώτης τριετίας της Επανάστασης, οι ευρωπαϊκές δυνάμεις –πλην της Βρετανίας– παρέμεναν ανοικτά εχθρικές προς την ελληνική πλευρά. Και ασφαλώς δεν υπήρχε καμία σκέψη στρατιωτικής επέμβασης υπέρ των Ελλήνων. Αν η Πύλη είχε κατορθώσει να αναπτύξει μια στρατιωτικά επιτυχημένη αντεπίθεση κατά της Επανάστασης το 1823, η ευρωπαϊκή διπλωματία θα είχε αναμφισβήτητα παρακολουθήσει αδρανής την υποταγή των Ελλήνων.

Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΟ-ΑΙΓΥΠΤΙΑΚΗ ΑΝΤΕΠΙΘΕΣΗ (1824-7)

Γενικά, στο πεδίο της διπλωματίας, η έκβαση της πάλης μεταξύ των Ελλήνων και της Πύλης, από το 1824 και μετά, ήταν κυριολεκτικά θέμα χρόνου. Με το Συνέδριο της Βερόνας, το φθινόπωρο του 1822, η Πύλη είχε ουσιαστικά εξασφαλίσει πίστωση χρόνου από το Κονσέρτο της Ευρώπης για να πατάξει την Επανάσταση. Όσο όμως καθυστερούσε η πάτηση αυτή, τόσο ενισχυόταν στις κυβερνήσεις της Ευρώπης η εντύπωση ότι τελικά η Ελληνική Επανάσταση δεν απειλούσε τη συντηρητική ευρωπαϊκή τάξη. Ο Μέττερνιχ μπορεί το 1821 να είχε παρουσιάσει την Ελληνική Επανάσταση στον Τσάρο Αλέξανδρο ως μέρος της ευρύτερης συνωμοσίας κάποιας μυθικής «Επαναστατικής Επιτροπής του Παρισιού», αλλά μετά από μερικά χρόνια επιτυχούς επιβίωσης της ελεύθερης Ελλάδας, ήταν δυσκολότερο να συνδεθεί ο αγώνας για την ελληνική ανεξαρτησία με πανευρωπαϊκές συνωμοσίες και ασάθεια. Οι συντηρητικές κυβερνήσεις της Ευρώπης άρχισαν σταδιακά να συνηθίζουν και να προσαρμόζονται

34. Χριστοδουλίδης, *Διπλωματική Ιστορία*, σσ. 70-72.

στην ιδέα της ύπαρξης μιας *de facto* ανεξάρτητης Ελλάδας και να την αποσυνδέουν από τα εν δυνάμει επαναστατικά κινήματα που απειλούσαν τη συντηρητική ευρωπαϊκή τάξη. Άλλωστε, μετά την πάταξη της ισπανικής επανάστασης του 1823, επικρατούσε τάξη και ηρεμία σε όλες τις περιοχές της Ευρώπης.

Η σταδιακή αποσύνδεση, στα μάτια των ηγετών της Ευρώπης, της Ελληνικής Επανάστασης από τους φόβους που δημιούργησαν την αντιδραστική μεταναπολεόντεια ιδεολογική συναίνεση, οδήγησε αργά αλλά σταθερά στον επαναπροσανατολισμό της πολιτικής τους στο ελληνικό ζήτημα. Η αντιεπαναστατική συναίνεση αντικαταστάθηκε, ως γνώμονας της εξωτερικής τους πολιτικής στο ελληνικό ζήτημα, από την εξασφάλιση των εθνικών τους συμφερόντων. Βέβαια, η αλλαγή αυτή ήταν πολύ αργή και σταδιακή. Μέχρι τα τέλη του 1823, μόνον η Βρετανία υπό την καθοδήγηση του Κάννινγκ είχε ανοικτά εγκαταλείψει το Κονσέρτο και είχε προτάξει τα εθνικά της συμφέροντα (στην περίπτωση της Ισπανίας). Ο Κάννινγκ ήταν ο πρώτος Ευρωπαίος ηγέτης διατεθειμένος να δηλώσει: «αντί για συμμαχία διάβαζε Αγγλία, και θα αρχίσεις τότε να καταλαβαίνεις την πολιτική μου» (*for alliance read England, and you have a clue to my policy*).³⁵

Η στάση του Κάννινγκ στο ελληνικό ζήτημα ήταν πολύπλοκη. Ο Βρετανός Υπουργός Εξωτερικών επιθυμούσε να διατηρήσει τη βρετανική επιρροή στην Πύλη, που είχε δημιουργηθεί την εποχή της εισβολής του Ναπολέοντα στην Οθωμανική Αίγυπτο. Όμως, η συνεχιζόμενη *de facto* ανεξαρτησία της Νότιας Ελλάδας τον έπεισε ότι θα έπρεπε να επενδύσει στην εδραίωση της βρετανικής επιρροής στην Ελλάδα, ώστε να αποσοβήσει το ενδεχόμενο να πραγματοποιηθεί η ελληνική ανεξαρτησία υπό την προστασία της Ρωσίας ή της Γαλλίας. Αλλά δεν ήταν επ' ουδενί διατεθειμένος να έρθει σε ρήξη ούτε με την Πύλη ούτε με το Κονσέρτο της Ευρώπης χάριν της Ελλάδας. Τα συνηθισμένα φιλελληνικά επιχειρήματα τον άφηναν αδιάφορο. Η πολιτική του δεν είχε ως γνώ-

35. Dakin, *Greek Struggle*, σ. 154. Η δήλωση αυτή είναι από επιστολή του Κάννινγκ προς φίλο του τον Αύγουστο του 1823.

μονα ούτε τον Επαμεινώνδα, ούτε τον Άγιο Παύλο, όπως ο ίδιος είχε δηλώσει, σχολιάζοντας τον θαυμασμό της αρχαίας Ελλάδας και τη χριστιανική αλληλεγγύη που κινούσαν τον Φιλελληνισμό.³⁶

Επομένως, ο Κάννινγκ ανεχόταν και σιωπηρά υποστήριζε τις ενέργειες των Βρετανών Φιλελλήνων που εδραίωναν τη βρετανική επιρροή στην Ελλάδα. Αλλά παράλληλα διατηρούσε καλές διπλωματικές σχέσεις και με την Πύλη. Η πολιτική του ήταν να περιμένει ενδεχόμενες ευρωπαϊκές εξελίξεις, και ιδίως κάποια αντιτουρκική κινητοποίηση της Ρωσίας, ώστε να εμφανιστεί ως ο μεσο-λαβητής που θα έπειθε την Πύλη να προβεί σε παραχωρήσεις προς τους Έλληνες. Έτσι θα κατόρθωνε να αποκτήσει επιρροή στην Ελλάδα, να διατηρήσει την επιρροή του στην Πύλη και να αποσοβήσει ευρωπαϊκές αντιδράσεις στη βρετανική επιρροή στην Ελλάδα. Ο τριπλός αυτός στόχος θα αποτύγχανε, αν η Βρετανία εμφανιζόταν να προηγείται της υπόλοιπης Ευρώπης στη σθεναρή υποστήριξη της ελληνικής πλευράς, απειλώντας με στρατιωτική επέμβαση. Μια τέτοια προωθημένη στάση θα αποξένωνε την Πύλη και θα οδηγούσε σε αντιβρετανική (ίσως και ανθελληνική) ευρωπαϊκή συσπείρωση. Επιπλέον, δεν θα γινόταν ούτως ή άλλως αποδεκτή από τους συντηρητικούς συναδέλφους του Κάννινγκ στη συντηρητική κυβέρνηση Λίβερπουλ (Τόρυ).

Σε σχέση με τις λεπτές ισορροπίες της πολιτικής του Κάννινγκ, ο Μέττερνικ είχε πολύ πιο ξεκάθαρους στόχους. Πρώτον, ήθελε να διατηρήσει την ιδεολογικά αντιδραστική συναίνεση του Κονσέρτου της Ευρώπης. Δεύτερον, ήταν εναντίον κάθε εθνικού κινήματος στα Βαλκάνια, καθώς μοιραία θα επηρεάζονταν αργά ή γρήγορα η πολυεθνική Αυτοκρατορία των Αψβούργων. Η εδραίωση της Ελληνικής Επανάστασης ήταν από τη σκοπιά αυτή προβληματική και ο Μέττερνικ επιθυμούσε την όσο το δυνατό ταχύτερη επικράτηση της Πύλης. Το πρόβλημα του Μέττερνικ ήταν ότι η παλαιά αντιδραστική συναίνεση είχε αρχίσει να εξασθενεί, τουλάχιστον όσον αφορά την Ελλάδα. Ως εκ τούτου, οι διπλωματικές του ενέργειες είχαν ολοένα και περισσότερο τον χαρακτήρα της

36. Cunningham, *Anglo-Ottoman Encounters*, σσ. 267-270.

χρονοτριβής, με στόχο να καθυστερήσουν την οποιαδήποτε αποφασιστική ευρωπαϊκή επέμβαση στο ελληνικό ζήτημα, προτού κατορθώσει η οθωμανική αντιπθεση να καταστείλει την Επανάσταση. Ο Μέττερνικ παρακολουθούσε ανυπόμονα την επέλαση του Ιμπραήμ και του Κιουταχί, ευχόμενος τη νίκη τους ώστε να εξαφανιστεί το ελληνικό πρόβλημα.³⁷

Η στάση της Γαλλίας ήταν καιροσκοπική. Υπήρξαν προσπάθειες γαλλικής διείσδυσης στην Ελλάδα, με σκοπό την εκτόπιση της βρετανικής επιρροής. Συγχρόνως, η Γαλλία είχε καλές σχέσεις με την Αίγυπτο –Γάλλοι αξιωματικοί είχαν εκπαιδέψει τον τακτικό στρατό και το ναυτικό του Μεχμέτ Αλή, ενώ τα γαλλικά ναυπηγεία κατασκεύαζαν φρεγάτες για λογαριασμό του. Παράλληλα, η Γαλλία επιθυμούσε να αναβιώσει τις παλαιές καλές της σχέσεις με την Πύλη, από την εποχή πριν τον Ναπολέοντα. Αλλά η δυνατότητα της Γαλλίας να παίξει κύριο ρόλο στο ελληνικό ζήτημα ήταν περιορισμένη, καθώς η Ρωσία και η Βρετανία ήταν καλύτερα τοποθετημένες και είχαν ισχυρότερα ερείσματα. Τελικά, ο στόχος της γαλλικής κυβέρνησης περιορίστηκε στην προσπάθεια να μην βρεθεί η Γαλλία εντελώς αμέτοχη στις εξελίξεις.³⁸

Η χώρα-κλειδί στην ευρωπαϊκή διπλωματία, όσον αφορά το ελληνικό πρόβλημα, ήταν η Ρωσία. Καθώς ο Κάννινγκ δεν ήταν διατεθειμένος να προχωρήσει μόνος σε επέμβαση, η ευρωπαϊκή ενεργοποίηση ήταν άμεσα εξαρτημένη από την Αγία Πετρούπολη. Η Ρωσία ήταν ο παραδοσιακός εχθρός της Πύλης και ο παραδοσιακός σύμμαχος των χριστιανών υπό τον οθωμανικό ζυγό. Κατά την περίοδο 1821-22, η Ρωσία είχε αποποιηθεί τα παραδοσιακά εθνικά της συμφέροντα χάριν της αντιδραστικής συναίνεσης του Κονσέρτου της Ευρώπης. Η ταχύτητα με την οποία ο Τσάρος θα άλλαζε στάση θα καθόριζε και την εξέλιξη της ευρωπαϊκής διπλωματίας. Με άλλα λόγια, η αποτυχία της ηγεσίας της Επανάστασης να δημιουργήσει ένα κράτος ικανό να υπερασπιστεί την ανεξαρτησία του έναντι του Ιμπραήμ και του Κιουταχί κρατούσε την ίδια την Επανάσταση δέσμη των αργών κινήσεων της πλέον απολυταρχικής, οπισθοδρομικής

37. Dakin, *Greek Struggle*, σσ. 152-154.

38. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΒ, σσ. 406-407.

και απρόδλεπτης μοναρχίας της Ευρώπης. Η τύχη του ελεύθερου Ελληνισμού καθορίστηκε από έναν αγώνα χρόνου μεταξύ της επίμονης κατακτητικής ορμής του Ιμπραήμ και της αρχής διαδικασίας λήψεως αποφάσεων του Τσάρου, με τους Έλληνες να παίζουν τον ρόλο του εμποδίου του Αιγύπτιου στρατηλάτη μέχρι να προλάβει ο Ρώσος αυτοκράτορας να πάρει μια απόφαση.

Πέρα από τις τέσσερις αυτές δυνάμεις, υπήρχαν δύο δευτερεύοντες παίκτες στη διεθνή διπλωματική σκηνή. Ο ένας ήταν η Πρωσία, η οποία ως μέλος του Κονσέρτου συμμετείχε στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι. Αλλά, από τις ευρωπαϊκές μεγάλες δυνάμεις, η Πρωσία ήταν η μόνη που δεν είχε άμεσα συμφέροντα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, στην Ελλάδα και γενικότερα στην Ανατολική Μεσόγειο. Ως εκ τούτου, ακολουθούσε συνήθως τη γραμμή της Αυστρίας, της ηγέτιδας δύναμης στον ευρύτερο γερμανικό χώρο, αν και διατηρούσε στενές σχέσεις και με τη Ρωσία λόγω των κοινών αντιπολωνικών τους συμφερόντων (για την ακρίβεια, εξαιτίας της κοινής τους πρόθεσης να κρατήσουν υπόδουλο το μεταξύ τους μοιρασμένο πολωνικό έθνος).

Ο άλλος δευτερεύων παίκτης ήταν οι ΗΠΑ, μια μικρομεσαία τότε δύναμη αλλά με σημαντικά ναυτικά συμφέροντα. Οι ΗΠΑ ήταν δικασμένες μεταξύ της δημοκρατικής και επαναστατικής τους ιδεολογίας αφ' ενός, η οποία τις τοποθετούσε στο πλευρό των Ελλήνων, και των εμπορικών τους συμφερόντων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αφ' ετέρου,³⁹ που τις υποχρέωναν να αποφεύγουν τη ρήξη με την Πύλη. Η πολιτική ηγεσία των ΗΠΑ έκανε πολλές δηλώσεις αλληλεγγύης προς την Ελλάδα και το αμερικανικό φιλελληνικό κίνημα προσέφερε δυσανάλογα ποσά για τον ελληνικό αγώνα σε σχέση με τον μικρό αμερικανικό πληθυσμό (περίπου 10 εκατομμύρια).⁴⁰ Αλλά η κυβέρνηση Μονρόε δεν προχώρησε στην αναγνώριση της Ελλάδας ως ανεξάρτητου κράτους και άρχισε να προωθεί μυστικά τα αμερικανικά εμπορικά συμφέροντα στην Πύλη. Η μυστικότητα της αμερικανικής προσέγγισης της Πύλης για την επίτευξη

39. Π. Ήφαιστος, *Αμερικανική Εξωτερική Πολιτική: Από την «Ιδεαλιστική Αθωότητα» στο «Πεπωρωμένο του Έθνους»*, Αθήνα, 1994, σσ. 229-231.

40. *World Almanac and Book of Facts: 1992*, Νέα Υόρκη, 1993, σ. 386.

εμπορικής συμφωνίας δείχνει τη δυσκολία των Αμερικανών να συμβιβάσουν τις δεδηλωμένες αξίες τους με τα πρακτικά τους συμφέροντα. Τελικά, ο ρόλος των ΗΠΑ στο ελληνικό ζήτημα παρέμεινε ανεπίσημος, στα πλαίσια δηλαδή του φιλελληνικού κινήματος.⁴¹

Η πρώτη μεγάλη διεθνής κίνηση της Ρωσίας στο ελληνικό ζήτημα ήταν η πρότασή της, τον Ιανουάριο του 1824, να ιδρυθούν τρεις αυτόνομες ελληνικές ηγεμονίες υπό την Πύλη, κατά το πρότυπο των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών. Οι ελληνικές ηγεμονίες θα ήταν πρώτον η Ανατολική Στερεά Ελλάδα και η Θεσσαλία, δεύτερον η Δυτική Στερεά Ελλάδα και η Ήπειρος και τρίτον η Πελοπόννησος και ίσως η Κρήτη. Η υπόλοιπη Ευρώπη δεν είχε καμία διάθεση να ανεχθεί μια τόσο μεγάλη αύξηση της ρωσικής επιρροής στην περιοχή (η Ρωσία επηρέαζε την ηγεσία των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών και πρότεινε ανάλογο σύστημα στην ελληνική περίπτωση). Ο Κάννινγκ βρήκε μια πρόφαση για να αποτρέψει τη βρετανική συμμετοχή στη διάσκεψη των πρέσβων των μεγάλων δυνάμεων στην Αγία Πετρούπολη, τον Ιούνιο του 1824, αφήνοντας τον δυσσαρεστημένο Μέττερνιχ να υποστεί το κύριο βάρος της απόρριψης της ρωσικής πρότασης. Ούτως ή άλλως, τον Αύγουστο του 1824 η ελληνική κυβέρνηση απέρριψε την πρόταση ασυζητητί, ακολουθώντας τη γραμμή «ανεξαρτησία ή θάνατος».⁴²

Η αντιπρόταση του Μέττερνιχ προς τον Τσάρο Αλέξανδρο ήταν να απειλήσουν οι ευρωπαϊκές δυνάμεις από κοινού την Πύλη με αναγνώριση της ελληνικής ανεξαρτησίας, εφόσον ο Σουλτάνος δεν προέβαινε σε λογικές συμβιβαστικές προτάσεις προς τους Έλληνες. Προφανώς ο Μέττερνιχ με την πρότασή του προσπαθούσε απλώς να κερδίσει χρόνο. Η συνδιάσκεψη των ευρωπαϊκών δυνάμεων που συζήτησε την πρόταση Μέττερνιχ ορίστηκε για τον Φεβρουάριο του 1825 και οι διαβουλεύσεις προχωρούσαν απελπιστικά αργά. Εν τω μεταξύ, ο Ιμπραήμ είχε αρχίσει την κατάκτηση της Πελοποννήσου. Τον Απρίλιο του 1825, η συνδιάσκεψη απέστειλε πρόταση διαμεσολάβησης στην Πύλη, και η

41. W. St. Clair, *That Greece Might Still Be Free*, Λονδίνο, 1972, σσ. 298-300.

42. Jelavich, *Russia's Balkan Entanglements*, σσ. 69-71.

αρνητική οθωμανική απάντηση έφτασε τον Ιούνιο –προφανώς η Πύλη, όπως και ο Μέττερνικ, υπολόγιζε ότι η οθωμανική απειλή θα έδινε σύντομα τέλος στο ελληνικό πρόβλημα.⁴³

Παράλληλα, ο Κάννινγκ προχωρούσε στην προσεκτική εδραίωση της βρετανικής επιρροής στην Ελλάδα. Καθώς οι επιστολές από την Ελλάδα προς την Ευρώπη και αντίστροφα περνούσαν από τις Ιόνιες Νήσους, όπου ανοίγονταν από την αρμόδια μυστική υπηρεσία του βρετανικού Υπουργείου Εξωτερικών, ο Κάννινγκ είχε καλύτερη πληροφόρηση για τις εξελίξεις στην Ελλάδα από οποιονδήποτε άλλο Ευρωπαίο (και από τους περισσότερους Έλληνες). Ως εκ τούτου, μπόρεσε να εξουδετερώσει την προσπάθεια της Γαλλίας να πεισθούν οι Έλληνες να καλέσουν ως βασιλέα τους τον γιο του Δούκα της Ορλεάνης –προσπάθεια που ούτως ή άλλως είχε περιορισμένη απήκηση στην Ελλάδα. Ο Κάννινγκ υποστήριξε έμμεσα την έκδοση των δύο δανείων της Επανάστασης στο Λονδίνο (ήταν παρών στη δεξίωση του Λόρδου δημάρχου του Λονδίνου προς τιμήν των εκπροσώπων της Ελλάδας Λουριώτη και Ορλάνδου τον Φεβρουάριο του 1824). Προκάλεσε την ανάκληση του Συνταγματάρχη Στανχόουπ από την Ελλάδα, όταν είδε ότι ο «τυπογραφικός» Φιλέλληνας άρχισε να κινείται εναντίον του αγγλόφιλου Μαυροκορδάτου. Αρνήθηκε ωστόσο να εγκαταλείψει επισήμως την πολιτική της ουδετερότητας στον πόλεμο. Ακόμα και όταν το καλοκαίρι του 1825, υπό την πίεση των επιθέσεων του Ιμπραήμ και του Κιουταχί, οι Πελοποννήσιοι ηγέτες της αντιπολίτευσης –συμπεριλαμβανομένου του Κολοκοτρώνη, του Ζαΐμη και του Δεληγιάννη– συνέταξαν τη λεγόμενη «Πράξη Υποταγής» (Act of Submission) προς τη Βρετανία, την οποία ασπάστηκε λίγο αργότερα και επισήμως η κυβέρνηση Κουντουριώτη και με την οποία η ελεύθερη Ελλάδα έθετε εαυτήν υπό την προστασία της Βρετανίας, η απάντηση του Κάννινγκ ήταν αρνητική.⁴⁴ Το σκεπτικό του ήταν ότι, αν η Βρετανία έθετε επισήμως την Ελλάδα υπό την προστασία της, οι άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις θα

43. Χριστοδουλίδης, *Διπλωματική Ιστορία*, σσ. 72-74· Dakin, *Greek Struggle*, σ. 154.

44. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΒ, σσ. 405-408.

αντιδρούσαν για να αντισταθμίσουν τη βρετανική επιτυχία, με επικίνδυνες συνέπειες για ολόκληρο το υφιστάμενο σύστημα διεθνών συνθηκών.⁴⁵

Η «Πράξη Υποταγής» δείχνει το μέγεθος της απόγνωσης των ηγετών της Επανάστασης υπό το βάρος της οθωμανικής απειλής. Οι εκκλήσεις τους για βοήθεια στράφηκαν σε πολλές κατευθύνσεις. Ο Κολοκοτρώνης έστειλε επιστολές στον παλαιό του φίλο τον Βρετανό ταξίαρχο Τσωρτς και στον ίδιο τον Κάννινγκ. Ο Μαυροκορδάτος, αρχιτέκτονας της βρετανικής πολιτικής της κυβέρνησης Κουντουριώτη, έστειλε επιστολή στο στενό συνεργάτη του Μέπερνιχ, Γκεντζ, στην οποία ανέπτυξε το επιχείρημα ότι μια ανεξάρτητη Ελλάδα θα ήταν εχθρική προς τη Ρωσία και επομένως αποδεκτή στην Αυστρία. Ο Κωλέτης, ο Πετρόμπεης και ο Ζαΐμης, μεταξύ άλλων, έστειλαν επιστολή προς τον Δούκα της Ορλεάνης, αναβιώνοντας την παλαιότερη κίνηση να ανακηρυχθεί ο γιος του βασιλέως της Ελλάδας. Ο Κολοκοτρώνης και ο Υψηλάντης υπέγραψαν και έστειλαν νέα πράξη υποταγής, αυτή τη φορά στη Ρωσία, που έφτασε στην Αγία Πετρούπολη τον Δεκέμβριο του 1825. Αρκετοί ηγέτες της Επανάστασης στράφηκαν προς τον Καποδίστρια, αλλά ο ίδιος ήξερε ότι προς το παρόν ήταν ανίκανος να επηρεάσει τις εξελίξεις, καθώς η επιρροή του στη Ρωσία είχε μειωθεί, ενώ η υπόλοιπη Ευρώπη –και ιδίως η Βρετανία– συνέχιζε να τον θεωρεί ρωσικό όργανο.⁴⁶

Εν τω μεταξύ, ο Τσάρος Αλέξανδρος είχε εκνευριστεί από την αποτελεσματικότητα των πρωτοβουλιών του. Τον Αύγουστο του 1825 διαμήνυσε στις άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις ότι η αδράνειά τους εγκυμονούσε τον κίνδυνο είτε να υποστούν οι Έλληνες γενοκτονία, είτε να επικρατήσουν με ριζοσπαστική επαναστατική κυβέρνηση. Η Ρωσία επέμενε ότι οι ευρωπαϊκές δυνάμεις όφειλαν να απομακρύνουν τόσο το ένα όσο και το άλλο από αυτά τα ευδεχόμενα. Η ρωσική στάση πρόδιδε τη σχεδόν παντελή έλλειψη πληροφόρησης της Αγίας Πετρούπολης για τα τεκταινόμενα στην Ελλάδα. Παραδόξως, η ρωσική κυβέρνηση είχε ως πηγή πληροφοριών μόνο έναν πρόξενο στην Ξάνθη και επομέ-

45. Cunningham, *Anglo-Ottoman Encounters*, σ. 263.

46. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΒ, σσ. 405-408· Dakin, *Greek Struggle*, σσ. 155-166.

νωσ γνώριζε πολύ λιγότερα για τις ελληνικές εξελίξεις από τις κυβερνήσεις της Βρετανίας, της Γαλλίας και της Αυστρίας (οι οποίες γνώριζαν ότι ο κίνδυνος μιας «ριζοσπαστικής επαναστατικής ελληνικής κυβέρνησης» ήταν ανύπαρκτος, καθώς, αφενός η Επανάσταση υποκωρούσε ραγδαία στρατιωτικά, και αφετέρου οι ηγέτες της ήταν διατεθειμένοι να δεχτούν πράξεις υποταγής ή άλλες παρόμοιες αποδείξεις προσαρμοστικότητας στην ευρωπαϊκή νομιμοφροσύνη).⁴⁷

Η σταδιακή εξέλιξη της ρωσικής πολιτικής δημιούργησε στον Κάννινγκ την εντύπωση ότι η ώρα έφτανε για μια αποφασιστική παρέμβαση της Βρετανίας. Η Ρωσία είχε αρχίσει να αποκόπεται από τη στενή συνεργασία με τον Μέττερνιχ, λόγω έλλειψης προόδου του Κονσέρτου της Ευρώπης προς μια κοινή στάση στο ελληνικό πρόβλημα, και ο Κάννινγκ βρήκε έτσι την ευκαιρία να υπονομεύσει την Ιερά Συμμαχία και να απομονώσει τον Μέττερνιχ.⁴⁸ Το σκεπτικό του ήταν: «Ελπίζω να σώσω τους Έλληνες χρησιμοποιώντας το φόβητρο της Ρωσίας στην Τουρκία, χωρίς πόλεμο» (Ιανουάριος του 1826).⁴⁹ Ο εξάδελφος του Στράντφορντ Κάννινγκ στάλθηκε στις αρχές του 1826 ως πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη με σκοπό να προωθήσει ακριβώς μια συμβιβαστική λύση. Καθ' οδόν πέρασε από την Ελλάδα και συνάντησε τον Μαυροκορδάτο και τον Μιαούλη. Οι δύο Έλληνες του περιέγραψαν την άσχημη τροπή του πολέμου με μελανά χρώματα και του έδωσαν την εντύπωση ότι η ελληνική πλευρά θα ήταν ευδεχομένως διατεθειμένη να δεχθεί κάτι λιγότερο από την πλήρη ανεξαρτησία.⁵⁰

Θεωρώντας τη διαφαινόμενη –αν και ανεπίσημη– αλλαγή της ελληνικής στάσης ως βάση για κάποια συμβιβαστική λύση, ο Στράντφορντ Κάννινγκ επιχείρησε την άνοιξη του 1826 να πείσει την Πύλη να δεχθεί τη βρετανική μεσολάβηση. Αλλά η απάντηση της Πύλης ήταν τόσο αρνητική, ώστε έγραψε στον εξάδελφό του ότι «η τουρκική κυβέρνηση είναι κουφή προς κάθε κάλεσμα,

47. Jelavich, *Russia's Balkan Entanglements*, σσ. 72-73.

48. Cunningham, *Anglo-Ottoman Encounters*, σ. 263.

49. Cunningham, *ό.π.*, σ. 266· Dakin, *Greek Struggle*, σ. 176.

50. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΒ, σσ. 405-08· Dakin, *ό.π.*, σσ. 178-179.

πλην αυτό της ισχύος» (Απρίλιος του 1826).⁵¹ Εν τω μεταξύ, η χρήση της ισχύος είχε γίνει πιθανότερη λόγω των εσωτερικών ρωσικών εξελίξεων. Ο Τσάρος Αλέξανδρος είχε πεθάνει τον Δεκέμβριο του 1825 και ο νέος Τσάρος Νικόλαος φαινόταν διατεθειμένος να αναλάβει δυναμικότερες πρωτοβουλίες.⁵²

Την άνοιξη του 1826, ο Κάννινγκ έστειλε τον Ουέλλινγκτον στην Αγία Πετρούπολη για να εξασφαλίσει μια αγγλο-ρωσική συνεργασία στο ελληνικό ζήτημα. Το κύρος του Ουέλλινγκτον, όχι μόνον ως νικητή της μάχης του Βατερλώ αλλά και ενός από τα σημαντικότερα και συντηρητικότερα στελέχη της κυβέρνησης Λίβερπουλ, αποτελούσε εγγύηση για υψηλότατου επιπέδου διμερείς διαβουλεύσεις. Κατά τη διάρκεια της διαμονής του Ουέλλινγκτον στην Αγία Πετρούπολη, η Ρωσία έλαβε δύο σημαντικές αποφάσεις. Πρώτον, έστειλε τηλεσίγραφο στην Πύλη που αφορούσε όλες τις διμερείς διαφορές των δύο κρατών, αλλά χωρίς αναφορά στο ελληνικό πρόβλημα. Δεύτερον, υπέγραψε το Αγγλο-ρωσικό Πρωτόκολλο της Αγίας Πετρούπολης, σύμφωνα με το οποίο οι δύο δυνάμεις ανελάμβαναν να μεσολαθήσουν από κοινού μεταξύ Ελλήνων και Πύλης για μια Ελλάδα αυτόνομη αλλά φόρου υποτελή στην Πύλη. Εφόσον η Πύλη δεν δεχόταν τη μεσολάβηση, οι δύο δυνάμεις «μαζί ή χωριστά» θα μπορούσαν να επέμβουν για να επιβάλουν τη μεσολάβηση. Η φράση «μαζί ή χωριστά» έμοιαζε να νομιμοποιεί ενδεχόμενη ρωσική επίθεση κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, γεγονός που αύξησε την πίεση στην Πύλη και προκάλεσε την έντονη δυσφορία του παραγκωνισμένου Μέττερνιχ. Ο Κάννινγκ, κατά τα φαινόμενα, είχε αποκτήσει το ραβδί της ρωσικής απειλής με το οποίο θα μπορούσε να μεσολαθήσει αποτελεσματικά μεταξύ Ελλήνων και Πύλης, χωρίς να συσπειρώσει την υπόλοιπη Ευρώπη εναντίον του.⁵³

Εντούτοις, το ρωσικό ραβδί αποδείχθηκε αρχικά αναποτελεσματικό. Ο Μαχμούτ Β΄ παρέλαβε το ρωσικό τηλεσίγραφο για τα διμερή ζητήματα εν μέσω των δραματικών εξελίξεων της οθωμανικής πολιτικής σκηνής το καλοκαίρι του

51. Cunningham, *Anglo-Ottoman Encounters*, σ. 282.

52. Χριστοδουλίδης, *Διπλωματική Ιστορία*, σσ. 77-78.

53. Cunningham, *Anglo-Ottoman Encounters*, σσ. 284-288· Dakin, *Greek Struggle*, σσ. 178-180.

1826 (αιματηρή διάλυση του στρατεύματος των γενίτσαρων που αντιδρούσε στη δημιουργία νέου τουρκικού στρατού ευρωπαϊκών προτύπων –ένα πρώτο βήμα τουρκικού εξευρωπαϊσμού που υπήρξε πρόδρομος του κεμαλισμού έναν αιώνα αργότερα). Ενώ το αίμα των αντιπάλων του κυλούσε για μήνες στους δρόμους της Κωνσταντινούπολης, ο Μαχμούτ υποχώρησε σε όλα τα σημεία του ρωσικού τελεσίγραφου, εξαγοράζοντας την ειρήνη με τη Ρωσία χωρίς τον φόβο εσωτερικών κατηγοριών για ισλαμική υποχώρηση και νίκη των απίστων. Με τη Συμφωνία του Άκερμαν, που υπογράφηκε στις 7 Οκτωβρίου 1826, η Ρωσία ικανοποιήθηκε στα διμερή ζητήματα. Η προσπάθεια της βρετανικής διπλωματίας να χρησιμοποιήσει το φόβητρο της ρωσικής στρατιωτικής επέμβασης για να εξασφαλίσει συμβιβαστική λύση στο ελληνικό πρόβλημα έπαψε προς το παρόν να είναι πειστική.⁵⁴

Αλλά το Πρωτόκολλο της Αγίας Πετρούπολης είχε πλέον λύσει τα χέρια του Κάννινγκ. Η αντιδραστική ευρωπαϊκή συναίνεση στο ελληνικό πρόβλημα είχε καταρρεύσει. Το φθινόπωρο του 1826, ο ίδιος ο Κάννινγκ πήγε στο Παρίσι για μερικές εβδομάδες για να πείσει τη γαλλική κυβέρνηση να συμπράξει με τη Βρετανία και τη Ρωσία στο ελληνικό πρόβλημα. Η προσπάθειά του να δημιουργήσει μια τριμερή συμμαχία συνάντησε μεγάλες δυσκολίες. Η Ρωσία απαιτούσε το δικαίωμα να επέμβει στρατιωτικά κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, εφόσον η Πύλη απέρριπτε την τριμερή μεσολαβητική προσπάθεια. Τα μέλη της βρετανικής κυβέρνησης Λίβερπουλ, και ιδιαίτερα ο ισχυρός Ουέλλινγκτον, διαφωνούσαν με την προωθημένη πολιτική του Κάννινγκ.⁵⁵

Ο Κάννινγκ είχε περιμένει μερικά χρόνια μέχρι να ωριμάσει η ευρωπαϊκή σκηνή για την προώθηση της ελληνικής του πολιτικής. Είχε υποστηρίξει τους Βρετανούς φιλέλληνες και την ανάπτυξη της βρετανικής επιρροής στην Ελλάδα. Είχε αποκρούσει τις ορλεανικές τάσεις μεταξύ των Ελλήνων για μια γαλλική μοναρχία στην Ελλάδα. Είχε κατορθώσει να απομονώσει τον Μέττερνικ με το Πρωτόκολλο της Αγίας Πετρούπολης και να θέσει τις βάσεις μιας αγγλορω-

54. Cunningham, *ό.π.*, σσ. 296-302· Dakin, *ό.π.*, σσ. 180-181.

55. Cunningham, *ό.π.*, σσ. 302-303.

σικής συνεννόησης στο ελληνικό ζήτημα. Το φθινόπωρο του 1826 είχε συνεργαστεί ακόμα και με τη γαλλική κυβέρνηση, όταν διαπίστωσε ότι η επίσημη Γαλλία είχε σταματήσει να υποστηρίζει το ενδεχόμενο της ανόδου Γάλλου βασιλέα στον ελληνικό θρόνο. Ήταν πλέον σε θέση να ηγηθεί μιας αποφασιστικής τριμερούς ευρωπαϊκής συμμαχίας, η οποία θα επέβαλε τις δικές του λύσεις στο ελληνικό πρόβλημα, παραμερίζοντας τον απομονωμένο Μέτερνικ και εξασφαλίζοντας τα βρετανικά συμφέροντα στην Ευρώπη και στην Ανατολική Μεσόγειο. Αλλά οι συνάδελφοί του στην κυβέρνηση Λίβερπουλ, άνθρωποι με περιορισμένες γνώσεις της Ευρώπης ή, όπως στην περίπτωση του Ουέλλινγκτον, ιδεολογικά αντιδραστικοί, εμπόδιζαν την ολοκλήρωση των προσεκτικά προετοιμασμένων κινήσεων του για την αποφασιστική ηγεσία της Βρετανίας –και του ιδίου–, στις ευρωπαϊκές εξελίξεις. Εν τω μεταξύ, η ελεύθερη Ελλάδα έσβηνε κάτω από τις επιθέσεις του Ιμπραήμ και του Κιουταχί. Για τον Κάννινγκ, που ήταν κάθε άλλο παρά μετριόφρων, η ψυχολογική δοκιμασία αυτής της κατάστασης θα πρέπει να συνέβαλε στην πρόωρη εξασθένηση της υγείας του.

Τον Φεβρουάριο του 1827, ο Λόρδος Λίβερπουλ, πρωθυπουργός της Μεγάλης Βρετανίας από το 1812, παραπήθηκε λόγω κλονισμού της υγείας του μετά από οξύ εγκεφαλικό επεισόδιο. Η μάχη για τη διαδοχή έληξε στις 10 Απριλίου 1827 (29 Μαρτίου κατά το ιουλιανό ημερολόγιο που χρησιμοποιούσαν στην Ελλάδα), όταν ο Κάννινγκ ανέλαβε ως ο νέος πρωθυπουργός. Ο Ουέλλινγκτον παραπήθηκε αμέσως από την κυβέρνηση και από τον βρετανικό στρατό. Η πολιτική της Βρετανίας και της Ευρώπης στο ελληνικό ζήτημα πήρε νέα τροπή.

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΪΣΙΑ ΕΚΒΑΣΗ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ 1821 (1827-32)

Η αΐσια έκβαση της Ελληνικής Επανάστασης εξασφαλίστηκε στο πεδίο της ευρωπαϊκής διπλωματίας. Αυτή η πραγματικότητα δεν μειώνει τη συμβολή των πολεμιστών της Επανάστασης. Αντίθετα, οι δικές τους μακροχρόνιες προσπάθειες οδήγησαν σταδιακά στην αλλαγή της ευρωπαϊκής διπλωματίας από μια

αρχικά εχθρική στάση το 1821-22 στην ευρωπαϊκή επέμβαση υπέρ της Ελλάδας το 1827-32. Η αρχική επιτυχία της Επανάστασης στη Νότια Ελλάδα και η κατοπινή ελληνική αντίσταση στην οθωμανική απειλή έπεισε τις περισσότερες ευρωπαϊκές δυνάμεις ότι οι Έλληνες δεν έπρεπε να επιστρέψουν στην οθωμανική κυριαρχία.

Οι ηγέτες της Επανάστασης είχαν επίγνωση της σημασίας της διπλωματικής διάστασης του πολέμου. Όταν την άνοιξη του 1827 η Γ' Εθνοσυνέλευση αποφάσισε να διορίσει ως αρχηγούς των ενόπλων δυνάμεων τους Βρετανούς Τσωρτς και Κόχραν και να καλέσει τον Καποδίστρια ως κυβερνήτη, οι Έλληνες ηγέτες είχαν απόλυτη επίγνωση της ευρωπαϊκής διάστασης των αποφάσεών τους. Ήταν γνωστό ότι ο Κάννινγκ προχωρούσε στη σύσταση μιας ευρωπαϊκής συμμαχίας με στόχο την επέμβαση στον πόλεμο. Επιπλέον, ήταν γνωστό ότι η βρετανική ηγεσία είχε σταματήσει να θεωρεί τον Καποδίστρια όργανο της Ρωσίας. Οι τρεις διορισμοί σήμαιναν τον εξευρωπαϊσμό της πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας της Επανάστασης, ώστε να την καταστήσουν ευκολότερα αποδεκτή από τις μεγάλες δυνάμεις. Αυτή η πολιτική της Γ' Εθνοσυνέλευσης είχε ευρύτατη υποστήριξη από τις πολιτικές ομάδες και τα τοπικά κέντρα ισχύος στην Ελλάδα.⁵⁶

Οι πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα είχαν πείσει τον Κάννινγκ, ότι μια αυτόνομη Ελλάδα θα τελούσε υπό βρετανική επιρροή ή, τουλάχιστον, δεν θα ήταν υποχείριο του τσάρου. Επομένως, ήδη από το 1826, ο Βρετανός Υπουργός Εξωτερικών άρχισε να προωθεί τη δημιουργία μιας ευρωπαϊκής συμμαχίας υπό την ηγεσία του, με στόχο να επέμβει στον πόλεμο εξασφαλίζοντας την ελληνική αυτονομία, την κατά τα άλλα ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την απομόνωση του Μέττερνικ. Κατά τους τελευταίους μήνες του 1826 και τους πρώτους δύο μήνες του 1827 εξασφάλισε τη σύμπραξη της Ρωσίας και της Γαλλίας. Έμενε να εξασφαλίσει και την υποστήριξη των συναδέλφων του στη βρετανική κυβέρνηση, η έλλειψη της οποίας τον είχε αναγκά-

56. Dakin, *Greek Struggle*, σσ. 199-206.

σει να κινείται εν μέρει μυστικά από τον Πρωθυπουργό Λίβερπουλ και άλλους Βρετανούς υπουργούς. Ο Μέττερνιχ δεν έχασε την ευκαιρία να προσπαθήσει να εκμεταλλευτεί τις ενδοβρετανικές διαφωνίες για να εξουδετερώσει τις πρωτοβουλίες του Κάννινγκ.⁵⁷

Με την άνοδο του Κάννινγκ στη βρετανική πρωθυπουργία στις 29 Μαρτίου/10 Απριλίου 1827, που συνοδεύθηκε από την παραίτηση των πλέον συντηρητικών μελών της προηγούμενης κυβέρνησης, η τριμερής συμμαχία πήρε γρήγορα επίσημη μορφή. Τον Ιούλιο του 1827 η Βρετανία, η Ρωσία και η Γαλλία υπέγραψαν τη συνθήκη του Λονδίνου, σύμφωνα με την οποία οι τρεις δυνάμεις θα επενέβαιναν στον πόλεμο μεσολαβητικά, με στόχο μια αυτόνομη αλλά φόρου υποτελή στον Σουλτάνο Ελλάδα. Τα σύνορα της αυτόνομης Ελλάδας θα καθορίζονταν μέσω διαπραγματεύσεων τόσο με την ελληνική κυβέρνηση όσο και με την Πύλη –σε αντίθεση με το ρωσοβρετανικό πρωτόκολλο του 1826, που προέβλεπε διαπραγματεύσεις μόνο με την Πύλη. Επιπλέον, η Ρωσία επέμεινε να συμπεριληφθεί στη συνθήκη ο αρχικά μυστικός όρος ότι αν μία από τις δύο εμπόλεμες πλευρές δεν συμφωνούσε να τερματιστούν οι εκθροπραξίες, τότε οι τρεις δυνάμεις θα παρεμβάλλονταν με τους στόλους τους για να επιβάλουν τον τερματισμό των εκθροπραξιών. Ο όρος αυτός ήταν σαφώς αντιοθωμανικός, καθώς μόνο η Πύλη ήταν πιθανό να απορρίψει την προτεινόμενη ανακωχή.⁵⁸

Παράλληλα με τη συνθήκη του Λονδίνου, η Γαλλία και η Βρετανία προσέγγισαν ξεχωριστά τον Μεχμέτ Αλή της Αιγύπτου, ελπίζοντας να τον πείσουν να αποσύρει τον Ιμπραήμ από την Πελοπόννησο, οικειοθελώς και ανεξάρτητα από τις αποφάσεις της Πύλης. Οι ενέργειες αυτές των δύο δυτικών δυνάμεων αποσκοπούσαν στην αύξηση της επιρροής τους στην Αίγυπτο, αλλά προσέκρουσαν στη συνεχιζόμενη τότε ακόμη συνεργασία του Μεχμέτ Αλή με τον

57. J.A.R. Marriot, *The Eastern Question: A Study in European Diplomacy*, 4η έκδοση, Οξφόρδη, 1947, σ. 218.

58. Dakin, *Greek Struggle*, σσ. 182-183.

σουλτάνο. Ο ουσιαστικά ανεξάρτητος πασάς της Αιγύπτου δεν ήταν ακόμα διαθεμιμένος να αποποιηθεί τη συμμαχία του με την Πύλη.⁵⁹

Τον Αύγουστο του 1827 ο Σουλτάνος Μαχμούτ Β΄ απέρριψε την τριμερή μεσολάβηση, ενεργοποιώντας τον όρο της συνθήκης του Λονδίνου περί της ειρηνευτικής τριμερούς ναυτικής επέμβασης, ο οποίος οδήγησε στη ναυμαχία του Ναβαρίνου δύο μήνες αργότερα. Σε μια στιγμή οργής, πριν από τη ναυμαχία, ο Μαχμούτ είχε απειλήσει με μεγάλη σφαγή χριστιανών, στην περίπτωση που θα υλοποιόταν η τριμερής απειλή ένοπλης επέμβασης στις «εσωτερικές υποθέσεις της Αυτοκρατορίας του». Οι πρέσβεις των τριών δυνάμεων στην Κωνσταντινούπολη φρόντισαν να υπάρχουν πλοία κοντά στις κατοικίες τους, στην περίπτωση που θα χρειαζόταν να εγκαταλείψουν εσπευσμένα την οθωμανική πρωτεύουσα με τις οικογένειές τους (ο κίνδυνος επίθεσης από φανατισμένους μουσουλμανικούς όχλους ήταν υπαρκτός). Τελικά η Ναυμαχία του Ναβαρίνου δεν οδήγησε σε σφαγές στην Κωνσταντινούπολη. Η οθωμανική κυβέρνηση όμως κήρυξε «ιερό πόλεμο» (τζικάντ), υπό την πίεση των φανατικών μουσουλμάνων και των σκληροπυρηνικών στους κόλπους της, χάνοντας έτσι την ευκαιρία να δεχθεί μια συμβιβαστική λύση με την οποία θα είχε αποφύγει τον ρωτο-τουρκικό πόλεμο του επόμενου έτους. Ο Μεχμέτ Αλή της Αιγύπτου, αντίθετα, διαχώρισε τη θέση του και άρχισε να προετοιμάζει την απόσυρση του Ιμπραήμ από την Πελοπόννησο.⁶⁰

Από τη σκοπιά της Βρετανίας, οι εξελίξεις αμέσως μετά το Ναβαρίνο παρουσίασαν μια μεγάλη ευκαιρία. Καθώς η Αίγυπτος άρχισε να διαφοροποιείται από την Πύλη, ο Σουλτάνος ήταν πλέον πιο ευάλωτος σε διπλωματικές πιέσεις. Εφόσον η Βρετανία συνέχιζε να τον απειλεί, ιδίως επισείοντας τον κίνδυνο της ενδεχόμενης ρωσικής εισβολής, είχε σοβαρές πιθανότητες να τον πείσει να δεχθεί μια συμβιβαστική λύση στο ελληνικό ζήτημα με αξιοπρεπείς όρους, την αυτονομία, δηλαδή, της Ελλάδας με φόρου υποτέλεια στην Πύλη. Με αυτό τον τρόπο, η βρετανική εξωτερική πολιτική θα εξασφάλιζε όλους τους στόχους της,

59. Στο ίδιο, σσ. 183-184. C.M. Woodhouse, *The Battle of Navarino*, Λονδίνο, 1965, σσ. 48-49.

60. Cunningham, *Anglo-Ottoman Encounters*, σσ. 309-318.

δηλαδή την αυτονομία της Ελλάδας, την απομόνωση του Μέπτερνιχ, την ακεραιότητα της υπόλοιπης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την αποφυγή μιας ενδεχόμενης δυναμικής ρωσικής καθόδου προς τη Μεσόγειο.

Όμως τον Αύγουστο του 1827, έναν μήνα μετά την υπογραφή της συνθήκης του Λονδίνου, ο Κάννινγκ απεβίωσε, χωρίς να προλάβει το Ναβαρίνο. Η νέα βρετανική κυβέρνηση υπό τον Γκόντερικ θεωρείται μια από τις πιο αδύναμες στη βρετανική ιστορία. Ο Γκόντερικ διετέλεσε πρωθυπουργός για πέντε μήνες, στη διάρκεια των οποίων το Κοινοβούλιο δεν συνεδρίαζε και δεν συγκλήθηκε ποτέ, για να παραιτηθεί στις αρχές του 1828, λίγες μόνο ημέρες πριν από τις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησής του, καθώς φοβόταν την κοινοβουλευτική αντιπαράθεση.⁶¹ Ο διάδοχός του στη βρετανική πρωθυπουργία ήταν ο Ουέλλινγκτον, ο οποίος κατά τον προηγούμενο χρόνο ήταν πολέμιος της ελληνικής πολιτικής του Κάννινγκ.

Οι διάδοχοι του Κάννινγκ προσπάθησαν να αλλάξουν την πολιτική του, αλλά με τρόπο που υπονόμεισε τους ίδιους τους στόχους τους. Θεωρώντας την πολιτική Κάννινγκ υπερβολικά αντιοθωμανική και θέλοντας να υποστηρίξουν την Οθωμανική Αυτοκρατορία ως φράγμα για μια ενδεχόμενη κάθοδο της Ρωσίας προς τη Μεσόγειο, πήραν αποστάσεις από τη ναυμαχία του Ναβαρίνου, η οποία χαρακτηρίστηκε στις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης Ουέλλινγκτον τον Ιανουάριο του 1828, ως «απρόοπτο συμβάν» (untoward event).⁶² (Ο Πάλμερστον, Υπουργός Πολέμου της κυβέρνησης Γκόντερικ, ο οποίος ήταν πιο κοντά στις απόψεις του Κάννινγκ, παρατηρούσε ειρωνικά τον Νοέμβριο του 1827: «The mere circumstance of our having made a bonfire of the fleet of our good ally at Navarino is not deemed a reason for assembling Parliament because this was not a declaration of war but only a slight act of remonstrance stuck parenthetically into an unbroken friendship»).

Η νέα βρετανική στάση είχε ακριβώς το αντίθετο αποτέλεσμα από αυτό που συνέφερε τη Βρετανία. Ενθαρρύνοντας την Πύλη να τηρήσει άκαμπτη στάση

61. Johnson, *Birth of Modernity*, σ. 694.

62. Στο ίδιο, σ. 699.

στο ελληνικό ζήτημα, η βρετανική πολιτική οδήγησε τελικά στον ρωσοτουρκικό πόλεμο που ξέσπασε τον Απρίλιο του 1828, και ο οποίος παρολίγο να καταλήξει σε μια αποφασιστική ρωσική διείσδυση στα Βαλκάνια. Ενώ ο Κάννινγκ είχε δεσμεύσει προσεκτικά τη Ρωσία σε μια πολιτική υπό τον έλεγχό του, ο Ουέλλινγκτον με τη στάση του απελευθέρωσε τη Ρωσία από τη βρετανική επιρροή και την κατέστησε, τουλάχιστον δυνητικά, επικίνδυνη για τα βρετανικά συμφέροντα στη Μεσόγειο. Κατά την κρίση του Βρετανού ιστορικού J.A.R. Marriot, θα ήταν δύσκολο για τους διαδόχους του Κάννινγκ να ενεργήσουν με τρόπο πιο αρνητικό για τους ίδιους τους στόχους τους.⁶³

Η αποδιοργάνωση της βρετανικής εξωτερικής πολιτικής μετά τον θάνατο του Κάννινγκ ευνόησε την Ελλάδα. Εκ των υστέρων, και ίσως απρεπώς κυνικά, θα μπορούσε κανείς να συμπεράνει ότι ο Κάννινγκ απεβίωσε ακριβώς την κατάλληλη στιγμή για την Ελλάδα, δηλαδή αφού πρώτα εξασφάλισε την τριμερή επέμβαση που κατέληξε στο Ναβαρίνο, αλλά προτού μπορέσει να αλλάξει, μέσω πιέσεων, την κατοπινή άκαμπτη στάση της Πύλης, η οποία οδήγησε στον ρωσο-τουρκικό πόλεμο του 1828-29. Έτσι, η Ελλάδα πέτυχε μια ευνοϊκότερη τελική διευθέτηση από αυτήν που σχεδίαζε ο Κάννινγκ το 1827.

Ευθαρρυσμένος από την αλλαγή της βρετανικής πολιτικής μετά τον Κάννινγκ, τον Δεκέμβριο του 1827, ο Σουλτάνος κατηγορούσε τη Ρωσία, σε διακήρυξή του προς τους επαρχιακούς διοικητές, ως τον μόνιμο εχθρό της μουσουλμανικής πίστης και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και καλούσε τους μουσουλμάνους υπηκόους του να υπερασπισθούν τη θρησκεία τους και την πατρίδα τους. Η διακήρυξη αμφισβητούσε τους ταπεινωτικούς όρους της διμερούς ρωσο-τουρκικής συμφωνίας του Ακερμαν (1826) και δήλωνε ότι ακόμα και μια μικρή ανεξάρτητη Ελλάδα θα ήταν επικίνδυνη, καθώς θα παρακινούσε τους υπόλοιπους Έλληνες σε μελλοντικές εξεγέρσεις (στο σημείο αυτό η ανάλυση του Μαχμούτ Β΄ ήταν ορθή).⁶⁴

63. Marriot, *Eastern Question*, σ. 221.

64. Jelavich, *Russia's Balkan Entanglements*, σ. 83.

Μετά την οθωμανική αυτή πρόκληση, ο Τσάρος Νικόλαος άρχισε να προετοιμάζεται για πόλεμο. Θέλοντας να εξασφαλίσει τη σύμπραξη της Βρετανίας και της Γαλλίας, πρότεινε να εκδοθεί τριμερές τηλεσίγραφο απαιτώντας τη συμμόρφωση της Πύλης στη συνθήκη του Λονδίνου μέσα σε διάστημα δύο μηνών. Σε περίπτωση που η Πύλη δεν θα συμμορφωνόταν, οι τρεις δυνάμεις θα ξεκινούσαν εκθροπραξίες μέχρι να δεχθεί ο Σουλτάνος τους όρους τους. Η Ρωσία αποποιήθηκε κάθε πρόθεση μονομερών εδαφικών κερδών σε βάρος της Πύλης, για να μην προκαλέσει τη βρετανική δυσπιστία όσον αφορά τα κίνητρά της. Αλλά η απάντηση της κυβέρνησης Ουέλλινγκτον ήταν αρνητική ως προς την προτεινόμενη τριμερή απειλή εκθροπραξιών, ενώ παράλληλα η βρετανική διπλωματία προσανατολιζόταν τώρα προς μια μικρή Ελλάδα, περιορισμένη στην Πελοπόννησο και μερικά νησιά, φόρου υποτελή στον Σουλτάνο.⁶⁵

Όταν ο Τσάρος Νικόλαος κήρυξε τον πόλεμο στην Πύλη, τον Απρίλιο του 1828, δεν είχε την υποστήριξη καμίας άλλης μεγάλης δύναμης. Ως εκ τούτου, στην πολιτική αιτιολογία του πολέμου περιορίστηκε στις διμερείς διαφωνίες Ρωσίας-Πύλης, παρουσιάζοντας τον Σουλτάνο ως αθετούντα παλαιότερες συμφωνίες, όπως τη συνθήκη του Άκερμαν. Όπως ανακοίνωσε η βρετανική κυβέρνηση, η ρωσική ενέργεια δεν είχε καμία σχέση με την τριμερή συνθήκη του Λονδίνου. Με την πολιτική του, ο Τσάρος είχε ρισκάρει μια ευρωπαϊκή συσπείρωση εναντίον του, η οποία αποσοβήθηκε μόνο εξαιτίας του μετριασμού των πολεμικών του στόχων. Η αυτόνομη Σερβία έλαβε οδηγίες από τη Ρωσία να μην προσπαθήσει να εμπλακεί ένοπλα στον πόλεμο, ενώ η Ελλάδα δεν αναφέρθηκε στους ρωσικούς στόχους.⁶⁶

Ο μετριασμός των πολεμικών στόχων της Ρωσίας επέτρεψε τη συνέχιση της τριμερούς συνεργασίας στα πλαίσια της συνθήκης του Λονδίνου για τη μεσολάβηση μεταξύ Πύλης και Ελλάδας. Βέβαια, η Ρωσία βρέθηκε στην ενδιαφέρουσα θέση να είναι μεσολαβήτρια δύναμη προς τη χώρα στην οποία η ίδια είχε μόλις εισβάλει. Η σχετικά ανώμαλη αυτή κατάσταση παραβλέφθηκε από το Λονδίνο

65. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΒ, σ. 498.

66. Jelavich, *ό.π.*, σσ. 83-84.

και το Παρίσι, που ήλπιζαν με την τριμερή συνεργασία να ελέγχουν τη ρωσική πολιτική και να τη μετριάσουν όσον αφορά τον ρωσο-τουρκικό πόλεμο.⁶⁷

Η τριμερής συνεργασία οργανώθηκε σε δύο επίπεδα. Πρώτον, οι πρέσβεις των τριών δυνάμεων, που είχαν εγκαταλείψει την Κωνσταντινούπολη λίγο μετά το Ναβαρίνο, συνεδρίασαν στον Πόρο από τον Αύγουστο μέχρι τον Δεκέμβριο του 1828, για να αναπτύξουν πρωτογενώς κοινές θέσεις στο ελληνικό ζήτημα. Δεύτερον, εκπρόσωποι των τριών κυβερνήσεων συνεργάστηκαν στο Λονδίνο, με βάση τις προτάσεις των τριών πρέσβων για τη διαμόρφωση των τελικών κοινών τους θέσεων.

Παράλληλα με τις διπλωματικές διεργασίες, η Γαλλία κατόρθωσε να πείσει τη Βρετανία και τη Ρωσία να δεχθούν την αποστολή γαλλικού στρατού υπό τον στρατηγό Μαϊζόν στην Πελοπόννησο, με σκοπό να εξασφαλίσει την αποχώρηση του Ιμπραήμ. Ο Μαϊζόν έφτασε τον Αύγουστο του 1828 και ο Ιμπραήμ αναγκάστηκε να εκκενώσει την Πελοπόννησο μέχρι τα τέλη Σεπτεμβρίου. Η Γαλλία ήλπιζε ύστερα να χρησιμοποιήσει τον στρατό του Μαϊζόν για την εγγύηση των μελλοντικών ελληνικών συνόρων στη Στερεά Ελλάδα, εδραιώνοντας έτσι την επιρροή της στο νέο ελληνικό κράτος.⁶⁸

Οι τριμερείς διπλωματικές διεργασίες έλαβαν χώρα υπό τη σκιά του εξελισσόμενου ρωσο-τουρκικού πολέμου, στον οποίο η πρώτη ρωσική επίθεση το 1828 τελεματώθηκε λόγω της σθεναρής οθωμανικής αντίστασης. Ως εκ τούτου, η βρετανική κυβέρνηση Ουέλλινγκτον κατόρθωσε να επιβάλει στις άλλες δύο μεγάλες δυνάμεις θέσεις πολύ ευνοϊκές για την Πύλη. Ο Καποδίστριας είχε προτείνει ένα ελληνικό κράτος που θα συμπεριελάμβανε τη Στερεά Ελλάδα, ένα μέρος της Ηπείρου, τη Θεσσαλία, το μικρό μέρος της Μακεδονίας μέχρι τις εκβολές του Αλιάκμονα, την Εύβοια, τις Σποράδες, τις Κυκλάδες, τη Σάμο και την Κρήτη. Οι τρεις πρέσβεις κατέληξαν στη διάσκεψη του Πόρου τον Δεκέμβριο του 1828 να εισηγηθούν τη συνοριακή γραμμή Άρτας-Βόλου, καθώς

67. Στο ίδιο, σσ. 84-85.

68. Dakin, *Greek Struggle*, σσ. 252-259.

και τα νησιά, όπως πρότεινε ο Καποδίστριας. Πρότειναν όμως μια Ελλάδα αυτόνομη, όχι ανεξάρτητη, και υποχρεωμένη να πληρώνει ετησίως 60.000 λίρες στερλίνες στην Πύλη.⁶⁹

Υπό την επιρροή του Βρετανού Πρωθυπουργού Ουέλλινγκτον, η διαρκής Διάσκεψη του Λονδίνου με το Πρωτόκολλο του Μαρτίου του 1829 μετρίασε αποφασιστικά τις προτάσεις της διάσκεψης του Πόρου. Πρώτον, η Σάμος και η Κρήτη δεν συμπεριελήφθησαν στην προτεινόμενη ελληνική επικράτεια. Δεύτερον, η βρετανική κυβέρνηση απέρριψε τη γαλλική και ρωσική πρόταση, τα προτεινόμενα σύνορα της Ελλάδας να επιβληθούν στην Πύλη με τη χρήση του στρατού του Μαϊζόν. Τρίτον, τα προτεινόμενα σύνορα θα υποβάλλονταν απλά ως πρόταση προς συζήτηση στην Πύλη, η οποία υπό το φως των επιτυχιών της στον ρωσο-τουρκικό πόλεμο δεν είχε το κίνητρο να τα αποδεχθεί. Τέταρτον, η ελληνική κυβέρνηση δεν θα είχε κανένα λόγο στις διαπραγματεύσεις για την ειρήνη. Η διευθέτηση του ελληνικού ζητήματος θα γινόταν μεταξύ των τριών μεγάλων δυνάμεων και της Πύλης.⁷⁰

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, την άνοιξη και στις αρχές καλοκαιριού του 1829, η Πύλη αρνήθηκε να συμβιβαστεί. Αλλά τον Αύγουστο κατέρρευσε το οθωμανικό μέτωπο στον ρωσο-τουρκικό πόλεμο. Ο ρωσικός στρατός μπήκε στην Αδριανούπολη και απειλούσε την Κωνσταντινούπολη. Η εξέλιξη αυτή έπεισε τον Μαχμούτ Β΄ να γίνει διαλλακτικότερος στο ελληνικό ζήτημα. Εν τω μεταξύ, για μερικές εβδομάδες η ευρωπαϊκή διπλωματία λειτουργούσε υπό τον φόβο ριζικών ανακατατάξεων στη Νοτιοανατολική Ευρώπη.

Το μέγεθος της αβεβαιότητας που δημιούργησε πρόσκαιρα η ρωσική στρατιωτική επέλαση στις ηγεσίες της Ευρώπης αντικατοπτρίζεται στον πανικό που προκάλεσε στο Λονδίνο. Βλέποντας την ανατολική της πολιτική να καταρρέει με την κάθοδο της Ρωσίας στη Μεσόγειο και πιστεύοντας ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν στα πρόθυρα της διάλυσης, η βρετανική κυβέρνηση, τον

69. Στο ίδιο, σσ. 258-263.

70. Στο ίδιο, σσ. 260-270· *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΒ, σσ. 522-523.

Αύγουστο του 1829, αναγνώρισε ότι ήταν πολύ αργά για να σταματήσει τη ρωσική προέλαση και περιορίστηκε να θεωρήσει ως αιτία πολέμου (*casus belli*) κατά της Ρωσίας μόνο μια μόνιμη ρωσική κατοχή της Κωνσταντινούπολης. Κατά τα φαινόμενα, οι Βρετανοί θεωρούσαν την είσοδο του ρωσικού στρατού στην Πόλη πολύ πιθανή. Ένα μήνα αργότερα, στις 11 Σεπτεμβρίου, ο Ουέλλινγκτον έγραφε στον Βρετανό Υπουργό Εξωτερικών Αμπερντίν: «Πιστεύω ότι η δύναμη που κατέχει την Κωνσταντινούπολη, τον Βόσπορο και τα Δαρδανέλια πρέπει επίσης να κατέχει τις εκβολές του Δούναβη, και ότι ο μονάρχης που κατέχει αυτές τις δύο περιοχές δεν πρέπει να έχει την Κριμαία και τη Ρωσική Αυτοκρατορία. Πρέπει να ανασυγκροτήσουμε μια Ελληνική Αυτοκρατορία και να τη δώσουμε στον Πρίγκιπα Φρειδερίκο της Οράγγης (Ολλανδία) ή στον Κάρολο της Πρωσίας. Και καμία δύναμη της Ευρώπης δεν πρέπει να πάρει τίποτα για τον εαυτό της, πλην του Τσάρου της Ρωσίας ο οποίος πρέπει να αποζημιωθεί χρηματικά».⁷¹

Ο Γάλλος Πρωθυπουργός Πολινιάκ οραματίστηκε ακόμα πιο μεγαλόπνοες ανακατατάξεις ως αποτέλεσμα της δίθεν επικείμενης κατάρρευσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Κατά το σκεπτικό του, η Ρωσία θα έπαιρνε τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και οθωμανικά εδάφη στην Ασία, η Αυστρία τη Βοσνία και τη Σερβία, η Γαλλία το Βέλγιο, ένα μέρος της Ολλανδίας, το Λουξεμβούργο και το γερμανικό τμήμα της Αλσατίας, η Πρωσία τη Σαξονία και την υπόλοιπη Ολλανδία, η Βρετανία τις ολλανδικές αποικίες, ο εκποτισμένος ηγεμόνας της Σαξονίας την Πρωσική Ρηνανία και ο εκποτισμένος ηγεμόνας της Ολλανδίας τα οθωμανικά εδάφη στην Ευρώπη, ως μονάρχης μιας μεγάλης Ελλάδας.⁷² Η πρόταση αυτή ήθελε να αποτρέψει τη μονομερή αύξηση των εδαφών και της ισχύος της Ρωσίας, με αποτέλεσμα να προσπαθεί να μοιράσει κάτι σε όλες ανεξαιρέτως τις μεγάλες δυνάμεις.

Τον Οκτώβριο του 1829, όταν φάνηκε ότι ο ρωσικός στρατός είχε σταματήσει την προέλασή του και δεν απειλούσε την Κωνσταντινούπολη, οι ευρωπαϊ-

71. Dakin, *Greek Struggle*, σ. 273.

72. Στο ίδιο, σσ. 273-274.

κές κυβερνήσεις άρχισαν να ξαναβρίσκουν την ψυχραιμία τους. Ο Ουέλλινγκτον τώρα δήλωνε: «Θα ήταν παράλογο να σκεφτούμε να ανορθώσουμε ξανά την τουρκική δύναμη. Έχει παρέλθει, και μαζί της παρήλθε η ηρεμία της Ευρώπης». Όσον αφορά την Ελλάδα, όμως, ο Βρετανός Πρωθυπουργός είχε αλλάξει στάση: «Το μόνο που επιθυμώ είναι να βγω από το ελληνικό ζήτημα χωρίς απώλεια τιμής, και χωρίς επικείμενο κίνδυνο για την ασφάλεια των Ιονίων Νήσων». ⁷³ Η πιθανή απειλή κατά της βρετανικής κυριαρχίας στα Επάνησα τον οδήγησε λίγο αργότερα να εναντιωθεί σε μια εδαφική διευθέτηση του ελληνικού ζητήματος, η οποία θα έδινε στην Ελλάδα τα δυτικά παραλία της Ρούμελης.

Η αναταραχή που προκλήθηκε στην ευρωπαϊκή σκηνή από την είσοδο του ρωσικού στρατού στην Αδριανούπολη έληξε όταν έγινε γνωστό ότι η Ρωσία δεν επιδίωκε τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο τσάρος Νικόλαος και οι σύμβουλοί του αποφάσισαν να μην επιχειρήσουν να προβούν σε ένα τέτοιο τεράστιο βήμα, το οποίο θα μπορούσε να συσπειρώσει την υπόλοιπη Ευρώπη εναντίον τους. Ο Ρώσος Υπουργός Εξωτερικών Νεσσελρόδε σε εγκύκλιό του τον Μάρτιο του 1830 ανέπτυσε τη νέα ρωσική πολιτική ως εξής: «Αν επιτρέψαμε στην τουρκική κυβέρνηση να συνεχίσει να υφίσταται στην Ευρώπη, είναι επειδή αυτή η κυβέρνηση, υπό την επικυρίαρχη επιρροή της υπεροχής μας, μας συμφέρει περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη κυβέρνηση που θα μπορούσε να είχε στηθεί στα ερείπιά της». ⁷⁴ Με άλλα λόγια, αντί να συσπειρώσει την υπόλοιπη Ευρώπη εναντίον της και να καταλήξει με μια ελληνική αυτοκρατορία στα Βαλκάνια υπό τον έλεγχο κάποιων άλλων μεγάλων δυνάμεων, η Ρωσία προτίμησε να διατηρήσει την Οθωμανική Αυτοκρατορία και να την θέσει υπό την επιρροή της.

Η ρωσο-τουρκική συνθήκη της Αδριανούπολης, η οποία ουσιαστικά συμφωνήθηκε τον Σεπτέμβριο του 1829 αλλά το περιεχόμενο της οποίας άργησε τουλάχιστον έναν μήνα να φτάσει στο Λονδίνο, παρατείνοντας την κρίση αβε-

73. A. Cunningham, *Eastern Questions in the Nineteenth Century*, Λονδίνο, 1993, σ. 28.

74. Jelavich, *Russia's Balkan Entanglements*, σσ. 86-87.

βαιότητας της βρετανικής κυβέρνησης σχετικά με τις ανατολικές εξελίξεις, έδωσε στη Ρωσία τις εκβολές του Δούναβη και οθωμανικά εδάφη στον Καύκασο.⁷⁵ Ως αντιστάθμισμα για τις μονομερείς αυτές επιτυχίες της Ρωσίας, η ρωσική ηγεσία αποφάσισε να κατευνάσει τη Βρετανία στο ελληνικό ζήτημα. Η Ρωσία τώρα αποδέχθηκε την ελληνική συνοριακή γραμμή Λαμίας-Αχελώου, αντί για την προτεινόμενη γραμμή Βόλου-Άρτας του Πρωτοκόλλου του Μαρτίου του 1829. Έτσι, η Βρετανία θα απομάκρυνε το ενδεχόμενο να έχει απέναντι από τις Ιόνιες Νήσους το ελληνικό κράτος. Οι νέες απόψεις για το ελληνικό ζήτημα επισημοποιήθηκαν με το νέο τριμερές Πρωτόκολλο του Φεβρουαρίου του 1830. Πέρα από τη συνοριακή γραμμή Λαμίας-Αχελώου, το Πρωτόκολλο αυτό καθόριζε ότι η Ελλάδα θα αποτελούσε ανεξάρτητη μοναρχία και οι τρεις δυνάμεις θα επέλεγαν τον Έλληνα μονάρχη ερήμην των Ελλήνων.⁷⁶

Η αλλαγή της στάσης των μεγάλων δυνάμεων, όσον αφορά το διεθνές καθεστώς του μελλοντικού ελληνικού κράτους, από την αυτονομία με φόρου υποτέλεια στον Σουλτάνο που υποστήριζαν μέχρι τότε στην πλήρη ανεξαρτησία, οφείλεται στην αλλαγή της βρετανικής πολιτικής. Βλέποντας ότι η Πύλη μετά τη συνθήκη της Αδριανούπολης βρισκόταν υπό την επιρροή της Ρωσίας, η βρετανική κυβέρνηση αποφάσισε να εξασφαλίσει την ελληνική ανεξαρτησία ώστε να θέσει την Ελλάδα εκτός του πλέγματος των διμερών σχέσεων Ρωσίας-Πύλης, στα πλαίσια του οποίου θα έπεφτε αναπόφευκτα και αυτή υπό τη ρωσική επιρροή.⁷⁷

Η ελληνική αντίδραση στο Πρωτόκολλο του Φεβρουαρίου του 1830 ήταν δικαιολογημένα οργισμένη όσον αφορά την εδαφική του πυκνή. Τα ελληνικά στρατεύματα υπό τον Τσωρτς είχαν πολεμήσει για ενάμιση χρόνο για να απελευθερώσουν τις περιοχές της Στερεάς Ελλάδας βορειοδυτικά του Αχελώου. Όπως τόνιζε ο Τσωρτς σε εσπευσμένο δημοσίευσμά του στη Βρετανία, καθώς και σε επιστολές του προς Ευρωπαίους αποδέκτες, το νέο Πρωτόκολλο δεν

75. Στο ίδιο, σσ. 85-86.

76. Dakin, *Greek Struggle*, σσ. 274-277.

77. Χριστοδουλίδης, *Διπλωματική Ιστορία*, σσ. 92-93.

έδινε στην Ελλάδα νέα σύνορα αλλά της αφαιρούσε αυτά που από μόνη της είχε εξασφαλίσει.⁷⁸

Ο Καποδίστριας αποφάσισε να ακολουθήσει μια προσεκτική γραμμή, ελπίζοντας να εξασφαλίσει την ανεξαρτησία της Ελλάδας που προέβλεπε το Πρωτόκολλο αλλά και να κερδίσει χρόνο όσον αφορά το θέμα των συνόρων. Έτσι δέχθηκε ως κυβερνήτης το Πρωτόκολλο, με την επιφύλαξη ότι θα έπρεπε να επικυρωθεί από την ελληνική Γερουσία. Προφανώς ο Καποδίστριας σκόπευε να χρησιμοποιήσει τη μελλοντική άρνηση της Γερουσίας να δεχθεί τη συνοριακή γραμμή Λαμίας-Αχελώου, ώστε να επαναδιαπραγματευτεί το μέρος αυτό του Πρωτοκόλλου του Φεβρουαρίου του 1830.⁷⁹ Αλλά η στάση του οδήγησε στην έξαρση της εσωτερικής αντιπολίτευσης, συμπεριλαμβανομένου του ήδη εξελληνισμένου Τσωρτζ (που εξελέγη βουλευτής μετά την Επανάσταση του 1843), ο οποίος ήταν κυριολεκτικά ανένδοτος στο ζήτημα των συνόρων. Στα μάτια της αντιπολίτευσης, ο τακτικός ελιγμός του Καποδίστρια φάνηκε σαν μειοδοσία.⁸⁰

Ανέλιπτος σύμμαχος της Ελλάδας εμφανίστηκε στη σκηνή ο Λεοπόλδος του Σαξ Κόμπουργκ, τον οποίο επέλεξαν οι τρεις μεγάλες δυνάμεις στη συνεχιζόμενη Διάσκεψη του Λονδίνου ως μελλοντικό μονάρχη της ανεξάρτητης Ελλάδας. Ο Λεοπόλδος έθεσε όρους για την ανάληψη της ελληνικής μοναρχίας, συμπεριλαμβανομένης όχι μόνο της συνοριακής γραμμής Άρτας-Βόλου αλλά και της ένταξης της Σάμου και της Κρήτης στην ελληνική επικράτεια. Η βρετανική κυβέρνηση Ουέλλινγκτον αρνήθηκε επίμονα να ικανοποιήσει τα αιτήματά του. Ο Λεοπόλδος, ο οποίος ήταν γαμπρός του Βρετανού βασιλέα Γεωργίου Δ', εξουδετερώθηκε από τον Ουέλλινγκτον όταν επικαίρησε να προωθήσει τα αιτήματά του μέσω της βρετανικής αντιπολίτευσης των Γουίγκς. Αλλά η απόσυρσή του από τον ελληνικό θρόνο τον Μάιο του 1830 άφησε ανοικτό το ελληνικό ζήτημα, ενώ η αρχή της ελληνικής ανεξαρτησίας είχε πλέον εμπεδωθεί.⁸¹

78. Dakin, *Greek Struggle*, σσ. 284-285.

79. Χριστοδουλίδης, *Διπλωματική Ιστορία*, σσ. 96-97.

80. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΒ', σσ. 540-543· Dakin, *ό.π.*, σσ. 274-288.

81. Dakin, *ό.π.*, σσ. 274-286.

Η καθυστέρηση στη διευθέτηση του ελληνικού ζητήματος που προκλήθηκε από τους τακτικούς ελιγμούς του Καποδίστρια και την κατάρρευση της υποψηφιότητας του Λεοπόλδου για τον ελληνικό θρόνο απέβη υπέρ της Ελλάδας. Τον Ιούλιο του 1830, η Ελλάδα εξασφάλισε μια παράταση μέχρι τις αρχές του 1831 για την απόσυρση των στρατευμάτων της από τη βορειοδυτική Στερεά Ελλάδα, πέρα από τη γραμμή Λαμίας-Αχελώου. Η επιλογή του νέου μονάρχη καθυστέρησε. Τον Νοέμβριο του 1830 έπεσε η άκρως συντηρητική βρετανική κυβέρνηση Ουέλλινγκτον και αντικαταστάθηκε από την κυβέρνηση των Γουίγκς υπό τον Γκρέυ, με υπουργό Εξωτερικών τον Πάλμερστον. Ως εκ τούτου, η ευρωπαϊκή διπλωματία άρχισε να κινείται υπέρ των ελληνικών θέσεων.⁸²

Ο νέος Βρετανός πρέσβης, τον οποίο έστειλε στην Κωνσταντινούπολη η κυβέρνηση Γκρέυ ήταν ο Στράτφορντ Κάννινγκ, παλαίμαχος του πόστου αυτού, ο οποίος είχε αντιπαθεί στη συντηρητική πολιτική του Ουέλλινγκτον στο παρελθόν. Καθ' οδόν προς την Κωνσταντινούπολη, στα τέλη του 1831, πέρασε από την Ελλάδα όπως είχε κάνει και το 1826. Ο Καποδίστριας είχε μόλις δολοφονηθεί και οι εμφύλιες διαμάχες είχαν αρχίσει, οδηγώντας τον Βρετανό διπλωμάτη στη θλιβερή διαπίστωση ότι στην Ελλάδα δεν υπήρχε παρά «δικόνοια, κομματικά μίσση και πολιτική δολοπλοκία της χειρίστης μορφής».⁸³ Το κράτος του Καποδίστρια διαλυόταν ταχύτατα. Τα τοπικά κέντρα ισχύος σύντομα απέμειναν οι μόνοι πόλοι εξουσίας στην Ελλάδα.

Εντούτοις, η ευρωπαϊκή διπλωματία είχε πλέον προχωρήσει προς την αποδοχή μιας ανεξάρτητης Ελλάδας με σύνορα τη γραμμή Βόλου-Άρτας, έστω και χωρίς τις δύο αυτές πόλεις. Τον Φεβρουάριο του 1832, οι τρεις δυνάμεις της Διάσκεψης του Λονδίνου αποφάσισαν να προωθήσουν ένα ανεξάρτητο βασίλειο της Ελλάδας με τα σύνορα αυτά. Κατέληξαν επίσης στον πρίγκιπα Όθωνα της Βαυαρίας, ως μέλλοντα μονάρχη της Ελλάδας. Με τις αποφάσεις αυτές, η ανεξάρτητη Ελλάδα διέθετε τα σύνορα που είχαν εξασφαλίσει τα ελληνικά στρατεύματα την περίοδο 1828-29.⁸⁴

82. Στο ίδιο, σσ. 289-290.

83. Cunningham, *Eastern Questions*, ό.π., σ. 31.

84. Dakin, *Greek Struggle*, σσ. 274-286.

Ο αγώνας για την ανεξαρτησία της Ελλάδας έληξε οριστικά τον Ιούλιο του 1832, όταν η Πύλη αναγνώρισε το ανεξάρτητο Βασίλειο της Ελλάδας, με βάση τη συννοριακή γραμμή Βόλου-Άρτας. Ένδεκα χρόνια και πέντε μήνες μετά την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης, ο Σουλτάνος Μαχμούτ Β΄ δέχτηκε το αποτέλεσμα που επιδίωκαν οι Έλληνες. Τη στιγμή εκείνη η Ελλάδα δεν είχε ούτε ενιαίο κράτος ούτε στοιχειώδη πολιτική συνοχή. Αντίθετα, ήταν βυθισμένη σε εμφύλιες διαμάχες, στις οποίες οι διάφοροι πρωταγωνιστές διαδέχονταν ο ένας τον άλλο ταχύτατα. Για να μπορέσει η «ελληνική κυβέρνηση» να υποδεχθεί τον Όθωνα τον Ιανουάριο του 1833, κάλεσε τη Γαλλία να αναπτύξει στρατεύματα στο Ναύπλιο και στο Άργος, ώστε τουλάχιστον αυτές οι περιοχές της ελληνικής επικράτειας να είναι ασφαλείς για τον νέο μονάρχη.⁸⁵ Αλλά ο Μαχμούτ Β΄ αντιμετώπιζε ήδη την επίθεση του πρώην συμμάχου του Μεχμέτ Αλή της Αιγύπτου, τα στρατεύματα του οποίου το 1832 έφτασαν μέχρι βαθιά στη Μικρά Ασία, και επομένως δεν ήταν σε θέση να αντισταθεί στις αποφάσεις της ευρωπαϊκής διπλωματίας υπέρ της ανεξάρτητης Ελλάδας. Τελικά, με την επιμονή τους, τις τεράστιες θυσίες τους και παρά την αδυναμία τους να συγκροτήσουν μια σταθερή κρατική οντότητα, οι Έλληνες επέβαλαν την παρουσία τους στην ευρωπαϊκή πολιτική σκηνή και έκαμψαν έτσι τη θέληση του Σουλτάνου.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η τελική νίκη του Δαβίδ επί του Γολιάθ στον αγώνα για την ελληνική ανεξαρτησία οφειλόταν σε μια συρροή παραγόντων, οι οποίοι σε μεγάλο βαθμό ήταν εξωγενείς προς τη διμερή αντιπαράθεση των δύο εμπόλεμων πλευρών. Αν οι ευρωπαϊκές μεγάλες δυνάμεις δεν είχαν αποφασίσει να επέμβουν, είναι πιθανό ο Σουλτάνος Μαχμούτ Β΄ να είχε κατορθώσει να καταστείλει την Ελληνική Επανάσταση εξ ολοκλήρου.

Η πάλη μεταξύ δύο αντίπαλων θελήσεων σε έναν πόλεμο δεν περιορίζεται όμως αποκλειστικά σε διμερείς ενέργειες. Η έκβαση μιας ένοπλης αντιπαρά-

85. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΒ΄, σελ. 578-579.

θεσης είναι συνάρτηση των εξελίξεων σε όλες τις διαστάσεις της υψηλής στρατηγικής, συμπεριλαμβανομένης της διεθνούς νομιμοποίησης και της διπλωματίας. Η ευνοϊκή τροπή της ευρωπαϊκής διπλωματίας στο ελληνικό ζήτημα ήταν αποτέλεσμα της επιτυχίας των Ελλήνων να επιβάλουν την παρουσία τους στην ευρωπαϊκή πολιτική σκηνή μετά από έναν δύσκολο και άνισο αγώνα.

Η τελική ελληνική νίκη είναι κατανοητή μόνο ως αποτέλεσμα των πολυετών προσπαθειών των δύο αντίπαλων πλευρών σε όλες τις διαστάσεις της υψηλής στρατηγικής. Παρά τις αδυναμίες της σε υλικούς συντελεστές ισχύος (στρατεύματα και πλούτο), η ελληνική πλευρά –με τις προσπάθειές της– σε μεγάλο βαθμό προκάλεσε και στη συνέχεια εκμεταλλεύτηκε την ευνοϊκή συγκυρία των ευρωπαϊκών εξελίξεων από το 1827 και μετά, που έκαμψαν τη θέληση του αντιπάλου της και τον ανάγκασαν να δεχθεί μια ανεξάρτητη Ελλάδα. Ασφαλώς οι συγκυρίες, τόσο στην Ευρώπη όσο και στα εσωτερικά μέτωπα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ευνόησαν την ελληνική πλευρά. Αυτό όμως δεν μειώνει την ελληνική προσπάθεια. Η νίκη εξασφαλίστηκε, επειδή ένας μεγάλος αριθμός Ελλήνων αγωνίστηκε επί μία δεκαετία με τέτοια επιτυχία, ώστε η Ελλάδα να είναι σε θέση να δημιουργήσει και να ωφεληθεί από τις ευκαιρίες που της παρουσιάστηκαν. Αυτό αποτελεί ένα ιστορικά μνημειώδες επίτευγμα, αν αναλογισθεί κανείς την εξαιρετικά αδύναμη αρχική θέση της ελληνικής πλευράς σε σχέση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Διπλωματία και Διπλωματική κατά τον Μεσαίωνα: Ορισμένα παραδείγματα

Τηλέμαχος Λουγγής

Διευθυντής ερευνών
στο Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών/ΕΙΕ

Ο όρος που θεωρώ σημαντικό να γίνει κατανοητός, όταν μάλιστα μιλάμε για διπλωματία στον ευρωπαϊκό Μεσαίωνα, είναι *πολιτική βαρβαρότητα*. Αυτό σημαίνει ότι οι αρχηγοί των βαρβαρικών λαών που κατακτούν τη Δυτική Ευρώπη τον Ε΄ μ.Χ. αιώνα είναι πρώτα απ' όλα *στρατιωτικοί* ή *πολεμικοί αρχηγοί* με κύρια αποστολή να διοικούν τον στρατό τους στη μάχη και τη λεηλασία. Για τους κατακτημένους πληθυσμούς πάλι, οι βάρβαροι ηγέτες αυτοί δεν ήταν, στην αρχή τουλάχιστον, παρά στρατηγοί που έκαναν κατασχέσεις και στρατοπέδευαν τα τμήματα υπό την ηγεσία τους. Αυτό, σε γενικές γραμμές, είναι και το συλλογικό ψυχολογικό αποτέλεσμα για τους ευρωπαϊκούς πληθυσμούς, είτε από την κατάκτησή τους με τα όπλα είτε από τις συνθήκες (*foedera*) που συνήπτε η ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία για να εγκαταστήσει βαρβάρους στα εδάφη της.

Καθώς λοιπόν, με τον τρόπο αυτό, οι λαοί και πληθυσμοί κατορθώνουν να διατηρήσουν ένα μέρος από τις συνήθειές τους τις παλιές (τα ήθη και έθιμα και

ορισμένα στοιχεία από το ρωμαϊκό δίκαιο), η κατάσταση που επικρατεί συντελεί στο να *μεταβληθεί δραστικά η έννοια της δημόσιας ισχύος*. Αρχίζει να παρουσιάζει έλλειμμα η ιδέα του οργανωμένου κράτους που ορίζει και συντονίζει τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των ατόμων και των ομάδων. Παρ' ότι ορισμένοι βάρβαροι αρχηγοί όπως ο Θεοδώριχος ο Μέγας (493-526), βασιλιάς στην Ιταλία, διέθεταν πραγματική κρατική ισχύ και μάλιστα πολύ αποτελεσματική σε όλους τους τομείς, η γενική αρχή που δεν γνώριζε περιορισμούς στην προσωπική ισχύ των αρχηγών υποτασσόταν στην έλλειψη ενδιαφέροντος που είχαν για κάθε είδος πολιτισμού οι πληθυσμοί της Δυτικής Ευρώπης τον Ε΄ αιώνα. Καθώς μάλιστα τα βαρβαρικά βασίλεια συνδέονται με φυλογενετικού τύπου επιγαμίες ανάμεσα σε συγγενείς, δημιουργείται προοδευτικά το συναίσθημα της αριστοκρατίας του αίματος (*noblesse de sang, Geblütsadel*) που συνδέεται με τον αρχηγό-ηγεμόνα-βασιλιά με διαφορετικό τρόπο απ' ό,τι οι υπόλοιποι ελεύθεροι άνθρωποι.

Ανατολικότερα, εκεί που διατηρείται δηλαδή η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία μετά το 476, τα πράγματα διατηρούν για πολύ περισσότερο χρόνο τον αρχαιοπρεπή τους χαρακτήρα του ρωμαϊκού κράτους. Εκεί, τα έγγραφα που εκδίδει ο αυτοκράτορας είναι νόμος για όλους τους υπηκόους και σε όλους τους τομείς. Αυτό συντελεί στο να διατηρηθεί μέσα στους αιώνες η ιδέα ότι η αυτοκρατορία είναι αιώνια κι ότι οι βάρβαροι βασιλείς δεν είναι παρά εντολοδόχοι του αυτοκράτορα σε εδάφη που λίγο-πολύ, ανάλογα με τις περιστάσεις, παραμένουν ρωμαϊκά. Πέρα όμως από τα ιδεολογικά αυτά στοιχεία, η ρωμαϊκή δομή και οργάνωση υποχωρεί παντού. Ήδη από το τέλος του 476, ο αυτοκράτορας Ζήνων στέλνει ως πρεσβευτή στην Καρχηδόνα, τώρα πρωτεύουσα του βανδαλικού βασιλείου, τον συγκλητικό Σεβήρο, προβιβάζοντάς τον ταυτόχρονα σε πατρίκιο, *όπως το σχήμα της πρεσβείας κατασκευάσει σεμνότερον*, λέει ο ιστορικός Μάλκος ο Φιλαδελφεύς (απ. 3). Το πόσο λίγο τελεσφόρησαν αυτές οι διπλωματικές προσπάθειες στη Δύση, παρόλο που δημιούργησαν παράδοση στην Ανατολή, φαίνεται από όσα επακολούθησαν.

Αποφασιστική ιδεολογική επίδραση στη διαμόρφωση όλων των ευρωπαϊκών πολιτικών στον Μεσαίωνα ασκεί η χριστιανική Εκκλησία, που διαθέτει ήδη

δομή, πλαίσια, συγκεκριμένες περιοχές δικαιοδοσίας κάθε στελέχους της, άρα συντελεί στη δημόσια διοίκηση, κι επομένως οι δραστηριότητες της συμπεριλαμβάνουν και τον πολιτικό τομέα. Παράλληλα, η Εκκλησία είναι φορέας μιας κουλτούρας που υιοθετώντας τη μορφωτική φροντίδα και κληρονομιά του αρχαίου κόσμου, προοδευτικά απομακρύνεται από τις κατευθύνσεις της ελληνορωμαϊκής παιδείας. Αυτό είναι ιδιαίτερα αισθητό στην περίπτωση του πάπα Γρηγορίου του Μεγάλου (590-604) και των σχέσεων (διπλωματικών) που δημιουργεί με κοσμικούς ηγεμόνες διαμέσου του απλού εργαλείου που λέγεται *επιστολή*. Η επιστολή είναι το αρχέγονο, το πρώτο έγγραφο της διπλωματίας αλλά και της διπλωματικής και, φυσικά, δεν αποτελεί αποκλειστικότητα της Εκκλησίας. Τη χρησιμοποιούν λίγο-πολύ όλοι αυτοί που αισθάνονται την ανάγκη της επικοινωνίας και έχουν βέβαια τη δυνατότητα να το πράξουν.

Το έτος 535, ο Ιουστινιανός στέλνει μια επιστολή στους Μερβίγγειους βασιλείς της Γαλατίας καθώς ετοιμάζεται να εισβάλει στην οστρογοθική Ιταλία. Το διπλωματικό αυτό έγγραφο παραθέτει, ίσως προσαρμοσμένο, ο Προκόπιος ο Καισαρεύς, που χρησιμοποιεί ως ρήμα το *έγραψε* (γράμμα=επιστολή. Πολ. Ε', 5,8-9): *Γότθοι, Ιταλίαν την ημετέραν βία ελόντες ουκ όσον αποδιδόναι ουδαμν έγνωσαν, αλλά και προσπδικήκασιν ημας ουτε φορητά ούτε μέτρια. Δίοπερ ημεις μεν στρατεύειν επ' αυτούς νναγκάσμεθα, υμας δε εικός ξυνδιαφέρων ημων πόλεμον τόνδε, ον ημων κοινόν είναι ποιει δόξα τε ορθή, αποσειομένη την Αρειανων γνώμην, και το ες Γότθους αμφοτέρων έχθος*. Ο αυτοκράτορας καλεί αφ' υψηλού τους Φράγγους βασιλείς, μόνους ορθόδοξους βάρβαρους ηγεμόνες ανάμεσα σε αρειανούς αιρετικούς, να συμμετάσχουν στον αντιαρειανικό πόλεμο που εξαπολύει με κύριο επιχείρημα την ορθοδοξία των οικουμενικών συνόδων που είναι κοινή ανάμεσα στην Ανατολική Αυτοκρατορία και τους Φράγγους. Αποφασιστικός λοιπόν είναι ο ρόλος της ομοδοξίας, δηλαδή ο θρησκευτικός παράγοντας.

Αλλά και ο θρησκευτικός παράγοντας, δηλαδή η Εκκλησία, οχυρώνει τη θέση της απέναντι στην κοσμική εξουσία διαμέσου των επιστολών, δηλαδή διαμέσου της διπλωματικής αλληλογραφίας. Εκατό χρόνια περίπου πριν από τον Γρηγόριο Α' και σαράντα πριν από την επιστολή του Ιουστινιανού προς

τους Φράγγους βασιλείς, μια επιστολή του πάπα Γελάσιου (492-496) προς τον αυτοκράτορα Αναστάσιο ανέφερε ότι ανάμεσα στις αρχές του κόσμου δύο είναι οι επικρατέστερες: η ιερή αυθεντία των επισκόπων (*sacra auctoritas*) και η βασιλική εξουσία (*potestas*) (Gelasius, Ep. 8). Εδώ, η Εκκλησία απονέμει στον εαυτό της την πρώτη θέση απέναντι στην κοσμική εξουσία σε ολόκληρο τον κόσμο, ήδη αμέσως μετά την πώση της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και πολύ πριν από την ίδρυση του Παπικού κράτους.

Τα δύο αυτά έγγραφα που χαρακτηρίζονται διπλωματικά εξαπίας του ότι απευθύνονται από ένα κράτος σε ένα άλλο, άσχετα από το τι είδους σχέσεις εκφράζουν, αποτελούν τους στυλοβάτες, θα έλεγα, όχι μόνο της διπλωματίας και της διπλωματικής αλλά και των μεσαιωνικών πολιτικών δομών συνολικά.

Εκκλησία, αυτοκρατορικός θεσμός και βασιλική ισχύς λοιπόν είναι οι τρεις πυλώνες από τους οποίους εκπορεύεται η διπλωματία του χριστιανικού Μεσαίωνα αλλά και η διπλωματική, δηλαδή τα έγγραφα που καλύπτουν τη διπλωματική δραστηριότητα.

Η αναφορά στην επιστολή του πάπα Γελάσιου είχε σκοπό να επισημάνει την απαρχή των προσπαθειών της Εκκλησίας να αναδειχθεί σε κυρίαρχη δύναμη και η αναφορά στην επιστολή του αυτοκράτορα Ιουστινιανού να δείξει την υπεροχή του αυτοκρατορικού θεσμού απέναντι στα διάφορα κοσμικά βασίλεια που κατοχυρώνει και ένα είδος θεωρητικού διεθνούς διπλωματικού πρωτοκόλλου, στην κορυφή του οποίου θα βρισκόταν ο αυτοκράτορας. Η Εκκλησία όμως, στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο κορυφαίος θεσμός της ο Πάπας Ρώμης, κατόρθωσε να αρθεί σε τέτοιο ύψος, ώστε το έτος 800 να μπορέσει να στέψει έναν νέο αυτοκράτορα στη Δύση, ο οποίος –εντελώς διαφορετικά από το βυζαντινό αυτοκράτορα που συνεχίζει πάντα να εδρεύει στην Κωνσταντινούπολη– οφείλει τον τίτλο και την αυθεντία του στην Αγία Έδρα, από την οποία εξαρτάται και, από την πλευρά αυτή, ο δυτικός αυτοκρατορικός θεσμός είναι πολύ πιο ευάλωτος ιδεολογικά από τον βυζαντινό.

Σύμφωνα με πάγια αρχή, ο αυτοκράτωρ των Ρωμαίων (ο βυζαντινός) δεν συνδιαλέγεται προσωπικά με ισότιμους, επειδή ισότιμοί του δεν υπάρχουν. Στη

Δύση, όμως, αυτός ο δραστικός περιορισμός της δημόσιας ισχύος που αναφέρθηκε στην αρχή καθώς και η ύπαρξη πολλών ισότιμων μεταξύ τους αρχηγών κρατών έχει ως αποτέλεσμα τις *προσωπικές διπλωματικές συνδιασκέψεις βασιλέων* –καθώς μάλιστα οι Μεροβίγγειοι ηγεμόνες είναι στενοί συγγενείς– που είναι σχετικά συχνές, όπως το 561 για τη ρύθμιση της διαδοχής του Χλωθάριου Α΄, το 577 στην Pompiette ανάμεσα στον Gontran και στον Χιλδέμπερτο Β΄ και το 587 ανάμεσα στους ίδιους στο Andelot, το 604 στην Compiègne ανάμεσα στον Θευδίμπερτο Β΄ και τον Χλωθάριο Β΄, το 625 ανάμεσα στον Χλωθάριο Β΄ και στον Δαγόμπερτο Α΄ στο St. Ouen. Ορισμένες φορές, μάλιστα, οι συνδιασκέψεις τους αυτές συνοδεύονται από έναν κοινό *όρκο*, προφορικό βέβαια, καθώς οι παρευρισκόμενοι ταυτόχρονα και ορκίζονται και αποτελούν αυτόπτες και αυτόκοους μάρτυρες του όρκου. Παράλληλα, τα έγγραφα των Βανδάλων, Βουργούνδιων, Βησιγόθων και Οστρογόθων βασιλέων διατηρούν τη «ρωμαϊκή» μορφή της διαταγής ή του νόμου (*edictum, praecceptum, lex*), όπως μαρτυρούν οι πηγές (Victor Vitensis, Avitus Viennensis, Concilia, Cassiodorus), ενώ τα διπλώματα των Φράγγων Μεροβίγγειων βασιλέων (περίπου 200 τον αριθμό, μαζί με τις συμπληρώσεις στον Pertz, βλ. Classen, 133) είναι στην πλειοψηφία τους δωρεές προς διάφορα μοναστήρια. Βασιλικές επιστολές των Μεροβίγγειων έχουν σωθεί συνολικά 24 από τον ΣΤ΄ αιώνα, απευθύνονται όλες στη βυζαντινή αυτοκρατορία ή στην Ιταλία (πάπας Γρηγόριος ο Μέγας) κι είναι όλες εκδεδομένες από τον W. Gundlach (*MGH Epp. III, Epistulae Austrasicae*). Στη συνέχεια υπάρχει χρονολογικό κενό, αντίστοιχο με τη μακρά περίοδο παρακμής των Μεροβίγγειων. Επί αυτοκράτορα Καρλομάγνου (800-814), οι γιοι του βασιλείς Πεπίνος και Λουδοβίκος συνδιασκέπτονται με τον πατέρα τους συχνά. Η αρχή αυτή της συνδιάσκεψης ισότιμων μεταξύ τους αρχηγών κρατών, ιδιαίτερα συνηθισμένη στη νεότερη εποχή, αποτελεί σπανιότατη εξαίρεση στη βυζαντινή ανατολή, εξαίτιας, φυσικά, της μοναδικότητας του αυτοκρατορικού θεσμού.

Η αναγνώριση του Καρλομάγνου από το Βυζάντιο επί Μιχαήλ Α΄ Ραγγαβέ το 812 δεν άλλαξε το είδος του διπλωματικού εγγράφου που απευθύνουν οι δύο αυτοκράτορες ο ένας τον άλλο, μόνο που τώρα υπάρχει ισοτιμία ανάμεσά

τους και αλληλοαποκαλούνται *αδελφοί*, όπως περίπου αδελφοί με την πραγματική έννοια θεωρούσαν τους εαυτούς τους οι Μεροβίγγειοι βασιλείς των προηγούμενων αιώνων, ενώ ταυτόχρονα, πριν από το 800, ο οποιοσδήποτε Φράγγος ηγεμόνας θα έπρεπε να αποκαλεί το βυζαντινό αυτοκράτορα *πατέρα*. Εννοείται τώρα ότι, σε ένα αμέσως κατώτερο επίπεδο από το αυτοκρατορικό, οι όποιοι Δυτικοί ηγεμόνες που φέρουν τον τίτλο του βασιλέως αποκαλούνται μεταξύ τους επίσης *αδελφοί*. *Αδελφοί* αλληλοαποκαλούνται στα γράμματα που ανταλλάσσουν μεταξύ τους το 824 οι αυτοκράτορες Μιχαήλ Β΄ Τραυλός με τον γιο του Θεόφιλο και ο γιος και διάδοχος του Καρλομάγνου Λουδοβίκος Α΄ ο Ευσεβής που πέθανε το 840, επί βυζαντινού αυτοκράτορα Θεόφιλου (829-842). Τον διαδέχθηκαν οι τρεις γιοι του κατά σειρά αρρενογονίας –ο Λοθάριος Α΄ (840-855) που κληρονομεί ως πρεσβύτερος και τον αυτοκρατορικό τίτλο, Λουδοβίκος Β΄ ο Γερμανικός (840-876) κι ο Κάρολος Β΄ ο Φαλακρός (840-877)– και η διαδοχή αυτή σηματοδοτεί την αρχή του κατακερματισμού της πρώην κραταιάς και ενιαίας Καρολίγγειας αυτοκρατορίας. Ένα λατινικό χρονικό που ονομάζεται *Bedae chronici continuatio Constantinopolitana* (MGH AA, XIII, 343) σημειώνει: *Theophilus etiam, dum adviveret, legatos suos ad imperatorem Lotharium mittens filiam suam filio eius Ludovico regi dare promisit sed dum ista geruntur, idem Theophilus communi morte defunctus est XI. Kal. Feb. anno ab inc.d. DCCCXLII.*

Την πρεσβεία αυτή του Θεόφιλου που έφτασε στους Τρεβήρους, όπως αναφέρουν τα χρονικά της μονής του Αγ. Βερτίνου (Ann. Bert. 842 =AQDR II,58: *Hlotharius apud Augustam Treverorum legatos Graecorum suscepit...*) μνημονεύει και ένα διοικητικό διάταγμα του αυτοκράτορα Λοθάριου (Böhmer-Mühlbacher 1092) ως εξής: *Dum nos propter totius regni nostri utilitatem atque suscipiendam Graecorum legationem Treveris civitate cum multis ex fidelibus nostris venissemus...*, έτσι ώστε να μην μπορεί να αμφισβητηθεί, καθώς μάλιστα τη μνημονεύουν και μεταγενέστερες βυζαντινές πηγές (Γενέσιος Γ΄, 16, σ. 50. Συν. Θεοφ.,135. Σκυλίτζης, 79). Σκοπός της πρεσβείας που θα επισφραγιζόταν με ένα αυτοκρατορικό συνοικέσιο ανάμεσα σε μια κόρη του Θεόφιλου (Θέκλα μάλλον, σύμφωνα με τον Bury) και στον γιο του Λοθά-

ριου Λουδοβίκο που θα επονομαζόταν αργότερα Ιταλικός από τον τόπο όπου θα έδρευε, ήταν να παρακινήθει ο δυτικός αυτοκράτορας Λοθάριος να εκστρατεύσει εναντίον των Σαρακηνών που τότε είχαν αποβιβαστεί στη Σικελία και λεηλατούσαν τη Νότιο Ιταλία. Όπως και ο Ιουστινιανός έγραψε στους ιεραρχικά κατώτερους του Μεροβίγγειους, έτσι και τώρα ο Θεόφιλος έγραψε στους ισότιμους του Καρολίγγειους να βοηθήσουν στην ανάκτηση της Ιταλίας από διαφορετικούς όμως εχθρούς. Όπως και ο πρεσβευτής του Ζήνωνα στους Βανδάλους Σεβήρος το 476, έτσι και ο πρεσβευτής του Θεόφιλου στη Δύση το 841/842 είναι πατρικός: *διό και στέλλει προς τον ρηγα Φραγγίας τον πατρικιον Θεοδόσιον τον εκ Βαβουτζίκων φυέντα και αυτου αγχιστέα*, λέει ο ιστορικός Γενέσιος σχετικά με το περιστατικό αυτό.

Το 1693/4, ο Βενεδικτίνος μοναχός J. Mabillon ανακάλυψε στο μοναστήρι του St. Denis, όπου μόναζε, έναν ελληνικό πάπυρο γραμμένο τον 9ο αι. (σήμερα Archives Nationales, K7, no 17) (βλ. εικ. 1). Σύμφωνα με το περιεχόμενο του εγγράφου αυτού που σώθηκε ακέφαλο και ακρωτηριασμένο, ένας βυζαντινός αυτοκράτορας καλούσε τον δυτικό του συνάδελφο να έρθει σε βοήθεια των βυζαντινών στρατευμάτων διαμέσου μιας φραγγικής στρατιάς που θα διοικούσε ο γιος του αυτοκράτορα ο *ρίζ*. Σε μια μελέτη του του 1948, ο διάσημος βυζαντινολόγος F. Dölger ταύτισε αυτό το καταπληκτικό γραπτό μνημείο με το διπλωματικό έγγραφο της βυζαντινής πρεσβείας του Θεόφιλου το 841/842 προς τον αυτοκράτορα Λοθάριο και τον γιο του, βασιλέα της Ιταλίας Λουδοβίκο. Ανεξάρτητα από τις διορθώσεις και βελτιώσεις που επέφερε λίγο αργότερα ο W. Ohnsorge στην ανάγνωση και τη χρονολόγηση του Dölger, το έγγραφο διατήρησε στην επιστημονική βιβλιογραφία το χαρακτηρισμό που του είχε δώσει ο Dölger: το αρχαιότερο γραπτό μνημείο των Σταυροφοριών (*das älteste Kreuz-zugsdokument*).

Το ότι η προτεινόμενη αυτή «ευρωπαϊκή συμμαχία» κατά των απίστων, όπως την επεδίωκε ο αυτοκράτορας Θεόφιλος πριν από τον θάνατό του, δεν τελεσφόρησε αυτό το έτος αλλά κάπως αργότερα και υπό διαφορετικές συνθήκες (μόλις το 871) οφείλεται πιθανότατα στα καταλυτικά διπλωματικά γεγονότα που συνέβαιναν τότε στη Δύση και που είναι, ίσως, μοναδικά στην ευρωπαϊκή

ιστορία. Οι λατινικές πηγές της Δυτικής Ευρώπης, που δεν αναφέρουν τον λόγο για τον οποίο ο αυτοκράτορας Λοθάριος Α΄ δεν εκστράτευσε στην Ιταλία προς επικουρία των Βυζαντινών, δίνουν μια πολύ αδρή εικόνα των γεγονότων για το έτος 842 ως εξής:

Αν η αυτοκρατορία που ίδρυσε ο Καρλομάγνος ενώνοντας το μεγαλύτερο τμήμα της Δυτικής Ευρώπης είχε πετύχει να επανασυνδέσει τα βάρβαρα αυτά μέρη με τη λατινική και ρωμαϊκή παράδοση που είχε περίπου εξαφανιστεί μετά τη βαρβαρική κατάκτηση, το ότι ο *populus christianus* για τον οποίο μιλούν οι πηγές της εποχής βρισκόταν σε μεγάλο σπαραγμό και η αυτοκρατορία σε κατακερματισμό, φαίνεται καθαρότερα απ' όλα στο παράδειγμα της διπλωματίας και της γλώσσας που αυτή χρησιμοποιεί, της λατινικής, που τώρα κι αυτή κατακερματίζεται και διασπάται. Μπορεί όλα να γίνονται *pro populo christiano* αλλά τώρα δεν λέγεται με τον ίδιο τρόπο παντού. Αριστερά του Ρήνου θα λένε *pro christian populo*, δεξιά του Ρήνου θα λένε *in thes christianes folches*, εννοώντας το ίδιο:

«Για την αγάπη του Θεού και για το χριστιανικό λαό και για την κοινή μας σωτηρία, από αυτή τη μέρα και στο εξής, στο μέτρο που ο Θεός θα μου δίνει γνώση και δύναμη, θα βοηθώ τον αδελφό μου και στις καλές και στις κακές περιστάσεις, έτσι όπως οφείλει κανείς να βοηθάει τον αδελφό του, εφ' όσον αυτός κάνει ό,τι και εγώ. Και με το Λοθάριο δεν θα κάνω ποτέ καμιά διαπραγμάτευση που, με τη θέλησή μου, θα βλάπτει τον αδελφό μου».

Το Φεβρουάριο του 842, επικεφαλής των στρατευμάτων τους, οι δύο νεότεροι γιοι του Λουδοβίκου του Ευσεβούς –Λουδοβίκος ο Γερμανικός και Κάρολος ο Φαλακρός– που έχουν συνασπιστεί εναντίον του πρεσβύτερου αδελφού τους Λοθάριου που κατέχει τον αυτοκρατορικό τίτλο συναντιούνται «στην πόλη που κάποτε λεγόταν *Argentaria* και σήμερα λέγεται Στρασβούργο», λέει ο ιστορικός Νιθάρδος (III, 5). Ο όρκος πίστης που έχουν αποφασίσει να δώσουν ο ένας στον άλλον θα απαγγελθεί δημόσια, με παρόντα τα παρατεταγμένα στρατεύματα από τις δύο πλευρές και, καθώς τα στρατεύματα της δυτικής Φραγγίας δεν καταλαβαίνουν τη γλώσσα της ανατολικής Φραγγίας και αντίστροφα, ο

Λουδοβίκος ο Γερμανικός, μεγαλύτερος σε ηλικία από τον αδελφό του, παίρνει πρώτος τον λόγο στη lingua romana:

«Pro Deo amur et pro Christian poblo et nostro commun salvament, d'ist di in avant, in quant Deus savir et podir me dunat, si salvarai eo cist meon fradre Karlo et in aiudha et in cadhuna cosa, si cum om per dreit son fradra salvar dift, in oquid il mi altresi fazet et ab Ludher nul plaid nunquam prindrai, qui meon vol, cist meon fradre Karle in damno sit ».

Ακολουθεί ο Κάρολος ο Φαλακρός στη lingua teudisca:

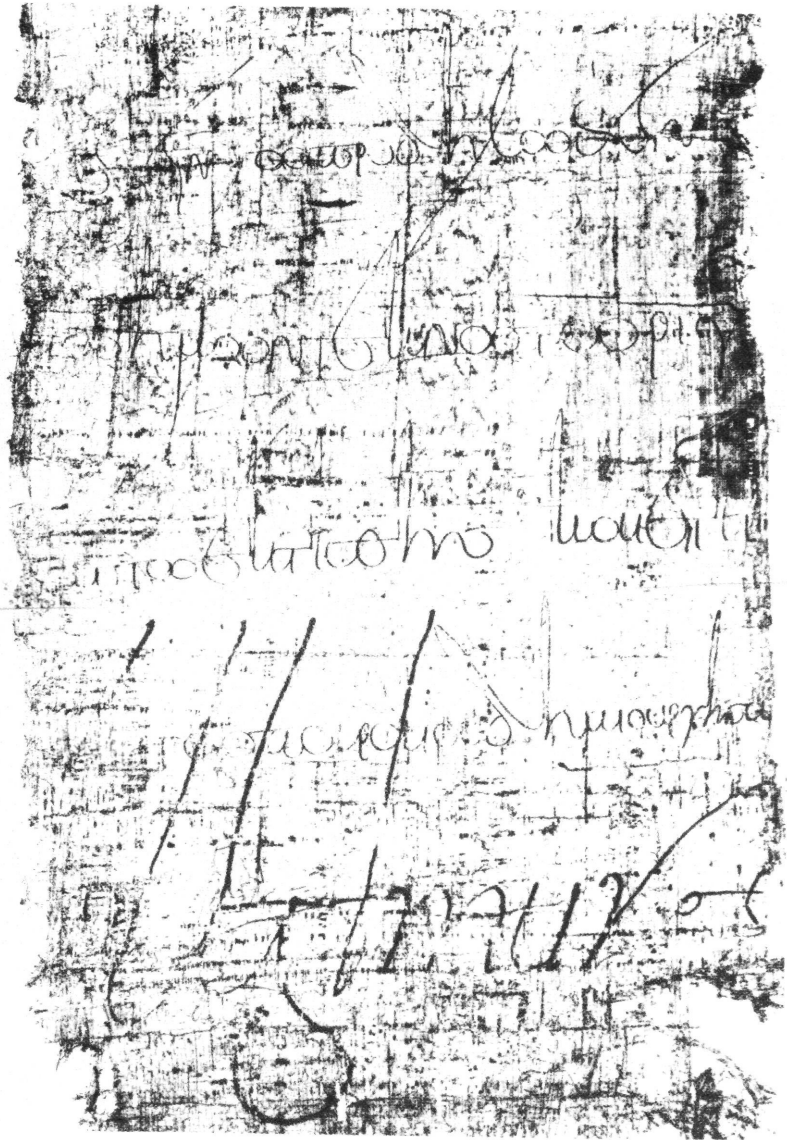
«In Godes minna in thes christianes folches ind unser bedhero gehalttnisi, fon thesemo dage frammordes, so farm so mir Got genuizci indi mahd furgibit, so haldoh thesan minan bruoder, soso man mit rehtu sinan bruder scal, in thiuh thaz er mig so sama duo, indi mit Ludherem in monheiniu thing ne gegango, the minan uuilon, imo ce scadhene uuerden».

Έτσι, λοιπόν, η ανατολική και η δυτική Φραγγία, η σημερινή Γερμανία και η σημερινή Γαλλία, που πάντα είχαν προβλήματα στο να μπορέσουν να συνεννοηθούν, συναντιούνται για πρώτη φορά στο Στρασβούργο ως διαφορετικές ενόπτες προερχόμενες όμως από ένα ενιαίο σύνολο όπως ήταν η Καρολίγγεια Αυτοκρατορία και προσπαθούν να βρουν διαμέσου της διπλωματίας των ηγεμόνων τους κοινά σημεία προσέγγισης. Η μία δύναμη κάνει γλωσσικές παραχωρήσεις στην άλλη, η πόλη του Στρασβούργου πάνω στο Ρήνο αποτελεί κοινή τους βάση και εκεί αποτυπώνονται για πρώτη φορά γραπτά η γαλλική και η γερμανική γλώσσα μέσα από τη διπλωματική τους προσέγγιση. Το ότι ο περίφημος στην ευρωπαϊκή Ιστορία δίγλωσσος όρκος του Στρασβούργου δεν διασώθηκε σε έγγραφο αλλά στο φιλολογικό κείμενο του Νιθάρδου (Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη λατ. Χφ. 9768, φ. 13) αποτελεί λεπτομέρεια.

Μένει το αντικείμενο της διπλωματικής προσέγγισης του έτους 842 ανάμεσα στη Γερμανία και στη Γαλλία: αλίμονο! Πρόκειται για κοινή εκστρατεία εναντίον του πρεσβύτερου αδελφού των ηγεμόνων που ορκίζονται μπροστά στο κάστρο του Στρασβούργου, δηλαδή του αυτοκράτορα Λοθάριου, του οποίου οι κτήσεις βρίσκονται ανάμεσα στην ανατολική και τη δυτική Φραγγία, από τη

σημερινή Ολλανδία και Βέλγιο ως τη μέση Ιταλία και ονομάζονται γι' αυτό Μέση Φραγγία (*Francia media*). Έτσι, λοιπόν, ο δυτικός αυτοκράτορας, που απειλείται καίρια από τους νεότερους αδελφούς του από τον Φεβρουάριο του 842, είναι φανερό ότι έχει δυσκολίες όταν δέχεται το καλοκαίρι στους Τρεβήρους (το έγγραφο του Λοθάριου όπου αναφέρεται η *legatio Graecorum* είναι της 29ης Αυγούστου) τον πατρίκιο Θεοδόσιο Βαβούτζικο με τη διπλωματική έκκληση του Θεόφιλου για εκστρατεία εναντίον των Σαρακηνών στη Νότιο Ιταλία. Από την πλευρά του, ο βυζαντινός αυτοκράτορας είναι φυσικό να απευθύνεται στον αυτοκράτορα της Δύσης ως αδελφό του, ανεξάρτητα αν ο τελευταίος έχει προβλήματα με τους δικούς του πραγματικούς αδελφούς. Όπως συμβαίνει ακόμα και στις μέρες μας, μια διπλωματική προσέγγιση ανάμεσα σε δύο κράτη βλάπτει τη συνεννόηση με τουλάχιστον ένα τρίτο κράτος. Εξαιτίας λοιπόν των διεθνών συνθηκών, ο όρκος του Στρασβούργου εμποδίζει την υλοποίηση των όσων υπαινίσσεται ο πάπυρος του Αγίου Διονυσίου (βλ. εικ. 2).

Ως συμπέρασμα λοιπόν από όλα αυτά προκύπτει ότι η διπλωματία και η σχετική με αυτήν διπλωματική αναπτύσσονται αργά-αργά στον Μεσαίωνα πάνω στη βάση της διάσπασης της ρωμαϊκής ενότητας, της βούλησης των ηγεμόνων και της όλο και μεγαλύτερης επιρροής του θρησκευτικού παράγοντα στις διεθνείς σχέσεις. Φυσικά, βρισκόμαστε ακόμα πολύ πριν από τη μόνιμη εμφάνιση μόνιμων διπλωματικών αποστολών στο εξωτερικό. Αυτό είναι ένα φαινόμενο του ΙΕ' αιώνα και οφείλεται μάλλον στις σχέσεις που αναπτύσσουν μεταξύ τους τα διάφορα μικρά ανεξάρτητα κράτη στην κατακερματισμένη Ιταλία κατά την Αναγέννηση και, όπως λένε δύο Βέλγοι ιστορικοί, ο Η. Pirenne και ο F. L. Ganshof, στην αντίληψη που σχηματίζει η τότε ανερχόμενη αστική τάξη ότι οι υπάρχουσες δυνάμεις είναι και πολλές και μακρόβιες. Τότε ο Φλωρεντίνος N. Macchiavelli (*Istorie Florentine* V,8) θα παραθέσει με ικανοποίηση τον Τίτο Λίβιο πάνω στην αδήριτη αποφυγή των πολέμων (IX,1): *Iustum est bellum quibus necessarium, et pia arma, quibus nulla nisi in armis relinquitur spes.*

Εικόνα 1

Pro dō amur et p̄p̄s an p̄blo d̄ n̄ro comm̄
 saluam̄ d̄st̄ d̄ p̄a uar̄o in quarr̄o d̄
 saur̄ et podir̄ m̄d̄n̄o s̄ saluar̄ r̄ico
 est̄ meon fradre karle et in ad uida
 et in ead̄ huna cosa s̄ico est̄ p̄ h̄os son
 fradra saluar̄ d̄st̄. Ino quid̄ il m̄st̄ro
 si faze. Et ab lud̄ her̄ nul̄ plac̄ in qū
 prind̄ra qui meon uol̄ est̄ / meon fradre
 karle in damno s̄o. Quod̄ cū uol̄ h̄uic̄
 oplet̄. karolus̄ t̄u d̄s̄ca lingua s̄ico
 ead̄e uerba testat̄us est̄.

Ingodes munpa undunber xp̄an̄os falcher
 undunser beathero galuiffi. fombere
 moda ge fram m̄o d̄s̄so fram̄o surgoe
 gouuice undimadh surgibe sohaldib̄er
 an munan bryodher s̄o s̄o manm̄o r̄ehu
 s̄intan bruber sc̄al unch̄i uida z̄er muḡo s̄o
 maduo. in d̄m̄o l̄iber̄en̄ in s̄ohe in iur̄
 hing nege gange. r̄hem̄en̄ uol̄ l̄er̄o s̄o
 et c̄ad̄er̄ uer̄ten̄.

SERMENTS DE STRASBOURG

Bibl. nat., ms. lat. 9768, fol. 13 r°, col. 2.

Το Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο του ΥΠΕΞ

Φωτεινή Τομαή - Κωνσταντοπούλου

*Εμπειρογνώμων στο Υπουργείο Εξωτερικών,
Προϊσταμένη Υπηρεσίας Διπλωματικού
& Ιστορικού Αρχείου*

Α αναφερθώ σήμερα σε έναν πολύ ζωντανό οργανισμό του οποίου έχω τη χαρά και την τιμή να προϊσταμαι τα τελευταία επτά χρόνια, έναν οργανισμό που ουσιαστικά αναγεννήθηκε, αφού πρώτα είχε εγκαταλειφθεί στην τύχη του μετά την πρώτη μεγάλη προσπάθεια συστηματικής οργάνωσης και ταξινόμησης του αρχειακού υλικού που έγινε από την εποχή του Ελευθερίου Βενιζέλου. Πρόκειται για μία από τις σημαντικότερες Υπηρεσίες στο Υπουργείο των Εξωτερικών, την Υπηρεσία Διπλωματικού & Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.).

Τα δημόσια αρχεία μιας χώρας είναι η γραπτή μνήμη των λαών. Από αυτά πρέπει η συνείδηση ενός έθνους να αντλεί στοιχεία για να αντιμετωπίζει τις προκλήσεις των καιρών. Η Υ.Δ.Ι.Α. αποτελεί, στο πλαίσιο αυτό, ξεχωριστή ενότητα με ιδιαίτερο βάρος, εξαπίας ακριβώς των ευαίσθητων αρμοδιοτήτων της. Τα διπλωματικά έγγραφα μιας χώρας συμβάλλουν δραστικά στη θωράκισή της προς τα έξω, στην υπεράσπιση των εθνικών θέσεων και δικαίων, στην αντιμετώπιση απειλών και προκλητικών σε βάρος της ενεργειών και στην τοποθέτησή

της, τέλος, στον διεθνή περίγυρο και τα fora των παγκόσμιων οργανώσεων και συνασπισμών. Για όλους αυτούς τους λόγους που εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς, αποκτά σήμερα, περισσότερο από ποτέ άλλοτε, μεγαλύτερη σημασία στη χώρα μας η απόφαση της ηγεσίας του ΥΠ.ΕΞ. να δώσει πολιτική και διοικητική προτεραιότητα στο τεράστιο έργο που επιτελείται τα τελευταία επτά χρόνια στον τομέα αυτό του Υπουργείου, και ασφαλώς αυτό συνιστά πράξη ξεχωριστής πολιτικής σημασίας που εκτιμάται από ολόκληρο τον πολιτικό κόσμο.

Σήμερα, την περίοδο κατά την οποία για χρόνια ολόκληρα συσσωρεύονταν άτακτα τεράστιοι όγκοι αρχειακού υλικού, διαδέχεται μια νέα πραγματικότητα εντατικής δουλειάς και προσπάθειας που στοχεύει στην καταγραφή, τη συντήρηση, τη διάσωση και την αξιοποίηση του πολύτιμου αυτού υλικού από την οποία μόνο θετικά αποτελέσματα μπορούν να προκύψουν για τη χώρα μας, όσον αφορά στην υπεράσπιση πολιτικών θέσεων αλλά και την επιστημονική έρευνα αυτή καθεαυτή.

Θα επιχειρήσω, λοιπόν, να περιγράψω το αντικείμενο της Υπηρεσίας αυτής και τη διάρθρωσή της και πώς μπορεί να επικουρεί και να συμπληρώνει το έργο της σύγχρονης διπλωματίας, με την υποστήριξη και τεκμηρίωση επίκαιρων πολιτικών θέσεων.

Η Υ.Δ.Ι.Α. συνιστά, βάσει του άρθρου 17 του Νέου Οργανισμού του ΥΠ.ΕΞ. (Ν. 2.594/1998), την Υπηρεσία στην οποία ανήκει η ευθύνη φύλαξης, συντήρησης, ταξινόμησης και αξιοποίησης των γραπτών, οπτικοακουστικών και ηλεκτρονικών Αρχείων του ΥΠ.ΕΞ., τόσο της Κεντρικής Υπηρεσίας όσο και των Αρχών του Εξωτερικού (Πρεσβείες, Προξενεία, Μόνιμες Αντιπροσωπείες, Γραφεία Συνδέσμων). Όπως σε όλα σχεδόν τα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η Υπηρεσία υπάγεται διοικητικά απευθείας στον Υπουργό των Εξωτερικών.

Η Υπηρεσία Διπλωματικού & Ιστορικού Αρχείου διαρθρώνεται σήμερα ως εξής:

1. Τμήμα Ταξινόμησης και Συντήρησης Εγγράφων
2. Τμήμα Εκδόσεων
3. Τμήμα Εξυπηρέτησης της Υπηρεσιακής Έρευνας και Παρακολούθησης της Εργασίας των Ακαδημαϊκών Ερευνητών

4. Τμήμα Βιβλιοθήκης
5. Κινηματογραφικό Αρχείο και τα υπαγόμενα σε αυτό τμήματα (Φωτογραφικό Αρχείο - Εργαστήριο Ψηφιοποίησης)
6. Μουσείο Διπλωματικής Ιστορίας.

1. ΤΜΗΜΑ ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΕΓΓΡΑΦΩΝ

Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, όταν παρελήφθη η διοίκηση αυτής της Υπηρεσίας η κατάσταση ήταν τραγική, καθώς υπήρχαν διπλωματικά έγγραφα μέσα σε σωρούς λάσπης και σε κιβώτια σαπισμένα. Αν αναλογισθεί κανείς ότι η συλλογή εγγράφων του Διπλωματικού & Ιστορικού Αρχείου καλύπτει την περίοδο από την έναρξη του ελληνικού επαναστατικού απελευθερωτικού αγώνα, το 1821, μέχρι σήμερα, αντιλαμβάνεται πλήρως τη σοβαρότητα της κατάστασης. Από το 1996 και μετά, λοιπόν, ξεκίνησε το έργο διαχείρισης του υλικού αυτού που περιελάμβανε τη συντήρηση, ταξινόμηση, καταλογογράφηση, ηλεκτρονική τεκμηρίωση αλλά και τη διαφύλαξή του σε ειδικά αντιόξινα υλικά. Ταυτόχρονα, τέθηκε σε εφαρμογή και το πρόγραμμα επαναπατρισμού αρχείων από τις Αρχές μας στο Εξωτερικό.

Πιο συγκεκριμένα, τα διπλωματικά έγγραφα (περίπου 35.000 γραμμικά μέτρα) που συγκεντρώνονται σε ασφαλείς χώρους εντός του Υπουργείου είναι οργανωμένα κατά κύριο λόγο χρονολογικά (κατ' έτος) αλλά και ανάλογα με την προέλευσή τους. Υπάρχουν οι εξής γενικές κατηγορίες: 1. Αρχεία της Κεντρικής Υπηρεσίας ΥΠ.ΕΞ., 2. Αρχεία των Μονίμων Αντιπροσωπειών, Πρεσβειών, Προξενείων και Γραφείων Συνδέσμων, και 3. Ειδικά Αρχεία. Τα τελευταία αναφέρονται σε συγκεκριμένα ζητήματα, γεγονότα ή ορόσημα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, όπως είναι για παράδειγμα οι αρχειακές ενότητες των πολεμικών αποζημιώσεων μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, του Σχεδίου Μάρσαλ, των σχετικών με την Ιστορία των Ελλήνων Εβραίων εγγράφων κ.λπ. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα πρωτότυπα κείμενα των συνθηκών, συμβάσεων και συμφωνιών, καθώς και των επικυρώσεών τους, φυλάσσονται χωριστά στην Ειδική Νομική Υπηρεσία του Υπουργείου.

Οι αρχαιακές συλλογές της Υ.Δ.Ι.Α. βρίσκονται αποθηκευμένες σε πέντε διαφορετικά αρχειοστάσια στα κτίρια τα οποία στεγάζουν το ΥΠ.ΕΞ., στο κέντρο της Αθήνας. Στους άμεσους σχεδιασμούς της Υ.Δ.Ι.Α. περιλαμβάνεται η μεταφορά όλων των αρχαιακών συλλογών σε έναν μεγάλο χώρο με θέσεις εργασίας ειδικών αρχειονόμων και συντηρητών, σε δημόσιο κτίριο στα περίχωρα της πρωτεύουσας. Μέχρις ότου, πάντως, ευοδωθούν οι προσπάθειες αυτές, η Υ.Δ.Ι.Α. φροντίζει για τη διαμόρφωση των καταλληλότερων προϋποθέσεων σχετικά με την αποθήκευση και διατήρηση των εγγράφων, κάνοντας συνεχώς παρεμβάσεις στη διαρρύθμιση των αποθηκευτικών της χώρων και εξασφαλίζοντας την κατάλληλη τεχνική υποδομή (συστήματα προστασίας από πυρκαγιές και πλημμύρες, συστήματα κλιματισμού και ελέγχου υγρασίας).

Οι εργασίες ταξινόμησης του αρχαιακού υλικού γίνονται από ομάδες φοιτητών διαφόρων τμημάτων του Πανεπιστημίου Αθηνών (Τμήμα Πολιτικών Επιστημών και Δημοσίας Διοίκησης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας) αλλά και του Παντείου Πανεπιστημίου (Τμήμα Διεθνών Σχέσεων), στο πλαίσιο τόσο των επιδοτούμενων από την Ευρωπαϊκή Ένωση προγραμμάτων απόκτησης επαγγελματικής κατάρτισης (Ε.Π.Ε.Α.Ε.Κ.), όσο και προγραμμάτων πρακτικής άσκησης σε εθελοντική βάση.

Με τον τρόπο αυτό έχει θεμελιωθεί τα τελευταία χρόνια μια σταθερή συνεργασία της Υ.Δ.Ι.Α. με τα ακαδημαϊκά ιδρύματα της χώρας, όπου –στο πλαίσιο της επαγγελματικής και επιστημονικής κατάρτισης των νέων ερευνητών αλλά και μέσα από τις αγαστές σχέσεις μας με έδρες και τμήματα Πανεπιστημίων– εξασφαλίζουμε την αρωγή νέων επιστημόνων, οι οποίοι ταξινομούν τα έγγραφα μας, διαμορφώνοντας μια αμφίδρομη σχέση αμοιβαίου οφέλους. Έτσι, από τη μία ωφελείται το Υπουργείο γιατί έχει υπεύθυνα και άριστα χέρια νέων επιστημόνων να βοηθούν το έργο του, και από την άλλη νέοι επιστήμονες έρχονται σε επαφή με πρωτόλειες πηγές, τα ίδια τα έγγραφα, αποκτούν αρχαιακή συνείδηση, προσεγγίζουν μια συγκεκριμένη πολιτική και έρχονται μέσα από τις πηγές καλύτερα σε επαφή με συγκεκριμένες περιόδους που μπορούν να γίνουν, αν δεν είναι ήδη, θέματα και πεδία προσωπικής τους κατάκτησης στο μέλλον.

Η ταξινόμηση και εκκαθάριση του αρχειακού υλικού γίνεται βάσει των υποδείξεων πολυσελίδης σχετικής εσωτερικής εγκυκλίου του ΥΠ.ΕΞ. αλλά και βάσει των διεθνών αρχειονομικών κανόνων. Ταυτόχρονα, τα μέσα συντήρησης και αρχειοθέτησης ανανεώνονται διαρκώς, ενώ χρησιμοποιείται ειδικό σύστημα ηλεκτρονικής ταξινόμησης, το οποίο δίνει τη δυνατότητα για αναζήτηση εγγράφων με λέξεις-κλειδιά αλλά και ολόκληρες φράσεις.

Εκτός από την τρέχουσα καθημερινή εργασία ταξινόμησης του υπάρχοντος στην Κεντρική Υπηρεσία αρχειακού υλικού, βασικά μέρη της Υ.Δ.Ι.Α. είναι και ο επαναπατρισμός, βάσει συγκεκριμένου προγράμματος, αρχείων από διπλωματικές Αρχές του εξωτερικού. Την τελευταία πενταετία έχουν μεταφερθεί στα αποθετήρια του ΥΠ.ΕΞ., αφού ταξινομήθηκαν από επιστημονικές ομάδες επιτοπίως, τα Αρχεία των Πρεσβειών Ρώμης, Τόκιο, Παρισίων, Λονδίνου, Λευκωσίας, Καΐρου, Βέρνης, τα Αρχεία των Γενικών Προξενείων Καΐρου και Κωνσταντινουπόλεως, καθώς και της Μόνιμης Αντιπροσωπείας U.N.E.S.C.O. Εξάλλου, ταξινομήθηκε επιτοπίως, χωρίς να μεταφερθεί στην Αθήνα, το Αρχείο της Μόνιμης Αντιπροσωπείας της χώρας μας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, προκειμένου αυτή να είναι σε θέση να απτεπεξεληθεί στο δύσκολο έργο της Ελληνικής Προεδρίας (Ιανουάριος - Ιούνιος 2003).

Επιπλέον, η Υ.Δ.Ι.Α. διοχετεύει την τεχνογνωσία της και σε άλλα ιδρύματα και φορείς. Τελευταία, κορυφαία για τη σημασία τους, παραδείγματα τέτοιας συνεργασίας είναι η ταξινόμηση από επιστημονικές μας ομάδες του Αρχείου του Ιδρύματος Γεωργίου Παπανδρέου και του υπαγόμενου στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.) Αρχείου της Ιταλικής Διοίκησης Δωδεκανήσου.

Βασικός στόχος της Υ.Δ.Ι.Α. είναι να προχωρήσει στη σάρωση του αρχειακού της υλικού, ώστε να ελαχιστοποιήσει τη χρήση του σώματος των εγγράφων, ιδιαίτερως αυτών του 19ου αιώνα, και κατ' επέκταση τους ρυθμούς φθοράς τους.

2. ΤΜΗΜΑ ΕΚΔΟΣΕΩΝ

Το Τμήμα Εκδόσεων είναι υπεύθυνο για την έκδοση συλλογών εγγράφων από τα Αρχεία της Υ.Δ.Ι.Α., καταλόγων Αρχείων, πρακτικών συνεδρίων αλλά και διαφόρων μελετών.

Μέχρι σήμερα έχουν εγκαινιασθεί οι εξής σειρές εκδόσεων:

1. Σειρά «Συλλογές Εγγράφων»

Η συγκεκριμένη σειρά εκδόσεων εντάσσεται στη γενικότερη προσπάθεια συστηματικής παρουσίασης του αρχειακού υλικού που διαθέτει το Υπουργείο των Εξωτερικών σχετικά με σημαντικά ζητήματα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Μέχρι σήμερα έχουν εκδοθεί οι ακόλουθοι τόμοι:

α. *Δωδεκάνησος. Η μακρά πορεία προς την ενσωμάτωση* (Καστανιώτης, Αθήνα, 1997), ταυτόχρονα στην ελληνική και αγγλική γλώσσα, στη δεύτερη με τίτλο *The Dodecanese. The Long Road to Union with Greece*. Ο τόμος αυτός εκδόθηκε με την ευκαιρία του εορτασμού της επετείου της πεντηκονταετίας από την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου στην Ελλάδα. Περιλαμβάνει 133 διπλωματικά έγγραφα σχετικά με τη δράση της ελληνικής, παλικής και τουρκικής εξωτερικής πολιτικής στο θέμα της ένταξης της Δωδεκανήσου στον εθνικό μας κορμό, την κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ζωή των Δωδεκανησίων, την εθελοντική συμμετοχή των τελευταίων στον συμμαχικό αγώνα, προσφέροντας μια συνολική και πολύπλευρη εικόνα των νησιών κατά την περίοδο 1943-1951.

Κατά τούτο, εκδόσεις σαν αυτήν για τη Δωδεκάνησο μπορεί να θεωρηθούν κατά κάποιο τρόπο εμπνευσμένες, διότι παρουσιάστηκαν, κάποιες φορές τυχαία, σε επίκαιρο χρόνο αλλά και διέθεταν το σημαντικό χαρακτηριστικό να έχουν συνεισφέρει σε αυτές με κείμενα και να τις έχουν προλογίσει ή σχολιάσει πρωταγωνιστές των συγκεκριμένων περιόδων, στις οποίες αυτές αναφέρονται. Αναφέρω ενδεικτικά ότι η *Δωδεκάνησος* κυκλοφόρησε λίγους μήνες μετά από τη γνωστή κρίση των Ίμίων, παρέχοντας τη δυνατότητα στον τότε Υπουργό Εξωτερικών Θεόδωρο Πάγκαλο να χρησιμοποιήσει αδιάσειστα τεκμήρια τόσο μέσα από τα δικά μας αρχεία, τα οποία περιελάμβαναν χάρτες τουρκικής προέλευσης και μάλιστα με την υπογραφή του Τουρκικού Επιτελείου που παρουσίαζαν τα Ίμια σαφώς εντός ελληνικής επικράτειας, όσο και από ξένα αρχεία στα οποία είχαμε προβεί εμείς προηγουμένως σε έρευνα, όπως ήταν τα Σοβιετικά αρχεία, το Ιταλικό αρχείο της Διοικήσεως Δωδεκανήσου και τα αρχεία του Foreign Office. Αυτό το αναφέρω για να γίνει περισσότερο κατα-

νοπό πόσο η χρήση εγγράφων στα χέρια της πολιτικής ηγεσίας και της διπλωματίας μπορεί να είναι ένα αποτελεσματικό όπλο, ένα όπλο που μπορεί να αποφέρει σημαντικούς καρπούς στον χειριστή, εν προκειμένω στη χώρα, στην κυβέρνηση, στον υπουργό που θα το χρησιμοποιήσει.

β. *Documents on the History of Greek Jews* (Kastaniotis Editions, Athens, 1998), στην αγγλική αρχικά και στη συνέχεια, τον Δεκέμβριο του 2000, στην ελληνική από τον ίδιο εκδοτικό οίκο, με τίτλο *Οι Έλληνες Εβραίοι (Μέσα από τα διπλωματικά και ιστορικά έγγραφα του ΥΠ.ΕΞ.)*. Ο τόμος κυκλοφόρησε πρώτα στην αγγλική γλώσσα, γιατί η προετοιμασία του συνέπεσε με την οργάνωση των Διεθνών Διασκέψεων για την αναζήτηση του Χρυσού των Ναζί και την αποκατάσταση των θυμάτων του Ολοκαυτώματος. Για την έκδοση αυτή, μάλιστα, διακρίθηκε η Ελλάδα, ανάμεσα σε 47 χώρες, στη Διάσκεψη της Ουάσινγκτον, για τη στάση που κράτησε τόσο στη διάρκεια του πολέμου όσο και μετά από αυτόν απέναντι στους πολίτες της εβραϊκού δόγματος, αλλά και για την προσπάθεια και ενεργό συμμετοχή της στις διεθνείς συναντήσεις και τις επιτροπές που ασχολούνται με την απόδοση δικαιοσύνης στα θύματα εκείνης της σκοτεινής για την ανθρωπότητα περιόδου. Περιλαμβάνει, στην ελληνική του έκδοση, 263 έγγραφα που φωτίζουν αθέατες μέχρι σήμερα πλευρές της ιστορίας των Ελλήνων πολιτών εβραϊκής πίστεως που ρίζωσαν στη χώρα μας από την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου, γνώρισαν τον ελληνικό πολιτισμό μέσα απ' την καθημερινή τους ζωή, απέκτησαν δεσμούς και συνείδηση πατριωτική για τον τόπο, συμμετέχοντας ως ισότιμοι πολίτες με τον υπόλοιπο χριστιανικό πληθυσμό, σε κοινωνικούς και στρατιωτικούς αγώνες της χώρας διεκδικώντας ένα καλύτερο αύριο αλλά, δυστυχώς, δεν κατάφεραν να γλιτώσουν από τους ανηλεείς διωγμούς κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, παρά τις σημαντικότερες προσπάθειες λαού, κλήρου και όλων ανεξαιρέτως των ελληνικών κυβερνήσεων, που αγωνίστηκαν για τη διάσωσή τους.

γ. *Η Ελλάδα στο μεταίχμιο ενός νέου κόσμου. Ψυχρός Πόλεμος-Δόγμα Truman-Σχέδιο Marshall* (Καστανιώτης, Αθήνα, 2002). Πρόκειται για τρίτομο έργο που περιλαμβάνει, εκτός των προλογικών σημειωμάτων, 188 έγγραφα σχετικά με την αμερικανική βοήθεια που δόθηκε μεταξύ άλλων ευρωπαϊκών

κωρών και στην Ελλάδα, αμέσως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Μαζί με την οικονομική ανασυγκρότηση της χώρας, που πρωτίστως προβαλλόταν στο πρόοιμο της απόφασης του αμερικανικού Κογκρέσου, παρακολουθούνται οι πολιτικές, κοινωνικές και στρατιωτικές προεκτάσεις κατά την εφαρμογή του οικονομικού σχεδίου σε όλο το φάσμα της μετεμφυλιακής Ελλάδας. Στην έκδοση συμπεριλαμβάνονται ακόμη βιογραφικά σημειώματα, χρονολόγιο, πλούσιο φωτογραφικό υλικό, καθώς και η καταγραφή προφορικής μαρτυρίας Έλληνα πολιτικού υπαλλήλου, τότε, της Αμερικανικής Πρεσβείας, υπεύθυνου για την εφαρμογή συγκεκριμένου τμήματος της βοήθειας στη χώρα.

δ. Η συμμετοχή της Ελλάδας στην πορεία προς την Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση. Η Κρίσιμη Εικοσαετία, 1948-1968, Τόμος πρώτος (Υπουργείο Εξωτερικών - Υπηρεσία Διπλωματικού & Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα, 2003). Εκδόθηκε ταυτόχρονα στην ελληνική και αγγλική, στο πλαίσιο της Ελληνικής Προεδρίας στο Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και καλύπτει την εικοσαετία 1948-1968. Συμπεριλαμβάνει, εκτός των εγγράφων, πρόλογο του Υπουργού Εξωτερικών Γιώργου Α. Παπανδρέου, εισαγωγικό ιστορικό σημείωμα της Προϊσταμένης της Υ.Δ.Ι.Α. Φωτεινής Τομαή-Κωνσταντοπούλου, ενώ παρατίθενται ακόμη πολύτιμες μαρτυρίες του Πρέσβη ε.τ. Βύρωνα Θεοδωρόπουλου, του πρώην Υπουργού και Επιτρόπου της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση Γεωργίου Κοντογεώργη, του πρώην Υπουργού και Υποδιοικήτη της Τραπεζής της Ελλάδος Ιωάννη Πεσμαζόγλου και, τέλος, του καθηγητή Π.Κ. Ιωακειμίδη. Στόχος της έκδοσης είναι να παρουσιασθεί, μέσα από ανέκδοτο αρχειακό υλικό (120 έγγραφα συνολικά) αλλά και επιμέρους εισαγωγικά σημειώματα, η στάση και θέση της Ελλάδας απέναντι στις πρώτες προσπάθειες Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης: από τη στάση της απέναντι στη δημιουργία του Οργανισμού του Συμφώνου των Βρυξελλών (μετέπειτα Δυτικοευρωπαϊκή Ένωση) το 1948, μέχρι τη δημιουργία των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, και από τη συμμετοχή της στο Συμβούλιο της Ευρώπης το 1949, μέχρι τη Συμφωνία Σύνδεσης με την Ε.Ο.Κ. το 1961. Από την ανάγνωση του υλικού αυτού διαφαίνεται ο σαφής ευρωπαϊκός προσανατολισμός της Ελλάδας από τα πρώτα ήδη χρόνια μετά τον πόλεμο, προσανατολισμός ο οποίος είχε, στο μεταξύ, την υποστήριξη του μεγαλύτερου μέρους των πολιτικών δυνάμεων της εποχής.

Στο πλαίσιο της σειράς «Συλλογές Εγγράφων», έχουν προγραμματισθεί ακόμη και αναμένεται να παρουσιασθούν μέχρι τα τέλη του 2004 ο δεύτερος και ο τρίτος τόμος σχετικά με τη συμμετοχή της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση, που θα καλύπτουν την περίοδο από το 1969 μέχρι το 2001 (ένταξη της χώρας στην Ο.Ν.Ε.).

2. Σειρά «Κατάλογοι Αρχειακών Ενοτήτων»

α. *Κινηματογραφικό Αρχείο* (Καστανιώτης, Αθήνα, 2000) στην ελληνική και στην αγγλική με τίτλο *Cinematographic Archive*. Η έκδοση αυτή αφορά στο περιεχόμενο λειτουργίας ενός νέου τμήματος της Υ.Δ.Ι.Α., του Κινηματογραφικού Αρχείου. Τη θεματογραφία των υλικών που περιλαμβάνει το Αρχείο αυτό, το πρώτο σε πλαίσιο λειτουργίας ΥΠ.ΕΞ. στην Ευρωπαϊκή Ένωση, συμπληρώνει εκτενές ιστορικό εισαγωγικό σημείωμα που παρακολουθεί τα γεγονότα από την εποχή του Μακεδονικού Αγώνα μέχρι την εισβολή του Απίλα στην Κύπρο. Παράλληλα με την παράθεση των ιστορικών αυτών γεγονότων, παρουσιάζονται τα πρώτα βήματα και η ανάπτυξη, στη συνέχεια, του ελληνικού και βαλκανικού κινηματογράφου.

β. *Κατάλογος Αρχείου Ιταλικής Διοίκησης Δωδεκανήσου, 1912-1945* (Υπουργείο Εξωτερικών-Υπηρεσία Διπλωματικού & Ιστορικού Αρχείου - Υπουργείο Εθνικής Παιδείας & Θρησκευμάτων-Γ.Α.Κ. Νομού Δωδεκανήσου, Αθήνα, 2002). Περιλαμβάνει, όπως πολύ αποκαλυπτικά προδίδει και ο τίτλος του, κατάλογο των φακέλων εγγράφων της Διοίκησης των Ιταλικών Νήσων του Αιγαίου που παρήχθησαν κατά τη διάρκεια των δραστηριοτήτων των ιταλικών Αρχών και Υπηρεσιών στη Δωδεκάνησο, κατά την περίοδο από το 1912 έως το 1945 που αυτά αποτελούσαν κτήση της Ιταλίας. Το Αρχείο που στεγάζεται στο κτίριο της Καστελλανίας Βιβλιοθήκης, στην Πλατεία Αριστοτέλους της Παλιάς Πόλης της Ρόδου, περιλαμβάνει πλήθος πληροφοριών για τις δραστηριότητες σημαντικού τμήματος του ελληνισμού, το οποίο ευδοκίμησε στη Δωδεκάνησο σε μια χρονική περίοδο που αυτό το τμήμα της Ελλάδας ήταν προσαρτημένο σε άλλη επικράτεια.

Στο πλαίσιο της ίδιας σειράς, βρίσκεται στο στάδιο της προετοιμασίας και προβλέπεται να παρουσιασθεί μέσα στο 2003 έκδοση, η οποία θα αποτελείται

από τις περιγραφές των φακέλων του Αρχείου που διατηρούσε ο πρέσβης Αθανάσιος Πολίτης κατά τη διάρκεια της θητείας του σε νευραλγικές θέσεις σε διπλωματικές Αρχές του εξωτερικού (Ουάσινγκτον, Τόκιο).

3. Σειρά «Πρακτικά Συνεδρίων»

α. Η συγκεκριμένη σειρά εκδόσεων εγκαινιάστηκε τον Δεκέμβριο του 2001 με την παρουσίαση των Πρακτικών Συνεδρίου που οργανώθηκε τον Απρίλιο του ίδιου έτους με θέμα *Η μαρτυρία της κινηματογραφικής εικόνας: πηγή και σχολιασμός της Ιστορίας μέσα από το κινηματογραφικό έργο του Λάκη Παπασάθη* (Αιγόκερω, Αθήνα, 2001). Ο συλλογικός αυτός τόμος συγκεντρώνει την επεξεργασμένη μορφή των εισηγήσεων που παρουσιάστηκαν κατά την πρώτη ακαδημαϊκή εκδήλωση του Κινηματογραφικού Αρχείου ΥΠ.ΕΞ., με την προσθήκη κειμένων που συντάχτηκαν ειδικά για την έκδοση αυτή. Οι συγγραφείς του τόμου (πανεπιστημιακοί, ιστορικοί κινηματογράφου και τέχνης, δοκιμιογράφοι) σχολιάζουν δύο ενόπτες που συνδέονται άμεσα με την κινηματογραφική παραγωγή του Λάκη Παπασάθη, δηλαδή τους τρόπους με τους οποίους έχει αναπαρασταθεί η Ιστορία στον ελληνικό κινηματογράφο, όπως και τα ντοκιμαντέρ από τη δεκαετία του 1960 μέχρι σήμερα, ενώ περιλαμβάνονται λεπτομερείς αναλύσεις των τριών ταινιών μεγάλου μήκους του σκηνοθέτη, *Τον καιρό των Ελλήνων*, *Θεόφιλος*, *Το μόνον της ζωής του ταξείδιον*.

β. *Πραγματικότητα και μύθος στο καλλιτεχνικό έργο του Λευτέρη Ξανθόπουλου* (Παπαζήσης, Αθήνα, 2003). Πρόκειται για συλλογή κειμένων που περιλαμβάνει τις εισηγήσεις που παρουσιάστηκαν κατά τη δεύτερη ομόθυμη ακαδημαϊκή εκδήλωση του Κινηματογραφικού Αρχείου ΥΠ.ΕΞ. για το έτος 2002. Οι συγγραφείς του τόμου αυτού (πανεπιστημιακοί, ιστορικοί, κριτικοί λογοτεχνίας, θεώρητικοί του κινηματογράφου) αναλύουν τα ντοκιμαντέρ του σκηνοθέτη και τις δύο μεγάλου μήκους ταινίες του, *Καλή πατρίδα*, *σύντροφε* και *Ο δραπετής*, ενώ γίνονται ειδικές αναφορές στο έργο του Ξανθόπουλου στον χώρο της ποίησης, της λογοτεχνίας και του δοκιμίου. Στις προσφωνήσεις περιλαμβάνεται κείμενο-μαρτυρία του Υπουργού Μεταφορών & Επικοινωνιών Χρήστου Βερελή, ο οποίος και συνέβαλε στην παραγωγή του πρώτου ντοκιμαντέρ του σκηνοθέτη.

Στο πλαίσιο της ίδιας σειράς, αναμένεται να παρουσιασθεί στα τέλη του 2003 η έκδοση των Πρακτικών του τρίτου κατά σειρά ετήσιου συνεδρίου του Κινηματογραφικού Αρχείου ΥΠ.ΕΞ., με τίτλο *Η μετανάστευση στον κινηματογράφο*. Στον τόμο αυτό, Έλληνες πανεπιστημιακοί αναφέρονται στο θέμα της εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης αλλά και στον τρόπο που αυτή απεικονίζεται κινηματογραφικά, ενώ ιστορικοί και κριτικοί του κινηματογράφου τοποθετούνται για τις μορφές με τις οποίες έχει παρουσιασθεί η μετανάστευση στην ελληνική και τη διεθνή κινηματογραφική παραγωγή. Το θέμα σχολιάζουν, επίσης, σκηνοθέτες και δημοσιογράφοι που έχουν γυρίσει οι ίδιοι ντοκιμαντέρ πάνω στο ζήτημα της μετανάστευσης, της προσφυγιάς και του ρατσισμού.

4. Άλλες εκδόσεις

a. The Foundation of the Modern Greek State: Major Treaties and Conventions, 1830-1947 (Kastaniotis Editions, Athens, 1999). Η έκδοση αυτή, με εκτενές εισαγωγικό σημείωμα που περικλείει σημαντικά γεγονότα-σταθμούς στην ελληνική διπλωματική ιστορία, αναφέρεται στην ίδρυση και θεμελίωση του νεότερου ελληνικού κράτους και περιλαμβάνει τα κείμενα των ένδεκα Συμφωνιών και Πρωτοκόλλων που διαμόρφωσαν τα σημερινά σύνορα της χώρας μας. Πραγματοποιήθηκε στην αγγλική γλώσσα, εξασφαλίζοντας τη διείσδυση της σε σημαντικά επιστημονικά κέντρα της αλλοδαπής και την αποδοχή της από ευρύ ακαδημαϊκό κοινό.

β. Οι Υπουργοί των Εξωτερικών της Ελλάδας 1829-2000 (Καστανιώτης, Αθήνα, 2000), του καθηγητή Αντώνη Μακρυδημήτρη. Η έκδοση αυτή συνιστά όχι μόνο μια βιογραφική απεικόνιση των πολιτικών που διετέλεσαν Υπουργοί των Εξωτερικών στη διαδρομή του ελληνικού κράτους αλλά και μια αποτύπωση, μέσα από τη «γενεαλογία» του ΥΠ.ΕΞ., σημαντικών περιόδων του πολιτικού και διπλωματικού μας βίου. Περιλαμβάνονται ακόμη αναλυτικοί πίνακες με λεπτομερείς καταγραφές των ημερομηνιών έναρξης και λήξης της κάθε υπουργικής θητείας και της διάρκειάς της, καθώς και αναφορά στο όνομα του πρωθυπουργού, στην κυβέρνηση του οποίου θήτευσε κάθε ένας από τους Υπουργούς. Τέλος, μια σειρά από διαγράμματα αναπαριστά με τρόπο ακόμα πιο ευκρινή τη διάρκεια των διαφόρων υπουργικών θητειών ανά επιμέρους ιστορική περίοδο.

3. ΤΜΗΜΑ ΕΞΥΠΗΡΕΤΗΣΗΣ ΤΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΚΟΛΟΥΘΗΣΗΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΩΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΩΝ ΕΡΕΥΝΗΤΩΝ

Με τον Νέο Οργανισμό του Υπουργείου Εξωτερικών, το χρονικό όριο δέσμευσης των διπλωματικών εγγράφων της χώρας διαμορφώθηκε από τα 50 στα 30 χρόνια, ό,τι δηλαδή ισχύει στις περισσότερες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στις αρχαικές συλλογές της Υ.Δ.Ι.Α. έχουν πρόσβαση ιστορικοί ερευνητές, Έλληνες και αλλοδαποί, αλλά και κάθε πολίτης. Η άδεια μελέτης των φακέλων χορηγείται, αφού προηγουμένως ο ενδιαφερόμενος υποβάλει στη Γραμματεία της Υ.Δ.Ι.Α. έντυπη αίτηση, η οποία εξετάζεται από επιτροπή διπλωματικών υπαλλήλων που συνέρχεται το πρώτο δεκαήμερο κάθε δεύτερου μήνα, με πρόεδρο τον Διευθυντή του Διπλωματικού Γραφείου του Υπουργού και εισηγητή τον επικεφαλής της Υπηρεσίας Διπλωματικού & Ιστορικού Αρχείου.

Για την εξυπηρέτηση των ερευνητών που λαμβάνουν τη σχετική άδεια μελέτης, η Υ.Δ.Ι.Α. διαθέτει αναγνωστήριο 10 θέσεων, το οποίο είναι ανοικτό στο ερευνητικό κοινό από τη Δευτέρα μέχρι την Παρασκευή από τις 9.30 έως τις 14.30. Το αναγνωστήριο παραμένει κλειστό τα Σαββατοκύριακα, τις εθνικές και θρησκευτικές εορτές και ολόκληρους τους μήνες Αύγουστο και Νοέμβριο. Κάθε ερευνητής έχει το δικαίωμα να προμηθευθεί μέχρι 50 φωτοτυπίες, οι οποίες χορηγούνται δωρεάν. Η έρευνα και ο εντοπισμός των διπλωματικών εγγράφων γίνονται κυρίως μέσω ενός καταλόγου στοιχειοθετημένου σε καρτέλες που βρίσκονται σε ειδική δελτιοθήκη στο αναγνωστήριο της Υ.Δ.Ι.Α. Για την έρευνα των Αρχείων που έχουν ταξινομηθεί την τελευταία πενταετία, ο ερευνητής έχει τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσει λέξεις-κλειδιά ή και ολόκληρες φράσεις στη μηχανή αναζήτησης μιας ηλεκτρονικής βάσης δεδομένων, στην οποία έχουν ενταχθεί περιλήψεις των φακέλων. Το συγκεκριμένο σύστημα θα χρησιμοποιείται πλέον σε όλα τα αρχαικά σύνολα που θα ταξινομηθούν στο μέλλον, ενώ βρίσκεται στο στάδιο της εφαρμογής και πρόγραμμα ηλεκτρονικής ταξινόμησης των παλαιότερων Αρχείων.

4. ΤΜΗΜΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ

Η Βιβλιοθήκη του ΥΠ.ΕΞ. αποτελεί χώρο εκπαιδευτικού, ερευνητικού και πολιτιστικού χαρακτήρα, με στόχο την επιστημονική κατάρτιση και την επιμόρφωση των μελών της επιστημονικής, διπλωματικής και ακαδημαϊκής κοινότητας. Η Βιβλιοθήκη συγκεντρώνει, επεξεργάζεται και, κυρίως, διαθέτει υλικό σε εξειδικευμένους τομείς, όπως Διπλωματία, Διεθνείς Σχέσεις και Διεθνές Δίκαιο, Εξωτερική Πολιτική, και έχει θεμελιωθεί για να αποκτή και να αξιοποιεί τις πληροφορίες προς όφελος του οργανισμού στον οποίο ανήκει. Η συλλογή της αγγίζει, κατά προσέγγιση, τους 10.000 τόμους. Στο πλαίσιο της αναδιοργάνωσής της, η οποία ξεκίνησε το 1999 και βρίσκεται ακόμη υπό εξέλιξη, έχει ήδη συνταχθεί νέος κανονισμός χρήσης, ενώ εντείνονται οι προσπάθειες τόσο για τη βελτίωση της υποδομής και τον εμπλουτισμό της με νέα βιβλιοθηκονομικά εργαλεία, νέους τίτλους βιβλίων, ελληνικές και ξένες περιοδικές εκδόσεις, όσο και με ανθρώπινο δυναμικό.

Παράλληλα, έχει ήδη ολοκληρωθεί η ενσωμάτωση, στην ήδη υπάρχουσα συλλογή της, βιβλίων χωρίς άμεση υπηρεσιακή χρησιμότητα που προέρχονται από επιμέρους Διευθύνσεις και Υπηρεσίες του ΥΠ.ΕΞ., ενώ βρίσκεται σε εξέλιξη η προσπάθεια απομάκρυνσης υλικού που υπάρχει σε πλέον του ενός αντιτύπου μέσω δωρεάς του σε άλλες βιβλιοθήκες, κατά προτίμηση περιφερειακές, αλλά και υλικού που δεν άπτεται του γνωστικού αντικειμένου της Βιβλιοθήκης του Υπουργείου Εξωτερικών.

Ταυτόχρονα, συνεχίζεται η επεξεργασία του υλικού της Βιβλιοθήκης, με άμεσο στόχο την πλήρη καταγραφή της συλλογής, αλλά και η συγκέντρωση στοιχείων για τις συλλογές που τηρούνται σε όλες τις Διευθύνσεις και Υπηρεσίες του Υπουργείου και χρησιμοποιούνται σε καθημερινή βάση για την άσκηση των υπηρεσιακών καθηκόντων των υπαλλήλων του ΥΠ.ΕΞ.

Σημαντικό πλούτο της Βιβλιοθήκης συνιστά η συλλογή σπανίων ελληνικών και ξενόγλωσσων εκδόσεων, από τον 17ο έως και τις αρχές του 19ου αιώνα, οι οποίες εκδόθηκαν τόσο από ελληνικά τυπογραφεία της Διασποράς όσο και από σημαντικά ξένα τυπογραφεία (Βενετία, Μόσχα, Βιέννη, κ.ά.).

Πρόκειται για εκδόσεις οι οποίες καλύπτουν πολλές θεματικές κατηγορίες, όπως αρχαιολογία, ιστορία, φιλοσοφία, θεολογία, νομικά, λεξικά, κ.λπ. Ξεχωριστές ενότητες συνιστούν οι εκδόσεις περιηγητών του ελλαδικού χώρου, τα λευκώματα με μοναδικό φωτογραφικό υλικό του 19ου και του 20ού αιώνα, καθώς και μία από τις ελάχιστες πλήρεις σειρές της Επίσημης Εφημερίδας της Κυβερνήσεως από το πρώτο της τεύχος, το 1832, μέχρι και σήμερα.

Τέλος, η Βιβλιοθήκη του ΥΠ.ΕΞ. κατέχει μια πλούσια συλλογή 600 περίπου χαρτών τόσο του ελληνικού χώρου όσο και εδαφών εκτός Ελλάδας όπου άνθισε το ελληνικό στοιχείο, που καλύπτουν χρονικά εκτεταμένη ιστορική περίοδο, από τις αρχές του 19ου αιώνα έως και τα μέσα του 20ού. Για την ασφαλή φύλαξη και έκθεση προς μελέτη του υλικού αυτού η Βιβλιοθήκη έχει προμηθευθεί τον κατάλληλο εξοπλισμό, ενώ υφίσταται και λεπτομερής καταγραφή του.

5. ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΚΑΙ ΥΠΙΑΓΟΜΕΝΑ ΣΕ ΑΥΤΟ ΤΜΗΜΑΤΑ (ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ - ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΨΗΦΙΟΠΟΙΗΣΗΣ)

Το Κινηματογραφικό Αρχείο του ΥΠ.ΕΞ. συνιστά το νεότερο τμήμα της Υ.Δ.Ι.Α. (τα εγκαίνιά του έγιναν τον Μάρτιο του 2000 από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας Κωνσταντίνο Στεφανόπουλο) και έχει ως στόχο να συμβάλει στη διάσωση, προβολή και αξιοποίηση της οπτικοακουστικής κληρονομιάς της χώρας –αναγνωρίζοντας την τεράστια σημασία των οπτικοακουστικών τεκμηρίων για την πολιτική, διπλωματική, κοινωνική και πολιτιστική ιστορία του τόπου– και να προσφέρει στους ερευνητές την πρόσβαση στο υλικό που διαθέτει, όπως και σε όλο το βοηθητικό υλικό τεκμηρίωσης που συγκεντρώνει.

Το υλικό του Κινηματογραφικού Αρχείου, το οποίο ομολογουμένως είναι συγκλονιστικό, περιλαμβάνει περίπου εβδομήντα ώρες κινηματογραφικών επικαιρών από την Ελλάδα και τον κόσμο, προπαγανδιστικές ταινίες, αποσπάσματα από παλιά και σπάνια ντοκιμαντέρ κ.ά., και είναι άμεσα προσβάσιμο στους ενδιαφερόμενους ερευνητές. Ενδεικτικά, αναφέρονται ταινίες των αδελφών

Lumières και Μανάκια, ανταποκρίσεις από τους Βαλκανικούς Πολέμους, τη Ρωσική Επανάσταση και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Πλούσιο υλικό επικαίρων αναφέρεται στη Μικρασιατική Εκστρατεία και την περίοδο του μεσοπολέμου σε Ελλάδα και Ευρώπη, στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο, στη δικτατορία των συνταγματαρχών, στην εισβολή του Απίλα στην Κύπρο, μέχρι και στην επάνοδο της δημοκρατίας και στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης στην Ελλάδα. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι στη συλλογή του Κινηματογραφικού Αρχείου ανήκει και η πρώτη κινηματογραφική παραγωγή που αναφέρεται στον πόλεμο του 1919, με τίτλο *Το Ελληνικό Θαύμα* και χρηματοδοτήθηκε από κονδύλια του Υπουργείου Εξωτερικών κατ' εντολή του Ελευθερίου Βενιζέλου. Η ταινία είναι σε κακή κατάσταση και, φυσικά, η παραγωγή της δεν πρόλαβε να ολοκληρωθεί, αλλά είναι πάρα πολύ σημαντική για τα γεγονότα της εποχής διότι αποτυπώνει μια ολόκληρη ιδεολογία.

Το υλικό –το οποίο διαρκώς εμπλουτίζεται– αρχειοθετείται, ταυτίζεται, περιγράφεται και τεκμηριώνεται ηλεκτρονικά. Επιπλέον, στην ηλεκτρονική βάση δεδομένων προστίθενται τόσο η σχετική βιβλιογραφία όσο και αναφορές σε ανάλογο κινηματογραφικό υλικό άλλων Αρχείων. Ειδική τεκμηρίωση γίνεται με υλικό από τα άλλα τμήματα της Υ.Δ.Ι.Α.: του Ιστορικού Αρχείου, της Βιβλιοθήκης και του Φωτογραφικού Αρχείου.

Το Κινηματογραφικό Αρχείο ΥΠ.Ε.Ξ. έχει τροφοδοτήσει με υλικό του αρκετές (ελληνικές και ξένες) παραγωγές ντοκιμαντέρ, δημοσιογραφικές εκπομπές αλλά και καλλιτεχνικές παραστάσεις και εκδηλώσεις επετειακού χαρακτήρα, παραχωρώντας οπτικοακουστικά τεκμήρια και στηρίζοντας, ανάλογα με τις δυνατότητές του, το έργο προβολής της ιστορίας του τόπου.

Το 2001, εγκαινιάστηκε ο θεσμός της ετήσιας ακαδημαϊκής ημερίδας, υπό τον γενικό τίτλο «Η μαρτυρία της κινηματογραφικής εικόνας», με σκοπό τη σε βάθος εξέταση του έργου καταξιωμένων Ελλήνων δημιουργών. Η εναρκτήρια ημερίδα είχε θέμα «Πηγή και σχολιασμός της Ιστορίας στο κινηματογραφικό έργο του Λάκη Παπαστάθη», για να ακολουθήσει το 2002 η «Πραγματικότητα και μύθος στο καλλιτεχνικό έργο του Λευτέρη Ξανθόπουλου» και το 2003 η «Μετανάστευση στον κινηματογράφο».

Ταυτόχρονα, το Κινηματογραφικό Αρχείο δημιούργησε, πάντα στο πλαίσιο λειτουργίας του, τον φορέα *Αρχείο Ντοκιμαντέρ*, συνεργαζόμενο με ιδιώτες παραγωγούς και φορείς, όπως το Κέντρο Ελληνικού Ντοκιμαντέρ. Στο Αρχείο Ντοκιμαντέρ συγκεντρώνονται και ταξινομούνται τόσο η σύγχρονη και παλαιότερη παραγωγή ελληνικών ντοκιμαντέρ, όσο και ντοκιμαντέρ της διεθνούς παραγωγής που παρουσιάζουν ενδιαφέρον για την ελληνική ιστορία. Οι τίτλοι που παραδίδονται (αριθμητικά ξεπερνούν τους 800) ταξινομούνται στην ηλεκτρονική βάση δεδομένων, ενώ προστίθενται περιγραφές των ταινιών (με λέξεις-κλειδιά) και χρήσιμα εργοβιογραφικά στοιχεία για τους δημιουργούς τους. Με τον τρόπο αυτό γίνεται εύκολα η αναζήτηση των έργων για όσους επιθυμούν να μελετήσουν και να αξιοποιήσουν το ελληνικό ντοκιμαντέρ.

Σημειώνεται ότι το Κινηματογραφικό Αρχείο συγκεντρώνει το παραπάνω υλικό αποκλειστικά για ερευνητικούς και σε καμία περίπτωση για εμπορικούς σκοπούς. Παρέχει τις απαραίτητες πληροφορίες και τρόπους επικοινωνίας για τους δημιουργούς των ταινιών, προωθώντας έτσι την αξιοποίηση της ελληνικής παραγωγής ντοκιμαντέρ στην Ελλάδα και στο εξωτερικό.

Παράλληλα με τις παραπάνω δραστηριότητες, οργανώνονται ειδικές προβολές για την ενίσχυση της διδασκαλίας πανεπιστημιακών μαθημάτων ή τάξεων της Μέσης Εκπαίδευσης, παρουσιάσεις ακαδημαϊκών εργασιών από φοιτητές, ξεναγήσεις στους χώρους του Αρχείου κ.λπ.

Τη συλλογή του Κινηματογραφικού Αρχείου και του Αρχείου Ντοκιμαντέρ μπορούν να επισκέπτονται όσοι επιθυμούν να μελετήσουν και να αξιοποιήσουν το υλικό για ερευνητικούς ή εκπαιδευτικούς λόγους και ενδιαφέρονται να συμπεριλάβουν μια επιπλέον σημαντική πηγή στην έρευνά τους.

Το ερευνητικό κοινό μπορεί να προσέρχεται στους χώρους του Κινηματογραφικού Αρχείου μετά από συνεννόηση, είτε μεμονωμένα, στους ειδικούς χώρους μελέτης εξοπλισμένους με βίντεο-ηλεκτρονικές, είτε ομαδικά, στην αίθουσα προβολών, της οποίας η χωρητικότητα υπερβαίνει τα 30 άτομα.

Τμήμα υπαγόμενο στο Κινηματογραφικό Αρχείο συνιστά το Φωτογραφικό Αρχείο ΥΠ.ΕΞ., το οποίο διαθέτει μια πλούσια συλλογή με περισσότερες από

50.000 φωτογραφίες, που εκτείνονται χρονικά από τα τέλη του 19ου αιώνα ως τις μέρες μας. Η θεματική των φωτογραφιών καλύπτει ευρύ φάσμα γεγονότων της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας πολιτικού, διπλωματικού, κοινωνικού και πολιτισμικού ενδιαφέροντος, εκδηλώσεις του απόδημου ελληνισμού, κ.ά. Οι φωτογραφίες της συλλογής ταξινομούνται, ταυτίζονται και περιγράφονται σε ηλεκτρονική βάση δεδομένων, ενώ, παράλληλα, υπόκεινται σε ψηφιακή επεξεργασία στο Εργαστήριο Ψηφιοποίησης. Στο ίδιο εργαστήριο γίνεται επεξεργασία και αναπαραγωγή εγγράφων και χαρτών της Υ.Δ.Ι.Α. Η πρόσβαση και χρήση του Φωτογραφικού Αρχείου είναι προς το παρόν μόνο υπηρεσιακή, μέχρις ότου ολοκληρωθεί η πλήρης κωδικοποίηση του φωτογραφικού υλικού.

6. ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Ο στόχος της Υ.Δ.Ι.Α. για τη διατήρηση της εθνικής μνήμης πραγματώνεται με τη συλλογή και διαφύλαξη πολύτιμου υλικού που θα εκθεθεί στο νεοϊδρυθέν Μουσείο Διπλωματικής Ιστορίας της χώρας. Το μουσείο αυτό θα είναι το πρώτο στο είδος του στην Ευρώπη και η εξαγγελία ίδρυσής του συγκέντρωσε εξαρχής το ενδιαφέρον των εταίρων μας στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Κειμήλια, αφιερώματα, προσωπικά ημερολόγια, στολές, σημαίες, εμβλήματα, φωτογραφίες, αντικείμενα, διαβατήρια, σπάνιες ιστορικές εκδόσεις είναι μόνο μερικά από τα εκθέματα που θα συμπεριληφθούν σε αυτή τη μουσειακή συλλογή, η οποία, παράλληλα, θα οργανώνει περιοδικές εκθέσεις με συγκεκριμένη θεματική (ο όγκος του συγκεντρωμένου υλικού απαιτεί μεγαλύτερο χώρο από τον ήδη προβλεπόμενο). Μετά το πέρας κάθε περιοδικής εκθέσεως, η οποία θα προγραμματίζεται ώστε να συμπίπτει με εθνικές επετείες ή άλλα γεγονότα-σταθμούς στην ιστορία του τόπου, ή ακόμα με την επίσκεψη ενός υψηλού αξιωματικού ξένης χώρας, η Υ.Δ.Ι.Α. θα εκδίδει με υψηλή καλλιτεχνική και αισθητική ποιότητα φωτογραφικό υλικό του συνόλου των εκθεμάτων με δίγλωσσους υποτιτλισμούς και εισαγωγικό κείμενο.

Προσπάθησα να σας περιγράψω το έργο το οποίο επιτελείται στην Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου. Άφησα τελευταία στην αποψινή εισή-

γηση μου τα περί μεθοδολογικής προσεγγίσεως των αρχειακών πηγών της εξωτερικής μας πολιτικής, γιατί εκτίμησα πως έπρεπε να έχετε μια πιο ευκρινή εικόνα για το τι επιτελείται στη συγκεκριμένη Υπηρεσία. Βεβαίως δεν θα μακρηγορήσω διότι από ό,τι αντιλαμβάνομαι αυτό είναι το πεδίο της εισήγησης –και δεν θα ήθελα να εισχωρήσω σε αυτό– του καθηγητή κυρίου Κ. Σβολόπουλου.

Για να μπορέσω όμως να το κάνω αυτό θα ήθελα να ορίσω προηγουμένως το περιεχόμενο της λέξεως διπλωματία. Σε όσες πηγές και όποιους ορισμούς κι αν ανατρέξουμε θα διαπιστώσουμε ότι η γνωστική προσέγγιση του όρου δεν διαφέρει στην ουσία παρά μόνο στη διατύπωση, για λόγους οικονομίας χρόνου θα απομονώσω δύο μόνο ορισμούς που κατά τη γνώμη μου είναι οι περιεκτικότεροι. Εκείνοι του Harold Nickolson στο *Oxford English Dictionary* που αναφέρει ότι: «διπλωματία είναι η διαχείριση των διεθνών σχέσεων με διαπραγματεύσεις, η μέθοδος που οι σχέσεις αυτές ρυθμίζονται από τους διπλωμάτες ή η τέχνη του διπλωμάτη». Στο λεξικό *Dictionnaire Diplomat du Consul* ερμηνεύεται ο όρος και επεξηγείται δι' αυτού ότι «η διπλωματία είναι το σύνολο των γνώσεων, θεωρητικών και πρακτικών, που απαιτούνται για τον διακανονισμό των συναλλαγών μεταξύ των κρατών και την ειρηνική διευθέτηση των διαφορών τους». Ωστόσο, παρόλο που η διπλωματία και οι δραστηριότητές της ανήκουν στον χώρο της εξωτερικής πολιτικής, υπάρχει πολύ μεγάλη, για να μην πούμε τεράστια, διαφορά μεταξύ διπλωματίας και εξωτερικής πολιτικής. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στο *Λεξικό Κοινωνικών Ερευνών* της UNESCO στο λήμμα «διπλωματία», η τελευταία «είναι το μέσο και η εξωτερική πολιτική σκοπός και η επιδίωξη μιας χώρας ή μιας κυβερνήσεως». Έτσι, η εξωτερική πολιτική πρέπει να καθορίζεται από την κυβέρνηση μιας χώρας, μέσω της ενεργοποίησης ενός θεσμικά κατοχυρωμένου μηχανισμού λήψης αποφάσεων και στρατηγικών, σημαντικό μέρος του οποίου συνιστούν οι διπλωμάτες.

Για να γίνω πιο σαφής θα σας δώσω δύο πολύ γνωστά παραδείγματα της Παγκόσμιας Ιστορίας, για να κατανοηθεί πλήρως το τι είναι η διπλωματία ως μέθοδος και ως τρόπος πραγμάτωσης μίας ορισμένης πολιτικής. Το Δόγμα Τρούμαν και το Δόγμα Μπρέζνιεφ συνιστούσαν, πράγματι, μεθόδους πραγματοποίησης συγκεκριμένων στόχων εξωτερικής πολιτικής. Προηγουμένως

ακούσατε τον κύριο Λουγγή να περιγράφει με πάρα πολύ γλαφυρό τρόπο τις μεθόδους και τις πρακτικές της βυζαντινής διπλωματίας. Η διπλωματία μέσα από διάφορες εποχές από την αρχαιότητα μέχρι την εποχή μας έχει αλλάξει πάρα πολύ στη μεθοδολογία και τις πρακτικές που εκάστοτε υιοθετούσε. Σήμερα, τα διπλωματικά έγγραφα στα οποία αναφέρθηκε προηγουμένως ο κύριος Λουγγής δεν είναι πια μόνο κτήμα και αντικείμενο χειρισμών των διπλωματών αλλά και των ιστορικών.

Επειδή το κοινό μας σήμερα συνίσταται κατά κύριο λόγο από ιστορικούς, θα προσπαθήσω να βάλω μια διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στις δύο αυτές διαφορετικές ομάδες που προσεγγίζουν τα διπλωματικά έγγραφα και να ορίσω ως εξής τη διαφορά αυτή: Οι διπλωμάτες, οι χειριστές αυτών των υποθέσεων, ζουν υποχρεωτικά και απαραίτητα από μέσα τα γεγονότα αυτά, πολλές φορές προκαλώντας τα ή συμβάλλοντας οι ίδιοι στη διαμόρφωσή τους. Αντίθετα οι ιστορικοί, ως αντικειμενικοί παρατηρητές, προσπαθούν να ανασυστήσουν τον χρόνο αυτό, κρίνοντας με ευθύνη, ψυχραιμία και «απόσταση» τις πηγές που κατέλιπαν οι άνθρωποι που τις δημιούργησαν, οι διπλωμάτες.

Αν μάλιστα ληφθεί υπόψη ότι οι διπλωμάτες –όπως κάθε επαγγελματική ομάδα στην κοινωνία μας– διαθέτουν ορισμένα ιδεολογικά χαρακτηριστικά, τα οποία με τη σειρά τους συγκροτούν μια επαγγελματική ιδεολογία που κάποιες φορές αναπτύσσεται κατά τρόπο απρόβλεπτο, τότε ασφαλώς αντιλαμβάνεσθε πόσο δύσκολος είναι ο ρόλος των ιστορικών ερευνητών, πόσο κριτικοί πρέπει να είναι οι ιστορικοί ερευνητές απέναντι στις πηγές αυτές, πώς και πόσο πρέπει να διασταυρώνουν απόψεις και θέσεις για να οδηγηθούν στην αλήθεια. Ο φόβος, άλλωστε, να παρασυρθεί ένας ιστορικός ερευνητής από την ευκολία της απλής παράθεσης τεκμηρίων μεγαλώνει όσο αυξάνει ο όγκος του προσφερόμενου υλικού. Αυτή η ιδιότητα του ιστορικού –που τον καθιστά διαμεσολαβητή των γεγονότων, τόσο υπεύθυνο απέναντι στην κοινωνία– καταλαβαίνετε πόσο σημαντική είναι, γιατί ουσιαστικά με αυτό τον τρόπο ο ιστορικός που έρχεται να ερμηνεύσει τα γεγονότα, μέσα από τη μελέτη τους, γίνεται ο δρομέας που θα παραδώσει τη σκυτάλη είτε στον αυριανό είτε στον σύγχρονό του επιστήμονα που θα χρειασθεί να συνεχίσει το έργο του.

Θα τελειώσω την εισήγησή μου με κάτι που μπορεί να θεωρηθεί υπερβολή αλλά είναι χαρακτηριστικό της μεγάλης χρησιμότητας που μπορεί να έχουν τα συγκεκριμένα αρχεία για την εθνική υπόσταση και για την άσκηση αποτελεσματικής πολιτικής. Είναι γραμμένο σε κάποια ιστορική έρευνα που είχε δημοσιευθεί πριν από χρόνια στις Η.Π.Α. ότι τα δημόσια αρχεία της χώρας αυτής απέβησαν τόσο πολύ χρήσιμα για τη χώρα, διότι ουσιαστικά τη βοήθησαν να κερδίσει τον δεύτερο μεγάλο πόλεμο. Διότι βοήθησαν τον διοικητικό μηχανισμό και τις στρατιωτικές υπηρεσίες να φτάσουν στο σημείο ετοιμότητας, το οποίο είχαν κατακτήσει και το 1918, με αποτέλεσμα να κινητοποιηθούν αποτελεσματικότερα όλοι οι μηχανισμοί διοίκησης και να φτάσουμε στην μεγάλη νίκη των Ηνωμένων Πολιτειών και των Συμμάχων στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Έστω και αν ακούγεται υπερβολικό αυτό, το αναφέρω κλείνοντας τη σημερινή εισήγηση, για να καταδείξω πόσο πολύ χρήσιμα, πόσο πολύτιμα είναι τα διπλωματικά αρχεία μιας οποιασδήποτε χώρας, είτε είναι μεγάλη, όπως αυτή που προανέφερα, είτε είναι μικρή, όπως είναι η Ελλάδα, ευρισκόμενη όμως πάντοτε σε ένα πολύ ευαίσθητο σημείο της Ευρώπης και του παγκόσμιου χάρτη.

Τα διπλωματικά αρχεία στην υπηρεσία του ιστορικού των διεθνών σχέσεων

Κωνσταντίνος Σβολόπουλος

*Καθηγητής Νεότερης Ιστορίας,
Πανεπιστήμιο Αθηνών*

Η εισήγησή μου αναφέρεται σε ένα γενικό θέμα: στη σημασία που έχουν τα διπλωματικά αρχεία για τον ιστορικό των διεθνών σχέσεων· θα είναι συντομότερη από τις προηγούμενες εφόσον η εισήγηση της κυρίας Κωνσταντοπούλου έχει συμβάλει ήδη στη διαφώτιση επιμέρους πτυχών του θέματος.

Η κυρία Κωνσταντοπούλου αναφέρθηκε, ειδικότερα, στο αρχείο του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών, που πράγματι έχει επιτελέσει μια εντυπωσιακή πρόοδο τα τελευταία χρόνια, χάρη στις δικές της προσπάθειες κατά κύριο λόγο, αλλά και σε εκείνες των εξάιρετων νέων συνεργατών της. Και υπό την έννοια αυτή, είμαστε σε θέση να διαμορφώσουμε μια εικόνα για το τι περιέχει και πού αποβλέπει μια αρχειακή μονάδα αυτού του είδους.

Το θέμα που θα διαπραγματευθώ μου επιβάλλει να αναφερθώ σε ένα γενικότερο ήδη πλαίσιο. Θα μπορούσε να τεθεί αρχικά το ερώτημα τι περιλαμβάνεται στον όρο «διπλωματικά αρχεία». Συγκεφαλαιώνοντας όσα ήδη ακούστη-

καν, μπορούμε να πούμε, ότι με τον όρο «διπλωματικά αρχεία» υπονοούμε κυρίως τα έγγραφα, την αλληλογραφία, το κάθε μορφής πρωτογενές υλικό, το οποίο περιέχεται κατά κανόνα στα αρχεία που προέρχονται τουλάχιστον από τα Υπουργεία Εξωτερικών των κρατών-μελών της διεθνούς κοινότητας.

Η μορφή οργάνωσης κάθε διπλωματικού αρχείου είναι οπωσδήποτε διαφορετική κατά χώρα. Ήδη, η κα Κωνσταντοπούλου αναφέρθηκε στην περίπτωση των Ηνωμένων Πολιτειών. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι σημαντικά υπάρχουν δυο μορφές οργάνωσης. Είτε δηλαδή τα διπλωματικά αρχεία εντάσσονται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο αρχειακής οργάνωσης, όπως συμβαίνει στις ΗΠΑ, αλλά κυρίως στη Μεγάλη Βρετανία: λέγω «κυρίως» διότι πράγματι, τα Γενικά Βρετανικά Αρχεία, είναι ένα υποδειγματικό, κατά την άποψή μου το καλύτερα οργανωμένο μεγάλο δημόσιο αρχείο σήμερα στον κόσμο. Τα διπλωματικά αρχεία αποτελούν ένα τμήμα του γενικού αυτού αρχείου, στο οποίο φυλάσσονται τα αρχεία κάθε προέλευσης από τον δημόσιο κυρίως τομέα. Υπάρχουν όμως και οι περιπτώσεις, όπως το αρχείο του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών, στο οποίο τα διπλωματικά αρχεία ανήκουν εξακολουθητικά, αποτελούν δηλαδή τμήμα του Υπουργείου των Εξωτερικών. Το ίδιο συμβαίνει στη Γαλλία, στην Ιταλία και στη Γερμανία επίσης (αυτή τη στιγμή υπό αναδιοργάνωση, μετά την εγκατάσταση στο Βερολίνο).

Θα μπορούσε να λεχθεί ότι η διαδικασία πρόσβασης στα διπλωματικά αρχεία, παραλλάσσει κατά χώρα. Αλλά υπάρχουν και ορισμένοι κοινοί κανόνες, τουλάχιστον στον χώρο της Δυτικής Ευρώπης και των Ηνωμένων Πολιτειών. Οι ίδιοι κανόνες εφαρμόζονται στα αρχεία αυτά, όμως δεν μπορούμε να τα ονομάσουμε διπλωματικά (των μεγάλων Διεθνών Οργανισμών). Κοινός παρονομαστής είναι πλέον η υιοθέτηση της αρχής της τριακονταετίας. Δηλαδή, ο μελετητής δεν έχει πρόσβαση στα έγγραφα, στο πρωτογενές υλικό της τελευταίας τριακονταετίας μόνο. Λέγω μόνο, γιατί στο παρελθόν -ήδη όταν εγώ ξεκινούσα τις έρευνές μου, αλλά και αργότερα, μέχρι προ είκοσι ή τριάντα ετών ίσχυε η αρχή της πεντηκονταετίας. Δηλαδή, το όριο ήταν μεγαλύτερο προκειμένου να μπορέσουμε να αντλήσουμε υλικό που να αναφέρεται στα συγκεκριμένα γεγονότα που μας ενδιέφεραν. Ήδη μάλιστα συζητείται σε ορισμένες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η περαιτέρω συρρίκνωση αυτού του ορίου των τριάντα ετών.

Σχετικά με το θέμα που αποτελεί και το κύριο αντικείμενο της παρέμβασής μου, της σημασίας δηλαδή των διπλωματικών αρχείων για τον ιστορικό των διεθνών σχέσεων, αναμφισβήτητα θα πρέπει να δεχτούμε ότι τα διπλωματικά αρχεία είναι απολύτως αναγκαία για την έρευνά του. Θα μπορούσαμε να πούμε, ακόμη περισσότερο, ότι είναι απαραίτητα, ή και να διευκρινίσουμε ότι αποτελούν την πρώτη ύλη, επί της οποίας κατά κύριο λόγο, οφείλει ο ιστορικός να βασιστεί. Αποτελούν πηγή άμεση πάνω στα γεγονότα και συνιστούν έγκυρη, πλούσια και διαφωτιστική πληροφόρηση πάνω στα γεγονότα που ερευνώνται.

Η αξιοποίηση όμως των προϋποθέσεων αυτών συναρτάται και με δυο επιπλέον παράγοντες. Πρώτον, με το γεγονός ότι πράγματι ερευνούμε θέματα, περί των οποίων τα στοιχεία που συλλέγουμε, μέσω των αρχείων, έχουν καθοριστική σημασία. Επί παραδείγματι, θέματα που αφορούν κυρίως την εξωτερική πολιτική των κρατών. Διότι είναι δυνατόν, και έχει συμβεί αυτό, να αντληθούν στοιχεία από τα διπλωματικά αρχεία για τις εσωτερικές εξελίξεις σε μία συγκεκριμένη χώρα. Χωρίς να στερούνται σημασίας τα αρχεία και ως πηγή για τα συγκεκριμένα αυτά θέματα, περισσότερη, ωστόσο, αμεσότερη και ουσιαστικότερη εγκυρότητα έχουν όταν αναφέρονται σε θέματα που σχετίζονται με την εξωτερική πολιτική. Δεύτερος παράγοντας είναι η απαραίτητη διασταύρωση των πληροφοριών και, επιπλέον, η διασταύρωση των πηγών. Δηλαδή δεν αρκεί, πιθανότατα, μια και μόνο αρχειακή μονάδα. Μελετώντας, επί παραδείγματι, την εξωτερική πολιτική των ΗΠΑ μιας συγκεκριμένης περιόδου ή της Μεγάλης Βρετανίας, δεν αρκεί η χρήση μόνο των Βρετανικών αρχείων· είναι χρήσιμη και οπωσδήποτε μας προφυλάσσει από ενδεχόμενα σφάλματα ή καλύπτει πιθανά κενά, η προσφυγή και σε άλλα αρχεία, άλλων χωρών. Είναι απαραίτητη δηλαδή η διασταύρωση των πηγών. Προσωπικά, προσπάθησα στις έρευνές μου πάντοτε να επιζητώ ως ασφαλιστική δικλείδα και ως πηγή ασφαλέστερης προσέγγισης των γεγονότων που εκάστοτε μελετούσα.

Θα μπορούσε κανείς στο σημείο αυτό να θέσει το ερώτημα, αν, έστω υπ' αυτή την έννοια, τα διπλωματικά αρχεία αρκούν από μόνα τους για την προσέγγιση των θεμάτων της ιστορίας των διεθνών σχέσεων. Η απάντηση οφείλει να είναι καταρχήν αρνητική. Ασφαλώς τα διπλωματικά αρχεία είναι η κύρια

πηγή, αλλά δεν αρκούν. Θα ήταν σκόπιμο να επιζητηθεί έγγραφο αλλά και έντυπο επιπλέον υλικό. Το έγγραφο υλικό, σε ότι αφορά τα δημόσια έγγραφα, είναι εξαιρετικά χρήσιμο, έστω και για θέματα που αναφέρονται στην εξωτερική πολιτική των κρατών ή στις διεθνείς εξελίξεις, ωστόσο μπορούν να αναζητηθούν και άλλες πηγές, πέρα απ' αυτές του Υπουργείου των Εξωτερικών, πέρα δηλαδή, από τα κυρίως διπλωματικά έγγραφα. Αναφέρομαι σε αρχεία και στοιχεία από άλλα Υπουργεία, κατά κύριο λόγο συγγενή· για παράδειγμα πολύ χρήσιμες συχνά πληροφορίες προσφέρουν τα στρατιωτικά αρχεία, αναλόγως και με το εκάστοτε θέμα ή ακόμη τα αρχεία των Οικονομικών Υπουργείων. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στην περίπτωση της Μεγάλης Βρετανίας, πολύ μεγάλη σημασία είχε το Υπουργείο των Αποικιών για τα θέματα της εξωτερικής πολιτικής της Αγγλίας. Χρήσιμο υλικό προσφέρουν, επίσης, και άλλες υπηρεσίες, οι οποίες σε ορισμένες χώρες είναι περισσότερο οργανωμένες και σε άλλες λιγότερο, επί παραδείγματι το ιδιαίτερο γραφείο του Πρωθυπουργού. Ειδικότερα, στη Μεγάλη Βρετανία τα Cabinet Papers δεν είναι μόνο τα αρχεία του Πρωθυπουργού, το Cabinet Office όμως είναι το ιδιαίτερο γραφείο του Πρωθυπουργού· όλα τα σχετικά αρχεία φυλάσσονται στο Public Record Office, απ' όπου μπορεί κανείς να αντλήσει εξαιρετικά πολύτιμο υλικό. Δεν μπορώ να πω, απ' ό,τι γνωρίζω, ότι κάτι τέτοιο έχει γίνει στην Ελλάδα ή τουλάχιστον ότι είχε γίνει μέχρι πρόσφατα.

Αναφέρθηκα στο έγγραφο υλικό, στο οποίο συμπληρωματικώς είναι δυνατό να προσφύγουμε, ξεκινώντας με τα δημόσια έγγραφα. Υπάρχουν όμως και τα ιδιωτικά έγγραφα, τα ιδιωτικά αρχεία, τα οποία επίσης αποτελούν μια βασική πηγή πληροφοριών, των οποίων η χρήση ή η δυνατότητα χρήσης ποικίλλει αναλόγως των εκάστοτε περιστάσεων, αλλά και αναλόγως της βούλησης των κατόχων των ιδιωτικών αυτών αρχείων.

Πέρα από το έγγραφο υλικό, το οποίο θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει κανείς παράλληλα με τα διπλωματικά αρχεία, υπάρχει και το έντυπο υλικό. Σε ό,τι αφορά τα δημόσια έγγραφα, θα ήταν δυνατόν να αναφερθούν τα δημοσιευμένα διπλωματικά αρχεία. Από παλαιότερα, βεβαίως, υπήρχε η παράδοση των γνωστών Κυανών και Λευκών Βιβλίων τις οποίες κατά καιρούς εξέδιδαν οι

Κυβερνήσεις τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό επιλέγοντας, ωστόσο, θέματα που δημοσίευαν. Αλλά και πρόσφατα, όπως είπε προηγουμένως η κυρία Κωνσταντοπούλου, το ελληνικό Υπουργείο των Εξωτερικών έχει αναπτύξει μια σημαντική δραστηριότητα στο πεδίο της δημοσίευσης εγγράφων που προέρχονται από τα διπλωματικά αρχεία.

Μια άλλη πηγή δημοσιευμένων επίσης πηγών, είναι οι διεθνείς πράξεις, οι συνθήκες, οι συμφωνίες κάθε μορφής, όπως επίσης και τα δημοσιευμένα πρακτικά της Βουλής, τα οποία συχνά περιέχουν άκρως διαφωτιστικές συζητήσεις πάνω στα θέματα της εξωτερικής πολιτικής.

Σχετικά με το μη δημόσιο υλικό, θα μπορούσαμε να αναφερθούμε στα απομνημονεύματα, τα ημερολόγια, τις συλλογές ιδιωτικών εγγράφων καθώς επίσης και στον Τύπο, ως πηγής πληροφοριών, κι όχι ως καθεαυτό αντικείμενο μελέτης.

Η πορεία της μελέτης των διπλωματικών εγγράφων στην Ελλάδα, έχει διανύσει διαδοχικές φάσεις. Πρέπει να λεχθεί ότι δεν ξεκίνησε πολύ νωρίς. Πριν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, οι εργασίες που βασίστηκαν στην χρήση διπλωματικού υλικού μετρώνται στα δάκτυλα του ενός χεριού. Σε αυτές συγκαταλέγονται, επί παραδείγματι, οι εργασίες του Σταματίου Λάσκαρη, ή, η γνωστή εργασία του Νικολάου Βλάχου, Καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, για το Μακεδονικό ως φάση του Ανατολικού Ζητήματος, πριν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Μεταπολεμικά, σημειώθηκε κάποια πρόοδος ιδιαίτερα κατά τις πρώτες δεκαετίες, με καθοριστικό τον ρόλο που διαδραμάτισε ο Ελευθέριος Πρεβελάκης, ο οποίος ήταν από εκείνους που τόνισαν τη σημασία που έχει η χρήση του διπλωματικού υλικού, όχι μόνο του ελληνικού Υπουργείου των Εξωτερικών, αλλά και η προσφυγή στα διπλωματικά αρχεία, τουλάχιστον, των Μεγάλων Δυνάμεων.

Η τάση αυτή ενισχύθηκε με την πάροδο του χρόνου, κυρίως, από τη δεκαετία του '70 και εξής. Έκτοτε, μια πλειάδα μελετητών, προκειμένου να μελετήσουν τα θέματα της εξωτερικής πολιτικής, θεωρούν αναγκαίο να προσφύγουν στην αναζήτηση διπλωματικών πηγών στο εξωτερικό, παράλληλα με τη χρήση των διπλωματικών αρχείων που προσφέρονται στην Ελλάδα.

Με την πάροδο του χρόνου έχουν ενισχυθεί αυτές οι δυνατότητες και είναι αυτονόητο ότι σήμερα, με τα μέσα που παρέχονται, μέσα όχι μόνο οικονομικά αλλά και επικοινωνιακά, αντλούνται στοιχεία από ξένες πηγές πολύ ευκολότερα απ' ό,τι στο παρελθόν, γεγονός που αποτελεί θετικό σημείο του καιρού μας.

Ένα τελευταίο σημείο, προτού κλείσω την παρέμβασή μου συνίσταται στο ερώτημα, εάν η χρήση και αξιοποίηση του αρχαιικού υλικού επαρκεί για μια ολοκληρωμένη μελέτη στον τομέα της ιστορίας των διεθνών σχέσεων.

Εδώ πρέπει να πω ότι η συγκέντρωση και η αξιοποίηση αυτού του υλικού αποτελεί τη βάση. Ωστόσο, είναι απαραίτητο ο ιστορικός των διεθνών σχέσεων, προκειμένου να ανταποκριθεί στις σημερινές απαιτήσεις της επιστήμης, προκειμένου να υπερβεί τα όρια της κλασικής διπλωματικής ιστορίας και να υπεισέλθει στην ιστορία των διεθνών σχέσεων, η οποία διερευνά και τις βαθύτερες δυνάμεις που συντελούν στη διαμόρφωση της διεθνούς πραγματικότητας, να εκτείνει το βλέμμα στη διερεύνηση των στοιχείων που προσφέρονται για να διαφωτίσει πλήρως το θέμα του. Οφείλουμε να προσεγγίζουμε κάθε πτυχή του ιστορικού γίνεσθαι, είμαστε, δηλαδή, υποχρεωμένοι να συνθέσουμε ένα ευρύτερο υλικό, αλλά και πέρα από τη σύνθεση αυτού του υλικού, να διατυπώσουμε υποθέσεις, να θέσουμε ερωτήματα, να χρησιμοποιήσουμε συχνά μεθόδους συγγενών επιστημών, προκειμένου να αξιοποιήσουμε πληρέστερα το υλικό που διαθέτουμε, αλλά και να διατυπώσουμε νέες προτάσεις, οι οποίες, ενδεχομένως, μπορεί να μας οδηγήσουν στην επαναπροσφυγή στο πρωτογενές υλικό, ώστε να απαντήσουμε στα νέα ερωτήματα.

Ελπίζω ότι, με την ευκαιρία της συζήτησης, θα έχουμε τη δυνατότητα, πιθανόν, να επανέλθουμε σε ορισμένα απ' αυτά τα θέματα και να δώσουμε περισσότερο συγκεκριμένες και εκτενέστερα διατυπωμένες απαντήσεις.

Η ελληνική διπλωματία μετά τον πόλεμο

Βύρων Θεοδωρόπουλος

Πρέσβης ε.τ.

α ήθελα προκαταρκτικά να επισημάνω δύο πράγματα. Κατά πρώτον, δεν πρόκειται να σας μιλήσω για την ελληνική διπλωματία, όπως προβλέπει το πρόγραμμα. Θα μιλήσω για την ελληνική εξωτερική πολιτική. Συχνά συγχέουμε πράγματι τις δύο λέξεις χωρίς να διακρίνουμε ότι η διπλωματία δεν αποτελεί παρά μία μέθοδο άσκησης της εξωτερικής πολιτικής. Η εξωτερική πολιτική είναι το σύνολο των σχέσεων ενός κράτους με τις άλλες μονάδες της διεθνούς κοινωνίας, σχέσεων που μπορεί να εκτείνονται με πολλές αποχρώσεις, από τη φιλία μέχρι τον πόλεμο. Κατά δεύτερον, δεν θα μιλήσω μόνο για την ελληνική εξωτερική πολιτική μετά το 1945, όπως αναφέρεται στον τίτλο της εισήγησής μου. Γιατί ουσιαστικά το 1945 δεν απετέλεσε σταθμό στην ιστορία της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Εξηγώ γιατί: η πρώτη μεγάλη περίοδος της εξωτερικής μας πολιτικής αρχίζει με τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας. Θα μπορούσε μάλιστα να πει κανείς ότι αρχίζει και πριν ακόμη απ' αυτόν, όταν οι Φιλικοί έκαναν τις πρώτες βολιδοσκοπήσεις προς τη Ρωσία για την προετοιμασία του Αγώνα. Έκτοτε αρχίζει μια μεγάλη περίοδος εκατό ετών που τη χαρακτηρίζει μία λέξη: ελευθερία. Ελευθερία που έρχεται πρώτα για ένα μικρό κομμάτι του ελληνισμού και ακολουθεί σταδιακά απελευθέρωση και των άλλων

υπόδουλων Ελλήνων. Αρχίζει από την Επάνησο το 1864, προχωρεί στη Θεσσαλία και ένα μικρό κομμάτι της Ηπείρου το 1881, επεκτείνεται το 1913 σε άλλο ένα τμήμα της Ηπείρου, τη Μακεδονία, την Κρήτη, τα νησιά του Αιγαίου. Στο τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, τα μακεδονικά σύνορα διευρύνονται μέχρι τη Θράκη και γεννιούνται ελπίδες για την Ανατολική Θράκη και την Ίωνία. Η καταστροφή του 1922 θέτει τέρμα σ' αυτή την τελευταία επέκταση. Σηματοδοτεί έτσι το 1922 το τέλος της μίας πρώτης φάσης της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, που κεντρικό της γνώρισμα είναι ο αλυτρωτισμός. Η επόμενη φάση επικεντρώνεται πια στην άμυνα και την ασφάλεια.

Θέλω εδώ να παρατηρήσω ότι όταν μιλάμε για φάσεις και σταθμούς και ανάλογες παρομοιώσεις στην ιστορία, πρέπει πάντα να έχουμε στον νου μας πως κατά κανόνα (με πολύ λίγες εξαιρέσεις) η ιστορία δεν γνωρίζει τομές. Η μία μορφή περνάει σταδιακά στην άλλη, άλλοτε πιο γρήγορα, άλλοτε πιο αργά. Πάντοτε υπάρχουν πρόδρομα σημεία που προαναγγέλλουν ή προετοιμάζουν μια καινούργια φάση και πάντα υπάρχουν κατάλοιπα της προηγούμενης φάσης. Στην ελληνική περίπτωση βλέπουμε πως, όσο και αν το 1922 απέτυχε καμπί για τον κεντρικό άξονα της εξωτερικής μας πολιτικής, μένουν κατάλοιπα της προηγούμενης αλυτρωτικής φάσης. Μένει η Δωδεκάνησος, μένει η Βόρειος Ήπειρος, μένει –κατά κάποιον ιδιαίτερο τρόπο– η Κύπρος.

Αλλά η κεντρική μέριμνα από το 1922 και πέρα είναι η άμυνα και η ασφάλεια. Και αυτό ισχύει χωρίς διακοπή και για την εποχή μέχρι το 1945. Ύστερα από τα λίγα ταραγμένα χρόνια μετά το 1922, έρχεται ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Με κεντρικό πια άξονα της εξωτερικής του πολιτικής την άμυνα και την ασφάλεια, φροντίζει να αποκαταστήσει τις στενές σχέσεις με τις νικητρίες Αγγλία και Γαλλία, συνάπτει σύμφωνο φιλίας με το νέο ακόμη καθεστώς του Μουσολίνι που είχε ήδη δείξει επιθετικές διαθέσεις, αξιοποιεί τη βελτίωση αυτή για να εξομαλύνει τις σχέσεις με τη νεότευκτη τότε Γιουγκοσλαβία, που και αυτή ήταν δυσαρεστημένη από τις αδεξιότητες της δικτατορίας Πάγκαλου. Και μόνον αφού πετυχαίνει όλα αυτά στρέφεται προς την Άγκυρα για να αποκαταστήσει και από εκείνη την πλευρά σχέσεις ομαλές και ειρηνικές.

Άμυνα και ασφάλεια είναι στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος και μετά τον Βενιζέλο, αν και υπό διαφορετική μορφή. Το Βαλκανικό Σύμφωνο του 1934 συνενώνει την Ελλάδα με την Τουρκία, τη Γιουγκοσλαβία και τη Ρουμανία κυρίως για να περιστείλουν τις αναθεωρητικές διαθέσεις της ηττημένης Βουλγαρίας. Και όταν η πορεία των πραγμάτων στη Δυτική Ευρώπη αποδυναμώνει το Βαλκανικό Σύμφωνο και πλησιάζει η καταιγίδα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ο Μεταξάς με πολλή προσοχή και με κεντρικό στόχο πάντοτε την άμυνα και την ασφάλεια, μετακινεί σταδιακά την πολιτική μας προς τις δυτικές δυνάμεις για να εξασφαλίσει τη συμμαχική σχέση τουλάχιστον με την Αγγλία και τελικά μέσω αυτής με τις ΗΠΑ.

Η πολιτική της άμυνας και της ασφάλειας συνεχίζεται χωρίς ρωγμή και μετά το τέλος του πολέμου. Μπορεί τα εξωτερικά δεδομένα να έχουν αλλάξει. Ο νέος κόσμος που αναδύεται από τον πόλεμο είναι επίσης διπολικός, έστω και αν ο ένας πόλος δεν είναι πια τα φασιστικά καθεστώτα αλλά η Σοβιετική Ένωση. Ο άλλος πόλος παραμένει η Δύση. Η Ελλάδα έχει τώρα στα βόρεια σύνορά της τρία κράτη, που αρχικά είναι και τα τρία προσανατολισμένα προς τον πόλο της Μόσχας. Ακόμη και όταν η Γιουγκοσλαβία τραβάει τον δικό της δρόμο και αργότερα αυτονομείται και η Αλβανία, για την Ελλάδα δεν παύει το πρώτο και κύριο μέλημα να είναι η εξασφάλιση των βορείων συνόρων της. Γι' αυτό και βλέπουμε την ελληνική εξωτερική πολιτική από το 1945 και πέρα να επιδιώκει σταθερά τη συμμετοχή της στο πολιτικο-αμυντικό σύστημα της Δύσης. Δέχεται με ανακούφιση την αμερικανική εγγύηση υπό τη μορφή του Δόγματος Τρούμαν. Γίνεται αποδέκτης της βοήθειας του Σχεδίου Μάρσαλ. Συμμετέχει συμβολικά στον πόλεμο της Κορέας. Γίνεται τέλος δεκτή –ταυτόχρονα με την Τουρκία– ως μέλος του ΝΑΤΟ.

Στο σημείο αυτό παρουσιάζεται το φαινόμενο που ανέφερα πριν: ότι δηλαδή στην ιστορία πάντα εμφανίζονται κατάλοιπα της προηγούμενης φάσης. Στην ελληνική περίπτωση το κατάλοιπο της αλυτρωτικής εξωτερικής πολιτικής παρουσιάζεται με την ανακίνηση του Κυπριακού, με αίτημα την Ένωση. Αίτημα που απέκρουσαν το 1951 και το 1952 ως άκαιρο τόσο ο Πλαστήρας όσο και ο Σοφοκλής Βενιζέλος, θα το θέσει όμως ο Παπάγος. Η επάνοδος στην πολιτική

αυτή διαρκεί μόνο από το 1953 ως το 1959, όταν τόσο ο Μακάριος όσο και η Ελληνική Κυβέρνηση αποδέχονται τη λύση της ανεξαρτησίας. Υποτροπή σημειώνεται στα χρόνια της χούντας, με τις γνωστές τραγικές για την Κύπρο συνέπειες.

Συνέπειες που αφορούν ευθέως και την Ελλάδα, γιατί η ένταση που προκάλεσε το Κυπριακό στις ελληνοτουρκικές σχέσεις εξάπτει στην Τουρκία αντιπαλότητα και εχθρικές διαθέσεις έναντι της Ελλάδας. Έτσι, η ελληνική εξωτερική πολιτική, ενώ έχει με τη συμμετοχή της στο ΝΑΤΟ εξασφαλίσει κατά κάποιον τρόπο την άμυνα και την ασφάλεια των βορείων συνόρων της, αντιμετωπίζει τώρα πρόβλημα ασφάλειας εξ' ανατολών. Και αυτή τη φορά η απειλή προέρχεται από «σύμμαχο» χώρα, μέλος του ΝΑΤΟ. Αυτή την απειλή δεν μπορεί να την αντιμετωπίσει το Βορειοατλαντικό Σύμφωνο.

Και εδώ αρχίζουν να διαφαίνονται τα πρόδρομα σημεία μιας νέας φάσης της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Το 1961 η Ελλάς, γίνεται το πρώτο συνδεδεμένο μέλος της νεογέννητης ΕΟΚ. Είναι ένα πολύ πρόωρο σημάδι για έναν νέο προσανατολισμό της πολιτικής μας, που όμως, παρ' όλο το πάγωμα της σχέσης στα χρόνια της δικτατορίας, οδηγεί ήδη από το 1974 στην απόφαση να επιδιώξουμε να γίνουμε πλήρες μέλος. Πράγμα που τελικά επιτυγχάνεται με την υπογραφή της Συνθήκης Προσχώρησης τον Μάιο του 1979. Μπορούμε να πούμε πως από τότε η ελληνική εξωτερική πολιτική μπαίνει σε μια τρίτη μεγάλη φάση της ιστορίας της, τον ευρωπαϊκό της προσανατολισμό.

Όπως βλέπουμε, οι φάσεις της ιστορίας μπαίνουν συρταρωτά η μία μέσα στην άλλη. Το πρόβλημα της ασφάλειας και της άμυνας που κυριάρχησε στη δεύτερη φάση δεν εκλείπει τώρα που είμαστε στην τρίτη φάση. Η τουρκική απειλή εξακολουθεί να βαραίνει την πολιτική μας, ακόμη και σήμερα. Αλλά η τρίτη φάση, του ευρωπαϊκού μας προσανατολισμού, επιδιώκει έμμεσα τη συμμετοχή μας στη διαδικασία της προοδευτικής ευρωπαϊκής ενοποίησης προκειμένου να αναπληρώσει αυτό που δεν μπορεί να μας δώσει η στρατιωτική συμμαχία του ΝΑΤΟ και που δεν μπορούμε να επιτύχουμε με άλλες διμερείς ή πολυμερείς συμμαχίες.

Ασφαλώς, η τότε ΕΟΚ και σήμερα ΕΕ δεν πρόκειται να στείλει στρατό να προστατεύσει τα σύνορά μας. Η ένταξή μας όμως στο ευρωπαϊκό σύστημα έχει παραμέτρους άλλες εκτός από τις καθαρά στρατιωτικές, που βαθμιαία καθιστούν όλο και σαφέστερο ότι τα σύνορα της Ελλάδας είναι σύνορα της Ευρώπης. Από τα τρία λεγόμενα βάρη του ευρωπαϊκού οικοδομήματος το οικονομικό έχει δημιουργήσει ένα ενιαίο οικονομικό χώρο τον οποίο ήρθε τώρα να περιφράξει το κοινό νόμισμα. Το άλλο βάρη, τα λεγόμενα θέματα εσωτερικών και δικαιοσύνης –παλαιότερα γνωστό ως σύστημα Σέγκεν–, στηρίζει μια κοινή ευρωπαϊκή πολιτική σε κείρια θέματα όπως είναι η λαθρομετανάστευση, το λαθρεμπόριο, το οργανωμένο έγκλημα, κ.λπ. Έρχεται δηλαδή και αυτό με τον τρόπο του να υπογραμμίζει ότι η Ευρώπη έχει ένα ενιαίο σύνορο. Εκεί βέβαια που η Ευρώπη βραδυπορεί είναι η οικοδόμηση του τρίτου βάρη που είναι η κοινή εξωτερική πολιτική και πολιτική άμυνας. Και δικαιολογημένα η χώρα μας αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στο να δει αυτή την κοινή εξωτερική πολιτική να αναπτύσσεται και να επιβεβαιώνει έτσι ακόμη πιο σταθερά το γεγονός ότι τα σύνορα της Ελλάδας είναι και σύνορα της Ευρώπης.

Θα μπορούσε να πει κανείς πως με την ευρωπαϊκή αυτή πολιτική η Ελλάδα συνεχίζει την εξωτερική πολιτική της άμυνας και της ασφάλειας, τη φάση δηλαδή που άρχισε μετά το 1922. Εδώ όμως υπάρχει το νέο στοιχείο που επιβεβαιώνει αυτό που ανέφερα προ ολίγου, ότι δηλαδή δεν υπάρχουν τομές στην ιστορία, αλλά σταδιακές μεταβάσεις από τη μία φάση στην άλλη. Γιατί η νέα, τρίτη φάση της εξωτερικής πολιτικής στην οποία βρισκόμαστε σήμερα έχει εισαγάγει ένα νέο στοιχείο που συμβαδίζει με την κατεύθυνση που έχουν πάρει οι άλλες ευρωπαϊκές χώρες: την προϊούσα σύντηξη σε μία ενιαία κρατική οντότητα. Είτε την αποκαλέσουμε ομοσπονδία είτε συνομοσπονδία είτε απλά ένωση, γεγονός είναι ότι σιγά-σιγά οι ευρωπαϊκές χώρες καταθέτουν με τη θέλησή τους τμήματα της εθνικής τους κυριαρχίας στη νέα μονάδα που δημιουργείται με τα χρόνια. Μέχρι στιγμής το κορυφαίο δείγμα είναι το γεγονός ότι οι χώρες που συμμετέχουν στο ευρώ έχουν εμπιστευθεί αυτό το σημαντικότερο κυριαρχικό δικαίωμά τους, τη νομισματική τους πολιτική, στο κοινό όργανο, την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα.

Και εδώ πρέπει να θυμίσω κάτι σημαντικό: Όταν έγινε η αναθεώρηση του Συντάγματος το 1975, συμπεριλήφθηκε μια διάταξη (το άρθρο 28) που επιπρέπει με πλειοψηφία τριών πέμπτων της Βουλής να αναγνωρισθούν σε όργανα διεθνών οργανισμών αρμοδιότητες που προβλέπονται από το Σύνταγμα, «για να εξυπηρετηθεί σπουδαίο εθνικό συμφέρον και να προαχθεί η συνεργασία με άλλα κράτη». Αυτή η διάταξη –που διατυπώθηκε ακριβώς όταν επρόκειτο να αρχίσει η διαπραγμάτευση για την ένταξή μας στην ΕΟΚ– είναι εκείνη που επιβεβαιώνει πως είχαμε ήδη τότε εισέλθει στην τρίτη φάση της εξωτερικής μας πολιτικής, στη φάση της Ευρώπης.

Δεν είναι το θέμα μας εδώ να κάνουμε προβλέψεις αφ' ενός, κρίσεις αφ' ετέρου για τη μελλοντική πορεία τόσο της Ευρώπης όσο και της δικής μας εξωτερικής πολιτικής. Και η μεν Ευρώπη κάνει τώρα βήματα σημαντικά, όπως είναι η διεύρυνση και το σχεδιαζόμενο ευρωπαϊκό Σύνταγμα. Βήματα που δικαιολογούν όμως και σοβαρά ερωτηματικά, ιδίως όταν τα δει κανείς στο ευρύτερο πλαίσιο των παγκόσμιων εξελίξεων, που υπογραμμίζουν έντονα πόσο βραδυπορεί η Ευρώπη στη διαμόρφωση μιας κοινής εξωτερικής πολιτικής. Όσο πάντως για την ελληνική εξωτερική πολιτική, πρέπει να σημειώσουμε ότι στη γενική της γραμμή, τη γραμμή του ευρωπαϊκού προσανατολισμού, αυτή είναι κοινή για το μεγαλύτερο μέρος του πολιτικού κόσμου. Όταν σκεφτούμε πόσο βαθιά δίχασε τον ελληνισμό σε περασμένους καιρούς η εξωτερική πολιτική, θα πρέπει να παραδεχθούμε πως –ανεξάρτητα από κομματικές διαφωνίες σε θέματα τακτικής και χειρισμών– είμαστε στον σωστό δρόμο.

Διπλωματία με ή χωρίς διπλωμάτες

Εμμανουήλ Ρούκουνας
Ακαδημαϊκός, Καθηγητής

Γενικά, στις σημερινές διεθνείς σχέσεις είναι φυσικό όλοι οι θεσμοί, τα λειτουργήματα και οι υπηρεσίες να αντιμετωπίζουν σφοδρό καταγίγισμο απαιτήσεων και να προσπαθούν να προσαρμοσθούν στις ραγδαίες εξελίξεις. Είναι επίσης φυσικό ένα κατεξοχόν ασαφές λειτουργήμα, η διπλωματία, λαμβανομένη είτε ως ταυτόσημη με την εξωτερική πολιτική (όπως διατείνεται ο Henry Kissinger στο πρόσφατο βιβλίο του *Diplomacy*), είτε ως εργαλείο για τη χάραξη και την εκτέλεση της εξωτερικής πολιτικής, να αποτελεί αντικείμενο αμφισβητήσεως αλλά και πολλαπλών προκλήσεων. Πολλά βέβαια έχουν αλλάξει από τότε που τον 18ο αιώνα οι Οδηγίες του Quai d'Orsay υπεδείκνυαν στους Γάλλους πρέσβεις σε χώρες της Ανατολής να παίρνουν μαζί τους τον δικό τους μάγειρο (για να μη τους φαρμακώσουν οι εντόπιοι) αλλά όχι και τη γυναίκα τους (για να μη τη βιάσουν οι εντόπιοι). Σε πλήθος πραγματειών γίνεται μονίμως λόγος για νέα διπλωματία και αληθεύει, ότι η εκπληκτική εξέλιξη της τεχνικής των επικοινωνιών επιτρέπει τις μετακινήσεις και τις άμεσες προσωπικές επαφές μεταξύ των επικεφαλής της εξωτερικής πολιτικής με τρόπο ώστε να μεταβάλλεται και ο ρυθμός του λειτουργήματος (ο Ole Holsti, ένας από τους ειδικούς των διεθνών σχέσεων, αναφέρεται στη *διπλωματία του στρες*). Συχνά, επίσης, οι μετακινήσεις των ηγετών μειώνουν τη σημασία της διπλωμα-

τικής αποστολής. Ως παράδειγμα αναφέρεται η άρνηση στη δεκαετία του 1980 του γνωστού διπλωμάτη George Ball να δεχθεί πρεσβευτική θέση από τον Πρόεδρο των Ηνωμένων Πολιτειών, με το αιτιολογικό ότι δεν είχε λόγο να καταστεί «ξενοδόχος περιπλανωμένων πολιτικών προσωπικοτήτων». Τίθεται λοιπόν συχνά υπό αμφισβήτηση η ίδια η χρησιμότητα των διπλωματών με την παραδοσιακή έννοια και αναζητούνται τρόποι υποκαταστάσεώς τους από άλλους θεσμούς και άλλα πρόσωπα.

Τύποι διπλωματίας. Στην επιστήμη γίνεται διάκριση, σε χρονολογική κυρίως βάση, μεταξύ *μυθικής διπλωματίας*, *πρωτο-διπλωματίας* και *καθαυτό διπλωματίας του 18ου αιώνα*: έπετα μεταξύ *ουτοπιστικής*, *μαρξιστικής διπλωματίας*, *ρεαλιστικής* καθώς και *φιλελεύθερης δυτικής*: και τέλος *νεο-διπλωματίας*, με αποκορύφωμα στις μέρες μας την *τεχνικο-διπλωματία*. Ο James Der Derian, στο εμπνευσμένο βιβλίο του *On Diplomacy* αναλύει αυτές τις διακρίσεις και αποδίδει μάλιστα στους διπλωμάτες τον ρόλο του ενδιαμέσου μεταξύ των κρατικών εξουσιών. Παραμένει όμως αναλλοίωτη η πρώτη γραφή, ότι δηλαδή το *διπλωματικόν είδος*, όπως αποκαλούσε τους διπλωμάτες ο Ν.Ι. Σαρίπολος εξακολουθεί κάτω από οποιοδήποτε σχήμα να έχει ως αποστολή την εκπροσώπηση του κράτους διεθνώς, τη διαπραγμάτευση με τους αντιπροσώπους άλλων κρατών και την ενημέρωση της πολιτικής ηγεσίας και της κεντρικής υπηρεσίας για όσα διαδραματίζονται στην αλλοδαπή με εισηγήσεις προς την πολιτική ηγεσία για την ακολουθητέα πολιτική. Η πρώτη φράση στο κεφάλαιο «Περί διπλωματίας και διπλωματικού είδους» του βιβλίου του Ν. Σαριπόλου *Τα των Εθνών εν ειρήνη και εν πολέμω νόμιμα*, Αθήνησι, 1860, έχει ως εξής: «Ουδεμία ευγενεστέρα υπηρεσία του εκπροσωπείν το κυρίαρχον έθνος, του λαλείν εν ονόματι της πατρίδος, του ποιείν την τύχην των λαών και γίνεσθαι, ούτως ειπείν, το χρηστήριον και ο καταρτιστήρ της οικουμένης» (σ. 78). Και σε άλλο κεφάλαιο, με τίτλο «Δίκαιον των πρεσβεύσεων», η διπλωματία ορίζεται ως εξής: «Η διπλωματία το μέρος εστί της του δικαίου των εθνών επιστήμης, όπερ καταγίνεται εις την εναρμόνιον των εθνών προς άλλαλα πολιτείαν. Διότι τα μεν διεστώτα προσπλησιάζει, συμφιλίει δε τα πολέμια, τας φιλικάς αλληλών αύξει σχέσεις και τας αναφουόμενας δυσχερείας εξομαλύνει, εν

άλλοις λόγοις συντηρεί την ειρήνην, προλαμβάνει δε ή καταργεί τον πόλεμον» (σ. 238). Το ερώτημα σήμερα είναι αν τα όσα γράφονταν πριν διακόσια χρόνια εξακολουθούν να ισχύουν ή αν ο διπλωματικός υπάλληλος είναι σήμερα ένας υπάλληλος «της σειράς».

Εκθέσεις. Το να είσαι *επί τόπου* είναι σπουδαία υπόθεση. Έχω και άλλοτε γράψει στη μελέτη μου με τίτλο *Τα πρώτα βήματα της ελληνικής διπλωματίας* πόσο απήλαυσα, στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, τις δεκαπενθήμερες εκθέσεις του πρέσβευς της Ελλάδος στο Λονδίνο Σπυρίδωνος Τρικούπη (1839-1843) για τα τεκταινόμενα στην Ευρώπη. Οι εκθέσεις εκείνες είναι υποδείγματα συγκροτημένης αναλύσεως και προοπτικής. Ο δε Άγγελος Βλάχος στο βιβλίο του *Μια φορά κι έναν καιρό ένας διπλωμάτης* έχει κάμει ωραίες παρατηρήσεις για τις εκθέσεις των πρέσβευς και την τύχη τους (των εκθέσεων και των πρέσβευς).

Διαπραγματεύσεις. Η αποστολή του διπλωματικού υπαλλήλου είναι ιδιόζουσα· η δε εχεμύθεια αποτελεί ουσιώδη παράγοντα αυτής της αποστολής. Γι'αυτόν τον λόγο, οι κυβερνήσεις τους εμπιστεύονται λεπτές διαπραγματευτικές αποστολές που δεν είναι δυνατό να φέρουν εις πέρας οι πολιτικοί κατά τις μετακινήσεις τους, και γι'αυτό πρέπει οι διπλωμάτες να αποκτούν την ανάλογη πείρα. Βεβαίως, ωραία είναι τα βιβλία όπως του Ικλέ, *How Nations Negotiate* και των Roger Fisher και William Ury, *Getting to Yes. Negotiating Agreement Without Giving In* και οι προσομοιώσεις. Καλές και οι άμεσες ή έμμεσες πολυμερείς διαπραγματεύσεις, όπου το σχήμα της Ευρωπαϊκής Ενώσεως παρέχει αρκετές ευκαιρίες στους Έλληνες διπλωματικούς.

Αλλά η *διμερής εμπειρία είναι εκείνη που πρέπει να προβληματίζει*. Αρκετοί μέσα σε αυτή την αίθουσα θα συμφωνήσουν ότι στη Μέση Ανατολή επικρατεί ένα *ιδιόμορφο σύστημα διαπραγματεύσεως, που δεν μοιάζει με τα άλλα*. Το έχω ζήσει επί εννέα χρόνια, ως αντιπρόσωπος του ΓΤ των Ηνωμένων Εθνών, στη διένεξη μεταξύ δύο εν συρράξει μερών στη Μέση Ανατολή. Οι Τούρκοι (περιλαμβανομένου του κ. Denktash) εντάσσονται μέσα σε αυτό το ιδιόμορφο σύστημα παζαριού και μάλιστα πρωτοτυπούν επί τα χείρω, ίσως γι'αυτό εμμένουν στη διαπραγματεύση, αφού διαβλέπουν στην υιοθέτηση του δικού τους

υποδείγματος. *Απέναντί τους απαιτείται λοιπόν διαφορετική συμπεριφορά, που αποκτάται μόνο με την πείρα.*

Και έρχομαι στη μυστικότητα ή τουλάχιστον την *εχεμύθεια* της διαπραγματεύσεως. *Δημοκρατική διπλωματία* (την οποία επικαλούνταν μάλλον ουτοπιστικά ο Harold Nicolson στο κλασικό βιβλίο *Diplomacy*) *δεν σημαίνει αγοραία διπλωματία.* Ένας έμπειρος ξένος διπλωμάτης έχει σημειώσει ότι «στις διαπραγματεύσεις η μυστικότητα είναι απαραίτητη, γιατί αλλιώς αυτές μετατρέπονται σε *μόνιμη συνέντευξη* τύπου, όπου σε κάθε βήμα τα μέρη οφείλουν να δίνουν εξηγήσεις στην κοινή γνώμη. Αλλά τότε *διαπραγματεύεσαι με τον εαυτό σου και όχι με τους άλλους.*»

Παραμερισμός της διπλωματικής υπηρεσίας. Έχει συμβεί –σε όλως εξαιρετικές περιπτώσεις όπου κάποιος χειρισμός έπρεπε να κρατηθεί προσωρινά μεταξύ μικρού αριθμού προσώπων– οι πολπικοί να *παραμερίζουν τη διπλωματική υπηρεσία ή να κάνουν επιλεκτική χρήση της.* Η τακτική αυτή, όταν επαναλαμβάνεται ή όταν τείνει να αποτελέσει κανόνα, δεν συνάδει προς δημοκρατικό κράτος. Τέσσερις μάλιστα διακεκριμένοι Έλληνες διπλωμάτες, οι Βύρων Θεοδωρόπουλος, Ευστάθιος Λαγάκος, Γεώργιος Παπούλιας και Ιωάννης Τζούνης, στο βιβλίο τους *Σκέψεις και προβληματισμοί για την εξωτερική μας πολιτική* που κυκλοφόρησε το 1995 αναφέρουν χαρακτηριστικά: «Περιπτώσεις και περιόδους ολόκληρες αυτοσχεδιασμού της εξωτερικής πολιτικής έχομε γνωρίσει πολλές. Κατά μεγάλο μέρος αυτό συνδυάζεται με τον παραμερισμό και την υποβάθμιση της μόνιμης διπλωματικής υπηρεσίας από την εκάστοτε πολιτική ηγεσία, τόσο από άποψη προσωπικού, όσο και από άποψη πιστώσεων. Αυτό είναι φαινόμενο που, με την πείρα μας από πολλές χώρες του κόσμου, μπορούμε να βεβαιώσομε ότι δεν συναντήσαμε πουθενά σ' αυτό το βαθμό» (σ. 93). Στο βιβλίο τους *The Practice of Diplomacy* που δημοσιεύθηκε το 1995, οι Keith Hamilton και Richard Langhorne αναφέρονται στις τότε απεργίες των Ελλήνων διπλωματικών και τις θεωρούν *ως εξαίρεση.* Συνέβη όμως και το αντίστροφο, η διπλωματική υπηρεσία να μην τηρεί απολύτως ενήμερη την ηγεσία του υπουργείου με τα συμβαίνοντα.

Κριτική της υπηρεσίας. Συμβαίνει επίσης να *ασκείται κριτική* κατά των μελών της διπλωματικής υπηρεσίας (κεντρικής και εξωτερικής), όχι πλέον με το αιτιολογικό της αριστοκρατικής ή κατεστημένης καταγωγής, αλλά της μη προσήλωσής στην εξυπηρέτηση των εθνικών συμφερόντων. Σε ένα βιβλίο που προήλθε από συνέδριο για την *Ελληνική εξωτερική πολιτική*, το οποίο έγινε πριν μερικά χρόνια στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, ένας καθηγητής γράφει: «Οι πολύχρονοι και επίπονοι έρευνές μου με οδήγησαν στο συμπέρασμα πως μοναδικοί υπαίτιοι για τις αποτυχίες, τις ατυχίες και τις δυστυχίες που συντροφεύουν μόνιμα την ελληνική εξωτερική πολιτική δεν είναι οι Έλληνες πολιτικοί, όπως συνθήτως λέγεται ή υπονοείται. Εξίσου υπεύθυνη –και μάλιστα πολύ περισσότερο– είναι η γραφειοκρατία του Υπουργείου των Εξωτερικών. Οι «ενδοτικοί» βρίσκονται στο Υπουργείο των Εξωτερικών και εκεί να τους αναζητήσετε» (*Ελληνική εξωτερική πολιτική*, σ. 312). Εμείς διαφωνούμε με αυτή την άποψη.

Έμπειροι και λιγότερο έμπειροι υπουργοί. Πολλοί όμως θα συμφωνούσαν ότι από τον πίνακα των 123 συν 14 συν 35 υπουργών, αναπληρωτών και υφυπουργών εξωτερικών, που εθίτευσαν από το 1829 έως σήμερα, που αναφέρει ο Αντώνης Μακρυδημήτρης στο βιβλίο του *Οι υπουργοί εξωτερικών της Ελλάδας 1829-2000* και των οποίων παραθέτει με ευγένεια τις βιογραφίες, τουλάχιστον οι μισοί δεν είχαν ιδέα του αντικείμενου της εξωτερικής πολιτικής όταν καταλάμβαναν τις θέσεις αυτές. Φυσικά, δεν γίνεται λόγος περί των 8 μόνιμων υφυπουργών εξωτερικών, οι οποίοι κατά τεκμήριο προέρχονται από τη διπλωματική υπηρεσία. Μόνιμοι υφυπουργοί εξωτερικών υπάρχουν στη Βρετανία χωρίς διακοπή από το 1848.

Εμπειρογνώμονες. Οι διπλωματικοί υπάλληλοι πλαισιώνονται από *εμπειρογνώμονες*. Είναι γνωστό πως το State Department απέκτησε τακτικούς οικονομικούς συμβούλους μετά τον νόμο περί δανεισμού και εκμισθώσεως (1941). Σήμερα, τα υπουργεία των εξωτερικών όλων των κρατών προστρέχουν σε ειδικούς, οι οποίοι κατέχουν κατά βάθος ορισμένο αντικείμενο γνώσεως ή έχουν ασχοληθεί με τα προβλήματα συγκεκριμένων περιοχών και έτσι μπορούν να συμβάλουν στη χάραξη και την εκτέλεση της εξωτερικής πολιτικής. Ως προς τα προσόντα τους και τους τρόπους με τους οποίους προσφέρουν τις γνώσεις

τους, η κατάσταση ποικίλλει από κράτος σε κράτος. Για τη χώρα μας, θα έλεγα ότι προτιμότερο είναι να αξιολογούμε τα πρόσωπα κατά περίπτωση. Διότι δεν υπάρχει πράγματι αντικειμενικός τρόπος προσελκύσεώς τους στο Υπουργείο των Εξωτερικών. Για να καταστήσω δε περισσότερο εναργή τα όσα λέγω, δεν θα αντισταθώ στον πειρασμό (διότι κυριολεκτικώς περί πειρασμού πρόκειται) να επικαλεσθώ μια παραλλαγή του γνωστού διηγήματος του Μιχαήλ Μπουλγκάκωφ *Ο μαπρ και η Μαργαρίτα*. Μια μέρα, στα χρόνια της Σοβιετικής Ενώσεως, ο Σατανάς έκανε περίπατο στην Κόκκινη Πλατεία της Μόσχας. Εκεί συνάντησε έναν άλλο περιπατητή. Του λέγει λοιπόν «είμαι ο Σατανάς» και ο άλλος του απαντά «είμαι εμπειρογνώμων», και προσθέτει: «πρόσφατα μάλιστα συζητήσαμε το ζήτημά σου μεταξύ εμπειρογνώμωνων και αποφανθήκαμε ότι δεν υπάρχουν». Και έτσι ο Σατανάς, περίλυπος εξηφανίσθη, αφού τον διαβεβαίωναν οι εμπειρογνώμονες ότι δεν υπάρχει.

Ρόλος της διπλωματικής υπηρεσίας. Από μια πορεία 180 ετών ανεξαρτησίας της Ελλάδας, είναι πολύ δύσκολο να γίνει με τη σημερινή εισήγηση έστω και πρόχειρη *εκτίμηση του βαθμού συμμετοχής της διπλωματικής υπηρεσίας στις θετικές ή τις αρνητικές όψεις της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής*. Τούτο επειδή, όπως συμβαίνει σε όλα τα κράτη, η προς τα έξω συμπεριφορά της πολιτείας καταγράφεται *in globo*, χωρίς να γίνεται διαχωρισμός μεταξύ της πολιτικής ηγεσίας του Υπουργείου των Εξωτερικών και της Υπηρεσίας. Θεωρώ δε χρήσιμο το γεγονός ότι τρεις τελευταίες εκδοτικές προσπάθειες της Υπηρεσίας του Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου, *Δωδεκάνησος, Η Ελλάδα στο Μεταίχμιο ενός Νέου Κόσμου 1943-1951* και *Η συμμετοχή στην πορεία προς την Ευρώπη* περιέχουν σε παράρτημα βιογραφικά σημειώματα (άνισα) των διπλωματικών λειτουργών που αναφέρονται στο κείμενο.

Μερικά παραδείγματα που αναφέρονται στον ρόλο της διπλωματικής υπηρεσίας: Βέβαια, παρά τα όσα έχουν γραφεί και λεχθεί δεν έχουμε ακόμη αποκτήσει ολοκληρωμένη εικόνα της προσφοράς του διπλωμάτη Ιωάννη Καποδίστρια στην Ανεξαρτησία της Ελλάδος.

Τα ζητήματα που αναφέρονται στα πρώτα βήματα της ελληνικής διπλωματίας έχουν τύχει μιας πρώτης προσεγγίσεως. Αναφέρομαι κυρίως στο βιβλίο

του Ανδρέα Γεωργή, *Στις απαρχές της ελληνικής διπλωματίας*, ο οποίος επιμένει περισσότερο και δικαίως στον σπουδαίο ρόλο των γενικών προξενείων, προξενείων και υποπροξενείων της Ελλάδας ανά τον κόσμο, όπου στα μέσα του 19ου αιώνα ήταν τουλάχιστον 115.

Ως προς τις πρεσβείες της Ελλάδος, οι πρώτοι που διορίστηκαν στις θέσεις πρέσβεων μεταξύ 1832 και 1835 ήταν κυρίως πολιτικά πρόσωπα, τα οποία η αντιβασιλεία ήθελε να απομακρύνει από την Ελλάδα. Ο Σπυρίδων Τρικουπης στο Λονδίνο, ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος στο Μόναχο και το Βερολίνο, ο Κωνσταντίνος Ζωγράφος στην Κωνσταντινούπολη, ο Ιωάννης Κωλέττης στο Παρίσι, ο Ανδρέας Μεταξάς στην Μαδρίτη και τη Λισαβόνα. Το 1858, παρ' ολίγο να πέσει η κυβέρνηση, επειδή επικείμενη να διορίσει τον Σίμωνα Σίνα πρέσβη στην Βιέννη, το Βερολίνο και το Μόναχο. Τον Σίνα, ο οποίος, υπενθυμίζω, είναι εκείνος που χρηματοδότησε την ανέγερση του Μεγάρου της Ακαδημίας Αθηνών, αρχιτεκτονικό, πλαστικό και ζωγραφικό μέρος, διακόσμηση και χρηστικά στοιχεία (έπιπλα), χρηματοδότησε την ζωφόρο του Πανεπιστημίου Αθηνών, καθώς και την ανέγερση του αστεροσκοπείου Αθηνών, αλλά θεωρήθηκε ακατάλληλος να καταλάβει τη θέση πρέσβεως επειδή ήταν *ετερόχθων* και όχι *αυτόχθων* Έλληνας. Τελικώς, το ζήτημα ερρυθμίσθη νομοθετικώς!

Εκ προσωπικοτήτων. Τα χρόνια έχουν περάσει, όταν λέμε *πρέσβεις εκ προσωπικοτήτων* εννοούμε σήμερα άλλο πράγμα. Πάντως, με τα σημερινά δεδομένα, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι *πλην εξαιρέσεων* ο θεσμός δεν έχει ευδοκιμήσει.

Χωρίς αμφιβολία, και άλλα κράτη γνωρίζουν τον θεσμό του πρέσβεως εκ προσωπικοτήτων, ιδίως οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, όπου εϊθισται να καταλαμβάνουν αυτές τις θέσεις φίλοι ή/και χρηματοδότες της προεκλογικής εκστρατείας του εκάστοτε προέδρου. Υπάρχουν κι εκεί όμως προβλήματα και αναφέρω, όχι βεβαίως τη Shirley Temple, αλλά την περίπτωση του David R. Francis, πρέσβεως των Ηνωμένων Πολιτειών το 1917 στην Πετρούπολη, πρώην εμπόρου σπόρων από το Μιζούρι που δεν αντελήφθη το νόημα καν της μπολσεβικικής επανάστασης. Επίσης, την κυρία April Glaspie, πρέσβειρα των Ηνωμένων Πολιτειών στη Βαγδάτη, όπου το 1990 με την αντίδρασή της σε μια

παρατήρηση του Σαντάμ Χουσεΐν τού έδωσε την εντύπωση ότι οι ΗΠΑ δεν θα είχαν αντίρρηση αν το Ιράκ επιχειρούσε κατάληψη του Κουβέιτ.

Ευρύ πεδίο προς περαιτέρω έρευνα. Θα φέρω πέντε παραδείγματα, όπου έχει γίνει (ή όχι) έρευνα για τη συνεργασία (τη συνέργεια) μεταξύ διπλωματικής υπηρεσίας και πολιτικής ηγεσίας. Προηγουμένως υπενθυμίζω ότι κατά τον 19ο αιώνα σε τέσσερις κρίσιμες περιόδους για τη χώρα μας, που καυχόταν ότι αποτελούσε *Πρότυπον βασιλείον εν τη Ανατολή* (Έλλη Σκοπετέα), το 1843, 1863, 1873, 1885 έκλεισαν οι πρεσβείες για λόγους οικονομίας. Έχομε εξηγήσει τη σημασία αυτών των χρονολογιών και ιδίως το γεγονός ότι η ένωση της Επανάσης αποφασίσθηκε χωρίς να υπάρχει Έλλην πρέσβης στο Λονδίνο και ανέλαβε ο Χαρίλαος Τρικούπης να διαπραγματευθεί.

1. Οι βαλκανικές κρίσεις του 1875-1881 έδειξαν πόση μεγάλη σημασία έχει η συνεργασία μεταξύ της κυβερνήσεως, της κεντρικής υπηρεσίας και των κατά τόπους πρεσβειών με τη συνεχή ανταλλαγή έγκυρων πληροφοριών και γνώμων. Το εάν κατά τη διάρκεια της ρωσοτουρκικής συρράξεως η Ελλάδα θα μετείχε ή όχι στις εκθροπραξίες κατά της Τουρκίας ήταν προφανώς ένα ζήτημα πολύπλοκο. Η Αθήνα έκανε όνειρα χωρίς πλήρη εκτίμηση των δυνάμεών της και έχει καταφανεί πόσο διακεκριμένοι διπλωμάτες, όπως ο Αλέξανδρος Ρίζος-Ραγκαβής από το Βερολίνο, ο Ανδρέας Κουντουριώτης από την Κωνσταντινούπολη, ο Γρηγόριος Υψηλάντης από το Βερολίνο, ο Πέτρος Βραΐλας-Αρμένης από την Πετρούπολη και ο άμεσος συνεργάτης του Μαρκοράς, διαδραμάτισαν θετικό ρόλο προσπαθώντας, αφ' ενός να συγκρατήσουν την Αθήνα από τα λάθη κι αφ' ετέρου να εξομαλύνουν τα πράγματα μετά τη λήξη των εκθροπραξιών. Ήταν τέτοια η αμηχανία της κυβερνήσεως, ώστε υπάρχει τηλεγράφημα του Θεόδωρου Δηλιγιάννη προς τον Κουντουριώτη όπου περιέχεται το εξής αμίμητο: «Προπιθέμεθα να καταλάβομε τις όμορες επαρχίες με το στρατό μας. Τι νομίζετε για το μέτρο αυτό; Τηλεγραφήσατε αμέσως.» (Ε. Κωφός, *Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα, 1875-1881*, σ. 127.)

Μια άλλη κεντρική φυσιογνωμία της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής και της διπλωματίας είναι ο Χαρίλαος Τρικούπης, ο οποίος όπου θήτευσε, ελάμβανε το όνομα της πατρίδας, ακόμη και όταν βρισκόταν εκτός κυβερνήσεως

στην αντιπολίτευση και προσέφερε πρόθυμα τις υπηρεσίες του για να βοηθήσει τις καταστάσεις. Δεν τον έστειλαν στο συνέδριο του Βερολίνου. Οι ειδικοί λέγουν μάλιστα ότι ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης, παρά τις πενιχρές οδηγίες που είχε από την κυβέρνηση Κουμουνδούρου ως προς την τηρητέα γραμμή, διεσώθη επειδή είχε περιστοιχισθεί από ικανά διπλωματικά στελέχη πρώτης γραμμής όπως ο Βράϊλας-Αρμένης από την Πετρούπολη, ο Ιωάννης Γεννάδιος από το Λονδίνο, ο Αλέξανδρος Σκουζές από τη Βιέννη και ο Αλέξανδρος Ραγκαβής που ήταν διεπιστευμένος στο Βερολίνο. Και έτσι κάτι επιτεύχθηκε με το 13ο πρωτόκολλο που αναφερόταν στην Ελλάδα. Το κείμενο εκείνο, δεσμευτικό ή όχι, αξιοποιήθηκε και οδήγησε στην προσάρτηση της Θεσσαλίας χάρη σε ικανούς Έλληνες διπλωματικούς. (βλ. Κ. Αιλιανός, *Η Αυστρο-Ουγγαρία και η προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Ηπείρου 1878-1881*)

2. Ουσιαστική μεταβολή πραγματοποιήθηκε στα πολιτικά πράγματα της χώρας με την εμφάνιση του Ελευθερίου Βενιζέλου. Ωστόσο, δεν μπορούμε να πούμε ότι ο Βενιζέλος, αναλαμβάνοντας την κυβέρνηση το 1910 ως και το 1912, πέρασε καλά στο Υπουργείο των Εξωτερικών.

Η κατευναστική πολιτική του, κυρίως απέναντι στους Βουλγάρους, αντιμετώπισε αρνητική στάση από διακεκριμένους διπλωμάτες όπως ήταν οι Γεννάδιος, Ευγενίδης, Ρωμανός αλλά κυρίως ο Λάμπρος Κορομπλάς και ο Ίων Δραγούμης, οι περισσότεροι από τους οποίους είχαν θητεύσει σε προξενεία σε περιοχές του Μακεδονικού αγώνα, είχαν ζήσει τον αγώνα και γνώριζαν πολύ καλά τη συμπεριφορά των Βουλγάρων υπευθύνων. Δεν θα μπορούσε να πει κανείς ότι η στάση τους ήταν εσφαλμένη. Βέβαια, ο ελληνικός στρατός με τη συμβολή των τότε συμμάχων μας έδωσε την τελική λύση, αλλά, όπως γνωρίζουμε, οι Βούλγαροι το 1912 παρά τις συμφωνίες, παρ' ολίγο να καταλάβουν τη Θεσσαλονίκη. Μετά τους βαλκανικούς πολέμους ήρθε σύντομα ο δικασμός κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο με επακόλουθο να δικασθεί και η διπλωματική υπηρεσία.

3. Ως προς το Κυπριακό ζήτημα, η φάση μεταξύ της εγέρσεώς του από την ελληνική πλευρά (1954) έως την ανεξαρτησία της Κύπρου (1960) έχει τύχει αρκετής αναλύσεως και μπορεί κανείς να καταγράψει τον ρόλο των Ελλήνων

διπλωματικών αντιπροσώπων. Μετά την ανεξαρτησία και έως την τουρκική επίθεση το 1974, τα πράγματα υπήρξαν περισσότερο συγκεχυμένα, παρόλο που διαθέτουμε και γι' αυτή την περίοδο σχετικές μαρτυρίες και είναι εύλογο γιατί για την μετά το 1974 περίοδο δεν μπορούμε να επικαλεσθούμε το αρχειακό εκείνο υλικό που θα μπορούσε να μας διευκρινήσει ποιος έπραξε τι. Πάντως, οι διπλωματικοί υπάλληλοι που μετείχαν των συνομιλιών Ζυρίχης και Λονδίνου γνώριζαν τους φακέλλους «απ'έξω». Το κρισιμότατο για το έθνος αυτό θέμα προκάλεσε ανυπολόγιστες οδύνες στον ελληνισμό και για τους διπλωματικούς, σε άλλους προξένησε νευρικό κλονισμό ενώ άλλοι υπέβαλαν παραιτήσεις.

4. Στο ζήτημα της ονομασίας του κράτους των Σκοπίων δεν είναι ακόμη δυνατόν να διαλευκανθεί ποιος υπήρξε ο ρόλος της διπλωματικής υπηρεσίας στη σειρά των πρώτων ατυχών ενεργειών. Πιθανόν η απειρία της ηγεσίας του Υπουργείου να ενισχύθηκε από απόψεις διπλωματικών, οι οποίοι, γνωρίζοντας τη μακρά πειρατική συμπεριφορά του στρατάρχη Τίτο, νόμισαν ότι ήταν ώρα να εξαφανισθεί ένα πρόβλημα που απασχολούσε όμως την ελληνική διπλωματία επί δεκαετίες. Δεν γνωρίζω να υπάρχει άλλο κράτος στον κόσμο που να ονομάζεται *πρώην*, σημειώνω δε ότι το Former Yugoslav Republic κ.λπ. αποτελεί εφεύρεση Έλληνα διπλωματικού. Έπρεπε να αξιοποιήσουμε το timing που έδινε εκείνη η λύση και η ελληνική διπλωματία (ηγεσία και στελέχη) δεν έχει δώσει δείγματα τέτοιας εγρηγόρσεως.

Κατά τη γνώμη μου, το σκοπιανό παρουσίασε ως τώρα τρεις φάσεις:

– Στην πρώτη, της άκαμπτης απαιτήσεως να εξαλειφθεί το όνομα Μακεδονία, ενεπλάκησαν όλα τα κόμματα της Βουλής, υπό την προεδρία μάλιστα του αρχηγού του Κράτους. Έτσι, επήλθε ένα μοιραίο μπλοκάρισμα που οδήγησε σε εξελίξεις, οι οποίες ήταν δυνατόν να προβλεφθούν με ψυχραιμία από τους γνωρίζοντες την περιοχή, τις νοοτροπίες και τον συσχετισμό των δυνάμεων εκείνες τις ώρες. Γι'αυτό έχω γενικότερα αμφιβολίες ως προς την αποτελεσματικότητα ενός *Εθνικού συμβουλίου εξωτερικής πολιτικής*, μεταξύ άλλων, επειδή συμβαίνει στη χώρα μας η αντιπολίτευση να υιοθετεί θέσεις που είχε η συμπολίτευση πριν γίνει κυβέρνηση και το αντίστροφο.

- Η δεύτερη φάση, την οποία περιγράφει ο Μιχάλης Παπακωνσταντίνου στο βιβλίο του *Ημερολόγιο ενός πολιτικού* απέβλεπε, μετά την αίτηση του νέου κράτους να καταστεί μέλος των Ηνωμένων Εθνών, στην εμπλοκή του Συμβουλίου Ασφαλείας σχετικά με τη διαφορά μας. Η παρέμβαση του Συμβουλίου Ασφαλείας υπήρξε θετική για την Ελλάδα (αλλαγή σημαίας και αναγνώριση ότι υπάρχει διεθνής διαφορά ως προς το όνομα).
- Η τρίτη όμως φάση περιλαμβάνει και τη λεγόμενη ενδιάμεση συμφωνία (*interim agreement*) της 13ης Σεπτεμβρίου 1995. Αν κατάλαβα καλά, οι ελληνικές κυβερνήσεις *δεν ήθελαν να περιλαμβάνεται ο όρος Μακεδονία στην ονομασία του γειτονικού κράτους. Αλλά αν διαβάσει κανείς τη συμφωνία της 13ης Σεπτεμβρίου 1995 διαπιστώνει ότι τελικώς δεν περιλαμβάνεται και η ονομασία Ελλάς.* Τα συμβαλλόμενα κατά το κείμενο μέρη είναι: *The party of the first part and the party of the second part.*

5. Τελειώνω τα παραδείγματα αναφερόμενος στη μεγάλη προσπάθεια που καταβλήθηκε από τις διπλωματικές υπηρεσίες μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 1974, ώστε να δοθούν δείγματα προσηλωσεως της πατρίδας μας στις αρχές της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας, με τελικό στόχο την αποδοχή της Ελλάδος από τους κοινοτικούς εταίρους, ως πλήρους μέλους στην ΕΟΚ. Αλλά όταν επλανάτο το σύνθημα «ΕΟΚ και ΝΑΤΟ το ίδιο συνδικάτο», πώς θα ήταν δυνατόν οι ίδιοι διπλωματικοί λειτουργοί να υποστηρίξουν μετά το 1981 μια αντίθετη αντίληψη περί της θέσεως της χώρας μας στην Ευρώπη; Η Ελλάδα όμως ευτύχησε να προεδρεύσει τρεις φορές του συνδικάτου κι έτσι δεν υπήρξαν πλέον ηθικά και πολιτικά διλήμματα.

Στον τίτλο της εισηγήσεώς μου αναρωτήθηκα αν είναι δυνατόν να υπάρχει *διπλωματία χωρίς διπλωμάτες*. Η απάντηση είναι «όχι», εφόσον δεν έχουμε παγκόσμια επανάσταση (ναύτες που εγκαταστάθηκαν τον Νοέμβριο του 1917 στο ρωσικό Υπουργείο των Εξωτερικών, αλλά τελικά τα Σοβιέτ προσέφυγαν στις υπηρεσίες ενός αριστοκράτη που ανέλαβε το σοβιετικό Υπουργείο των Εξωτερικών) ή παγκόσμια κυβέρνηση. Η διπλωματική υπηρεσία αποτελεί απαραίτητο στήριγμα της εξωτερικής πολιτικής. Ανεξαρτήτως των αναγκών αποτελεσματικής οργανώσεώς της και εν γένει management στο Υπουργείο των Εξωτερικών,

είναι εξάλλου απαραίτητο οι διπλωματικοί όπως και τα άλλα στελέχη του Υπουργείου να βελτιώνουν συνεχώς τις γνώσεις τους και να προσθέτουν στον εαυτό τους ικανότητες με συνεχή ατομική εκπαίδευση. Άλλωστε, όλοι έχουμε αυτή την υποχρέωση απέναντι στον εαυτό μας, πολύ περισσότερο όταν αναλαμβάνουμε πρόσθετες ευθύνες απέναντι στην κοινωνία και την πατρίδα.

Μπορεί όμως να τεθεί και ένα τελευταίο ερώτημα: *Είναι δυνατόν να υπάρχουν Έλληνες διπλωμάτες χωρίς ελληνική διπλωματία;*

Η απάντηση είναι «ναι». Οφέποτε εγκαθιδρυθεί κοινή εξωτερική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ενώσεως τότε, Άγγλοι, Γάλλοι, Πορτογάλοι και Έλληνες, όλοι έσονται εις σάρκα μίαν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Κ. Αιλιανός, *Η Αυστρο-Ουγγαρία και η προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Ηπείρου (1878-1881)*, Θεσσαλονίκη, 1988.

Θ. Βερέμης, *Ιστορία των ελληνοτουρκικών σχέσεων 1453-1998*, Αθήνα, 1998.

Α. Βλάχος, *Ένας διπλωμάτης θυμάται*, Αθήνα, τ.1 1989, τ. 2 1996, τ.3 1998, τ.4 1999, τ.5 1989, τ.6 1988.

Ε. Γαρδίκια-Κατσιαδάκη, *Βενιζέλος και Υπουργείο Εξωτερικών: σύγκρουση ή συνεργασία;* Συμπόσιο για τον Ελ. Βενιζέλο, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 1988.

Γ. Γεωργής, *Στις απαρχές της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής*, Αθήνα, 1996.

Γ. Γιανουλόπουλος, *«Η ευγενής μας τύφλωσις...».* Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήπια του 1897 έως τη μικρασιατική καταστροφή, Αθήνα, 1999.

Β. Θεοδωρόπουλος, *Οι Τούρκοι και εμείς*, Αθήνα, 1988. Του αυτού, *Εξωτερική πολιτική, διπλωματία, διπλωμάτες*, Αθήνα, 1990. Του αυτού, *Ανασκόπηση. Η εξωτερική πολιτική της νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα, 1998. Του αυτού, *Παράμετροι εξωτερικής πολιτικής*, Αθήνα, 2001. Του αυτού, *Μορφογένεση στο διεθνές σύστημα*, Αθήνα, 2002.

Β. Θεοδωρόπουλος, Ε. Λαγάκος, Γ. Παπούλιας, Ι. Τζούνης, *Σκέψεις και προβληματισμοί για την εξωτερική μας πολιτική*, Αθήνα, 1995.

* Το κείμενο παρατίθεται όπως εκφωνήθηκε. Προστέθηκε ενδεικτική βιβλιογραφία.

Δ. Κώνστας, Π. Τσάκωνας, *Ελληνική εξωτερική πολιτική. Εσωτερικές και διεθνείς παράμετροι*, Αθήνα, 1994.

Ε. Κωφός, *Η Ελλάδα και το ανατολικό ζήτημα 1875-1881*, Αθήνα, 2001.

Σ.Θ. Λάσκαρης, *Διπλωματική ιστορία της Ελλάδος*, Αθήναι, 1947. Του αυτού, *Διπλωματική ιστορία της συγχρόνου Ευρώπης 1914-1939*, Αθήναι, 1954.

Λ. Λούβη, *Περί γέλωτος βασιλείων. Οι σατυρικές εφημερίδες και το εθνικό ζήτημα (1875-1886)*, Αθήνα, 2002.

Β. Μαθιόπουλος, *Η συμμετοχή της Ελλάδος στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα, 1998.

Α. Μακρυδημήτρης, *Οι υπουργοί των εξωτερικών της Ελλάδας 1829-2000*, Αθήνα, 2000.

Δ. Μπίτσιος, *Πέρα από τα σύνορα 1974-1977*, Αθήνα, 1982.

Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*, Αθήνα, 2001.

Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1945-1981, Αθήνα, 2001.

Ε. Σκοπετιά, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η μεγάλη ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα, 1988.

Θ. Στοφορόπουλος, Α. Μακρυδημήτρης, *Το σύστημα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Η θεσμική διάσταση*, Αθήνα, 1997.

Παρουσία του Χαριλάου Τρικούπη, «Τετράδια Ευθύνης», Αθήνα, 1980.

Π. Πιπινέλης, *Ιστορία της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδος 1923-1941*, Αθήνα, 1948.

Σ. Ριζάς, *Ένωση, διχοτόμηση, ανεξαρτησία. Οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Βρετανία στην αναζήτηση λύσης για το κυπριακό 1963-1967*, Αθήνα, 2000.

Ε. Ρούκουνας, *Τα πρώτα βήματα της ελληνικής διπλωματίας*, Επίσημοι λόγοι Παν. Αθηνών, τ. 30, Αθήνα 1997. Του αυτού, *Διπλωματική ιστορία. 19^{ος} αιώνας*, Αθήνα, 1974. Του αυτού, *Εξωτερική πολιτική 1914-1923*, Αθήνα, 1983.

Ν. Σαρίπολος, *Τα των Εθνών εν ειρήνη και εν πολέμω νόμιμα*, Αθήνησι, 1860.

Μ. Σπυριδάκης, *Πέτρινη Διπλωματία*, Αθήνα, 1994.

Η Ελλάδα στο μεταίχμιο ενός νέου κόσμου. Ψυχρός πόλεμος-Δόγμα Truman-Σχέδιο Marshall (Μέσα από διπλωματικά και ιστορικά έγγραφα 1943-1951), Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδος, Τόμος Πρώτος, Τόμος Δεύτερος 1943-1947, Τόμος Τρίτος 1948-1951, Αθήνα, 2002.

Θ. Χριστοδουλίδης, *Διπλωματική ιστορία τριών αιώνων. Από Βιέννη στις Βερσαλλίες 1815-1919*, Τόμος Β, Αθήνα, 1997.

J. der Derian, *On Diplomacy*, Οξφόρδη, 1987.

K. Hamilton, R. Langhorne, *The Practice of Diplomacy*, London, Νέα Υόρκη, 1995.

R. Jones, *The Nineteenth-Century Foreign Office. An Administrative History*, Μεγάλη Βρετανία, 1971.

H. Kissinger, *Diplomacy*, Νέα Υόρκη, 1994.

Diplomacy. New Approaches in History, Theory and Policy, ed. P.G. Lauren, Λονδίνο, 1979.

J. Richardson, *Crisis Diplomacy. The Great Powers since the Mid-Nineteenth Century*, Καίμπριτζ, 1994.

H. Nicolson, *Diplomacy*, Λονδίνο, 1963

Β' Μέρος

Διπλωματία και Διεθνείς Σχέσεις της Ελλάδος, 19ος-20ός αιώνας

Διπλωματία και Διεθνείς Σχέσεις της Ελλάδος, 19ος-20ός αιώνας

Η Ευρώπη στον ελληνικό σατιρικό Τύπο του 19ου αιώνα

Λίνα Λούβη

*Επίκουρη Καθηγήτρια στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης
και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο*

Tο 1849 ο λόγιος, νομομαθής και οικονομολόγος Μάρκος Ρενιέρης αναρωτιόταν για το εάν η Ελλάδα είναι *Ανατολή ή Δύσις*. Ένα τέτοιο ερώτημα, όπως παρατηρεί ο Αλέξης Πολίτης, θα ήταν αδιονόητο πριν από τη δημιουργία του κράτους το 1830, αφού έως τότε όλη η ελληνική σκέψη ήταν στραμμένη προς τη Δύση.¹ Ένας μάλιστα από τους στόχους της επανάστασης του 1821 ήταν η *σύστασις κράτους ευρωπαϊκού*. Η υπόσχεση άλλωστε του βασιλιά Γεωργίου το 1863 ότι θα καταστήσει την Ελλάδα *πρότυπον βασιλείου εν τη Ανατολή*, σήμαινε τη δέσμευσή του για τη δημιουργία ενός σύγχρονου ευρωπαϊκού κράτους.² Όμως ο προσανατολισμός της Ελλάδας μεταστρέφεται. Η ευρωπαϊκή πορεία του νεαρού βασιλείου αρχίζει να παρεκκλίνει από τον αρχικό της προορισμό. Το νεοσύστατο κράτος αρχίζει να προσβλέπει και προς την Ανατολή. Μια έννοια με ασαφές περιεχόμενο στην αρχή, που αντιδιαστέλλόταν

1. Αλ. Πολίτης, *Ρομαντικά Χρόνια. Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Αθήνα, 1993, σ. 90.

2. Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα 1830-1880*, Αθήνα, 1988, σσ. 27-28, 161-162.

σαφώς από την Ασία, και που στο τέλος του αιώνα έφθασε να σημαίνει την «ελληνικότητα» και την αντίσταση στα δυτικά πρότυπα.³

Η ελληνική ιστοριογραφία δεν έχει ακόμα αποφανθεί με σιγουριά για τους λόγους αυτής της μεταστροφής, η οποία μπορεί να οφείλεται στη διαμάχη καθολικισμού και ορθοδοξίας, στη συνεργασία των χριστιανικών λαών της Βαλκανικής για την πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας ή στην επιστράτευση του Βυζαντίου ως συνδετικού κρίκου με την αρχαία Ελλάδα για να αποδειχθεί η αδιάσπαστη συνέχεια του ελληνισμού. Ο σημαντικότερος όμως λόγος για την αλλαγή στη σχέση Ελλάδας-Ευρώπης είναι, κατά τη γνώμη μου, η απογοήτευση από τη στάση των ευρωπαϊκών Δυνάμεων απέναντι στην Ελλάδα, η οποία με τη σειρά της οφείλεται στην απογοήτευση των ίδιων των Ευρωπαίων από τους Έλληνες.

Με την ίδρυση του ελληνικού κράτους, το κύμα του φιλελληνισμού που συνεπήρε όλη σχεδόν την Ευρώπη αρχίζει σταδιακά να υποχωρεί. Η μεταστροφή είναι πολιτική και ιδεολογική: Η αρχαία ελληνική κληρονομιά, που ήταν άλλωστε κληρονομιά όλης της Ευρώπης, με την ελληνική Επανάσταση βρήκε στα μάτια των Ευρωπαίων τον νόμιμο διάδοχό της. Σύντομα όμως οι Ευρωπαίοι διαπίστωσαν την ανεπάρκεια του κληρονόμου. Οι Νεοέλληνες δεν ανταποκρίνονταν στην ειδυλλιακή εικόνα που είχαν κατασκευάσει γι'αυτούς και φυσικά δεν μπορούσαν να διεκδικούν νόμιμα την κληρονομιά της κλασικής Ελλάδας, του πρότυπου ιδανικού κάθε ευρωπαϊκής αστικής κοινωνίας.⁴ Και στο πολιτικό επίπεδο όμως, μετά τη δημιουργία του κράτους, τα πράγματα αρχίζουν σταδιακά να αλλάζουν. Στη διάρκεια του Αγώνα, όπως είναι γνωστό, η στάση της Ευρώπης ήταν ευμενής έως φιλική. Δεν πρέπει να ξεχνάμε πως η επανάσταση επικράτησε χάρη στα περίφημα δάνεια, τη ναυμαχία του Ναβαρίνου, την εκστρατεία του Μαϊζόν και τον ρωσοτουρκικό πόλεμο. Εξάλλου συμ-

3. Πρβλ. Πολίτης, *ό.π.*, σσ. 93-94. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, «Ο φόβος της Δύσης», στο *Ευρώπη και Νέος Ελληνισμός*, Επιστημονικό Συμπόσιο (9-11 Νοεμβρίου 2001), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σσ. 131-139.

4. Πολίτης, *ό.π.*, σσ. 25-26.

φώνησαν μεταξύ τους και πίεσαν τον σουλτάνο να αποδεχθεί την ίδρυση ανεξάρτητου κράτους γιατί ήλπιζαν ότι αυτό θα αποτελούσε έναν παράγοντα σταθερότητας και ισορροπίας στην ευαίσθητη περιοχή της ανατολικής Μεσογείου. Στη συνέχεια, όμως, οι Δυνάμεις δεν παραδέχτηκαν ποτέ αυτό που για όλους τους Έλληνες ήταν αυτονόητο: ότι η δημιουργία του ελληνικού κράτους ήταν η απαρχή της διαδικασίας επέκτασής του. Ένας άλλος παράγοντας, βέβαια, που ενίσχυσε αυτό το γεγονός είναι ο ανταγωνισμός που είχαν μεταξύ τους, δεδομένου ότι η δημιουργία ενός ανεξάρτητου ορθόδοξου κράτους στη νότια άκρη της βαλκανικής χερσονήσου θα έδινε στήριγμα σε κάποιες επεκτατικές βλέψεις των Ρώσων, των μεγάλων ανταγωνιστών της Αγγλίας στην περιοχή.

Για τους Έλληνες, ωστόσο, η Ευρώπη και ως πολιτική και ως πολιτισμική έννοια παρέμεινε το μεγάλο ζητούμενο του 19ου αιώνα, και όχι μόνον. Και παρά τις προσπάθειες στάθηκε αδύνατο να κερδηθεί. Από τα κείμενα της εποχής γίνεται σαφές ότι υπήρχε ομοφωνία για την ανάγκη εξευρωπαϊσμού της Ελλάδας. Οι Έλληνες συχνά έκαναν την αυτοκριτική τους για την απώλεια της εύνοιας της Ευρώπης, για το ότι την ανάγκασαν να μετανιώσει για το Ναβαρίνο, τη διέψευσαν και δεν στάθηκαν άξιοι των προσδοκιών της. Ενώ παράλληλα διαφαίνεται και η απογοήτευσή τους, που εκφράζεται συχνά με έντονη επιθετικότητα, για τη στάση της Ευρώπης απέναντι στο φλέγον ζήτημα της επέκτασης των συνόρων του βασιλείου.⁵

Η αμφίδρομη αυτή, αντιφατική και σίγουρα περίπλοκη σχέση μεταξύ Ελλάδας και Ευρώπης αντικατοπτρίζεται με ενάργεια στον Τύπο. Πολύ περισσότερο από τα αυτοτελή βιβλία επώνυμων συγγραφέων, η πρόχειρη εφημεριδογραφική έκφραση, οι εφήμερες δηλαδή και διαρκώς ευμετάβλητες θέσεις των εφημερίδων και των περιοδικών απέναντι στα γεγονότα και τις αντιδράσεις προσώπων και κοινής γνώμης, οδηγούν ασφαλέστερα στην παρακολούθηση και την κατανόηση του ρευστού κλίματος της εποχής. Ο δε σατιρικός Τύπος, ειδικότερα, με την αμεσότητα του λόγου του, κατά την άποψή μου, αντικατοπτρίζει

5. Σκοπεϊέα, *ό.π.*, σσ. 161-170.

ακόμη πιστότερα –αν και συχνά απλουστευτικά– αφενός την κοινή γνώμη και την κυρίαρχη ιδεολογία του ελληνικού βασιλείου και αφετέρου τις ίδιες τις αντιφάσεις της κριτικής που ασκείται στην εγχώρια και την ευρωπαϊκή πολιτική εξουσία. Επιπλέον, ο λόγος των σατιρικών εφημερίδων, πιο άμεσος, κατά κανόνα δυναμίζει τον «σοβαρό» λόγο των άλλων εφημερίδων. Κυρίως όμως αυτό που τις καθιστά σοβαρή πηγή για τη μελέτη της αντανάκλασης της κοινής γνώμης είναι η πολιτική τους ανεξαρτησία, εφόσον εκείνη την περίοδο σχεδόν καμία από τις σατιρικές εφημερίδες, σε αντίθεση με αρκετές άλλες εφημερίδες της εποχής, δεν ταυτίζεται με τις απόψεις κανενός κόμματος, παρά τις συμπάθειες ή την υπερβολική αντιπάθεια που ίσως δείχνουν απέναντι στα πολιτικά πρόσωπα. Δίπλα στον σατιρικό λόγο, ένα άλλο ισότιμο ή συμπληρωματικό στοιχείο –ισοδύναμης πάντως αξίας– που υπάρχει σε αρκετές σατιρικές εφημερίδες της εποχής είναι η γελοιογραφία. Το γελοιογραφικό σκίτσο στον Τύπο αποτέλεσε ένα σημαντικό μέσο πολιτικής κυρίως παρέμβασης που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στους μηχανισμούς επηρεασμού της κοινής γνώμης. Αν και συχνά αμφίβολης ποιότητας, η γελοιογραφία που απαξιώνει, γελοιοποιεί, καταγγέλλει και καταδικάζει απερίφραστα, ενώ παράλληλα έχει το προνόμιο να απευθύνεται και στον αναλφάβητο πληθυσμό, εξελίσσεται σταδιακά σε έναν σημαντικό φορέα των πολιτικών πεποιθήσεων και των εθνικών αισθημάτων αλλά και της αμφισβήτησής τους.

Μετά τις μεγάλες αλλαγές της δεκαετίας του 1860 στην Ελλάδα, την εγκαθίδρυση της νέας δυναστείας, την εξαφάνιση των παλαιών κομμάτων και των εφημερίδων της οθωνικής περιόδου, αλλά κυρίως μετά την παραχώρηση του νέου Συντάγματος το 1864 και την αποκατάσταση της ελευθεροτυπίας, ο ελληνικός Τύπος αλλάζει και ανανεώνεται ριζικά. Εκείνη την περίοδο στο ελληνικό βασίλειο εκδιδονταν συνολικά 68 εφημερίδες. Αυτήν ακριβώς την περίοδο, το τελευταίο δηλαδή τέταρτο του 19ου αιώνα, κάνει δυναμικά την εμφάνισή του και ο σατιρικός Τύπος, που εξελίσσεται σε έναν δυναμικό πόλο της δημόσιας ζωής. Στην Ευρώπη οι σατιρικές εφημερίδες γνωρίζουν ήδη μεγάλη επιτυχία από τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα και βρίσκονται σε περίοδο ακμής. Στην Ελλάδα οι πρώτες σατιρικές εφημερίδες εκδόθηκαν κατά την οθωνική περίοδο και ήταν ένα είδος λαϊκών ευθυμογραφημάτων με άτεχνα, *χυδαία* και

βάνουσα, σύμφωνα με τον Π. Νιρβάνα, γελοιογραφικά σχεδιάσματα. Τα περισσότερα σατιρικά φύλλα που εκδίδονταν τότε έβγαιναν σε ακανόνιστους χρόνους και, συνθήως, με υβριστικό και επικριτικό περιεχόμενο.

Η χρονολογία-ορόσημο για την ιστορία του ελληνικού σατιρικού Τύπου είναι το έτος 1875. Εκτός από την εξομάλυνση της κοινοβουλευτικής ζωής της χώρας, με την καταλυτική παρέμβαση του Χ. Τρικούπη και την εγκαθίδρυση της αρχής της δεδηλωμένης, τη χρονιά αυτή εκδίδεται από τον Εμμανουήλ Ροΐδη, που ήταν ήδη κορυφαία πνευματική προσωπικότητα, η σατιρική εφημερίδα *Ασμοδαίος* στα πρότυπα του αγγλικού *Punch* και του γαλλικού *Charivari*. Η έκδοσή του σηματοδοτεί τη δημιουργία του αστικού σατιρικού Τύπου στην Ελλάδα. Στο εξής, μια σημαντική μερίδα της πνευματικής ελίτ της πρωτεύουσας αναμειγνύεται και καθοδηγεί την πορεία του σατιρικού Τύπου, καθιστώντας τον μια υπολογίσιμη δύναμη απέναντι στην εξουσία, έτσι ώστε να μπορούμε να εικάσουμε ότι η συγκεκριμένη αυτή μερίδα του Τύπου εξέφραζε αλλά και διαμόρφωνε την κοινή γνώμη. Με σαφές πολιτικό περιεχόμενο, οι εφημερίδες αυτές κατά την τελευταία εικοσιπενταετία του 19ου αιώνα, τάραξαν τα δημοσιογραφικά δεδομένα της εποχής και αποτέλεσαν έναν σημαντικό παράγοντα της δημόσιας ζωής. Η εμφάνισή τους εξάλλου συμπίπτει, εκτός από την περίοδο εμπέδωσης του κοινοβουλευτισμού, και με μία από τις κρίσιμότερες φάσεις του εθνικού ζητήματος κατά την οποία, λόγω της κρίσης που θα ξεσπάσει ανάμεσα στην Ελλάδα και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, θα δοκιμαστούν και οι σχέσεις της Ελλάδας με την Ευρώπη.

Οι σημαντικότερες εφημερίδες αυτής της περιόδου είναι, εκτός από τον *Ασμοδαίο*, το *Άστυ*, ο *Ραμπαγάς*, το *Μη Χάνεσαι*, ο *Αριστοφάνης*, ο *Ρωμπος* και το *Φως*. Οι εφημερίδες αυτές, σύμφωνα με τα στοιχεία που συνθέτουν την προσωπικότητα των εκδοτών τους αλλά και την πολιτικό-ιδεολογική τους ταυτότητα, θα μπορούσαν να χωριστούν σε αστικές, σε λαϊκές και σε κατεξοχίην πολιτικές. Στις τελευταίες ανήκουν ο *Ραμπαγάς* και το *Μη Χάνεσαι*.⁶

6. Λίνα Λούβη, *Περιγέλωτος Βασιλείον. Οι σατιρικές εφημερίδες και το εθνικό ζήτημα (1875-1886)*, Αθήνα, 2002, σσ. 13-30.

Ο *Ραμπαγάς* ιδρύθηκε το 1878 από τον Βλάση Γαβριηλίδη και τον Κλεάνθη Τριαντάφυλλο. Ο τίτλος της εφημερίδας οφείλεται στο θεατρικό έργο του Βλαντιμίρ Σαρντού *Ραμπαγάς* που παίζτηκε εκείνη τη χρονιά στην Αθήνα. Είχε σαφή αντιμοναρχικό και δημοκρατικό χαρακτήρα που άγγιζε συχνά τα όρια του κοινωνισμού. Παρ' όλα αυτά, το στοιχείο που κυριαρχεί στην αρθρογραφία του είναι η παντοδυναμία της Μεγάλης Ιδέας. Παράλληλα θα μπορούσαμε να διακρίνουμε και έναν έντονο αντιευρωπαϊκό προσανατολισμό, ο οποίος γίνεται όλο και περισσότερο εμφανής όσο καθυστερεί η λύση του συνοριακού ζητήματος. Για τον *Ραμπαγά*, η σασιμότητα του ζητήματος της επέκτασης των συνόρων οφείλεται πάντα στη μεροληπούσα υπέρ της Τουρκίας «μισελληνική» Ευρώπη, που υπονομεύει συστηματικά την εθνική κυριαρχία.

Το *Μη Χάνεσαι* είναι αποκλειστικό δημιούργημα του Βλάση Γαβριηλίδη και κυκλοφόρησε για πρώτη φορά τον Ιανουάριο του 1880, όταν ο Γαβριηλίδης αποχώρησε από τη σύνταξη του *Ραμπαγά*. Η εφημερίδα του Γαβριηλίδη από τον τίτλο της και μόνο δηλώνει τις πολιτικές της πεποιθήσεις. Το «μη χάνεσαι» ήταν μια χαρακτηριστική έκφραση του τότε πρωθυπουργού, Αλ. Κουμουνδούρου, η οποία φυσικά χρησιμοποιείται από τον εκδότη απαξιωτικά. Η Μεγάλη Ιδέα είναι και εδώ κυρίαρχη όπως και στον *Ραμπαγά*. Η διαφορά μεταξύ τους έγκειται στον ρόλο της Ευρώπης. Κατά τον Γαβριηλίδη, η Ευρώπη ούτε συνωμοτεί εναντίον της Ελλάδας ούτε υποσκάπτει την εθνική κυριαρχία. Δεν παραλείπει μάλιστα να τονίζει, μέσα από την αρθρογραφία του, την ευρωπαϊκή ταυτότητα των Ελλήνων.

Ο *Ασμοδαίος*, για να περάσουμε στις αστικές σατιρικές εφημερίδες, εκδίδεται στην αρχή από το 1875 έως το 1876, για να επανεκδοθεί τέσσερα χρόνια αργότερα, από το 1880 έως το 1885. Η εφημερίδα ιδρύθηκε από τον σκιτσογράφο Θέμο Άννινο και τον Εμμανουήλ Ροΐδη, η παρουσία του οποίου και μόνον στην κορυφή της εφημερίδας την καθιστά σημαντική. Γραφόταν σχεδόν εξ ολοκλήρου από τον ίδιο τον Ροΐδη, ο οποίος, σπλητεύοντας τα κόμματα και τους κομματάρχες, στήριξε τον νέο πολιτικό Χ. Τρικούπη. Ο Ροΐδης στον *Ασμοδαίο* δεν αμφισβήτησε ποτέ τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό του ελληνικού βασιλείου, αν και συχνά θεωρούσε υπεύθυνη την Ευρώπη για την αγκύλωση του εθνικού ζητήματος και την κακοδαιμονία των Ελλήνων. Από τον

Ασμοδαίο της δεύτερης περιόδου απουσιάζει ο Εμμανουήλ Ροΐδης. Οι νέοι συντάκτες της εφημερίδας είναι ο αδελφός του Θέμου, Μπάμπης Άννινος, ο Μιχαήλ Μπτσάκης και ο Γεώργιος Σουρής. Ο ιδεολογικός προσανατολισμός της εφημερίδας όμως δεν είναι ο ίδιος. Στόχος του νέου *Ασμοδαίου* είναι τώρα ο Χ. Τρικούπης. Ωστόσο οι τόνοι ως προς το εθνικό ζήτημα είναι χαμηλότεροι, ενώ δεν λείπουν κάποιες αιχμές εναντίον της ευρωπαϊκής πολιτικής.

Το Άστρ, η νέα εφημερίδα που εκδίδει η ίδια συντακτική ομάδα τον Οκτώβριο του 1885, μιμούμενη το γαλλικό εικονογραφημένο εβδομαδιαίο περιοδικό-εφημερίδα *L'Illustration*, φιλοδοξούσε σύμφωνα με τις δηλώσεις των συντακτών της να προσεγγίσει τις *μάλλον ανεπτυγμένες τάξεις*. Η αρθρογραφία και τα εμβληματικά σκίτσα της εφημερίδας χαρακτηρίζονται από την ταυτόχρονη συνύπαρξη των ψυχραιμών αναλύσεων με την ενθουσιώδη πατριωτική διάθεση. Έτσι, ενώ θεωρεί δεδομένη την ευρωπαϊκή ταυτότητα των Ελλήνων και τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό του βασιλείου σχεδόν αυτονόητο, δεν αποφεύγει τη χρήση των στερεοτύπων, που θέλουν την Ελλάδα πάντα αδικημένη από την Ευρώπη να μεροληπεί μονίμως υπέρ των Τούρκων.

Ο Ρωμηός, η γνωστότερη και η μακροβιότερη έμμετρη σατιρική εφημερίδα, οφείλει την επιτυχία και την απήκησή της σε όλα τα κοινωνικά στρώματα στην αδιαμφισβήτητη σιχουργική ικανότητα του συντάκτη της αλλά και στο ταλέντο του Γεωργίου Σουρή να βρίσκει τον σφυγμό του μεγάλου κοινού και να προσαρμόζεται στη νοοτροπία του «μέσου Έλληνα». Ο *Ρωμηός*, που εκδιδόταν επί 35 χρόνια –από το 1883 έως το 1918– δεν είχε σαφείς απόψεις. Η εξιχνίαση της ιδεολογικής ταυτότητας της εφημερίδας είναι σχεδόν αδύνατη, καθώς αντιφάσκει συνεχώς απέναντι σε όλα τα πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα, καθιστώντας το ίνδαλμα της μιας στιγμής αντικείμενο κλεύσης την επομένη. Η Μεγάλη Ιδέα, κυρίαρχη και υπερταξική ιδεολογία όλων των Ελλήνων, είναι το μόνο σαφές γνώρισμα των ιδεολογικών προσανατολισμών της εφημερίδας. Έτσι, κυρίως λόγω αυτών των χαρακτηριστικών της, η εικόνα της Ευρώπης –σε μια περίοδο μάλιστα εθνικής κρίσης– συμπίπτει με αυτή που έχει η ελληνική κοινή γνώμη την ίδια περίοδο: της αλαζονικής Δύναμης που εγκατέλειψε την Ελλάδα να παλεύει μόνη για τα εθνικά της δίκαια.

Το *Φως*, επίσης λαϊκή σατιρική εφημερίδα, είναι η παλαιότερη απ' όλες τις άλλες. Ιδρύθηκε το 1860 από τον δημοσιογράφο, συγγραφέα και ποιητή Σοφοκλή Καρύδη και η έκδοσή της διήρκεσε ως το 1877. Από τις στήλες της εφημερίδας ο Καρύδης καλλιεργούσε έναν έξαλλο μεγαλοϊδεατισμό, καλώντας μόνιμως τους Έλληνες σε ένα νέο εθνικό αγώνα για την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης. Μέσα σε ένα τέτοιο ιδεολογικό πλαίσιο, η εικόνα της Ευρώπης δεν μπορεί παρά να είναι εντελώς αρνητική και η στάση της καταδικαστέα. Με τα κείμενα και την εικονογραφία της, η εφημερίδα θα προβάλει μια Ευρώπη με καταθρόνια σχέδια που θέλει να βλάψει τα συμφέροντα του ελληνισμού, ενώ το ελληνικό έθνος πρέπει να φέρει εις πέρας την εθνική του αποστολή μόνο του, χωρίς τη στήριξή της.

Ο *Αριστοφάνης*, του δημοσιογράφου Παν. Πηγαδιώτη, είχε πολύ μεγάλη απήκηση στα λαϊκά κυρίως στρώματα της κοινωνίας. Η έκδοσή της διήρκεσε από το 1874 ως το 1884. Με όπλο της τις κακότεχνες και χοντροκομμένες γελοιογραφίες, ο *Αριστοφάνης* στηρίζει ως το 1881 με φανατισμό τον Κουμμουνδούρο. Στην αρθρογραφία της κυριαρχεί η Μεγάλη Ιδέα, και βέβαια ως γνήσιο λαϊκό έντυπο έχει σαφώς αντιευρωπαϊκή χροιά. Εδώ όμως η Ευρώπη καταδικάζεται κυρίως ως πολιτισμικό πρότυπο. Τα στοιχεία που συνθέτουν τη λαϊκή φυσιογνωμία της εφημερίδας είναι η απέχθεια προς τον πνευματικό ελιτισμό, η διατήρηση των λαϊκών ελλαδικών προτύπων και φυσικά ο αντιευρωπαϊσμός, αφού η Ευρώπη και τα πρότυπά της είναι «φαύλα», «επίπλαστα» και «θηλυπρεπή». Τα ίδια πρότυπα θα κυριαρχήσουν στην αρθρογραφία αλλά κυρίως στη γνωστή έγχρωμη εικονογραφία του *Νέου Αριστοφάνους* που θα διαδεχθεί την προηγούμενη εφημερίδα και θα εξακολουθήσει να εκδίδεται ως το 1899.⁷

Μετά τη σύντομη παρουσίαση των στοιχείων που συνθέτουν τη φυσιογνωμία των εντύπων και των εκδοτών τους, ας δούμε τη στάση τους απέναντι στην Ευρώπη, μέσα από τις αποχρώσεις των πολιτικών τους θέσεων και τις διακυ-

7. Λούβη, *ό.π.*, σσ. 33-76.

μάνσεις των ιδεολογικών τους απόψεων κατά τη διάρκεια μιας κρίσιμης περιόδου της ελληνικής ιστορίας.

Το 1875, όταν με αφορμή την επανάσταση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης ξέσπασε κρίση στα Βαλκάνια που εξελίχθηκε σε ρωσοτουρκικό πόλεμο το 1877, η Ελλάδα τήρησε ουδέτερη στάση προσδοκώντας ως ανταμοιβή για τη σωφροσύνη της την υποστήριξη της Ευρώπης στις εδαφικές διεκδικήσεις της. Η κοινή γνώμη όμως αντέδρασε στο ενδεχόμενο ουδετερότητας. Η κυβέρνηση Κουμουνδούρου βρέθηκε λοιπόν σε πολύ δύσκολη θέση, προσπαθώντας από τη μια να μη χάσει τη συμπάθεια και την ενδεχομενη στήριξη της Ευρώπης και από την άλλη να μη δυσαρεστήσει την κοινή γνώμη. Για να πείσει μάλιστα τους φιλοπόλεμους Έλληνες για τις πολεμικές προθέσεις της και να τους δείξει ότι δεν φοβόταν κανέναν, ούτε καν τις ευρωπαϊκές προειδοποιήσεις, προσπαθούσε να εκβιάσει τους Ευρωπαίους με την απειλή ότι θα κηρύξει πόλεμο, για να αποσπάσει τη στήριξή τους.

Ο Ροΐδης, ο οποίος δεν κρύβει την επιθυμία του για ανοικτή συμμετοχή στον πόλεμο, θα καταδικάσει τις πλάγιες μεθόδους που χρησιμοποιεί η ελληνική κυβέρνηση για να κερδίσει την ευρωπαϊκή βοήθεια και θα μιλήσει από τις στήλες του *Ασμοδαίου* για γελοιοποίηση της Ελλάδας. Θα την παρομοιάσει με νεανία ο οποίος επιθυμεί να κατακτήσει μια γυναίκα διά της απειλής ότι αν δεν εισακουσθεί θα αυτοκτονήσει. *Ο νεανίας ούτος ήθελε φανή εις την κυρίαν ταύτην επίσης γελοίος όσον εις την Ευρώπην η Ελλάς.*⁸

Στη συνέχεια ο Κουμουνδούρος, μπροστά στην πίεση της κοινής γνώμης, αποφασίζει τη συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο. Η Ευρώπη όμως, θέλοντας να αποφύγει αυτή την τεράστια αναστάτωση στα Βαλκάνια, μεσολάβησε ανάμεσα στην Πύλη και τις επαναστατημένες περιοχές για να αποφευχθεί η σύγκρουση. Στη Συνδιάσκεψη που οργάνωσε γι' αυτό τον σκοπό στην Κωνσταντινούπολη, αγνόησε την Ελλάδα, πράγμα που προκάλεσε την αντίδραση της κοινής γνώμης και την απογοήτευση της κυβέρνησης. Η γελοιογραφία που

8. *Ασμοδαίος*, 23.5.1876.

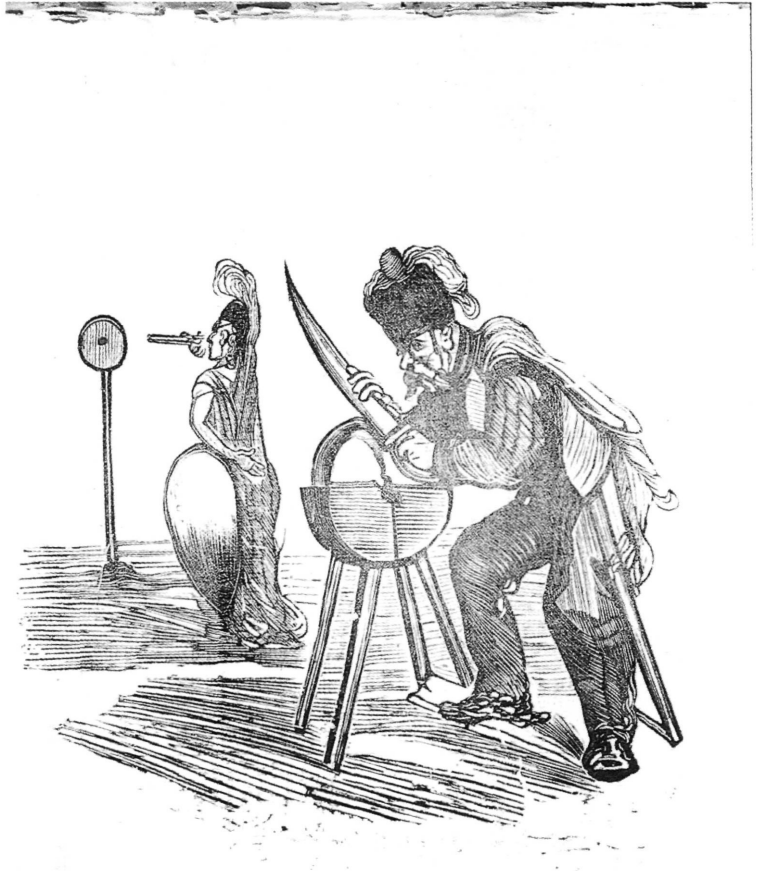

Εικόνα 2

Από το σπίτι του πατέρα σου με διώχνεις, και μου λες να φύγω; Το σπίτι αυτό εἶνε δικό μου, και 'ς το Συνέδριό σας πρέπει να καθίσω εγώ πρώτος, για να 'πω ποια εἶνε η φυλή εκείνη 'που έχει τα πρώτα δικαιώματα 'ς την Ανατολή. Σεβάσου, Ἄγγλε, τον Ἴλληνα του 1821!⁹ Γίνεται σαφές ότι η λαϊκή εικονο-

9. Φως, 26.12.1876.

γραφία, σε αυτή την κρίσιμη περίοδο εθνικής έξαρσης, επιλέγει να προβάλλει την εμβληματική παράσταση με τα στερεότυπα της Μεγάλης Ιδέας και του έθνους που αδικείται από την Ευρώπη. Μπροστά σε αυτή την επιθυμία της μάλιστα, χάνεται και ο ίδιος ο πολιτικός στόχος. Έτσι σε ένα άλλο σκίτσο του (εικ. 2) το Φως, προκειμένου να υπογραμμίσει τις αδηφάγους και αρπακτικές διαθέσεις της Ευρώπης απέναντι στην Ανατολή, παρουσιάζει ως θύμα της ακόμη και τον ίδιο το σουλτάνο: *Αλλάχ! Αλλάχ! Ιδέ εις τίνων έπεσα τους όνυ-*

Ψωσος. — Έγώ πταίω, διότι άφησα τὸ σπαθί μου εἰς τὴν θήκην νὰ σκουριάσῃ, καὶ θέλει τώρα νὰ μὲ δείξῃ ἢ σαποκοιλιά τὸ μπόι της! Ἄς τὸ ἀκονίσω καὶ λογαριαζώμεθα. . .
Ἄγγλι α. — Ἄς δοκιμάσω καὶ ἐγὼ διὰ νὰ ἴδω, κτυπῶ καλὰ εἰς τὸ σημάδι;. . . Μπούμ!

Εικόνα 3

χας και σώσον με! αναφωνεί έντρομος ο σουλτάνος που τον έχει αρπάξει ένας τεράστιος δικέφαλος αετός με το στέμμα της Αγγλίας και της Ρωσίας.¹⁰

Όταν όμως οι διαπραγματεύσεις μεταξύ Τουρκίας και Ευρώπης ναυάγησαν και οι αντιπροσωπείες των Δυνάμεων εγκατέλειψαν την Κωνσταντινούπολη, οι Έλληνες θα ικανοποιηθούν από τη σκληρή στάση των Ευρωπαίων απέναντι στην Τουρκία. Η Ευρώπη μετατρέπεται σε υπερασπιστή των ελληνικών συμφερόντων, που βάζει στη θέση της την Τουρκία. Χαρακτηριστικό το σκίτσο του Φωτός (εικ. 3), όπου ένας μεγαλόσωμος Ρώσος ακονίζει το σπαθί του σε έναν τροχό και δίπλα η Αγγλία σαν αρχαία Ελληνίδα σημαδεύει με το πιστόλι της έναν στόχο. Η λεζάντα, πάλι υπό μορφήν διαλόγου, γράφει: Ρώσοςος. –Εγώ παίω, διότι άφησα το σπαθί μου εις την θήκην να σκουριάση, και θέλει τώρα να μου δείξη η σαποκοιλιά το μπόι της! Ας το ακονίσω να λογαριαζώμεθα... Και η Αγγλία απαντά: –Ας δοκιμάσω και εγώ διά να ίδω, κτυπά καλά εις το σημάδι;... Μπουμ!¹¹ Η ταύτιση των ελληνικών συμφερόντων με αυτά των Δυνάμεων είναι προφανής. Η αρχαιοελληνική ενδυμασία της Αγγλίας καθώς και η χρήση του επιθέτου *σαποκοιλιά* εκ μέρους του Ρώσου για τον Τούρκο είναι σαφείς ενδείξεις των φιλελληνικών τους διαθέσεων.

Οι εξελίξεις όμως είναι ραγδαίες και δεν παίρνουν την τροπή που θα επιθυμούσε η ελληνική κοινή γνώμη. Μολονότι ξέσπασε τελικά ρωσοτουρκικός πόλεμος, η Ελλάδα εξακολουθεί να είναι ουδέτερη και συνεχίζει τη διγλωσσία της απέναντι στην Ευρώπη και την κοινή γνώμη. Η νίκη όμως της Ρωσίας και η ήττα της Τουρκίας ξεσήκωσε θύελλα αντιδράσεων στην Αθήνα. Η κυβέρνηση Κουμουνδούρου αποφασίζει επιτέλους τη συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο. Όταν όμως στέλλονται τα πρώτα στρατεύματα στα θεσσαλικά σύνορα είναι πια αργά. Ο πόλεμος έχει λήξει και οι δύο εμπόλεμοι έχουν ήδη υπογράψει ανακωχή. Μετά από αυτό το διπλωματικό φιάσκο, όπως ονομάστηκε, οι ευρωπαϊκές Δυνάμεις δεν επέτρεψαν στην Ελλάδα να συμμετάσχει στο Συνέδριο

10. Φως, 26.12. 1876.

11. Φως, 16.1.1877.

του Βερολίνου, που διοργανώθηκε για να διευθετηθεί το μεγάλο ζήτημα των εδαφικών ανακατατάξεων στην περιοχή της ευρωπαϊκής Τουρκίας.

Οι σατιρικές εφημερίδες δεν κρύβουν την οργή τους για την τροπή που έχει πάρει το εθνικό ζήτημα. Ο *Ραμπαγάς*, μεταξύ άλλων, κατηγορεί τον υπουργό Εξωτερικών Θ. Δηλιγιάννη, που αντιπροσώπευσε την Ελλάδα στο Συνέδριο, για μουσικές συμφωνίες με τις «δόλιες» ευρωπαϊκές Δυνάμεις, που ως φιλότουρκες δεν επιθυμούσαν την επέκταση της Ελλάδας σε βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Παράλληλα, όπως και ο Τριαντάφυλλος, ο Ροΐδης, στο ανώνυμο φυλλάδιο που εξέδωσε με τον τίτλο *Γεννηθίτω Φως*, προσάπτει στον Δηλιγιάννη ότι στο Βερολίνο δεν διεκδίκησε από την Ευρώπη όσα μπορούσε. Οι μαξιμαλιστικές επιθυμίες της κοινής γνώμης, των ρομαντικών λογίων, των δημοσιογράφων κ.ά. δεν ικανοποιήθηκαν φαίνεται από την ημίωρη παρουσίαση των ελληνικών διεκδικήσεων στο Συνέδριο. Η θέση όμως του Δηλιγιάννη ήταν στην πραγματικότητα ιδιαίτερα δύσκολη: οι Ευρωπαίοι ηγέτες δεν επέτρεψαν την είσοδο της ελληνικής αντιπροσωπείας στην αίθουσα του Συνεδρίου, και στο τέλος μετά βίας της παραχώρησαν το πολυπόθητο ημίωρο.¹² Η Ελλάδα κέρδισε από αυτή τη Συνδιάσκεψη την υπόσχεση ότι θα συνομιλούσε απευθείας με την Πύλη για την προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Ηπείρου. Ένα μεγάλο μέρος του Τύπου, έχοντας άγνοια ή ελλιπή γνώση των όσων συνέβησαν στο Βερολίνο, διόγκωσε το κύμα αμφισβήτησης που είχε ήδη δημιουργηθεί, έτσι ώστε στη συλλογική συνείδηση το Συνέδριο του Βερολίνου να θεωρηθεί ένα *ναυάγιον*. Η ευρωπαϊκή διπλωματία θα βρεθεί στο επίκεντρο της κριτικής. Ο *Ραμπαγάς* διαμαρτύρεται για τα ψύχουλα που *ως προς κύνας μας έριξε η μεροληπούσα υπέρ της Τουρκίας Ευρώπη*,¹³ η οποία αποκαλείται *σπιμένη γραία, ψεύτρα και σπρίγκλα* που μας καταδίκασε στη φτώχεια και τη σμικρότητα γιατί *ζηλεύει το μεγαλείον του παρελθόντος μας*.¹⁴ Στο μεταξύ, στις διαπραγματεύσεις που είχαν αρχίσει, η Τουρκία αρνιόταν οποιαδήποτε υποχώρηση.

12. Λούβη, *ό.π.*, σσ. 121-131.

13. *Ραμπαγάς*, 3.9.1878.

14. *Ραμπαγάς*, 17.6.1879.

Σημαντική στροφή στην πολιτική της Ευρώπης απέναντι στο ελληνικό συννοριακό ζήτημα αποτέλεσε η κυβερνητική αλλαγή στην Αγγλία. Η αντικατάσταση του συντηρητικού Ντισραέλι από τον φιλελεύθερο Γκλάντστον είχε προς στιγμήν εντυπωσιακές συνέπειες για την ελληνική υποθεση: Το Foreign Office αποφάσισε να πιέσει τους Τούρκους ώστε η Ελλάδα να πάρει ολόκληρη την Ήπειρο και τη Θεσσαλία. Ο *Ραμπαγάς*, όμως, δεν θα ικανοποιηθεί από τη νέα διπλωματική προσπάθεια της Ευρώπης, την οποία θεώρησε καταρχήν ως *ζπιτανιά* και ως αναξιοπρεπή στάση μη αρμόζουσα στο έθνος των Ελλήνων: *Κοντζά μ' Ευρώπη έστερξει/ Και μας να μας στολίση/ Με τ' αποφόρια που φοροούν/ ευνούχοι του Χαμίτη*.¹⁵ Ο Κλεάνθης Τριαντάφυλλος πίστευε ότι μόνον ένας υπερήφανος πόλεμος άρμοζε στο έθνος των Ελλήνων. Ενώ ο Γαβριηλίδης στο *Μη Χάνεσαι*, σε εντελώς αντίθετο πνεύμα, εκδηλώνει τον ενθουσιασμό του για τα επτεύγματα της ευνοϊκής για την Ελλάδα απόφασης. Αναδημοσιεύοντας δήθεν ενθουσιώδη τηλεγραφήματα από την Ευρώπη, υπενθυμίζει παράλληλα στους αναγνώστες του και τη μεγάλη χρησιμότητα των εθνικών συμβόλων για την επανενεργοποίηση του ευρωπαϊκού φιλελληνισμού: *Μετοκαί Παρθενώνος υψωμέναι εις όλα τα χρηματιστήρια των μεγάλων δυνάμεων. Χρεόγραφα Ακροπόλεως μεγάλη ζήτησις Ιδρύομεν rente 8% Ομήρου, 5% Φειδίου, 6% Πλάτωνος. Και η απάντηση από την Αθήνα: Μη δέχεσθε άλλο νόμισμα πλην Λαρίσσης, Μετσόβου, Ιωαννίνων, Ζαγορίου. Αν περισσεύουν αγοράστε και ολίγην Μακεδονίαν*.¹⁶

Το σκηνικό όμως ανατράπηκε: Η νέα, αρνητική τώρα για την Ελλάδα, μεταστροφή των Ευρωπαίων ξεκίνησε αυτή τη φορά από τη Γαλλία, η οποία μετά τη δική της κυβερνητική αλλαγή, έχοντας άλλες προτεραιότητες και συγκεκριμένα την Τυνησία, δεν επιθυμούσε να δυσαρεστήσει την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η απογοήτευση και η οργή για την Ευρώπη, και κυρίως για τη Γαλλία, κυριαρχούν στην αρθρογραφία του σατιρικού αλλά και του σοβαρού Τύπου που τις κατηγορούν ότι μεροληπτούν υπέρ της Τουρκίας. Ενδεικτική

15. *Ραμπαγάς*, 15.6.1880.

16. *Μη Χάχεσαι*, 15.6.1880.

όμως είναι η πίκρα του εμφορούμενου από τις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης Κλ. Τριαντάφυλλου: *Και συ Βρούτε! και συ Γαλλία [...]* *Στου λουτρού μάς αφίνεις τα κρύα;/ και φορείς δημοκράτου μπερέττα!*¹⁷ Μετά από αυτή τη μεταστροφή της Ευρώπης, η λύση των όπλων επανέρχεται στο προσκήνιο όχι μόνο από τον ενθουσιώδη *Ραμπαγά* αλλά και από το μετριοπαθέστερο *Μη Χάνεσαι*, ακόμη και από τον *Αριστοφάνη*.

Ο Κουμουνδούρος, από την πλευρά του, αντιμετωπίζει σοβαρά το δίλημμα είτε να ενδώσει στις προτάσεις της ευρωπαϊκής διπλωματίας, στις οποίες δεν περιλαμβάνεται η Ήπειρος, είτε να κηρύξει πόλεμο. Στις γελοιογραφίες του *Αριστοφάνους* που δημοσιεύθηκαν σε δύο συνεχόμενα φύλλα της εφημερίδας παρουσιάζεται ο Κουμουνδούρος να αντιμετωπίζει αποφασιστικά την ευρωπαϊκή διπλωματία, έτοιμος να τηρήσει σκληρή στάση και να καταφύγει στα όπλα.

Εικόνα 4

17. *Ραμπαγάς*, 23.12.1880.

ΚΟΥΜΟΥΝΔΟΥΡΟΣ.

Εἰς ὀλίγα λόγια, φιλική μου διπλωματία, γεροξυμωρισμένη, αὐτὴ εἶνε ἢ εἰς τὴν διακοίνωσιν ἀπάντησίμου, μακάριτη, λακωνικὴ ἀπάντησις. Σὰς ἀρέσκει;

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑ.

Παιδάκι μου θὰ τὸ μετανοήσῃς, θὰ σὲ ἐγκαταλίψω, καὶ κάμω ἔπειτα μὲ τὸ κεφάλι σου ὅ,τι θέλῃς. Εἶπα καὶ ἐλάλησα, ἁμαρτία οὐκ ἔγω.

Εικόνα 5

Στην πρώτη (εικ. 4) η διπλωματία, νέα και ωραία, στέκεται απέναντι στην επίσης νέα και ωραία αλλά και ευρωπαϊκά ντυμένη Ελλάδα, ενώ ο Κουμουνδούρος τις παρακολουθεί καθισμένος κάτω από ένα δέντρο. Η λεζάντα έχει τίτλο *Αποχαιρετισμός* και ακολουθεί διάλογος μεταξύ των δύο νεανίδων στον οποίο πολύ ευγενικά η μεν Διπλωματία προσφέρει τμήμα της Ηπειροθессαλίας και η δε Ελλάδα πολύ ευγενικά αρνείται την προσφορά. Ενώ ο Κουμουνδούρος πίσω μονολογεί: *Άντε στο καλό και στα Γιάννενα τα ξαναλέμε*

καλλίτερα. Αι και να ήξευρες τι καπνό φουμάρω.¹⁸ Στη δεύτερη γελοιογραφία (εικ. 5), τρεις ημέρες αργότερα, το σκηνικό αλλάζει. Ο Κουμουνδούρος απειλεί τη γηραιά και άσχημη, αυτή τη φορά, Διπλωματία, δείχνοντάς της μια ταμπέλα: *Ἡ Ἥπειρος και Θεσσαλία ή πόλεμος, ενώ στη λεζάντα ο Κουμουνδούρος λέει: Εἰς ὀλίγα λόγια, φιλιτάτη μου διπλωματία, γεροξεμοριασμένη, αὐτη εἶνε η εἰς την διακοίνωσιν ἀπάντησίς μου, μανιάτικη, λακωνική ἀπάντησις. Σας ἀρέσκει;* Και η Διπλωματία απαντά: *–Παιδάκι μου θα το μετανοήσης, θα σε εγκαταλείψω, και κάμε έπεπα με το κεφάλι σου ὄ,τι θέλεις. Εἶπα και ελάλησα, αμαρτία ουκ έχω.*¹⁹ Είναι σαφές ότι ο Πηγαδιώτης, με τον άμεσο και εύκολο τρόπο της εικονογραφικής απλούστευσης, προετοιμάζει το έδαφος γ' αυτό που θα ακολουθούσε και που όλα έδειχναν ότι ήταν μάλλον αναπόφευκτο. Μεταξύ των δύο γελοιογραφιών είχε μεσολαβήσει η διακοίνωση των Δυνάμεων.

Ο Κουμουνδούρος, παραμερίζοντας τη γενική κατακραυγή, έδωσε τελικά θετική απάντηση στη Διακοίνωση. Δέχτηκε την ειρηνική προσάρτηση της Θεσσαλίας και του νομού Άρτας, τον Απρίλιο του 1881. Γνώριζε ότι αν υιοθετούσε την άποψη της κοινής γνώμης θα ερχόταν αντιμέτωπος όχι μόνο με την Τουρκία αλλά και με την Ευρώπη. Οι αντιδράσεις αγγίζουν τα όρια του παραληρηματος, ο Τύπος μιλάει για *προδοσία* και για *συνωμοσία* Ευρώπης-Κουμουνδούρου, καθώς επίσης και για τον *εξευτελισμό* της Μεγάλης Ιδέας.

Μετά τη μεγάλη αυτή εθνική περιπέτεια, ο διάδοχος του Κουμουνδούρου Χ. Τρικούπης, θαυμαστής του αγγλικού κοινοβουλευτισμού και με σαφείς φιλοευρωπαϊκούς προσανατολισμούς, θα προσπαθήσει στην αρχή της πρωθυπουργίας του να δείξει ότι η Ελλάδα ήταν μια υπολογίσιμη δύναμη και μάλιστα ικανή να σταθεί στο πλευρό των ισχυρών της Ευρώπης. Έτσι, θα στείλει τα δύο μεγαλύτερα πολεμικά πλοία του ελληνικού στόλου στην Αλεξάνδρεια, προκειμένου να συμμετάσχουν στην αγγλογαλλική επιχείρηση στην Αίγυπτο που οργανώθηκε με σκοπό να κατασταλεί η εθνικιστική επανάσταση του συνταγμα-

18. Αριστοφάνης, 28.3.1881.

19. Αριστοφάνης, 1.4.1881.

τάρχη Αραμπή πασά και να επιβληθεί η βρετανική κυριαρχία. Με αυτόν τον τρόπο ο νέος Έλληνας πρωθυπουργός ήθελε να δείξει ότι η Ελλάδα προσκολλάται οριστικά στο άρμα της Μεγάλης Βρετανίας, ενώ παράλληλα αποσκοπούσε στην αποκατάσταση της εθνικής αξιοπρέπειας των Ελλήνων που είχε καταρρακωθεί μετά από την «ατιμωτική» λύση του συνοριακού ζητήματος.

Οι σατιρικές εφημερίδες θα στηρίζουν ένθερμα τη νέα μικρή εξωτερική περιπέτεια. Η συμμετοχή της Ελλάδας στην καταστολή μιας τέτοιας επανάστασης έφερε βέβαια προς στιγμήν κάποια αμνηχανία στους φιλελεύθερους δημοσιογράφους, αλλά η ανάγκη εξύψωσης του πληγωμένου εθνικού γοήτρου, και μάλιστα με την παρουσία του ελληνικού στόλου πλάι στους μεγάλους της Ευρώπης, τους οδήγησε τελικά να υποστηρίξουν με ενθουσιασμό τις επιλογές του Τρικούπη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο *Ραμπαγός*, ο οποίος στην αρχή επικροτεί την αιγυπτιακή επανάσταση εναντίον της ξενικής καταπίεσης και εκφράζει τον θαυμασμό του για τον *αγέρωχο* Άραβα που πολεμάει τους Ευρωπαίους που θέλουν να κάνουν *είλωτας* τους αδελφούς του.²⁰ Γρήγορα όμως ο φιλελευθερισμός του νοθεύεται από τον ενθουσιασμό του για τη δυνατότητα της Ελλάδας να σταθεί δίπλα στην Ευρώπη και να πει επιτέλους: *Είμαι και εγώ δύναμις*. Αυτή τη φορά όμως η Ευρώπη, στο πλάι της οποίας βρίσκεται και η Ελλάδα, μετατρέπεται από καταπιεστική και *σιρίγκλα* που ήταν πριν σε *θαλασοκράτειρα* και *δημοκρατική*.²¹ Πιο αποκαλυπτική όμως, για τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς του εκδότη του, είναι η αρθρογραφία του *Μη Χάνεσαι*. Ο Γαβριηλίδης όχι μόνο θα στηρίξει αυτή την ευρωπαϊκή επιλογή του Τρικούπη και θα ταυτίσει τα συμφέροντα της Ελλάδας με αυτά της Ευρώπης, αλλά θα ταυτιστεί πλήρως και με τα ιμπεριαλιστικά της σχέδια και τον πολιτισμικό φυλετισμό της. Φαίνεται ότι η ολιγοήμερη παραμονή των δύο ελληνικών πλοίων στο λιμάνι της Αλεξάνδρειας ήταν αρκετή για να αισθανθεί υπήκοος μεγάλης κατακτητικής δύναμης: *Φθάνει! κύριοι Αιγύπτιοι και κύριοι Χαδζήδες και κύριοι Βεδουίνοι [...] πρέπει να ζήσωμεν οι ανώτεροι υμών Ευρωπαίοι· και διά*

20. *Ραμπαγός*, 30.5, 3.6. και 13.6.1882.

21. *Ραμπαγός*, 20.6.1882.

να ζήσωμεν, θέλωμεν τόπον· από κυρίαρχοι γενήτε υπήκοοί μας· κύριοι Μουσουλμάνοι, εν άλλαις λέξεσιν, αδειάσατέ μας τη γωνιά.²²

Η επόμενη επιτυχία της κυβέρνησης Τρικούπη ενθουσίασε και πάλι την κοινή γνώμη και ακόμη περισσότερο τους θερμόαιμους συντάκτες των σατιρικών εφημερίδων. Η κυβέρνηση, χρησιμοποιώντας την απειλή του πολέμου και με την πλήρη υποστήριξη της Αγγλίας και της Ευρώπης, ανάγκασε την Τουρκία σε άτακτη υποχώρηση όταν αυτή αξίωσε ένα αμφισβητούμενο σημείο στα ελληνοτουρκικά σύνορα. Η Ευρώπη μετατρέπεται τώρα και πάλι σε προστάτιδα των ελληνικών συμφερόντων απέναντι στις επιθετικές βλέψεις των Τούρκων. Ο *Αριστοφάνης* θα εκφράσει ακόμη και την αφελή ελπίδα ότι με τη βοήθεια της Ευρώπης, και της Αγγλίας ειδικότερα, θα ανοίξει ο δρόμος για να φτάσουν οι Έλληνες και μέχρι την Πόλη.²³ Περισσότερο εύγλωπη όμως είναι η γελοιογραφία του (εικ. 6), στην οποία η Ελλάδα παριστάνεται σαν ένα μωρό που κοιμάται αμέριμνο στην κούνια του και η Ευρώπη, αν και γριά και άσχημη, το προστατεύει από τον άγριο Τούρκο που είναι έτοιμος να το κατασπαράξει, υπενθυμίζοντάς του μάλιστα ότι κι εκείνος εξαρτάται από τη δική της πολιτική. Η λεζάντα γράφει τον εξής διάλογο: Τουρκία: *-Αφήστέ με, βαρδάτε, θα φάγω το μωρό.* Ευρώπη: *-Πίσω, κυρά Τουρκία. Ίγω σε διατηρώ.*²⁴

Ο φιλοευρωπαϊκός προσανατολισμός όμως της τρικούπικης κυβέρνησης δεν θα έχει πάντα αυτή την ευχάριστη πλευρά. Ο Τρικούπης αρχίζει πολύ γρήγορα να κατηγορείται για ενδοπισμό απέναντι στην Αγγλία και η ευπρόσδεκτη στην αρχή προστασία της μετατρέπεται σύντομα σε αντίδραση για τη σχεδόν αποικιοκρατική της συμπεριφορά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το επεισόδιο Νικόλσον και ο επακόλουθος εθνικός εξευτελισμός των Ελλήνων, τον Ιανουάριο του 1885. Ο περίπατος του Βρετανού επιτετραμμένου Νικόλσον σε απαγορευμένη περιοχή στο Λυκαβηττό έγινε η αιτία να εκδηλωθεί διπλωματικό επεισόδιο ανάμεσα στην Ελλάδα και την Αγγλία. Ο Βρετανός διπλωμάτης, αρνού-

22. *Μη Χάνεσαι*, 2.7.1882.

23. *Αριστοφάνης*, 21.8.1882.

24. *Αριστοφάνης*, 4.9.1882.

σεν να αγνοήσω την πολυσηρκαν ληστία
στὸν τάφον θά λατρεύω τὴν κουσση, αὐτὴ κοπέλα!

ρε θά τὴν λατρεύω ὡς ζω' αὐτὴν τὴν γῆ·
ἐν ἔγω διὰ πάντα εἰς τὸν νοῦ μου μὴ τὸ ναί·
ὄη, φεῦ! ἡ καρδιά μου μὴ 'στό ἀχ! θεὸ νὰ πνεῖ
εἴποτε πού τὴν εἶδα ἀχ! ἀχ! ἀχ! 'σ τὸν κερρενέ . . .

Δεῖ, ναὶ πουλί μου, ναὶ κουσση μου σ' ἀγαπῶ.
ὁ μῆλα σου μὴ πιάζον τὰ πνεῦμα ἁκαθῶν,
τρέψω ὡς ἀγίαν, ἄλλο τί νὰ εἶπω; . . .
σάν σ' ἐπιθυμῶμαι σπάζω τὰ ποδάρια μου πηδῶν.

Τέλος: Τί θέλεις νὰ εἶ πῶ Adela: Σὺ λατρεύω!
Γιὰ σένα καὶ τὸν θῖον μου νὰ χάσω κινδυνεύω!
Ὡ! ναὶ παχουλὰ μου, κουσση, δὲν εἶ καρδιένιο
Πρῶτα Θεὸν ἐπείσευα, τώρα καὶ σὲ πεισεύω.

Πρῶτα Θεὸν ἐπίστευα Χριστὸν καὶ Παναγίαν
Τῶρ ὅμως, γιὰ τὰ μῆλα σου, καὶ σένα ὦ Adela!
Σ' εἶνα ἀφιέρωσα τὴν μαῦρην μου καρδίαν
Σὺ βούφησις τὸ αἷμά μου σὰν νηστικὴ ἀδέλεια.

Σ. Ν. Χ.

ΤΟΥΡΚΙΑ. Ἀφῆστέ με, βαρδᾶτε, θά φάγω τὸ μωρὸ
ΕΓΓΡΗΝΗ. Πίσω, κυρὰ Τουρκία. Ἔω σὲ διατηρῶ.

Εικόνα 6

μενος να συμμορφωθεί με τις υποδείξεις του Έλληνα χωροφύλακα που φρουρούσε την περιοχή, υπέστη άγριο ξυλοδαρμό. Αυτό προκάλεσε τη διαμαρτυρία των Βρετανών. Εκτός από την τιμωρία του χωροφύλακα και την πανηγυρική ταπείνωση της χωροφυλακής, οι Βρετανοί απαίτησαν από αυτήν να παινίσει τον αγγλικό εθνικό ύμνο παρατεταγμένη στην πλατεία Συντάγματος, ζητώντας έτσι συγγνώμη από το αγγλικό στέμμα. Ο Ασμοδαίος παίρνει τον ύμνο «God

Τὸ ἔσχατον ὄριον ἀγγλοφιλοῦ ἀρρενωπῆς πολιτικῆς.

Εικόνα 7

save the Queen» και τον κάνει σύμβολο του εξευτελισμού της χώρας και της ενδοτικότητας του Τρικούπη απέναντι στην παντοκράτειρα Αγγλία. Ενδεικτική η γελοιογραφία του Άννινου (εικ. 7) που παρουσιάζει τον Τρικούπη, μικρόν στο ανάστημα και με λυγισμένα τα γόνατα, να παίζει με το πνευστό όργανο το «God save the Queen». Απέναντί του ο πανύψηλος Άγγλος πρόξενος Μέρλιν τον κοπάζει συνοφρωμένος. Η λεζάντα γράφει: *Το ἔσχατον ὄριον ἀγγλοφι-*

λου αρρενωπής πολιτικής.²⁵ Σχεδόν ανώδυνα θα αντιμετωπίσει το επεισόδιο Νικόλσον ο πρωτοεμφανιζόμενος *Ρωμμός*. Αφιερώνει *Λίγους σίχους με μανία στη Μεγάλη Βρετανία*, προκειμένου να εκφράσει τη δυσαρέσκειά του για την αλαζονική στάση της Αγγλίας απέναντι στη μικρή Ελλάδα. Στη συνέχεια όμως θα γίνει πιο σκληρός, αναπαράγοντας το γνωστό –και στις μέρες μας– στερεότυπο του μεγαλείου του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού σε σύγκριση με την υπανάπτυκτη τότε Ευρώπη: θα εκθειάσει τους Έλληνες που έφτιαξαν τον *Παρθενώνα*, τον οποίο με τίποτα δεν μπορεί να φτάσει η *Αλβιόνα*.²⁶

Η νέα εθνική κρίση που ξέσπασε στην Ελλάδα το 1885-1886, με αφορμή την προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας στη Βουλγαρία, υπενθύμισε στους Έλληνες για άλλη μια φορά την ανάγκη να εκπληρώσουν την εθνική τους αποστολή. Μετά από αυτή την αλλαγή στον χάρτη των Βαλκανίων, θεώρησαν σχεδόν αυτονόητο δικαίωμά τους την προσάρτηση της Ηπείρου, την απελευθέρωση της Κρήτης, ενώ παράλληλα διεκδικούσαν τη Μακεδονία και τη Θράκη. Η ατμόσφαιρα στην Αθήνα θύμιζε το 1878. Το ίδιο σκηνικό επαναλαμβανόταν: διαδηλώσεις, ψηφίσματα, συλλαλητήρια. Οι σατιρικές εφημερίδες δεν θα πρωτοτυπήσουν ούτε σε τούτη τη μεγάλη εθνική κρίση. Με επικεφαλής τον ενθουσιώδη *Ραμπαγά*, τον οποίο ακολουθούσε ο *Ρωμμός* αλλά και το μετριοπαθέστερο νεοεμφανιζόμενο *Άστυ*, θα πιέσουν τον τότε πρωθυπουργό Δηλιγιάννη να εκμεταλλευτεί την ευκαιρία προκειμένου να επεκταθεί επιτέλους ο ελληνισμός και *πέραν των ορίων του*. Ο Δηλιγιάννης ανταποκρίθηκε στις πιέσεις κηρύσσοντας επισιράτευση, χωρίς πραγματικά να έχει πρόθεση να κηρύξει πόλεμο. Το σχέδιο του Δηλιγιάννη, που ονομάστηκε «ένοπλος επατεία», ήταν να προσπαθήσει με την εκδιαστική πολιτική πολέμου να αποσπάσει ανταλλάγματα από την Τουρκία, με την κατάλληλη πίεση των Δυνάμεων. Παράλληλα, επιδίωκε να εκτονώσει τα φιλοπόλεμα αισθήματα του λαού. Η στάση του Δηλιγιάννη προκάλεσε την άμεση αντίδραση των ευρωπαϊκών χωρών και κυρίως της Αγγλίας, η οποία, μόλις διαπίστωσε ότι ο Δηλιγιάννης προσπαθώντας να κρατήσει τις λεπτές αυτές ισορροπίες είχε χάσει τον έλεγχο

25. *Ασμοδαίος*, 13.1.1885.

26. *Ο Ρωμμός*, 12.1.1885.

στο εσωτερικό μέτωπο, επέστειλε διακοίνωση εκ μέρους και των υπολοίπων για να διακοπεί η επιστράτευση. Έμμεσα μάλιστα απειλούσε και με κυρώσεις σε περίπτωση που δεν συμμορφωνόταν. Ο Δηλιγιάννης κατήγγειλε στον ελληνικό λαό την Αγγλία και όλες τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες για την εχθρική τους στάση. Η κοινή γνώμη, έξαλλη, με συλλαλητήρια και πολεμικές διαδηλώσεις, ακολουθεί τον Δηλιγιάννη και επιτίθεται στη δόλια και προδοτική Ευρώπη που δεν στηρίζει τα εθνικά δίκαια των Ελλήνων.

Ο Ρωμηός, ανταποκρινόμενος στο πνεύμα των ημερών, θα καταγγείλει την παρέμβαση της δήθεν φίλης Ευρώπης εναντίον των ευγενών βλαστών της γης του Παρθενώνος και ο Φασουλής θα απειλήσει τους σκυλόφραγκους με αντίποινα όμοια με αυτά που υπέστη ο Ξέρξης όταν ήρθε στην Ελλάδα.²⁷ Ο δε Ραμπαγάς ξαναθυμάται τη σκληρή πλευρά της Ευρώπης αποκαλώντας την *στυφνή και δύστροπον και εξηναβελώνα γηρά [...]* φοβερά τοκογλύφτρα, που εννοεί να μας λυώσ'ς τα πόδια διά των τόκων της ευγνωμοσύνης οπού μας επέβαλε μ' ένα της Ναυαρίνον.²⁸ Το Άστυ, αποβάλλοντας και αυτό το φιλοευρωπαϊκό του ένδυμα, καλεί τους Έλληνες να αποσείσουν το όνειδος της επαρείας και να αποδείξουν ότι δεν τους αξίζουν οι ύβρεις και η περιφρόνηση της Ευρώπης.²⁹

Μετά την αυστηρή προειδοποίηση του Βρετανού πρέσβη στην Αθήνα (Όρας Ράμπολντ) και την «ηρωική» απάντηση του Δηλιγιάννη ότι δεν συμμορφώνεται με τις υποδείξεις τους, οι Δυνάμεις έκαναν και δεύτερη αυστηρότερη διακοίνωση: η Ελλάδα απειλούνταν με ναυτικό αποκλεισμό εάν δεν ανακαλούσε αμέσως τον στόλο της. Ο Δηλιγιάννης βρίσκεται σε πλήρες αδιέξοδο. Έχοντας συγκεντρώσει επί ποδός πολέμου 80.000 άνδρες, αντιμετώπιζε από τη μια το ενδεχόμενο, εάν κήρυσσε τον πόλεμο, να ηττηθεί και να ταπεινωθεί και από την άλλη πάλι κινδύνευε να ταπεινωθεί, εάν υποχωρούσε στις απειλές της

27. Ο Ρωμηός, 11.1.1886.

28. Ραμπαγάς, 14.10.1885

29. Το Άστυ, 12.1.1886.

Ευρώπης. Έτσι, ο Έλληνας πρωθυπουργός επέλεξε τη λύση της παράτασης της επιστράτευσης. Στο μεταξύ οι χώρες της Ευρώπης προσανατολίζονταν όλο και περισσότερο προς τον ναυτικό αποκλεισμό των ελληνικών παραλίων, που φαινόταν ως η αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση της ελληνικής αδιαλλαξίας.

Οι επίθεσεις εναντίον του πρωθυπουργού της Αγγλίας και του Βρετανού πρεσβευτή είναι κοινό χαρακτηριστικό και του *Άστεως* και του *Ραμπαγά* και

ΤΟ ΑΣΤΥ

ΕΤΟΣ Α'
ΕΚΔΙΔΕΤΑΙ ΚΑΤΑ ΚΥΡΙΑΚΗΝ
ΑΡΙΘ 17

39 ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ 39

Η παράτασι έσται και επιστράτευσι δια τας Άλλοις και τας Παλαιάς όραμας 12. δια τας Έκτακταις όραμας 15 και δια τας Έκτακταις όραμας 20.

Άγγλοι και άλλουσκτοι καταχωρίζεται εις τας ελληνικας ναυτιλιας και υλικους πλοημιας.

ΤΙΜΗ ΦΥΛΑΔΥ ΛΕΠΤΑ 15
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΤΗΝ 19 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1888
ΤΙΜΗ ΦΥΛΑΔΥ ΛΕΠΤΑ 15

Η ΠΡΟΣΤΑΤΙΣ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΟΜΕΝΗ

— Νι διατασσα ν' άποπιδόθη άμύνοσι!

— Μεταβολή!

Εικόνα 8

του Ρωμπού. Τώρα πια ο Σάλσμπερυ και ο Ράμπολντ ενσαρκώνουν απόλυτα το στερεότυπο του εκθρικού και φιλότουρκου Ευρωπαίου που έχει εγκαταλείψει αβοήθητη τη μικρή Ελλάδα, η οποία μόνη της και με υπερηφάνεια πρέπει να βαδίσει τον δύσβατο δρόμο της εθνικής της ολοκλήρωσης. Το Άστυ απαντά ευθέως στις ενέργειες της Αγγλίας με το πρωτοσέλιδο σκίτσο του (εικ. 8): ο Αγγλικός λέων, με κομψή ευρωπαϊκή γυναικεία φορεσιά με την Κύπρο και την Αίγυπτο στις αποσκευές του, διατάζει την Ελλάδα να *αφοπλισθή αμέσως*. Και η Ελλάδα, με αγριεμένο ύφος και αρχαιοελληνική περιβολή, προτάσσοντας την ξιφολόγη απαντά: *–Μεταβολή! Πίσω της διακρίνονται ο ελληνικός στρατός και ο σόλος*. Η λεζάντα γράφει: *Η προσάτις και η προστατενομένη*.³⁰ Με το κύριο άρθρο της, η εφημερίδα ισχυρίζεται ότι οι *θρασεΐς δυνάσται των λαών* Ευρωπαίοι και η *φθονερά Βρετανία*, η οποία *δεν ανέχεται αντιζήλους* στην *άκρην της Μεσογείου*, δεν θα τολμήσει τελικά να κηρύξει τον πόλεμο στην Ελλάδα, επειδή οι δειλοί Άγγλοι στρατιώτες μάλλον φοβούνται τους ατρόμητους Έλληνες. Παράλληλα, ο Θ. Άννινος με το σκίτσο του (εικ. 9) ηρωοποιεί την ελληνική πλευρά για τη σθεναρή απάντησή της στην Αγγλία. Φαίνεται όμως πως τον ρόλο του ήρωα προτιμάει να τον δώσει στο βασιλιά και όχι στον πρωθυπουργό· ο Γεώργιος με το επιμηκυμένο πόδι του δίνει κλοτσιά στον Βρετανό πρέσβη Όρας Ράμπολντ. Η λεζάντα γράφει: *Η μόνη κατάλληλος απάντησις εις τον σαρ Οράτιον*.³¹ Στο Ρωμπό, ο Φασουλής και ο Περικλέτος οργίζονται με τη στάση της πανίσχυρης ιμπεριαλιστικής Αγγλίας: *Κί' ενόμις' ο Σαλισβουρύς, εκείνος ο σαλιάρης,/ πώς τον αέρα ειμπορείς με λόγια να μας πάρης;/ κι' απ' τη Μάλτα έρχεται η Αγγλική αρμάδα,/ θαρρείτε πως θα σκιάξετε με τούτο την Ελλάδα; [...]* Πηγαίνετε στο διάβολο, ω τέρατα τεράτων, ω πόλεων κατακτηταί και νήσων απωτάτων.³²

Γρήγορα όμως γίνεται αντιληπτό το αδιέξοδο. Το Άστυ παραδέχεται ότι η Ελλάδα γίνεται γελοία και φαιδρή όταν διακηρύττει ότι *είμεθα έτοιμοι να περι-*

30. Το Άστυ, 19.1.1886.

31. Το Άστυ, 19.1.1886.

32. Ο Ρωμπός, 18.1.1886.

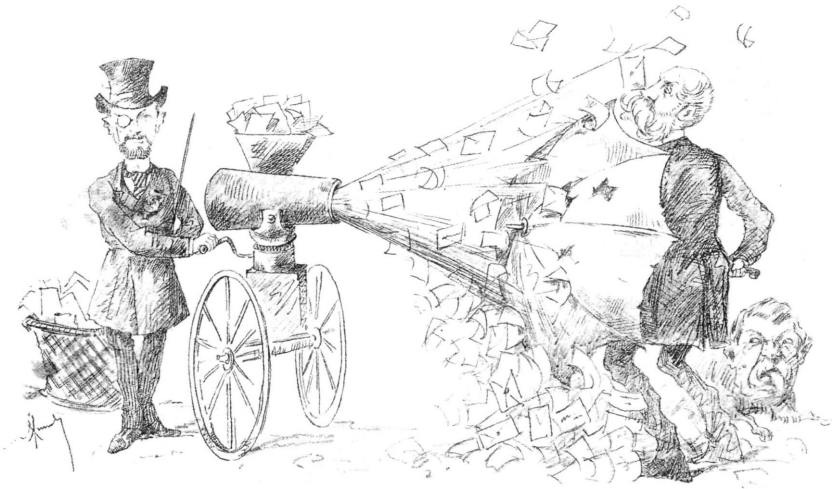

Ἡ μόνη καταλληλὴ ἀπάντησις εἰς τὸν σὴρ Ὀράτον

Εἰκόνα 9

φρονήσωμεν τὰς ἀπειλὰς ὅλης τῆς Ευρώπης,³³ και με το νέο σκίτσο του (εικ. 10) επιχειρεῖ μια πλήρη αντιστροφὴ τῶν ρόλων: Ὁ Βρετανὸς πρέσβης δεν εκτοξεύεται στο ἀπειρο με μια κλοτσιὰ στα οπίσθια, ὅπως στην προηγούμενη γελοιογραφία, ἀλλὰ με πολὺ σοβαρὸ ὕφος χειρίζεται το κανόνι εκτοξεύοντας ο

33. *Το Ἀσυ*, 9.2.1886.

Ο ΚΑΤΑΚΛΥΣΜΟΣ ΤΩΝ ΔΙΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ ΚΑΙ Η ΕΘΝΙΚΗ ΑΜΥΝΑ

Εικόνα 10

ίδιος βροχή διακοινώσεων εν είδει οβίδων εναντίον του Δηλιγιάννη, ο οποίος προσπαθεί να αμυνθεί κρατώντας μια ομπρέλα. Η λεζάντα γράφει: *Ο κατακλυσμός των διακοινώσεων και η εθνική άμυνα*.³⁴ Ο Ραμπαγός εξακολουθεί να εκφράζεται στο ίδιο μοτίβο εναντίον της *σπρίγκλας* Ευρώπης που εγκατέλειψε την Ελλάδα, ενώ παράλληλα ηρωοποιεί τον Δηλιγιάννη που είχε το σθένος, μετά την πολυετή υπακοή και δουλοπρέπεια της Ελλάδας απέναντι στην Αγγλία, να της πει: *Δεν σ' ακούομεν πλέον*.³⁵ Βέβαια μετά τα εγκώμια για τις *ελληνοπρεπείς* απαντήσεις της κυβέρνησης, ο ενθουσιασμός του Ραμπαγά μετατράπηκε σε αγανάκτηση, όταν διαπίστωσε τις πραγματικές προθέσεις του Δηλιγιάννη, ο οποίος πλέον αποκαλείται *προδοτής, θηλυπρεπής, ρίψασπις*, που πρέπει να *φορέση φουσιάνι*.³⁶ Ενώ λόγω της «άνανδρης», αυτής συμπεριφοράς του απεικονίζεται σε σκίτσο του Άστεως με γυναικεία φορέματα.³⁷

34. *Το Άστυ*, 2.2.1886.

35. *Ραμπαγός*, 16.1.1886

36. *Ραμπαγός*, 1.5.1886.

37. *Το Άστυ*, 30.4.1886.

Ο επίλογος αυτής της εθνικής περιπέτειας είναι κωμικοτραγικός. Στο απορροχμημένο τηλεγράφο των ευρωπαϊκών Δυνάμεων ο Δηλιγιάννης αντέδρασε σπασμωδικά: Από τη μια διατάζει να αποπλεύσει ο στόλος στο Αιγαίο και να συγκεντρωθεί όλος ο στρατός στα σύνορα και από την άλλη διαβεβαιώνει τις Δυνάμεις ότι η Ελλάδα δεν σκοπεύει να διαταράξει την ειρήνη. Οι Δυνάμεις θεώρησαν εμπαιγμό τη συμπεριφορά του Δηλιγιάννη και απέκλεισαν με τα πλοία τους τα ελληνικά παράλια. Ο αποκλεισμός πρόσφερε στον Δηλιγιάννη το πρόσχημα που ζητούσε για να βγει από το αδιέξοδο που είχε περιέλθει. Παραιτήθηκε «ηρωικά» καταγγέλλοντας την Ευρώπη ως αποκλειστικά υπεύθυνη για την αποτυχία του εγχειρήματός του. Οι σατιρικές εφημερίδες, παράλληλα με τις σφοδρές κατηγορίες εναντίον του «άνανδρου» και «ριψάσπιδος» Δηλιγιάννη, θα επιτεθούν με την ίδια ζέση και στην Ευρώπη που ταπεινώσε την Ελλάδα, αντανακλώντας την –παγιωμένη στη συλλογική συνείδηση– αντίληψη ότι για την ατελή και αιμωπική λύση του εθνικού ζητήματος φταίει κατ' αρχήν ο ξένος παράγοντας.

Την ίδια περίπου αντίδραση θα έχουν οι Έλληνες και έντεκα χρόνια αργότερα, μετά την ταπεινωτική ήττα του 1897. Ο *Ρωμηός*, η μόνη από τις σατιρικές εφημερίδες που αναφέραμε η οποία κυκλοφορούσε ακόμη, ως «επιμελητής των συμφερόντων του έθνους», θα λοιδορήσει την Ευρώπη και αυτούς που ήταν αντίθετοι στην κήρυξη του πολέμου. Ως μέλος της «Εθνικής Εταιρείας», ο Γεώργιος Σουρής μέσα από τις στήλες της εφημερίδας του θα πρωτοστατήσει στον πολεμικό ξεσηκωμό, θα υμνήσει τον πολεμοχαρή διάδοχο και μετά την καταστροφική ήττα θα κατακεραυνώσει τους πάντες και ιδιαίτερα τις ευρωπαϊκές Δυνάμεις γιατί πρόδωσαν την Ελλάδα.

Ασικές ή λαϊκές ή απλώς πολιτικές, οι σατιρικές εφημερίδες του τελευταίου τετάρτου του 19ου αιώνα, διατηρώντας έντονα τα κυρίαρχα στοιχεία του ρομαντισμού, είδαμε ότι σε μια περίοδο εθνικής κρίσης ανταποκρίθηκαν στα πιο παράτολμα όνειρα των Ελλήνων. Χωρίς το σκώμμα και την ανατρεπικότητα, χωρίς απόσταση και χωρίς ψυχραιμία, οι σατιρικές εφημερίδες υποκαθιστούν τον πολιτικό λόγο και το επιχείρημα με τον συναισθηματισμό και τον στόμφο. Παράλληλα αναπαράγουν παγιωμένες προκαταλήψεις, απλουστευτι-

κούς μύθους και στερεότυπα, όπως η μοναδικότητα των Ελλήνων ως περιούσιου λαού, η έννοια του πολύτιμου παρελθόντος που τους καθιστά ανώτερους από όλους τους άλλους, ο ηρωισμός τους κ.λπ. Το συνηθέστερο όμως στερεότυπο που κυριαρχεί στην αρθρογραφία και στην εικονογραφία των σατιρικών εφημερίδων είναι, όπως παρατηρήσαμε, αυτό της ξένης συνωμοσίας εναντίον του ελληνισμού, της προδοσίας των Ευρωπαίων· είναι η αντίληψη ότι η εθνική κυριαρχία υπονομεύεται μονίμως από τις μεροληπούσες υπέρ της Τουρκίας «μισελληνικές» ευρωπαϊκές Δυνάμεις που μετά το Ναβαρίνο εγκατέλειψαν την Ελλάδα. Είναι η αυτονόπη απαίτηση ότι η Ευρώπη όφειλε, παραμερίζοντας τα γεωπολιτικά της συμφέροντα, να προστατεύσει τους εκλεκτούς της Ιστορίας. Όλα αυτά με οδηγούν, τελειώνοντας, να θυμηθώ αυτό που έγραψε ο άλλος εθνικός μας ιστορικός Σπυρίδων Ζαμπέλιος: *Μήπως αυτά αι ιδιοτροπίαι μας, και αι φαντασίαι μας και αι προπετείς μας αξιώσεις* [απέναντι στην Ευρώπη] *μαρτυρούσιν ότι είμεθα «les enfants gâtés de l' Histoire»;*

Ο ρόλος της διασποράς στη διαμόρφωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής

Προκόπης Παπασιράτης

*Αναπληρωτής Καθηγητής Ιστορίας,
Πάντειο Πανεπιστήμιο*

Σκοπός αυτής της εργασίας είναι να αναπτύξει τον ρόλο της διασποράς στη διαμόρφωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μέχρι τη Συνδιάσκεψη Ειρήνης το 1919 στο Παρίσι, μετά το τέλος του Α΄ παγκοσμίου πολέμου.

Ο ρόλος της διασποράς είναι ένα ζήτημα που εξακολουθεί να προκαλεί συζητήσεις. Για το συγκεκριμένο θέμα που εξετάζουμε, ο όρος «ελληνική διασπορά» χρησιμοποιείται σχηματικά. Με τον όρο αυτό εννοούμε εκείνες τις κοινότητες του εξωτερικού που έχουν άμεση σχέση και επαφή με το ελληνικό κράτος στη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε.

Κατά τον 19ο αιώνα δεν είναι οι ελληνικές κυβερνήσεις που προσπαθούν να χρησιμοποιήσουν τη διασπορά για να επηρεάσουν τις μεγάλες δυνάμεις. Αντίθετα, είναι οι έμποροι της διασποράς που επεμβαίνουν στον χώρο της εξωτερικής πολιτικής, θέλοντας να περιορίσουν τον απελευθερωτικό ζήλο των συμπατριωτών τους ή τουλάχιστον να τον κατευθύνουν έτσι ώστε να εξυπηρετεί

τα οικονομικά τους συμφέροντα. Όταν εκδηλώνεται αυτή η δραστηριότητα, στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα, παρουσιάζεται ως ενέργεια που αποβλέπει στο όφελος της χώρας. Είναι όμως χωρίς αμφιβολία και προς το καλύτερο συμφέρον των εμπόρων της διασποράς.

Η κατάσταση αντιστρέφεται στη διάρκεια των δύο πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα. Οι στόχοι της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής θα προωθηθούν με θέρμη από διακεκριμένα και σημαίνοντα μέλη των ελληνικών κοινοτήτων του εξωτερικού, σε στενή συνεργασία με τις κυβερνήσεις των Αθηνών. Αυτό είναι εφικτό επειδή η Βρετανία, για λόγους ισορροπίας δυνάμεων στην περιοχή, θα επιτρέψει στην Ελλάδα να πραγματοποιήσει τις εθνικές της φιλοδοξίες. Όπως θα δούμε σύντομα, η διασπορά θα συμμετάσχει ολόψυχα σε αυτή την προσπάθεια. Εξάλλου, ένα μεγάλο τμήμα της ελληνικής διασποράς είναι θερμός υποστηρικτής της βρετανικής πολιτικής, επειδή σε αυτή στηρίζει τα συμφέροντά της.

Μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, η προσοχή του ελληνισμού της διασποράς αρχίζει να επικεντρώνεται κυρίως σε δύο ζητήματα: στο εθνικό ζήτημα, δηλαδή τις εθνικές διεκδικήσεις, και στις οικονομικές δραστηριότητες που θα επιδιώξει να αναπτύξει μέσα στο ελληνικό κράτος. Αυτά τα δύο ζητήματα κυριαρχούν στη στάση της ελληνικής διασποράς προς την Ελλάδα μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1920. Αυτή η στάση όμως πρέπει να εξεταστεί στο ευρύτερο πλαίσιο της πολιτικής και οικονομικής κατάστασης που επικρατεί τότε στην Ευρώπη, μιας κατάστασης που δεν μπορεί να αγνοήσει ο ελληνισμός της διασποράς.

Εξετάζοντας την ανάπτυξη των ελληνικών κοινοτήτων του εξωτερικού, ξεχωρίζουν ορισμένες περίοδοι που μας βοηθούν να κατανοήσουμε τον μεταβαλλόμενο χαρακτήρα της οικονομικής τους δραστηριότητας, την επιρροή που ασκούν, καθώς και την κοινωνική θέση που καταφέρνουν να αποκτήσουν στις χώρες όπου δραστηριοποιούνται.

Οι οικονομικές αντιξοότητες δεν είναι ο λόγος που αναγκάζει τους Έλληνες να αποδημούν, αρχικά εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Φαίνεται ότι στις ελληνικές κοινότητες της Αιγύπτου, καθώς και άλλων χωρών, ένας μεγάλος

λος αριθμός μελών τους και σχεδόν όλοι οι σημαντικοί έμποροι προέρχονται από τη Χίο και από εκείνες τις ορεινές περιοχές της κυρίως Ελλάδας οι οποίες άνθησαν οικονομικά κατά τον 18ο αιώνα, χάρη στην τοπική βιοτεχνία. Οι μεγάλοι Έλληνες έμποροι στην Αίγυπτο γίνονται βέβαια πλούσιοι για πρώτη φορά εκεί, αλλά φθάνοντας στη χώρα αυτή έχουν αρκετά κεφάλαια ή την απαραίτητη πιστοληπτική ικανότητα, ως στελέχη εμπορικών οίκων που ήδη λειτουργούν.¹

Αυτή είναι η πρώτη περίοδος της επέκτασης της ελληνικής διασποράς, η οποία καλύπτει τον 18ο αιώνα ως το τέλος των ναπολεόντειων πολέμων.² Κατά την περίοδο αυτή, οι παραγωγοί βιοτεχνικών προϊόντων στην ελληνική ύπαιθρο ακολουθούν τα προϊόντα τους από τον τόπο της παραγωγής τους προς τα μεγάλα εμπορικά κέντρα του εξωτερικού. Αυτό το οδοιπορικό διαρκεί συνθήτως περισσότερο από μία γενιά. Στην πορεία τους περνούν από τις μεγαλύτερες επαρχιακές πόλεις, για να καταλήξουν στα κύρια εμπορικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στη Θεσσαλονίκη, τη Σμύρνη, την Κωνσταντινούπολη, οι επαφές τους με τους ξένους εμπόρους οδηγούν μεν στον ανταγωνισμό αλλά συγχρόνως και στη συνεργασία. Οι πιστώσεις που εξασφαλίζουν οι Έλληνες παραγωγοί από τους ξένους εμπόρους τους επιτρέπουν να διευρύνουν γρήγορα τον κύκλο των επιχειρήσεών τους. Αυτή η επέκταση επιδρά στη φύση των επιχειρήσεών τους. Στρέφονται προς το εμπόριο, ενώ μειώνεται η σημασία της αρχικής παραγωγής στο χωριό. Η απόφαση των Ελλήνων παραγωγών να μετα-

1. C. Hadziiosif, "Greek Merchant Colonies and Independent Greece: Problems of Interpretation", στο A. L. Makrakis, P. N. Diamantouros (eds.) *New Trends in Modern Greek Historiography*, Modern Greek Studies Association, Hanover N.H., 1982, σ. 78· Χ. Χατζιωσήφ, «Εμπορικές παροικίες και ανεξάρτητη Ελλάδα: Ερμηνείες και προβλήματα», *Ο Πολίτης*, 62, Σεπτέμβριος 1983.

2. Με αυτή την οικονομική δραστηριότητα των Ελλήνων ασχολείται ο Ν. Σβορώνος στο Παρίσι, όπου βρίσκεται από τον Δεκέμβριο 1945, στην πρωτοποριακή μελέτη του για το εμπόριο της Θεσσαλονίκης, έτοιμη για δημοσίευση ήδη από 1948: Ν. Svoronos, *Le Commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Presses Universitaires de France, Παρίσι, 1956 (ελληνική έκδοση: εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1996). Βλέπε επίσης T. Stoianovich, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", στο *The Journal of Economic History*, τ. XX, n° 2, Ιούνιος 1960, σσ. 234-311.

ναστεύσουν και να ιδρύσουν παραρτήματα στο εξωτερικό αντανακλά τη θέλησή τους να ελέγχουν αποτελεσματικά τις πιστώσεις και τις αγορές των προϊόντων τους στο εξωτερικό. Στο πλαίσιο αυτό, η απόφασή τους να μεταναστεύσουν είναι περισσότερο ένδειξη οικονομικής ισχύος παρά αδυναμίας.

Η επέκτασή τους στρέφεται κυρίως σε χώρες με αδύνατες ή ανύπαρκτες καπιταλιστικές δομές, πέρα από την άμεση επίδραση της δυτικοευρωπαϊκής οικονομίας. Στις περιοχές τις οποίες επέλεξαν (Βόρεια Βαλκάνια, Αυστροουγγαρία, Νοτιοανατολική Γερμανία) οι Έλληνες μετανάστες δεν έχουν να αντιμετωπίσουν σοβαρούς ανταγωνιστές. Η πρώτη σημαντική μεταστροφή γίνεται με την αποκατάσταση της ειρήνης με το τέλος των ναπολεόντειων πολέμων το 1815. Στο μεταξύ όμως, οι ελληνικές εμπορικές εταιρείες έχουν εκμεταλλευτεί την ουδετερότητα της Υψηλής Πύλης για να ελέγξουν το εξωτερικό εμπόριο και τις θαλάσσιες μεταφορές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Επομένως, αισθάνονται αρκετά σίγουροι ώστε να επεκτείνουν περαιτέρω τις δραστηριότητές τους στη Δυτική Ευρώπη, αυξάνοντας τα εκεί παραρτήματά τους.

Με αυτό τον τρόπο εγκαινιάζεται μια νέα εποχή. Η εξάπλωση που ακολουθεί συνδυάζεται με δομικές αλλαγές σε αυτές τις εταιρίες. Για πρώτη φορά οι ελληνικές εταιρίες οργανώνουν τα υποκαταστήματά τους σε εμπορικά δίκτυα ακολουθώντας μια κοινή στρατηγική, ιδρύοντας έτσι ένα κλειστό οικονομικό κύκλωμα που ισχυροποιεί τη θέση τους απέναντι στους ευρωπαϊούς ανταγωνιστές τους.

Η περίοδος ωριμότητας όμως αυτών των εμπορικών δικτύων αρχίζει ουσιαστικά μετά το 1830, όταν ιδρύεται το ελληνικό κράτος. Οι Έλληνες έμποροι έχουν ήδη εδραιώσει την κυριαρχία τους στους ανταγωνιστές τους. Εκείνοι που δεν χαίρουν ακόμη της προστασίας κάποιου ευρωπαϊκού κράτους παίρνουν την ελληνική υπηκοότητα για να ξεπεράσουν τις δυσκολίες που δημιουργούν οι οθωμανικές αρχές. Χαρακτηριστικό της νοοτροπίας των Ελλήνων εμπόρων της διασποράς είναι ότι εκείνη την εποχή επιδιώκουν να αναλάβουν τα ελληνικά γενικά προξενεία στα σημαντικότερα εμπορικά κέντρα του εξωτερικού. Και δεν είναι μόνο η χρυσοποικίλη στολή του γενικού προξένου και τα

συμπαρομαρτούντα του αξιώματος που εξάπτουν τη φαντασία. Είναι κυρίως ένας ευφυής συνδυασμός κοινωνικής αναγνώρισης και οικονομικών συμφερόντων που τους υποκινεί να επιδιώξουν να αναλάβουν αυτές τις θέσεις.³ Προφανώς και δεν είναι συμπτωματικό ότι έχουν σοβαρά οικονομικά συμφέροντα ή ακόμα και τα κεντρικά γραφεία τους σε αυτές τις πόλεις. Έτσι, γνωστοί Έλληνες έμποροι της διασποράς αναλαμβάνουν τα σημαντικά προξενεία στο Λονδίνο, τη Μασσαλία, την Οδησό, το Λιβόρνο, την Αλεξάνδρεια.⁴

Το τέλος του κριμαϊκού πολέμου το 1856 σημαδεύει μια ακόμα καμπή για την ελληνική διασπορά. Στα τέλη της δεκαετίας του 1850 είναι φανερό ότι τα ισχυρά κράτη της Δυτικής Ευρώπης ενισχύουν την πολιτική και οικονομική τους κυριαρχία στην Ανατολική Μεσόγειο και στα Βαλκάνια σε βάρος των Ελλήνων εμπόρων που αντιμετωπίζουν προβλήματα σε πολλαπλά μέτωπα. Εντυπωσιακές σε μέγεθος ευρωπαϊκές επενδύσεις μειώνουν τη σημασία των ελληνικών οικονομικών δικτύων, ενώ η κυριαρχία του βιομηχανικού κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα έχει άμεσες συνέπειες στις εμπορικές τους δραστηριότητες.⁵

Την ίδια περίοδο, οι Έλληνες έμποροι της διασποράς καλούνται να αντιμετωπίσουν τον ανερχόμενο ανταγωνισμό της νέας αστικής τάξης στις περιοχές όπου δρουν, με αποτέλεσμα σταδιακά να πάψουν να λειτουργούν οι περισσότερες από αυτές τις εμπορικές επιχειρήσεις. Η παρακμή τους συμπίπτει με το

3. C. Hadziiosif, *La Colonie Grecque en Egypte. 1833-1856*, Doctorat de Troisième Cycle, Université de Paris-Sorbonne (Paris IV), Ecole Pratique des Hautes Etudes, IVe Section, 1980, σσ. 12-13 και 312-315.

4. Βλέπε ενδεικτικά: Ο. Κατσιαρδί-Ηering, *Η Ελληνική Παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, Αθήνα, 1986· Δ. Βλάμπη, *Το φιορίνι, το σπάρι και η οδός του κήπου. Έλληνες έμποροι στο Λιβόρνο 1750-1868*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2000· Μ. Χρ. Χατζιωάννου, *Οικογενειακή στρατηγική και εμπορικός ανταγωνισμός. Ο οίκος Γερούση τον 19ο αιώνα*. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2003· Α. Mandilara, *The Greek Business Community in Marseille, 1816-1900: Individual and Network Strategies*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, European University Institute, Φλωρεντία, 1998· Αικ. Βουρκατιώτη, *Ο οίκος των αδελφών Ράλλη, 1814-1961. Το αρχέτυπο της επιχειρηματικότητας της ελληνικής διασποράς*. Ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα, 2004.

5. Hadziiosif, *La Colonie Grecque en Egypte*, σσ. 500-501.

αυξανόμενο ενδιαφέρον των Ελλήνων εμπόρων της διασποράς για επενδύσεις στην Ελλάδα. Πολλοί από αυτούς είχαν ήδη αναμειχθεί στο εμπόριο εκεί, από τη δεκαετία του 1850.⁶

Οι Έλληνες της διασποράς θα αποτελέσουν μια δυναμική παρουσία στην Ελλάδα ως τραπεζίτες, κεφαλαιούχοι και εφοπλιστές από το 1870, ενώ συγχρόνως θα αναμειχθούν ενεργά στην πολιτική. Σε αυτή ακριβώς τη χρονική περίοδο, που φθάνει ως τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1922, έχουν ενεργό παρουσία στην ελληνική εξωτερική πολιτική. Την περίοδο αυτή η Μεγάλη Ιδέα περιβάλλει με ασφυκτικό εναγκαλισμό την ελληνική εξωτερική πολιτική. Η ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης είναι ο κύριος και ο πιο φλογερός στόχος της Μεγάλης Ιδέας μέχρι τη στιγμή που οι πολιτικές και στρατιωτικές επιπτώσεις του ελληνοτουρκικού πολέμου και οι ακόλουθες τραυματικές εμπειρίες την απομακρύνουν από το πολιτικό προσκήνιο, χωρίς όμως να την εξαφανίσουν εντελώς.⁷ Στην πραγματικότητα, η πολιτική της Μεγάλης Ιδέας δεν είναι τίποτα άλλο παρά το Ανατολικό ζήτημα όπως φαίνεται μέσα από τον φακό της κυρίαρχης ελληνικής ιδεολογίας της περιόδου.

Την ίδια περίοδο, η ιδεολογία του Πανσλαβισμού υπογραμμίζει τη σύγκρουση των αντίπαλων εθνικισμών. Το 1870, ο Ρώσος πανσλαβιστής Στρατηγός Ροσιολάβ Φαντιέβ τονίζει: «Για την Ευρώπη, η οποία δεν επιθυμεί την ανεξαρτησία των Σλάβων, το Ανατολικό ζήτημα μπορεί να συνεχίσει να υφίσταται στην προηγούμενη μορφή του ως το ανολοκλήρωτο ζήτημα που αφορά

6. Χρ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηκάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 1986, σ. 53.

7. Ε. Σκοπετέα, *Το «Πρότυπον βασίλειον» και η Μεγάλη Ιδέα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα, 1988· Π. Κιτρομυλίδης, «Νοερές Κοινότητες και οι απαρχές του εθνικού κινήματος στα Βαλκάνια», στο Θ. Βερέμης (επιμ.) *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στην Νεότερη Ελλάδα*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1997, σσ. 53-131. Για την υποστήριξη που παρέχει στη Μεγάλη Ιδέα ο Τύπος στην Ελλάδα βλέπε τη μελέτη της Λ. Λούβη «Η Ευρώπη στον ελληνικό σατιρικό Τύπο στον 19ο αιώνα» στον παρόντα τόμο, σ. 297. Για τη μορφή της ιδεολογίας της Μεγάλης Ιδέας στη διάρκεια του μεσοπολέμου βλέπε Π. Παπαστράτη, «Από τη Μεγάλη Ιδέα στη Βαλκανική Ένωση», στο Γ. Μαυρογορδάτος, Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.) *Βενιζελισμός και Ασιατικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988, σσ. 417-437.

στη διάλυση της Τουρκίας. Αλλά εμείς οι Ρώσοι δεν έχουμε λόγο να κλείσουμε τα μάτια μας στην πραγματικότητα. Πρέπει να δούμε αυτό το περιβόητο ζήτημα ως αυτό που πραγματικά είναι το δικό μας Σλαβικό ζήτημα».⁸

Χαρακτηριστική των αντιφάσεων που ταλανίζουν την ελληνική κοινωνία στα μέσα του 19ου αιώνα είναι η αντιπαράθεση αυτοχθόνων και ετεροχθόνων, δηλαδή των Ελλήνων της διασποράς που έχουν εγκατασταθεί στο νεοσύστατο κράτος. Η διαμάχη αυτή έχει πολιτικές και οικονομικές διαστάσεις εξ αιτίας της πρακτικής του κράτους να στελεκώνει τις κυβερνητικές θέσεις με ετερόχθονες επειδή έχουν αναμφισβήτητη υψηλότερα προσόντα από τους αυτόχθονες.⁹ Σαφής ένδειξη αυτής της αντίφασης είναι το γεγονός ότι η ίδια η Βουλή του 1843 που αποφασίζει τον διωγμό των Ελλήνων της διασποράς από τη δημόσια διοίκηση, στερώντας τους την ελληνική υπηκοότητα, εγκαινιάζει εκείνο το δόγμα της εξωτερικής πολιτικής, τη Μεγάλη Ιδέα, που επιδιώκει την ένταξή τους σε μια Μεγάλη Ελλάδα.

Είκοσι χρόνια αργότερα, στις παραμονές της Συντακτικής Συνέλευσης του 1862, οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που επικρατούν στην Ελλάδα έχουν αλλάξει σημαντικά. Το θέμα των ετεροχθόνων έχει πάψει να προκαλεί έντονες αντιπαράθεσεις, από τότε που διαδοχικές σειρές πτυχιούχων του πανεπιστημίου έχουν εξασφαλίσει την είσοδό τους στη δημόσια διοίκηση. Παράλληλα, το ανανεωμένο ενδιαφέρον των Ελλήνων της διασποράς για τη χώρα τους οφείλεται στις χειροπιαστές οικονομικές ευκαιρίες που τους προσφέρει. Η αυξανόμενη εμπορευματοποίηση της ελληνικής οικονομίας προσφέρει στους εύπορους εμπόρους της διασποράς νέες δυνατότητες στην Ελλάδα.¹⁰ Στη διευρυμένη Συνταγματική Συνέλευση του 1862, αυτοί οι έμποροι έχουν μια σημαντική παρουσία μεταξύ των μελών της Βουλής που αντιπροσωπεύουν τις κοινό-

8. M. B. Petrovich, *The Emergence of Russian Pan Slavism 1856-1870*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη, 1956, σ. 269.

9. J. Petropoulos, *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece 1833-1843*, Princeton University Press, Πρίνστον, 1969, σσ. 486-493· Ι. Δημάκης, *Η πολιτική μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1991.

10. Αγγριαντώνη, *ό.π.*, σ. 105.

ττες της διασποράς,¹¹ γεγονός που αποτελεί μία επιπλέον απόδειξη του ενδιαφέροντός τους για τη νέα φάση στην οποία εισέρχεται η ελληνική οικονομία.

Οι κεφαλαίουχοι Έλληνες της διασποράς θα αρχίσουν να επεμβαίνουν μαζικά στην ελληνική οικονομία κατά τη δεκαετία του 1870. Η έμφαση θα δοθεί τώρα, καθώς κατά το επόμενο τέταρτο του αιώνα, στις τράπεζες και σε άλλες οικονομικές δραστηριότητες, στην προσπάθειά τους να εκμεταλλευθούν την προσπάθεια των ελληνικών κυβερνήσεων να εκσυγχρονίσουν το κράτος. Το ενδιαφέρον τους θα τονωθεί από το γεγονός ότι μπορούν να δραστηριοποιηθούν με εμπιστοσύνη σε ένα γνωστό περιβάλλον, πλεονέκτημα που εκμεταλλεύονται πλήρως στην προσπάθειά τους να κυριαρχήσουν στον ελληνικό τραπεζικό κλάδο.¹²

Η ανάμειξή τους στην ελληνική οικονομία στα 1870 συμπίπτει με μια προσπάθεια επιρροής της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής που προέρχεται από την ελληνική κοινότητα της Κωνσταντινούπολης, η οποία την περίοδο αυτή έχει κυρίαρχο ρόλο στην οθωμανική οικονομία, ενώ παράλληλα πολλά από τα επιφανή μέλη της επεκτείνουν τις οικονομικές τους δραστηριότητες και στην Αθήνα. Από την κοινότητα αυτή, οι Έλληνες τραπεζίτες της Κωνσταντινούπολης είναι εκείνοι που συγκροτούν μια σημαντική ομάδα πίεσης στη διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας.¹³ Το βασικό επικείμενό τους για

11. *Εφημερίς των Συνετήσεων της Βουλής*, τ. 9, Συνεδρία 12η, 1 Ιανουαρίου 1863, σσ. 89-90.

12. Γ. Δερτιλής, *Η υπόθεση των τραπεζών (1871-1873)*, Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1980. Το ευρύτερο πλαίσιο ανάπτυξης αυτής της στρατηγικής εξετάζεται στο Ch. Hadziioffis, "Banques grecques et banques européennes au XIXe siècle: le point de vue d'Alexandrie", στο G.B.Dertilis (ed), *Banquiers, usuniers et paysans. Réseaux de crédit, et stratégies du capital en Grèce (1780-1830)* Fondations des Treilles, Edition la Découverte, Παρίσι, 1988.

13. Λ. Λούβη, «Ομογενείς και εξωτερική πολιτική: Η περίπτωση της Κωνσταντινούπολης κατά τη δεκαετία 1870-1880», στο Στεφ. Παπαγεωργίου (επιμ.), *Αφιέρωμα στη μνήμη του Ν. Σβορώνου*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, 1992, σσ. 329-341· Χ. Εξεργόγλου, *Προσαρμοστικότητα και πολιτική ομογενειακών κεφαλαίων. Έλληνες τραπεζίτες στην Κωνσταντινούπολη: το κατάστημα «Ζαφίρης Ζαφειρόπουλος», 1871-1881*. Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, 1989.

αυτή την παρέμβαση είναι ότι η ελληνική κοινότητα της Κωνσταντινούπολης αποτελεί οπωσδήποτε ένα πιο σημαντικό οικονομικό κέντρο από την Αθήνα, με έντονη παρουσία και στον πολιτιστικό χώρο.

Αυτό το ιδεολόγημα, ο «ελληνο-οθωμανισμός», προϋποθέτει ότι δεν θα υπάρξει διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ιδέα βεβαίως αντίθετη προς την πολιτική της Μεγάλης Ιδέας. Επίσης, υποστηρίζει ότι οι Έλληνες που κατοικούν εντός αυτής θα ενταχθούν και θα επηρεάσουν τους μηχανισμούς του οθωμανικού κράτους *εκ των έσω*.¹⁴ Θα πρέπει να επισημανθεί ότι την περίοδο αυτή, μετά την καταστολή της κρητικής επανάστασης του 1866, το λεγόμενο εθνικό ζήτημα εισέρχεται σε μια φάση ιδεολογικής κάμψης και ουσιαστικής αδυναμίας.

Καθοριστικό σημείο της προσπάθειας των τραπεζιτών της Κωνσταντινούπολης να ελέγξουν την ελληνική οικονομική αγορά είναι η πίεση που ασκούν για τον διακανονισμό του εξωτερικού χρέους της Ελλάδας στις χρηματαγορές του Λονδίνου. Αυτή η εξέλιξη που αναμενόταν πολύ καιρό εγκαινιάζει για την Ελλάδα μια περίοδο εκτεταμένης δανειοδότησης από το εξωτερικό.

Οι κεφαλαιούχοι Έλληνες της διασποράς μπορούν πλέον από θέση ισχύος να κάνουν αυτοί τις διαπραγματεύσεις για τα νέα δάνεια που επιτρέπεται να ζητήσει η Ελλάδα. Επιπλέον, χρησιμοποιούν την προνομιακή θέση στην οποία βρίσκονται για να αποσπάσουν από τις ελληνικές κυβερνήσεις διάφορες παραχωρήσεις, με απώτερο σκοπό να ενδυναμώσουν περισσότερο τη θέση τους στην Ελλάδα.

Η προώθηση της ιδέας του ελληνο-οθωμανισμού κάνει τους Έλληνες της διασποράς στην Κωνσταντινούπολη να αισθάνονται αρκετά δυνατοί ώστε να προκαλέσουν το παραδοσιακό δόγμα της Μεγάλης Ιδέας. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι με τη στάση τους αυτή προστατεύουν τα συμφέροντά τους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, που είναι σημαντικότερη για αυτούς από το Βασίλειον της Ελλάδος, και για αυτό ταυτίζονται με την πολιτική που ασκεί η Μεγάλη Βρετανία στην περιοχή. Πράγματι, μέσα στο γενικότερο πλαίσιο του Ανατολι-

14. Σκοπετέα, *ό.π.*, σσ. 309-324.

κού ζητήματος, το Λονδίνο έχει επανειλημμένως ζητήσει πειστικά από την Ελλάδα να περιορίσει τους στόχους της εξωτερικής πολιτικής της και να επικεντρώσει τις προσπάθειές της στην ανάπτυξη της οικονομίας της.¹⁵

Αλλά και η ελληνική διασπορά συνιστά επίσης μετριοπάθεια. Είναι δύσκολο να προσδιοριστεί αν παρακινούνται από ψυχρό ρεαλισμό ή κυνικό εγωισμό. Οποιοδήποτε και αν είναι οι λόγοι, είναι οπωσδήποτε φανερό σε αυτούς ότι η εξωτερική πολιτική του αλυτρωτισμού που ακολουθεί η Ελλάδα εκείνη την εποχή βρίσκεται σε αντίθεση με τα συμφέροντα των μεγάλων δυνάμεων και ως εκ τούτου έχει ελάχιστες πιθανότητες επιτυχίας.

Η άθλια κατάσταση της ελληνικής οικονομίας είναι στην πραγματικότητα το μοναδικό θέμα που μπορεί να εκτοπίσει από την πρώτη θέση τα εθνικά ζητήματα για τα οποία δείχνει μεγάλη ευαισθησία η ελληνική κοινή γνώμη. Αυτό το χρησιμοποιούν και οι κεφαλαιούχοι της διασποράς για να προωθήσουν την αναθεωρητική άποψη του ελληνο-οθωμανισμού. Συγκεκριμένα, υπογραμμίζουν την προτεραιότητα της οικονομίας έναντι της εδαφικής επέκτασης που προσβέυει η Μεγάλη Ιδέα για να υποστηρίξουν το επιχείρημα ότι η Ελλάδα δεν αντέχει να βοηθήσει τις αλύτρωτες περιοχές της πριν ετοιμαστεί κατάλληλα για ένα τέτοιο εγχείρημα. Αυτό όμως το επιχείρημα δεν έχει απήχηση την περίοδο κατά την οποία αναπτύσσεται ο εθνικισμός στα Βαλκάνια. Επιπλέον, οι Έλληνες κεφαλαιούχοι της Κωνσταντινούπολης, ενώ συνιστούν στην Ελλάδα να επιδείξει μετριοπάθεια στην εξωτερική πολιτική της, την ίδια στιγμή την προειδοποιούν ότι πρέπει να βρίσκεται σε επιφυλακή για να αντιμετωπίσει την άνοδο του Πανσλαβισμού που απειλεί –εκτός των άλλων– και την κυρίαρχη θέση τους στην οικονομία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Την περίοδο αυτή, η ανερχόμενη απειλή του ολαβικού κινδύνου για τα συμφέροντα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θέτει στην Αθήνα το εξής δίλημμα: συμμαχία της Ελλάδας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία για να ελεγχθεί ο

15. Γ. Δερτιλής, «Διεθνείς οικονομικές σχέσεις και πολιτική εξάρτηση: η ελληνική περίπτωση 1824-1872», *Τα Ιστορικά*, 1, Σεπτέμβριος 1983, σσ. 145-174.

σλαβικός κίνδυνος ή σύμπραξη με τους Σλάβους για τη δημιουργία ενός βαλκανικού μετώπου με στόχο την κατάλυση της οθωμανικής κυριαρχίας στα Βαλκάνια (πολιτική που θα ακολουθήσει ο Βενιζέλος αργότερα με τους βαλκανικούς πολέμους). Οι ελληνόφωνες εφημερίδες της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης θα ταχθούν σαφώς εναντίον των Σλάβων και της πολιτικής της Ρωσίας, υποστηρίζοντας τα συμφέροντα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η στάση τους αυτή γίνεται ιδιαίτερα εμφανής με τον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877. Οι εφημερίδες αυτές θα καταδικάσουν τον άκαιρο αλυτρωτισμό των Ελλήνων, τονίζοντας επιπλέον ότι η εμπλοκή της Ελλάδας στον πόλεμο αυτό θα είναι επιζήμια για τα συμφέροντα του εκτός Ελλάδος ελληνισμού.¹⁶ Η δραστηριοποίηση του Ανδρέα Συγγρού είναι ενδεικτική της στάσης των ομογενών της Κωνσταντινούπολης απέναντι στον ρωσοτουρκικό πόλεμο. Εκδίδει το 1887 ανώνυμα και με δικά του έξοδα ένα παράρτημα στο περιοδικό *Εστία*, με τίτλο «Μελέτη επί της σημερινής θέσεως του ελληνισμού». Σε αυτό υπογραμμίζει τους κινδύνους που έχει να αντιμετωπίσει η Ελλάδα από τον σλαβισμό και τον ρωσικό επεκτατισμό, υποστηρίζει την ανάγκη της υλικής προόδου του ελληνισμού στο πλαίσιο του ειρηνικού ανταγωνισμού στον χώρο της Ανατολής υπό την εποπτεία της Ευρώπης και επιπλέον συμβουλεύει τους Έλληνες να παραδώσουν την Ελλάδα στους απογόνους τους ακριβώς όπως την παρέλαβαν.¹⁷

Η Ελλάδα θα βγει τελικά στον πόλεμο τον Ιανουάριο 1878 στο πλευρό της νικητριάς Ρωσίας, ύστερα όμως από τη λήξη των εκθροπραξιών. Ο ελληνικός στρατός, που δεν υπερβαίνει τις 8.000 άνδρες και δεν είναι προετοιμασμένος για επιχειρήσεις διαρκείας, περνά τη μεθόριο και μπαίνει στη Θεσσαλία. Μέσα σε πέντε μέρες η κυβέρνηση διατάσσει τον στρατό να επιστρέψει πίσω από τη συνοριακή γραμμή. Η κυβέρνηση δικαιολογεί την υποχώρησή της ως αποτέλεσμα συλλογικής παρέμβασης των μεγάλων δυνάμεων, την οποία η ίδια έχει προκαλέσει σε μια προσπάθεια να σώσει τα προσχήματα.

16. Λούβη, *ό.π.* (σημ. 13), σσ. 335-336.

17. «Μελέτη σημερινής θέσεως του Ελληνισμού», σσ. 259-304 ως Παράρτημα στο Α. Συγγρού, *Απομνημονεύματα*, τ. 20, Αθήνα, 1908 (πρόσφατη επανέκδοση).

Οι Έλληνες της διασποράς θα παίξουν ρόλο στην ελληνική εξωτερική πολιτική μόνο όταν η ισορροπία των δυνάμεων στην περιοχή θα αλλάξει δραστικά. Εξέλιξη που ξεπερνά τις δυνάμεις τόσο των Ελλήνων της διασποράς όσο και της ίδιας της Ελλάδας. Σε αυτή τη νέα κατάσταση η Ελλάδα θα αναδυθεί στις παραμονές των βαλκανικών πολέμων ως μια δύναμη έτοιμη να αντιμετωπίσει μαζί με τις άλλες βαλκανικές χώρες την οθωμανική κυριαρχία στην περιοχή. Το 1910, η φιλελεύθερη κυβέρνηση του Βενιζέλου εγκαινιάζει και προσπαθεί να εφαρμόσει ένα τολμηρό πρόγραμμα που συνδυάζει τον εσωτερικό εκσυγχρονισμό με μια φιλόδοξη εξωτερική πολιτική, με στόχο τη διεύρυνση των συνόρων της Ελλάδας. Για τον Βενιζέλο είναι ξεκάθαρο με ποιον πρέπει να συμμαχήσει η Ελλάδα ώστε να επιτύχουν τα σχέδια της εξωτερικής πολιτικής της. Αντιμέτωπος με την αντιπαράθεση Μεγάλης Βρετανίας–Γερμανίας που οδηγεί στον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο, ο Βενιζέλος υποστηρίζει ένθερμα τη βρετανική πολιτική. Απόφαση που θεωρεί όχι μόνο σωστή αλλά και αναγκαία. Τα επιχειρήματα που χρησιμοποιεί υπέρ αυτής της πολιτικής δεν στηρίζονται μόνο στο γεγονός ότι η Γερμανία, βοηθώντας την Τουρκία, εμποδίζει αποτελεσματικά την πραγματοποίηση των ελληνικών εθνικών προσδοκιών αλλά και στο ότι η Ελλάδα, ένα ναυτικό έθνος με μακρόχρονη παράδοση και αναπτυγμένη εμπορική ναυτιλία, είναι υποχρεωμένη να πάρει θέση στο πλευρό της Βρετανίας. Η παρουσία στα βόρεια της Ελλάδας σλαβικών κρατών, όπου το εθνικιστικό φρόνημα βρίσκεται σε άνοδο, κάνει πειστικότερα τα επιχειρήματά του.

Αυτή η ρεαλιστική αντιμετώπιση των χρόνιων προβλημάτων της Ελλάδας βρίσκει σύμφωνους τους Έλληνες της διασποράς που του παρέχουν σημαντική υποστήριξη τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό. Στο πλαίσιο αυτό, οι ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού συμμετέχουν ενεργά στην εκτεταμένη εκστρατεία προπαγάνδας που εγκαινιάζει ο Βενιζέλος για να υπερασπιστεί τις «δίκαιες διεκδικήσεις και την τιμή της Ελλάδας», όπως διακηρύσσει ο Αγγλο-ελληνικός Σύνδεσμος κατά την ίδρυσή του το 1913.¹⁸ Ο Γουίλιαμ Πέμπερ

18. R. Clogg, *Politics and the Academy, Arnold Toynbee and the Koraes Chair*, Frank Cass in Association with the Centre of Contemporary Greek Studies, King's College, Λονδίνο, 1986, σ. 2.

Ριβς, διευθυντής του London School of Economics και ο καθηγητής Ρόναλντ Μπάρουος, Πρύτανης του King's College του Πανεπιστημίου του Λονδίνου είναι θερμοί φιλέλληνες και ιδρυτικά μέλη του συνδέσμου. Ο Μπάρουος είναι επίσης η κινητήρια δύναμη για την ίδρυση της Έδρας Κοραή για τη Νεότερη Ελληνική και Βυζαντινή Ιστορία, Γλώσσα και Φιλολογία στο King's College. Η ίδρυση μιας τέτοιας έδρας, που δυναμώνει την ελληνική παρουσία στη Βρετανία, συζητείται για πρώτη φορά το 1913 και στη συνέχεια παίρνουν ενεργό μέρος στις διαπραγματεύσεις για την ίδρυσή της ο Αγγλοελληνικός Σύνδεσμος και διακεκριμένα μέλη της αγγλοελληνικής κοινότητας. Η παρατεταμένη πολιτική κρίση σχετικά με την είσοδο της Ελλάδας στον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο καθυστερεί την ίδρυση της έδρας μέχρι το 1918. Η προσωπική υποστήριξη του Βενιζέλου είναι καθοριστική για την ίδρυση αυτής της έδρας, καθώς πείθει Έλληνες της κοινότητας να συμβάλουν στη χρηματοδότησή της.¹⁹ Παράλληλα, ο Αγγλοελληνικός Σύνδεσμος συνεχίζει να διαδίδει δραστήρια την ελληνική προπαγάνδα.

Η μεγάλη υποστήριξη του καθηγητή Μπάρουος προς την Ελλάδα και η θερμή υποδοχή που επιφυλάσσει η κοινή γνώμη της Αγγλίας στις ελληνικές διεκδικήσεις πρέπει να εξεταστεί μέσα στο πλαίσιο της ευρύτερης αποδοχής που εκφράζεται εκείνη την εποχή για την αρχή της αυτοδιάθεσης των λαών. Υπό την αιγίδα του Μπάρουος, το King's College γίνεται το κέντρο τέτοιων ενεργειών. Παράλληλα, στο πλαίσιο αυτού του ευνοϊκού κλίματος, προωθείται και υλοποιείται το 1915 η ίδρυση του School of Slavonic Studies, το οποίο στη διάρκεια του Α΄ παγκοσμίου πολέμου προωθεί τις εθνικές διεκδικήσεις των υπόδουλων εθνοτήτων της Αυστροουγγαρίας.²⁰

Οι ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού και κυρίως στις πρωτεύουσες των χωρών της Αντάντ έχοντας γερές προσβάσεις στην τοπική κοινωνία βοηθούν

19. Στο ίδιο, σ. 7.

20. Μετονομάζεται αργότερα σε School of Slavonic and East European Studies και το 1932 μετατρέπεται σε ανεξάρτητο ινστιτούτο του Πανεπιστημίου του Λονδίνου. F. M. L. Thompson (ed.), *The University of London and the World of Learning 1836-1986*. The Hambledon Press, Λονδίνο, 1990, σ.70.

αποτελεσματικά στην προώθηση της ελληνικής προπαγάνδας. Αυτό συμβαίνει ιδιαίτερα στην κρίσιμη περίοδο όταν η Ελλάδα παρουσιάζει τις εθνικές της διεκδικήσεις μετά το τέλος του Α΄ παγκοσμίου πολέμου. Οι ελληνικές πρεσβείες στο Λονδίνο και στο Παρίσι συντονίζουν τις ενέργειες των ελληνικών κοινοτήτων σε αυτές τις πρωτεύουσες.²¹

Στο Λονδίνο, ορισμένοι Έλληνες της διασποράς έχουν από παλαιότερα απ' ευθείας πρόσβαση στους κυβερνητικούς κύκλους λόγω φιλίας, κοινωνικών επαφών αλλά και επιχειρηματικών ενδιαφερόντων. Ο Σερ Μπαζιλ Ζαχάρωφ και ο Σερ Τζον Σταυρίδης είναι από τις πλέον σημαντικές προσωπικότητες αυτής της ομάδας Ελλήνων. Ο Ζαχάρωφ, γεννημένος στη Μικρά Ασία από Έλληνες γονείς, έχει δημιουργήσει μια κολοσσιαία περιουσία από εργοστάσια όπλων και πυρομαχικών, ναυπηγεία, πετρέλαια και πολλές άλλες επιχειρήσεις. Φλογερός υποστηρικτής του Βενιζέλου και της εξωτερικής του πολιτικής, ο Ζαχάρωφ εκμεταλλεύεται αυτή την επιρροή του κατά τη διάρκεια του Α΄ παγκοσμίου πολέμου και στη Συνδιάσκεψη Ειρήνης των Παρισίων. Εκτός από φίλος του Βενιζέλου είναι και επιστήθιος φίλος αλλά και πολιτικός σύμβουλος του Λούντ Τζορτζ, του Αριστίντ Μπριάντ και του Ζορζ Κλεμανσώ.²² Η φιλία του Σταυρίδη με τον Λούντ Τζορτζ χρονολογείται από την εποχή που ο τελευταίος ασκούσε το επάγγελμα του δικηγόρου. Ο Σταυρίδης, ελληνικής καταγωγής, δικηγόρος και ανταποκριτής του πρακτορείου Reuter, διορίζεται γενικός πρόξενος της Ελλάδας στο Λονδίνο. Ένας τίτλος που προφανώς αυξάνει ακόμα περισσότερο την ευκολία και την άνεση με την οποία κινείται μέσα στους πολιτικούς κύκλους της Αγγλίας, στον «πυρετώδη χώρο της ελληνικής εθνικιστικής πολιτικής και τον σταθερό

21. D. Kitsikis, *Propagande et pressions en politique internationale. La Grèce ses revendications à la Conférence de la Paix 1919-1920*, Presses Universitaires de France, Παρίσι, 1963, σσ. 99-123. Για την επιρροή που ασκεί ο Βενιζέλος στην ελληνική κοινότητα της Αιγύπτου και την υποστήριξη που του παρέχει η κοινότητα βλέπε A. Kitroeff, *The Greeks in Egypt 1919-1937, Ethnicity and Class*, Ithaca Press for the Middle East Centre of St. Antony's College Oxford, Λονδίνο, 1989, σσ. 49-52.

22. Kitsikis, *ό.π.*, σσ. 364-365· Encyclopedia Britannica, 1966, τ. 23, σ. 930· A. Gerolymatos, "Lloyd George and Venizelos, 1912-1917", *Journal of the Hellenic Diaspora*, XV, Nos 3&4, 1988, σσ. 39, 42. Ο Α. Γερολυμάτος δεν αναφέρεται στον Sir John Stavridi.

πλούτο της ελληνικής κοινότητας του Λονδίνου με τους εφοπλιστές, τους εμπόρους και τους τραπεζίτες».²³ Είναι η επιτομή του επιτυχημένου και με επιρροή Έλληνα της διασποράς, στον οποίο, για όλα αυτά, το 1919 απονέμεται από την αγγλική κυβέρνηση ο τίτλος του ιππότη.²⁴ Ο Σταυρίδης που είναι ο ιδανικότερος συνήγορος των ελληνικών ελπίδων, με προτροπή του Λούντ Τζορτζ κανονίζει συνάντηση με τον Βενιζέλο, όταν αυτός επισκέπτεται το Λονδίνο τον Δεκέμβριο του 1912, για να συζητήσουν πώς θα διανεμηθούν τα εδαφικά λάφυρα των βαλκανικών πολέμων που πρόσφατα έχουν λήξει.

Αυτή είναι μια εξαιρετική συγκυρία και αμέσως μόλις φθάνει ο Βενιζέλος στο Λονδίνο αρχίζει συνομιλίες που τελικά θα θέσουν τα θεμέλια της αγγλοελληνικής συνεννόησης, έναν από τους πλέον προσφιλείς στόχους του Έλληνα πρωθυπουργού. Εκτός από την προσωπική γοητεία του Βενιζέλου και τη διακριτική αλλά αποτελεσματική παρέμβαση του Σταυρίδη, τα ίδια τα συμφέροντα της Αγγλίας στην περιοχή διευκολύνουν αυτή την προσέγγιση. Σε αυτό συμφωνούν ο Λούντ Τζορτζ, υπουργός Οικονομικών τότε και μετέπειτα πρωθυπουργός, ο υπουργός Ναυτικών Ουίνστον Τσώρτσιλ και ο αρχηγός του Πολεμικού Ναυτικού, πρίγκιπας Μπάτενμπεργκ. Ειδικότερα προτείνουν να αποκτήσει η βρετανική κυβέρνηση το δικαίωμα να χρησιμοποιεί την Κεφαλονιά ως βάση του στόλου της και, ως αποζημίωση, η Κύπρος να προσαρτηθεί στην Ελλάδα. Ο Τσώρτσιλ το προτείνει, ο Λούντ Τζορτζ συμφωνεί και ο πρωθυπουργός Άσκουιθ καθώς και ο Σερ Έντουαρντ Γκρέυ, υπουργός των Εξωτερικών, δεν φέρνουν καμία αντίρρηση.²⁵ Αν και αυτή η πρόταση τελικά δεν πραγματοποιείται, η υποστήριξη του Λούντ Τζορτζ για μια Μεγάλη Ελλάδα παραμένει και εκδηλώνεται σαφέστατα κατά τη Συνδιάσκεψη Ειρήνης των Παρισίων του 1919.

23. M.Llwelyn Smith, *Ioanian Vision, Greece in Asia Minor 1919-1922*, Allen Lane, Λονδίνο, 1973, σ. 13.

24. «Για εξαιρετικές υπηρεσίες προς το κράτος κατά τη διάρκεια του πολέμου», όπως αναφέρεται στο δίπλωμα της απονομής. Στην πραγματικότητα ήταν σύνδεσμος μεταξύ του Βενιζέλου και του Λούντ Τζορτζ. Το 1915 έρχεται στην Ελλάδα με αποστολή να διαπραγματευθεί με την ελληνική κυβέρνηση και να συλλέξει στοιχεία για την αγγλική. Llwelyn Smith, *ό.π.*, σ. 342.

25. Στο *ίδιο*, σσ. 14-17.

Η απόφαση του Ανώτατου Συμμαχικού Συμβουλίου να δώσει στην Ελλάδα την εντολή να αναλάβει τη διοίκηση της Σμύρνης και της ενδοκώρας της εξαπλώνει τη Μεγάλη Ιδέα και τον ελληνικό αλτρωτισμό στα μοιραία όριά του. Για την ελληνική πλευρά, αυτή η απόφαση των συμμάχων είναι αποτέλεσμα κοπιαστικού αγώνα που διεξάγει η ελληνική κυβέρνηση για να επηρεάσει θετικά την κοινή γνώμη στην Αγγλία και τη Γαλλία, με τη σημαντική βοήθεια των Ελλήνων της διασποράς, με επικεφαλής τον Βενιζέλο «ολοκληρωμένο δεξιοτέχνη της τεχνικής της διπλωματίας», όπως σχολιάζει οξυδερκής Άγγλος διπλωμάτης αλλά και θαυμαστής του Έλληνα πρωθυπουργού.²⁶ Από τη βρετανική πλευρά, είναι καθοριστική η αποφασιστικότητα του Λούντι Τζορτζ, ο οποίος συγχρόνως κινείται ενεργά για να ματαιώσει τα σχέδια της Ιταλίας να επεκτείνει την επιρροή της –πέραν των Δωδεκανήσων– στην περιοχή της Μικράς Ασίας.

Αλλά ακόμα και αυτή η έντονη προσωπικότητα του Λούντι Τζορτζ που με δεξιοτεχνία εκμεταλλεύτηκε «κάποια φιλελληνικά αισθήματα κατά τη διάρκεια της Συνδιάσκεψης»²⁷ δεν θα μπορούσε να στείλει την Ελλάδα στη Μικρά Ασία χωρίς την καλά διατυπωμένη επιχειρηματολογία και τη σθεναρή υποστήριξη από ομάδα διπλωματών του Foreign Office. Αυτοί είναι στελέχη του νέου Τμήματος Πολιτικών Πληροφοριών (Political Intelligence Department) που θέλουν να δουν την Ελλάδα στον ρόλο «μιας περιφερειακής δύναμης και αντιπροσώπου των Βρετανών στην περιοχή».²⁸ Η θέση τους αυτή βασίζεται στην πεποίθηση ότι οποιοσδήποτε εδαφικός διακανονισμός πρέπει να στηρίζεται στην αρχή της εθνικής αυτοδιάθεσης, γιατί τότε μόνο εξασφαλίζει «την καλύτερη προοπτική για μια διαρκή ειρήνη στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, εξέλιξη ιδιαίτερα επιθυμητή για την καλύτερη εξυπηρέτηση των συμφερόντων της Βρετανίας».²⁹

26. H. Nicolson, *Peacemaking 1919*, London University Paperbacks, Λονδίνο, 1964, σ. 136.

27. N. Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference, 1919*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη, 1978, σ. 135.

28. E. Goldstein, *Winning the Peace. British Diplomatic Strategy, Peace Planning and the Paris Peace Conference, 1916-1920*, Clarendon Press, Οξφόρδη, 1991, σ. 243.

29. E. Goldstein, "Great Britain and Greater Greece 1917-1920", *The Historical Journal*, τ. 32, αρ. 2, 1989, σ. 342. Τα στελέχη αυτά συνιστούν να δοθεί στην Ελλάδα η Σμύρνη και η ενδοκώρα της καθώς και όλα τα νησιά του Αιγαίου στα οποία συμπεριλαμβάνουν την Ίμβρο,

Αυτοί οι αξιωματούχοι του Foreign Office είναι άτομα με εξαιρετικά προσόντα και βέβαια ένθερμοι φιλέλληνες, προσόν που δεν θα μπορούσε να διαφύγει της προσοχής του Λόντι Τζορτζ και του Βενιζέλου, πόσο μάλλον όταν οι ίδιοι αυτοί διπλωμάτες δεν έκαναν καμία προσπάθεια να το κρύψουν. Την εποχή εκείνη, άλλωστε, το να είναι κάποιος φιλέλληνας θεωρείται μάλλον αξιόπαινη διάκριση η οποία δεν απαιτεί φυσικά περαιτέρω εξηγήσεις. Οι νέοι αυτοί διπλωμάτες, υπό την αιγίδα του Σερ Έιρ Κρόου, μόνιμου υφυπουργού Εξωτερικών και κινητήρια δύναμη της βρετανικής αντιπροσωπείας στη Συνδιάσκεψη, βρίσκονται σε προνομιακή θέση από όπου μπορούν να επηρεάζουν την εξέλιξη των εδαφικών διευθετήσεων. Συμμετέχουν σε επιτροπές εμπειρογνώμων όπου λαμβάνονται οι περισσότερες αποφάσεις και προετοιμάζουν τις προτάσεις που ο ίδιος ο Λόντι Τζορτζ τόσο ένθερμα υποστηρίζει. Κατά πόσο η επαγγελματική κρίση τους επηρεάζεται από την κλασική τους παιδεία, προσόν εκ των ων ουκ άνευ για τους γόνους της ανώτερης τάξης, έμπλεους θαυμασμού για τα επιτεύγματα της κλασικής Ελλάδας, μένει να ερευνηθεί –αν και στη συγκεκριμένη συγκυρία αυτό μάλλον συμβαίνει.

Οπλισμένοι με την εκ των υστέρων γνώση, γνωρίζουμε ότι ήταν λανθασμένη η απόφαση των συμμάχων να δοθεί στην Ελλάδα η εντολή για τη Σμύρνη και ότι πάρθηκε ενάντια σε ισχυρή αντίδραση, η οποία τότε κρίθηκε σκόπιμο να αγνοηθεί. Για τη σωστή όμως εκτίμηση του προβλήματος, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι εκείνη την περίοδο ένα σημαντικό τμήμα της κοινής γνώμης στην Αγγλία δέχεται την απόφαση των συμμάχων για τη Σμύρνη ως φυσικό επακόλουθο των διαβουλεύσεων της Συνδιάσκεψης στο Παρίσι. Μια σειρά διαφορετικών παραγόντων συνδυάζονται για να δημιουργήσουν αυτή τη θετική αντίδραση στην πιο τολημηρή διεκδίκηση της ελληνικής κυβέρνησης. Υψηλά ιδεώδη, όπως η αρχή της αυτοδιάθεσης των λαών, ενώνουν τις δυνάμεις τους με κυνικά αλλά επιμελώς κρυμμένα συμφέροντα των μεγάλων δυνάμεων. Θρησκεία και πολιτισμός συστρατεύονται για την επιτυχία αυτού του σκοπού. Καθη-

Τένεδο, Λήμνο και Σαμοθράκη. Η Ελλάδα πρέπει να καταλήξει σε συμφωνία με την Ιταλία για τα Δωδεκάνησα. Η Ελλάδα πρέπει να προσαρτήσει τη Βόρειο Ήπειρο μέχρι τη Βοϊούσα (τον ποταμό Αώο) και η Αγγλία να της παραχωρήσει την Κύπρο.

γντές πανεπιστημίου αναπτύσσουν εκτενώς σε άρθρα και φυλλάδια το δίκαιο των εδαφικών διεκδικήσεων της Ελλάδας, υπογραμμίζοντας συγχρόνως «τη δολοφονική τυραννία των Τούρκων»³⁰ Ομάδες πίεσης όπως η «Επιτροπή Απολύτρωσης της Αγίας Σοφίας» (St. Sophia Redemption Committee) δραστηριοποιούνται εκμεταλλευόμενες κατάλληλα το ευαίσθητο θέμα της θρησκείας. Η επιτροπή ιδρύεται από τον «Αγγλικό και Ανατολικό Σύνδεσμο» (Anglican and Eastern Association) με κύρια επιδίωξη «να απομακρυνθεί η τουρκική κυβέρνηση από την Κωνσταντινούπολη και την Ευρωπαϊκή Ήπειρο».³¹ Αν και υποστηρίζονται οι ελληνικές διεκδικήσεις και σε άλλες περιοχές, η προσοχή αυτών των ομάδων πίεσης επικεντρώνεται στα οθωμανικά εδάφη. Η ιδέα ότι οι αλύτρωτοι χριστιανοί υποφέρουν επί αιώνες κάτω από τον καταπιεστικό ζυγό της Τουρκίας δεν προκαλεί μόνο την έντονη αντίδραση της κοινής γνώμης. Η αντίδραση αυτή εξυπηρετεί και άλλους στόχους πέραν των εδαφικών διεκδικήσεων της ελληνικής κυβέρνησης. Στα ανώτερα κλιμάκια της αγγλικής κυβέρνησης, η εκδίωξη της Τουρκίας από την Ευρώπη θεωρείται, την περίοδο αυτή, βασικός στόχος της βρετανικής πολιτικής.³²

Η Συνδιάσκεψη Ειρήνης των Παρισίων προσφέρει μια μοναδική ευκαιρία για την πραγματοποίηση των εθνικών προσδοκιών της Ελλάδας, ευκαιρία που δεν πρόκειται να προκύψει ξανά. Η ελληνική κυβέρνηση προωθεί αυτές τις διεκδικήσεις γνωρίζοντας ότι ορισμένοι παράγοντες λειτουργούν προς όφελός της. Στη διεθνή σκηνή ένα μεγάλο μέρος της κοινής γνώμης είναι υπέρ των ελληνικών διεκδικήσεων, οι οποίες γίνονται αποδεκτές με μεγαλύτερη ευκολία και για τον πρόσθετο λόγο ότι αφορούν στους ηττημένους εχθρούς. Η Ελλάδα μπορεί να υπολογίζει επίσης στη σταθερή υποστήριξη του Λόυι Τζορτζ και στην ευμενή ουδετερότητα του Κλεμανσώ και του Γουίλσον.

30. Φυλλάδιο που γράφει ο καθηγητής Arnold Toynbee, Goldstein, *ό.π.*, σ. 341. Ο καθηγητής Ronald Burrows γράφει περίπου πενήντα άρθρα και φυλλάδια με τέτοιο προπαγανδιστικό περιεχόμενο. Clogg, *ό.π.*, σ. 319.

31. Goldstein, *ό.π.*, σ. 343.

32. Ο Άγγλος υπουργός Εξωτερικών λόρδος Curzon και ο μόνιμος υφυπουργός του Sir Eyre Crowe, υποστηρίζουν σθεναρά αυτή την άποψη. Goldstein, *ό.π.*, σ. 343.

Η ελληνική διπλωματική προσπάθεια βασίζεται σε έναν ιδιαίτερα επιτυχή συνδυασμό δεδομένων: στην πεποίθηση της αγγλικής κυβέρνησης ότι η προώθηση των ελληνικών διεκδικήσεων εξυπηρετεί καλύτερα τα συμφέροντά της στην περιοχή, στη χαρισματική προσωπικότητα του Βενιζέλου πλαισιωμένου από ένα εξαιρετικό επιτελείο, σε μια εκτεταμένη προπαγανδιστική εκστρατεία που λειτουργεί ήδη από τους βαλκανικούς πολέμους του 1912 και σε μια εύπορη διασπορά ικανή λόγω της κοινωνικής της θέσης να προωθήσει τα ελληνικά αιτήματα προς την επιθυμητή κατεύθυνση.

Η απόφαση των Συμμάχων να επιτρέψουν στην Ελλάδα να αποτολμήσει την περιπέτεια της Μικράς Ασίας τροχιοδρομεί μια σειρά γεγονότων που πολύ σύντομα θα ακυρώσουν όλα αυτά τα επιτεύγματα της εξωτερικής πολιτικής του Βενιζέλου. Το μέγεθος της επερχόμενης καταστροφής δεν θα πρέπει όμως να επισκιάσει το γεγονός ότι αυτή η εξωτερική πολιτική ήταν ευφύεστατα σχεδιασμένη και εκτελεσμένη.

Επισκόπηση του Ευρωπαϊκού Συντάγματος

Κωνσταντίνος Στεφάνου

*Καθηγητής στο Τμήμα Διεθνών &
Ευρωπαϊκών Σπουδών, Πάντειο Πανεπιστήμιο*

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η Συνθήκη για τη Θέσπιση Ευρωπαϊκού Συντάγματος, (παρακάτω Συνταγματική Συνθήκη), είναι απότοκος δύο παράλληλων και αλληλοτροφοδοτούμενων δυναμικών –της δυναμικής της συνταγματοποίησης και της δυναμικής της ομοσπονδίου. Καθοριστικό ρόλο στη δυναμική της συνταγματοποίησης έπαιξε το ΔΕΚ, το οποίο διαμόρφωσε μια ιεραρχία κανόνων δικαίου στην κορυφή της οποίας τέθηκαν δύο κανονιστικά σύνολα: το πρώτο σύνολο περιλαμβάνει κανόνες που αντιτάσσονται κατά κύριο λόγο στα κράτη-μέλη, όπως η αρχή της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου έναντι του δικαίου των κρατών-μελών και τα αστικά και πολιτικά δικαιώματα που συνδέονται με την ιδιότητα του πολίτη της Ένωσης (ευρωπαϊκή ιθαγένεια), ενώ το δεύτερο σύνολο περιλαμβάνει κανόνες που αντιτάσσονται κατά κύριο λόγο στην κοινοτική διοίκηση, όπως τα θεμελιώδη ατομικά δικαιώματα και οι γενικές αρχές του δικαίου.

Από την πλευρά της, η δυναμική της ομοσπονδίασης συνδέεται με τις διακυβερνητικές διασκέψεις που αναθεώρησαν τις ιδρυτικές συνθήκες της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης, θεσμοθετώντας ομοσπονδιακού χαρακτήρα πολιτικές, όπως η νομισματική πολιτική, και ομοσπονδιακού χαρακτήρα όργανα, όπως η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, ή ακόμη μεταβάλλοντας τις θεσμικές ισορροπίες προς την ομοσπονδιακή κατεύθυνση, όπως συνέβη με την ανάδειξη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου σε συννομοθέτη με το Συμβούλιο. Η Συνταγματική Συνθήκη αποτελεί πρωτίστως μια συστηματική αποτύπωση του συνταγματικού και του ομοσπονδιακού κεκτημένου της Ένωσης. Είναι προφανές πως σε περίπτωση μη έγκρισης της Συνταγματικής Συνθήκης από κάποιο κράτος μέλος, το κεκτημένο αυτό δεν πρόκειται να θιγεί.

Το ερώτημα βέβαια που τίθεται είναι τι προσθέτει η Συνταγματική Συνθήκη στο συνταγματικό και ομοσπονδιακό κεκτημένο για το οποίο έγινε λόγος πιο πάνω. Φρονούμε λοιπόν ότι η Συνταγματική Συνθήκη επιτελεί όλες τις λειτουργίες που αναγνωρίζονται στα συντάγματα και ειδικότερα τις πολιτικές λειτουργίες, ιδίως τη συμβολική και τη νομιμοποιητική, αλλά και μια γνήσια νομική λειτουργία, την εγγυητική (Πρώτο Μέρος). Από την άλλη πλευρά, η Συνταγματική Συνθήκη εισάγει ή εμποδώνει ορισμένα κρίσιμα ομοσπονδιακά και συνομοσπονδιακά χαρακτηριστικά (Δεύτερο Μέρος).

1. ΟΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

Ως προς τη **συμβολική λειτουργία** επισημαίνεται ότι ένα σύνταγμα από τη φύση του αποτελεί σύμβολο μιας πολιτειακής οντότητας, όχι όμως κατ' ανάγκη ενός ενιαίου κράτους. Όπως και στην περίπτωση των ομοσπονδιακών μορφωμάτων, το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα συνυπάρχει με τα συντάγματα των συστατικών μερών. Αν και δεν φαίνεται ικανό να μεταποίσει την αφοσίωση των πολιτών από τα εθνικά κράτη στο ευρωπαϊκό πολιτειακό μόρφωμα, αναμένεται ότι θα συμβάλει στη μεγαλύτερη ταύτιση των πολιτών με την Ένωση, στο πλαίσιο ενός ιδιότυπου ευρωπαϊκού «συνταγματικού πατριωτισμού», σύμφωνα με τον όρο που καθιέρωσε ο Γερμανός φιλόσοφος Jürgen Habermas.

Ως προς τη **νομιμοποιητική λειτουργία**, επισημαίνεται ότι πρώτη φορά σε ευρωπαϊκή συνθήκη οι πολίτες της Ένωσης αναφέρονται ως πηγή νομιμοποίησης. Η πρώτη αναφορά περιέχεται στο άρθρο I-1 της Συνταγματικής Συνθήκης, στο οποίο διαπιστώνεται η «βούληση των πολιτών και των κρατών της Ευρώπης να οικοδομήσουν το κοινό τους μέλλον». Βέβαια, η βούληση των πολιτών δεν εκφράστηκε με ένα πανευρωπαϊκό συνταγματικό δημοψήφισμα. Παρόμοιο δημοψήφισμα θα έδινε ισχυρότερη λαϊκή νομιμοποίηση στη Συνταγματική Συνθήκη αλλά θα ισοδυναμούσε με μια συντακτική πολιτειακή πράξη, την οποία προφανώς ήθελαν να αποφύγουν τα κράτη-μέλη της Ένωσης. Πάντως η Συνταγματική Συνθήκη εκπονήθηκε από τη Συνέλευση για το Μέλλον της Ευρώπης που συγκροτούσαν στην πλειοψηφία τους εκπρόσωποι των εθνικών κοινοβουλίων. Ήδη η Συνταγματική Συνθήκη υποβάλλεται για έγκριση στα κράτη-μέλη, σύμφωνα με τις συνταγματικές τους διαδικασίες, οι οποίες, σε ορισμένες περιπτώσεις, προβλέπουν τη διεξαγωγή δημοψηφισμάτων ή την επίτευξη αυξημένων κοινοβουλευτικών πλειοψηφιών.

Η δεύτερη αναφορά των πολιτών της Ένωσης ως πηγής νομιμοποίησης γίνεται στο άρθρο I-20 παρ. 2 της Συνταγματικής Συνθήκης όπου επισημαίνεται ότι «το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο απαρτίζεται από αντιπροσώπους των πολιτών της Ένωσης». Η διάταξη αυτή αντικατέστησε τη διάταξη του άρθρου 189 ΣΕΚ που όριζε ότι «το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο απαρτίζεται από αντιπροσώπους των κρατών που έχουν συνενωθεί στην Κοινότητα». Η τροποποίηση αυτή ίσως φαίνεται, εκ πρώτης όψεως, ασήμαντη, αλλά συνδέεται με την ιδιότητα του πολίτη και έπρεπε να είχε συμπέσει με την καθιέρωση της ευρωπαϊκής ιθαγένειας. Η νέα διατύπωση συνεπάγεται την αναγνώριση των πολιτών της Ένωσης ως βουλευόμενου δήμου. Ταυτόχρονα, συνεπάγεται της υπέρβαση της γαλλικής (γκωλικής) θέσης, σύμφωνα με την οποία η λαϊκή κυριαρχία είναι αδιαίρετη και μπορεί να ασκείται μόνο στο επίπεδο του κράτους-έθνους.

Ως προς την **εγγυητική λειτουργία** επισημαίνεται ότι, σε αντίθεση με την ισχύουσα συνθήκη που παραπέμπει στην ΕΣΔΑ και στις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών-μελών, η Συνταγματική Συνθήκη περιλαμβάνει στο δεύτερο μέρος της εκτενή κατάλογο θεμελιωδών δικαιωμάτων που αντιπάζονται από τον πολίτη στην ενωσιακή διοίκηση ή ακόμη και στην εθνική διοίκηση.

ση, όταν η τελευταία εφαρμόζει κανόνες δικαίου της Ένωσης. Συνεπώς, αν και τυπικά η Συνταγματική Συνθήκη περιβάλλεται τη μορφή διεθνούς συνθήκης, στην πραγματικότητα επιτελεί τις τρεις λειτουργίες που αναγνωρίζονται παραδοσιακά στα συντάγματα –τη συμβολική, τη νομοποιητική και την εγγυητική.

2. ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑΚΑ ΚΑΙ ΣΥΝΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

2.1. Ο ομοσπονδιακός επιμερισμός αρμοδιοτήτων

Στα περισσότερα ομοσπονδιακά συντάγματα αναγνωρίζεται τεκμήριο αρμοδιότητας είτε στην κεντρική εξουσία είτε στα συστατικά μέρη. Εύλογα η Συνταγματική Συνθήκη ακολουθεί τη δεύτερη εκδοχή, υιοθετώντας στο άρθρο I-11 παρ. 1 την αρχή της δοτής αρμοδιότητας. Το κεντρικό και υπαρξιακό ζήτημα που τίθεται στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης είναι ποιες λειτουργίες ασκούνται καλύτερα σε ευρωπαϊκό επίπεδο απ' ό,τι σε παγκόσμιο, ατλαντικό ή εθνικό επίπεδο, δηλαδή σε ποιες περιπτώσεις η συλλογική δράση σε ευρωπαϊκό επίπεδο παρουσιάζει προστιθέμενη αξία. Στα ομοσπονδιακά κράτη ο επιμερισμός αρμοδιοτήτων (αγγλ. power-sharing, γαλλ. partage de compétences) μεταξύ της κεντρικής εξουσίας και των συστατικών μερών αποτυπώνεται σε έναν **κατάλογο αρμοδιοτήτων**. Ο τέως Πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Jacques Delors είχε συνδέσει την απουσία καταλόγου αρμοδιοτήτων της Ένωσης με το δημοκρατικό έλλειμμα, τονίζοντας ότι οι πολίτες δεν γνωρίζουν ποιος κάνει τι (qui fait quoi). Τελικά, στη Συνταγματική Συνθήκη αποτυπώθηκαν οι αρμοδιότητες της Ένωσης οι οποίες αντιστοιχούν σε όλο το φάσμα των αρμοδιοτήτων ενός ομοσπονδιακού κράτους, πλην της πρόβλεψης για «διαρθρωμένη συνεργασία» στο πεδίο της άμυνας, δεδομένου ότι ορισμένες φιλοατλαντικές και ουδετερόφιλες χώρες εκφράζουν επιφυλάξεις στη μετεξέλιξη της Ένωσης από οικονομικο-πολιτική σε πολιτικο-στρατιωτική υπερδύναμη.

Από την άλλη πλευρά, τέθηκε το ζήτημα της συνάρθρωσης των αρμοδιοτήτων της Ένωσης με τις αρμοδιότητες των κρατών-μελών –ποιες δηλαδή θα χαρακτηριζούν αποκλειστικές, ποιες κοινές ή συντρέχουσες μεταξύ της Ένω-

σης και των κρατών-μελών και ποιες θα παραμείνουν εθνικές, με περιθώρια άσκησης υποστηρικτικών, συντονιστικών ή συμπληρωματικών δράσεων από την Ένωση, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στη Συνταγματική Συνθήκη. Η αποτύπωση των αρμοδιοτήτων στον κατάλογο δεν μετέβαλε σε γενικές γραμμές την προϋφιστάμενη κατάσταση. Στο τέλος του καταλόγου των αποκλειστικών αρμοδιοτήτων περιλήφθηκε η διευρυμένη ερμηνεία του ΔΕΚ αναφορικά με τη διεθνή δικαιοπρακτική ικανότητα (treaty-making power) της ΕΚ/ΕΕ, η οποία περιορίζει ουσιαστικά την αντίστοιχη αρμοδιότητα των κρατών-μελών. Από την άλλη πλευρά, η αγροτική πολιτική –η οποία εθεωρείτο αποκλειστική αρμοδιότητα της Ένωσης– τελικά περιλήφθηκε στον κατάλογο των κοινών αρμοδιοτήτων, ανοίγοντας έτσι τον δρόμο στη χορήγηση εθνικών εισοδηματικών ενισχύσεων. Επίσης, στον κατάλογο των κοινών αρμοδιοτήτων περιλήφθηκε η ενεργειακή πολιτική, ενώ στον κατάλογο των υποστηρικτικών δράσεων περιλήφθηκε ο τουρισμός, η πολιτική προστασία και η δημόσια διοίκηση, προκειμένου, στην τελευταία περίπτωση, να υλοποιηθεί ο στόχος της ευρωπαϊκής ηλεκτρονικής διακυβέρνησης. Επισημαίνεται, τέλος, ότι «η αρμοδιότητα της Ένωσης στο πεδίο της κοινής εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφάλειας» κατοχυρώνεται μεν ρητά στο άρθρο I-16 αλλά δεν κατατάσσεται στους καταλόγους που προαναφέρθηκαν, σε αντίθεση π.χ. με την κοινή εμπορική πολιτική που περιλήφθηκε στον κατάλογο των αποκλειστικών αρμοδιοτήτων.

Η άσκηση των κοινών ή συνιτρεχουσών αρμοδιοτήτων προϋποθέτει, όπως και πριν, την τήρηση της **αρχής της επικουρικότητας** που αποτελεί βασική εγγύηση της κυριαρχίας των συστατικών μερών της Ένωσης. Σύμφωνα με τη νέα διατύπωση της αρχής, «η Ένωση παρεμβαίνει μόνο εφόσον και στον βαθμό που οι στόχοι της προβλεπόμενης δράσης δεν μπορούν να επιτευχθούν επαρκώς από τα κράτη-μέλη, τόσο σε κεντρικό όσο και σε περιφερειακό ή τοπικό επίπεδο, μπορούν όμως λόγω της κλίμακας ή των αποτελεσμάτων της προβλεπόμενης δράσης να επιτευχθούν καλύτερα στο επίπεδο της Ένωσης». Εκτός από τον ακυρωτικό έλεγχο που μπορεί να ασκήσει το ΔΕΚ, την ευθύνη για την τήρηση αυτής της αρχής έχει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά την άσκηση της νομοθετικής πρωτοβουλίας, με βάση το σχετικό πρωτόκολλο που είχε προ-

σαρτηθεί στη Συνθήκη του Άμστερνταμ και προσαρτήθηκε εκ νέου στη Συνταγματική Συνθήκη. Καινοτομία ωστόσο του πρωτοκόλλου αποτελεί η δυνατότητα άσκησης προληπτικού ελέγχου για την τήρηση αυτής της αρχής από τα εθνικά κοινοβούλια. Ειδικότερα, καθιερώθηκε ένα σύστημα «έγκαιρης προειδοποίησης» (early warning), σύμφωνα με το οποίο, σε περίπτωση που το ένα τρίτο των εθνικών κοινοβουλίων κρίνει ότι μια πρόταση της Επιτροπής παραβιάζει την αρχή της επικουρικότητας, η Επιτροπή πρέπει να επανεξετάσει την πρότασή της.

2.2. Η ομοσπονδιακή θεσμική λογική

Στα πλαίσια των συνομοσπονδιών αλλά και των παραδοσιακών διεθνών οργανισμών, οι αποφάσεις λαμβάνονται από διακυβερνητικά όργανα και διασκέψεις που αποφασίζουν με βάση τις αρχές της κυρίαρχης ισότητας και της ομοφωνίας. Στο πλαίσιο της Συνταγματικής Συνθήκης, η αρμοδιότητα στο πεδίο της κοινής εξωτερικής πολιτικής και της πολιτικής ασφάλειας ανήκει σε ένα διακυβερνητικό όργανο, το Συμβούλιο, και ασκείται κατά κανόνα με ομοφωνία. Πρόκειται όμως για μεμονωμένη περίπτωση, δεδομένου ότι με τη Συνταγματική Συνθήκη η διαδικασία συναπόφασης Συμβουλίου–Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου που υλοποιεί την ομοσπονδιακή θεσμική λογική της διπλής νομιμοποίησης κρατών και πολιτών χαρακτηρίζεται συνήθης νομοθετική διαδικασία, ενώ στο πεδίο των εξωτερικών σχέσεων η σύναψη των βασικότερων συνθηκών προϋποθέτει τη σύμφωνη γνώμη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Περαιτέρω, σύμφωνα με την ίδια λογική, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο θα εκλέγει τον Πρόεδρο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής μετά από πρόταση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου.

Από την άλλη πλευρά, με τη Συνταγματική Συνθήκη διευρύνεται το φάσμα των αποφάσεων που λαμβάνονται με ειδική πλειοψηφία από το Συμβούλιο, εξέλιξη η οποία, σε συνδυασμό με την αύξηση του αριθμού των κρατών-μελών, απαιτεί μεγαλύτερη προσπάθεια από τις εθνικές διοικήσεις στην κατεύθυνση της κατασκευής συμμαχιών (coalition-building) και της ευέλικτης διαπραγμάτευσης. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στο άρθρο I-23 παρ. 3, «πλην των περι-

πτώσεων που το Σύνταγμα ορίζει άλλως, το Συμβούλιο αποφασίζει με ειδική πλειοψηφία». Σύμφωνα εξάλλου με τη διάταξη του άρθρου I-25 παρ. 1, που θα ισχύσει από την 1.11.2009, «ως ειδική πλειοψηφία ορίζεται ποσοστό τουλάχιστον 55% των μελών του Συμβουλίου, το οποίο περιλαμβάνει τουλάχιστον δεκαπέντε κράτη μέλη που συγκεντρώνουν ποσοστό τουλάχιστον 65% του πληθυσμού της Ένωσης». Συνεπώς, στην Ένωση των 25 και μελλοντικά των 27-28 κρατών-μελών, η απαιτούμενη συναίνεση 15 κρατών μελών που προστέθηκε στη Διακυβερνητική Διάσκεψη εξουδετερώνει την απαίτηση του 55% των μελών του Συμβουλίου. Από την άλλη πλευρά, η συμπερίληψη του πληθυσμιακού κριτηρίου συνάδει με την ομοσπονδιακή αρχή της διπλής νομιμοποίησης.

Επισημαίνεται, τέλος, ότι με τη Συνταγματική Συνθήκη διασφαλίζονται τόσο το δικαίωμα πρωτοβουλίας της Επιτροπής όσο και οι εκτελεστικές της αρμοδιότητες. Λαμβάνονται μέτρα για την ενίσχυση της ανεξαρτησίας της έναντι των κρατών-μελών αφού, σύμφωνα με το άρθρο I-26 παρ. 6, από το 2014 η Επιτροπή θα απαρτίζεται από αριθμό μελών που αντιστοιχεί στα δύο τρίτα των κρατών-μελών, τηρουμένου συστήματος ισότιμης εναλλαγής μεταξύ των κρατών-μελών.

2.3. Η διεθνής υπόσταση της Ένωσης: Ένα κράμα ομοσπονδιακών και συνομοσπονδιακών χαρακτηριστικών

Η Συνταγματική Συνθήκη αναγνωρίζει διεθνή νομική προσωπικότητα στην Ένωση, γεγονός που θα τη διευκολύνει στις εξωτερικές σχέσεις της. Έτσι η Ένωση, η οποία ως τώρα συμμετείχε μέσω της Κοινότητας σε διεθνείς οικονομικούς οργανισμούς, θα μπορεί στο εξής να συμμετάσχει και σε διεθνείς πολιτικούς οργανισμούς. Η αναγνώριση της διεθνούς νομικής προσωπικότητας της Ένωσης δεν θα της προσδώσει βέβαια την ιδιότητα ομοσπονδιακού κράτους, δεδομένου ότι τα κράτη-μέλη της Ένωσης θα διατηρήσουν τη διεθνή υποκειμενικότητά τους. Από την άλλη πλευρά, εμποδώνεται ο συνομοσπονδιακός χαρακτήρας της κοινής εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφάλειας, δεδομένου ότι παρά τις προσπάθειες της Συνέλευσης για την ευρεία καθιέρωση της ειδικής πλειοψηφίας, η Διακυβερνητική Διάσκεψη διατήρησε κατά βάση την

ομοφωνία για τη λήψη αποφάσεων από το Συμβούλιο. Οι δυσκολίες επίτευξης ομοφωνίας στην Ένωση των 25 και μελλοντικά των 27-28 ενδέχεται να αντισταθμισθούν από την παρουσία σταθερού υπουργού Εξωτερικών, επικεφαλής του Συμβουλίου Εξωτερικών Υποθέσεων και της ευρωπαϊκής διπλωματικής υπηρεσίας. Περαιτέρω, η διεθνής δράση της Ένωσης θα διευκολυνθεί από την παρουσία σταθερού προέδρου του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Εν κατακλείδι, η Συνταγματική Συνθήκη αποσαφηνίζει τη σχέση μεταξύ της Ένωσης και των κρατών-μελών με τη θέσπιση ενός καταλόγου αρμοδιοτήτων της πρώτης αλλά και τη σχέση της Ένωσης με τους πολίτες της, με τη θέσπιση καταλόγου θεμελιωδών ατομικών δικαιωμάτων. Αναγνωρίζει εξάλλου τους πολίτες της Ένωσης ως δεύτερη πηγή νομιμοποίησης και διευρύνει την εφαρμογή της αρχής της διπλής νομιμοποίησης στη θεσμική λειτουργία της Ένωσης. Έτσι, παρά το γεγονός ότι τα κράτη-μέλη διατηρούν τη διεθνή υποκειμενικότητά τους και την αυτονομία τους σε πολλούς τομείς, η Συνταγματική Συνθήκη εγκαθιδρύει ένα πολιτειακό μόρφωμα που ανταποκρίνεται στην ομοσπονδιακή θεσμική λογική.

Εξωτερική πολιτική με εσωτερικούς αποδέκτες. Το Μακεδονικό (1991-2004)

Θάνος Βερέμης

*Καθηγητής Πολιτικής Ιστορίας, Τμήμα Πολιτικής
Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης,
Πανεπιστήμιο Αθηνών. Αντιπρόεδρος ΕΛΙΑΜΕΠ*

ι ελληνικοί χειρισμοί του «Μακεδονικού» μεταξύ 1991 και Μαρτίου του 2005 αποτελούν παράδειγμα της αποτυχίας της διπλωματίας όταν αυτή προορίζεται για εσωτερική κατανάλωση. Αν και πριν από το 1990 οι ελληνικές κυβερνήσεις είχαν προωθήσει την ανάπτυξη διμερών και πολυμερών σχέσεων στα Βαλκάνια και φιλοδοξούσαν να παίξουν σημαντικό ρόλο στη μετακομμουνιστική περίοδο, όταν έφτασε η κατάλληλη στιγμή η Ελλάδα βρέθηκε ψυχολογικά ανέτοιμη για τη μεγάλη αλλαγή.

Αποδείχτηκε αδύνατον οι Έλληνες αρμόδιοι να αντιληφθούν ότι, ενώ το Μακεδονικό ζήτημα –οι αλυτρωτικές ιδέες, η ίδρυση του κράτους και το όνομά του– ήταν κάποτε συνδεδεμένα με την πολιτική της Κομιντέρν και αργότερα της Γιουγκοσλαβίας του Τίτο, κατά τις δυτικές αντιλήψεις το θέμα έπαψε να υφίσταται μετά το 1990. Και εφόσον η αναζωπύρωση του κομμουνισμού στη Νοτιοανατολική Ευρώπη ήταν απίθανη, το μόνο που η Δύση απατούσε από τους Βαλκάνιους «άσωτους υιούς» ήταν η υιοθέτηση φιλελεύθερων αρχών και

της οικονομίας της αγοράς. Με την εμμονή της στους κινδύνους του παρελθόντος, η Ελλάδα απομονώθηκε από τους βόρειους γείτονές της και η αξιοπιστία της μεταξύ των εταίρων της στην ΕΕ πέρασε από περίοδο δοκιμασίας.

Μετά την κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, η Ελλάδα αναδείχτηκε ο μοναδικός υποψήφιος για την άσκηση του ρόλου της επαναφοράς των «ασώτων» κρατών στους δυτικούς κόλπους. Επί δεκαπέντε χρόνια πριν από την κατάρρευση, οι κυβερνήσεις Καραμανλή και Παπανδρέου είχαν καλλιεργήσει συστηματικά τον θεσμό των πολυμερών σχέσεων στην περιοχή. Παρά τις βουλγαρικές, τουρκικές, αλβανικές και –σε μικρότερο βαθμό– γιουγκοσλαβικές αντιρρήσεις και ενδοιασμούς, η Ελλάδα έκανε μεγάλα βήματα στην εμπέδωση πολυμερών σχέσεων και συνεργασίας στα Βαλκάνια.¹ Όταν όμως έφτασε η στιγμή να δρέψει τους καρπούς της πολιτικής αυτής, οι νέοι αστάθμητοι παράγοντες εμπόδισαν την προοπτική.

Η διάλυση της Γιουγκοσλαβίας εγκαινιάστηκε με την απόσπαση της Κροατίας και της Σλοβενίας στις 25 και 26 Ιουνίου 1991 αντίστοιχα. Στις 8 Σεπτεμβρίου 1991 έγινε δημοψήφισμα στη Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Μακεδονίας (ΣΔΜ) με αποτέλεσμα υπέρ της ίδρυσης ανεξάρτητου κράτους με την ονομασία «Μακεδονία». Οι ελληνικοί όροι για την αναγνώριση του νέου κράτους ήταν:

- α. Να μην επιμείνει αυτό στην ονομασία «Δημοκρατία της Μακεδονίας»,
- β. Να παραιτηθεί των εδαφικών του απαιτήσεων σε βάρος της Ελλάδας, και
- γ. Να παραιτηθεί του ισχυρισμού του ότι υφίστατο μακεδονική εθνική μειονότητα στην Ελλάδα.

Τους όρους αυτούς υιοθέτησε η απόφαση της Συνόδου των υπουργών Εξωτερικών της ΕΕ στις 16 Δεκεμβρίου 1991, που οδήγησε στην αναγνώριση της Κροατίας και της Σλοβενίας. Στην απόφαση προστέθηκε παράγραφος η

1. Spyros Ecomomides, "The Balkan Agenda: Security and Regionalism in the New Europe", *London Defence Studies*, 10, Brassey's, Λονδίνο, 1993, σσ. 24-25. Βλ. επίσης "Balkan Nations Pledge Cooperation", στο *The International Herald Tribune*, 26 Οκτωβρίου 1990. Επίσης T. Veremis, *Greece's Balkan Entanglement*, ELIAMEP, 1995, σσ. 33-50.

οποία περιόριζε την αναγνώριση στις Δημοκρατίες εκείνες που δεν προέβαλλαν εδαφικές απαιτήσεις έναντι γειτονικής χώρας και οι οποίες θα παραιτούταν από την άσκηση εκθρικής προπαγάνδας ή την υιοθέτηση ονομασίας που θα συνεπάγονταν αλυτρωτικές διεκδικήσεις.²

Ο αποκλεισμός της ΣΔΜ³ από την αρχική ομάδα των αναγνωρισθέντων κρατών υπήρξε το αποτέλεσμα ενός παζαρέματος μεταξύ του Γερμανού υπουργού Εξωτερικών Χανς-Ντίτριχ Γκένσερ και του Έλληνα ομολόγου του Αντώνη Σαμαρά. Ενδιαφερόμενος κυρίως για την αναγνώριση της Κροατίας και της Σλοβενίας, ο Γερμανός υπουργός Εξωτερικών εγκατέλειψε προσωρινά την αναγνώριση της ΣΔΜ και τα υπόλοιπα μέλη της ΕΕ, ανησυχώντας μήπως το μέλλον των αποσχισθέντων κρατών τάραζε την ομοφωνία της Ευρωπαϊκής Πολιτικής Συνεργασίας (EPC), ακολούθησαν διστακτικά. Ο Έλληνας υπουργός Εξωτερικών συμφώνησε να συμμορφωθεί και αυτός αφού εξασφάλισε ότι οι Γερμανοί θα αφαιρούσαν από τις προτάσεις τους την αναγνώριση της ΣΔΜ.⁴ Έτσι, ο Σαμαράς θυσίασε μια αντίρρηση αρχής στην αναγνώριση των Δημοκρατιών χάριν μιας προσωρινής –όπως αποδείχτηκε εκ των υστέρων– αναστολής. Μέχρι το σημείο αυτό, η Ελλάδα είχε εκφράσει μια νόμιμη αντίρρηση σε αναγνωρίσεις χωρίς εναλλακτικές λύσεις. Η παραίτησή της από τις αντιρρήσεις αυτές αποτελεί το *πρώτο* λάθος που έκανε η Ελλάδα. Το *δεύτερο* υπήρξε το να θεωρήσει ως δεδομένο ότι οι Ευρωπαίοι εταίροι θα έμεναν αμετακίνητοι στην άρνησή τους να αναγνωρίσουν τη ΣΔΜ μέχρις ότου οι διαπραγματεύσεις μεταξύ Αθήνας και Σκοπίων κατέληγαν σε μια συμβιβαστική λύση. Αντί όμως να είναι διατεθειμένος να ερευνήσει τις δυνατότητες μιας συμβιβαστικής λύσης, ο Σαμαράς τελικά κατέστησε αδύνατον για κάθε Έλληνα πολιτικό να χειριστεί το θέμα χωρίς να το πληρώσει ακριβά. Το *τρίτο* του λάθος ήταν

2. Κώστας Ιορδανίδης, «Γιατί χάσαμε τη Σερβία», *Καθημερινή*, 17 Μαΐου 1993.

3. Χρησιμοποιούμε τη συντομογραφία ΣΔΜ ακόμα και μετά την εγκατάλειψη της ονομασίας από τα Σκόπια, χάριν συνομίας.

4. Ινώ Αφεντούλη, «Οι διακυμάνσεις και η κατάληξη του προβλήματος», *Καθημερινή*, 19 Δεκεμβρίου 1993.

να υποβαθμίσει τη διαφορά από πολιτική σε νομική, αναγνωρίζοντας την αρμοδιότητα της επιτροπής Μπάντεντερ, να θέσει τους όρους αναγνωρίσεων των Δημοκρατιών.

Το τέταρτο λάθος υπήρξε η συλλογική απόφαση της 18ης Φεβρουαρίου που ελήφθη από τους Έλληνες πολιτικούς αρχηγούς (με την εξαίρεση της Αλέκας Παπαρήγα του ΚΚΕ) κατά τη σύσκεψη που συνεκάλεσε ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας Κ. Καραμανλής σύμφωνα με την οποία η Ελλάδα δεν θα αναγνώριζε το νέο κράτος αν η ονομασία του περιείχε τη λέξη «Μακεδονία». Η μοιραία αυτή απόφαση έθεσε έναν μείζονα διαπραγματευτικό όρο από τον οποίο δεν φαινόταν ότι υπήρχε οδός υποχώρησης.

Μία ημέρα πριν από τη λήψη αυτής της απόφασης, η Σύνοδος των υπουργών Εξωτερικών της ΕΕ στη Λισσαβόνα, υπό την πορτογαλική προεδρία, συνέταξε ένα μεσολαβητικό σχέδιο, γνωστό ως «πακέτο Πινέρο», το οποίο μεταξύ άλλων μέτρων οικοδόμησης εμπιστοσύνης φαίνεται ότι περιλάμβανε την ονομασία «Νέα Μακεδονία» για το εν λόγω κράτος.⁵

Το «πακέτο Πινέρο» απορρίφτηκε και από τις δύο άλλες πλευρές. Η Σύνοδος της Λισσαβόνας υπήρξε για την Ελλάδα η πιο κατάλληλη στιγμή για μια συμβιβαστική λύση. Έκτοτε οι συνθήκες για λύση χειροτέρευσαν προς ζημίαν και των δύο μερών. Η μεν Ελλάδα έχασε μια ευκαιρία να απαγκιστρωθεί από τη διαφορά και να παίξει τον βαλκανικό της ρόλο, η δε ΣΔΜ στερήθηκε τότε της κυριότερης οδού για οικονομική ανάπτυξη, η οποία περνάει από την Ελλάδα.

Παρόλο που στη Σύνοδο Κορυφής της Λισσαβόνας της 13ης Ιουλίου 1992 οι Ευρωπαίοι εταίροι επέδειξαν ομοφωνία στην υποστήριξη των ελληνικών όρων, στην πράξη αποδείχτηκε και η τελευταία επίδειξη μιας ευρωπαϊκής Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας (CFSP). Ένας χρόνος γεμάτος προβλήματα μετά το Μάαστριχτ κατάφερε καίριο κτύπημα στην ευρωπαϊκή πολιτική συνεργασία.

5. Σε συνέντευξη που δημοσιεύτηκε στην *Ελευθεροτυπία*, στις 5 Ιουλίου 1993, ο Πινέρο απέδωσε την ευθύνη για την αποτυχία της πρωτοβουλίας που έφερε το όνομά του στον Σαμαρά.

Στη Σύνοδο Κορυφής του Εδιμβούργου της 12ης Δεκεμβρίου 1992, ο Μιχάλης Παπακωνσταντίνου, υπουργός Εξωτερικών από τον Αύγουστο, απείλησε ότι η Ελλάδα θα απείχε από μια κοινή δήλωση της ΕΕ για τη Γιουγκοσλαβία σε περίπτωση που η Σύνοδος δεν επαναβεβαίωνε την απόφαση της Λισσαβόνας.⁶ Ο υπουργός, αν και θιασώτης μιας κοινής πολιτικής στο γιουγκοσλαβικό, προέβη σε αυτή την ενέργεια με μεγάλο δισταγμό, αλλά επικρατούσε διάχυτη η εντύπωση ότι οι δεσμοί πολιτικής συνεργασίας είχαν χαλαρώσει και ότι, κατά συνέπεια, οι Ευρωπαίοι εταίροι μπορούσαν να ενεργούν ελεύθερα στον ΟΗΕ ή τη ΔΑΣΕ.

Κατά το δεύτερο εξάμηνο του 1992, αφθονούσαν τα σενάρια ενός γενικευμένου βαλκανικού πολέμου. Η όλη περιοχή έγινε το αντικείμενο ενδιαφέροντος για ενθουσιώδεις ερασιτέχνες και για τα μέσα ενημέρωσης. Ακόμη και ο Στρόουμπ Τάλμποτ κατέληξε στο συμπέρασμα πως η Ελλάδα εφοφθαλιμούσε εδάφη της ΠΓΔΜ και ότι τα Σκόπια υπήρξαν η γενέτειρα και η κοιτίδα της δράσης του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Έτσι που, στο τέλος του χρόνου, ήταν πολύ δύσκολο να περισωθεί η αλήθεια από τη μαζική επίθεση των μέσων μαζικής ενημέρωσης.⁷

Η εμπλοκή εξάλλου της ελληνικής κοινής γνώμης στο ζήτημα της ονομασίας δημιούργησε νέα «ανιστόρτητα στερεότυπα»⁸ για το Μακεδονικό ζήτημα, που έτειναν να αντικαταστήσουν την επίσημη πολιτική. Ο ιστορικός Ευάγγελος Κωφός συνέθεσε δύο καταλόγους για να αντιπαραθέσει τα στοιχεία της επίσημης ελληνικής αντιληψης του Μακεδονικού ζητήματος με τη νέα λαϊκή πρόσληψη του προβλήματος. Κατ' αυτόν η επίσημη άποψη για το ζήτημα ήταν:

- α. Ότι ο γεωγραφικός χώρος της Μακεδονίας εκτείνεται προς βορράν ως τα όρη Σαρ-Πιρίν και περιέχει, πέραν της ελληνικής Μακεδονίας, τη

6. Μιχάλης Παπακωνσταντίνου, *Το Ημερολόγιο ενός πολιτικού. Η εμπλοκή των Σκοπίων*. Αθήνα, Εστία, 1994, σσ. 222-223.

7. Strobe Talbott, *Time*, 12 Οκτωβρίου 1992. Βλ. επίσης Gary Bass, "Swing Kids", στο *The New Republic*, 5 Απριλίου 1993.

8. Ε. Κωφός, «Η εκκρεμότητα για τη διαφορά της ονομασίας. Η ελληνική οπτική», στο Ε. Κωφός και Βλάσης Βλασιδης (επιμ.), *Αθήνα-Σκόπια, Η επάχρονη συμβίωση, 1985-2002*. Παπαζήσης, Αθήνα, 2003, σ. 161.

- γιουγκοσλαβική Μακεδονία («Μακεδονία του Βαρδάρη») και την επαρχία Μπλαγκόεβγκραντ της Βουλγαρίας («Μακεδονία του Πιρίν»),
- β. Προκρίνει την ονομασία «Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Μακεδονίας» (ΣΔΜ), η οποία προσδιορίζει τη νοτιότερη ομόσπονδη δημοκρατία της ΟΣΔ της Γιουγκοσλαβίας,
- γ. Επίσης τον όρο «Σλαβομακεδόνες» και των παραγώγων του, «σλαβομακεδονικός-ή-ό», τόσο στην ελληνική όσο και κυρίως στην ξενόγλωσση επικοινωνία, όπου η ανάγκη προσδιορισμού και διαχωρισμού των Μακεδόνων Ελλήνων από τους Σλάβους κατοίκους ή μετανάστες του ευρύτερου μακεδονικού χώρου κρίνεται επιβεβλημένη για να μην καθιερωθεί η μονοπώληση του όρου από τους Σλάβους,
- δ. Αναγνωρίζει ιστορικά ύπαρξη Βουλγάρων και όχι (Σλάβων) Μακεδόνων στον ευρύτερο μακεδονικό χώρο κατά την οθωμανική περίοδο και μεταγενέστερα,
- ε. Δέχεται ως όρια της Μακεδονίας κατά την αρχαιότητα τα όρια του μακεδονικού κράτους της εποχής του Φιλίππου και βέβαια αναγνωρίζει την ελληνική καταγωγή των αρχαίων Μακεδόνων και της γλώσσας τους,
- στ. Αντίθετα, δεν δέχεται την ύπαρξη «μακεδονικής» μειονότητας, «μακεδονικής» γλώσσας, «μακεδονικού» έθνους, αν και δεν είναι πάντοτε σαφές αν η ένταση αφορά την ουσία ύπαρξής τους ή ειδικά τη χρήση του μακεδονικού ονόματος ως προσδιοριστικού στοιχείου των εννοιών «μειονότητα», «γλώσσα», «έθνος» κ.λπ.

Από την άλλη πλευρά, η πρόσληψη του προβλήματος από την πλευρά της ελληνικής κοινής γνώμης, από την έναρξη της κρίσης του 1991, αρχίζει να διαφοροποιείται σε ορισμένα καίρια σημεία από την επί δεκαετίες παγιωμένη επίσημη αντίληψη. Εντυπωσιάζει το γεγονός πόσο γρήγορα οι νεόκοπες θεωρίες έγιναν δεκτές από ευρέα τμήματα της κοινής γνώμης και ήρθαν να επικαθίσουν στον «επίσημο» λόγο στην περίοδο της κρίσης για την αναγνώριση του γειτονικού κράτους. Σε αντιστοιχία προς τον προηγούμενο πίνακα, οι νέες θέσεις:

- α. Ταυτίζουν τον γεωγραφικό και ιστορικό χώρο της «Μακεδονίας» αποκλειστικά σχεδόν με την ελληνική Μακεδονία,

- β. Θεωρούν ότι οι περιοχές βόρεια των ελληνικών συνόρων, με μικρές εξαιρέσεις, ουδέποτε υπήρξαν μακεδονικές έως ότου το καθεστώς του Τίτο, για πολιτικούς και επεκτατικούς σκοπούς, απέδωσε το μακεδονικό όνομα στη νότια ομόσπονδη δημοκρατία της ΟΣΔ της Γιουγκοσλαβίας. Άρα «Μακεδονία» δεν μπορούσε παρά να είναι μία και αυτή ήταν ελληνική. Για τους θιασώτες της γραμμής αυτής, αναφορά σε τρεις «Μακεδονίες» αποτελούσε πράξη αυτόχρημα «προδοτική»,
- γ. Η χρήση του όρου «Σλαβομακεδόνες» και παραγώγων του απορρίπτεται, καθώς –ως μη όφειλε– εμπερικλείει το μακεδονικό όνομα συνδέοντάς το με τους Σλάβους,
- δ. Βόρεια των ελληνικών συνόρων υπάρχει «μόρφωμα» ένα «κρατίδιο» (και άλλες σχετικές μειωτικές αναφορές) που (πρέπει να) αποκαλείται «Σκόπια». Κατ' επέκταση, όλα τα παράγωγα του κράτους οφείλουν να ακολουθήσουν τη νέα κρατική ονομασία, όπως «Σκοπιανός», «σκοπιανή Εκκλησία», ακόμα και «σκοπιανό ζήτημα»,
- ε. Στα μόνα σημεία που οι δύο προσεγγίσεις φαίνεται να συμπλέουν είναι η ελληνικότητα των αρχαίων Μακεδόνων και η μη αναγνώριση «μακεδονικής» μειονότητας στην Ελλάδα.⁹

Ο Παπακωνσταντίνου, παλιό στέλεχος του Κέντρου, γεννημένος στην Κοζάνη και βουλευτής της, είχε στο ενεργητικό του ευρύ συγγραφικό έργο για την ελληνική Μακεδονία και, κατά συνέπεια, ήταν ο πιο κατάλληλος για να χειριστεί τις ελληνικές θέσεις στο θέμα αυτό. Φιλελεύθερος πολιτικός, ο Παπακωνσταντίνου προσπάθησε να ανασυντάξει τη «μακεδονική» επιχειρηματολογία της Ελλάδας. Αντί να επιμένει στα «ιστορικά δικαιώματα» της χώρας, ο νέος υπουργός θεώρησε ότι η πρώην Γιουγκοσλαβική δημοκρατία θα έπρεπε να εγκαταλείψει τον αλυτρωτισμό της πριν επιτύχει την αναγνώρισή της από την ΕΕ και τη διεθνή κοινότητα. Με κάποια καθυστέρηση, οι Έλληνες αρμόδιοι άρχισαν να αντιλαμβάνονται ότι ο κόσμος ενδιαφερόταν για τη σταθεροποίηση της περιοχής κι όχι για μαθήματα ιστορίας.

9. *Ο.π.*, σσ. 161-163.

Τον Ιανουάριο του 1993, τα τρία ευρωπαϊκά μέλη του Συμβουλίου Ασφαλείας του ΟΗΕ (Βρετανία, Γαλλία και Ισπανία) συντάζαν σχέδιο μέτρων οικοδόμησης εμπιστοσύνης μεταξύ Αθήνας και Σκοπίων, προτείνοντας την ένταξη του κράτους στον ΟΗΕ με την προσωρινή ονομασία «Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας» (ΠΓΔΜ).

Η παρουσίαση των ελληνικών θέσεων από τον Παπακωνσταντίνου στη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ του Ιανουαρίου 1993, ήταν μια σημαντική απόκλιση από το πρόσφατο παρελθόν. Το ελληνικό Μνημόνιο σχετικά με την αίτηση ένταξης της ΠΓΔΜ στον ΟΗΕ, το οποίο υποβλήθηκε στον γενικό γραμματέα στις 25 Ιανουαρίου, αποτελούσε μια σημαντική αλλαγή στην εικόνα που παρουσίαζε η ελληνική εξωτερική πολιτική. Υποστηρίζοντας ότι η «αιτούσα δεν θα έπρεπε να γίνει δεκτή στον ΟΗΕ πριν από τη ρύθμιση ορισμένων εκκρεμών θεμάτων, ρύθμιση απαραίτητη για την εξασφάλιση της ειρήνης και της σταθερότητας»,¹⁰ η Ελλάδα παρέπεμπε τη Συνέλευση στο θέμα της ονομασίας κατά τη διάρκεια των πρώτων ετών του Τίτο στην εξουσία. Η σύνδεση των σύγχρονων εθνικιστικών διεκδικήσεων της ΠΓΔΜ με το κομμουνιστικό της παρελθόν έφερε τη διαφορά πλησιέστερα στο κύριο ενδιαφέρον των Ευρωπαίων, δηλαδή την αποφυγή μεγαλύτερης αποσταθεροποίησης της περιοχής.

Μετά από ατελείωτες διαπραγματεύσεις και συζητήσεις, το σχέδιο των τριών Ευρωπαίων εταίρων για την ένταξη της ΠΓΔΜ στον ΟΗΕ έγινε αποδεκτό από την κυβέρνηση Γκλιγκόροφ στις 25 Μαρτίου 1993.¹¹ Ο ΟΗΕ ανέλαβε τον ρόλο του επιδιαιτητή μεταξύ Αθήνας και Σκοπίων και η Νέα Υόρκη ορίστηκε ως τόπος της νέας πρωτοβουλίας.

Μετά από μακρές συζητήσεις, το σχέδιο μιας διεθνούς συνθήκης μεταξύ Ελλάδας και ΠΓΔΜ που πρότειναν ο Σάιρους Βανς (με την ιδιότητα του εκπροσώπου του γενικού γραμματέα Μπούτρος Γκάλι στη Γιουγκοσλαβία) και ο λόρδος Όουεν παραδόθηκε στα δύο μέρη. Το σχέδιο αποτελείτο από έξι

10. *Memorandum of Greece*, Νέα Υόρκη, 25 Ιανουαρίου 1993, ΕΛΙΑΜΕΠ, 1993, σ. 2.

11. Παπακωνσταντίνου, *ό.π.*, σσ. 337-338.

κεφάλαια, από τα οποία το πρώτο, που κάλυπε «Φιλικές Σχέσεις και Μέτρα Οικοδόμησης Εμπιστοσύνης» ήταν εκείνο που συγκέντρωνε τη γενική προσοχή. Η διατύπωση είχε πιθανότητα γίνει αποδεκτή από την Ελλάδα και την ΠΓΔΜ και περιλάμβανε τις λέξεις «Νέα Μακεδονία» ως τη μοναδική τελική ονομασία του κρατιδίου.

Για την προτεινόμενη ονομασία (άρθρο 5, κεφάλαιο Ι του σχεδίου) ο Κίρο Γκλιγκόροφ εξέφρασε τις αντιρρήσεις του σε επιστολή του προς τους Βανς και Όουεν (29 Μαρτίου 1993). Όπως και τον Μητσστάκη, τον Γκλιγκόροφ απασχολούσε το πολιτικό κόστος της υιοθέτησης μιας δίλκεκτης ονομασίας, η οποία επιπλέον συνεπαγόταν και αναθεώρηση του Συντάγματος.

Ως προς τους περισσότερους υπόλοιπους όρους του σχεδίου συνθήκης, φαίνεται πως υπήρξε συμφωνία μεταξύ των δύο πλευρών. Έτσι, παρά την αντίρρηση Γκλιγκόροφ, σημειώθηκε σημαντική πρόοδος προς μια κοινώς αποδεκτή λύση. Στο σημείο αυτό ο Σαμαράς, ο οποίος είχε αποχωρήσει από τη Νέα Δημοκρατία και παραιτηθεί από βουλευτής, ανακοίνωσε την πρόθεσή του να επιστρατεύσει τους υποστηρικτές του στη Βουλή και να ριζίξει την κυβέρνηση αν ο Μητσστάκης συμφωνούσε σε μια ονομασία που θα περιείχε τη λέξη «Μακεδονία». ¹²

Ο πρωθυπουργός κατέβαλε σύντομες προσπάθειες προκειμένου να αποφύγει το πολιτικό κόστος που συνεπαγόταν η συμπερίληψη της λέξης «Μακεδονία» στην ονομασία του γειτονικού κράτους. Έτσι, πειραματίστηκε με διπλές ονομασίες –μία με την οποία θα αναγνωριζόταν το κρατίδιο και άλλη για ίδια χρήση από τα Σκόπια. Τελικά, υπό την πίεση του τελεσιγράφου Σαμαρά, ο Μητσστάκης εγκατέλειψε την επιχείρηση Παπακωνσταντίνου, συντάχθηκε με τον Γκλιγκόροφ απορρίπτοντας και αυτός τη συμβιβαστική λύση «Νέα Μακεδονία» και επανέφερε στο προσκήνιο την ονομασία «Σλαβομακεδονία», που είχε ήδη απορριφθεί από τα Σκόπια. Η προσπάθεια επίλυσης του προβλήματος φυσικά κατέρρευσε.

12. *Ο.π.*, σ. 405.

Η τακτική όμως υποχώρησης του Μητσοτάκη το μόνο που κατόρθωσε ήταν να αναβάλει προσωρινά την πώση της κυβέρνησής του. Στις 9 Σεπτεμβρίου, δύο βουλευτές υπό τις διαταγές του Σαμαρά αποχώρησαν από τη Νέα Δημοκρατία και υποχρέωσαν τον Μητσοτάκη να κηρύξει εκλογές για τον Οκτώβριο. Αυτή τη φορά το πρόσχημα δεν ήταν το Μακεδονικό αλλά η ελληνική οικονομία.

Ο αγώνας για τις εκλογές της 10ης Οκτωβρίου 1993 επικεντρώθηκε σε οικονομικά θέματα και σχεδόν απέκλεισε κάθε αναφορά σε θέματα εξωτερικής πολιτικής. Το ΠΑΣΟΚ κέρδισε το σημαντικό ποσοστό του 47% των ψήφων και η Νέα Δημοκρατία με το ποσοστό του 39,5% πλήρωσε το τμήμα μιας αυστηρής –και αναγκαίας– οικονομικής πολιτικής. Η σιωπή που επικράτησε στην προεκλογική περίοδο σχετικά με το Μακεδονικό ήταν μια απόδειξη ότι τα μεγάλα κόμματα αντιλαμβάνονταν ότι οι ελληνικές επιλογές στο θέμα ήταν περιορισμένες.

Κατά τους πέντε πρώτους μήνες μετά την ανάληψη της εξουσίας στην εξωτερική πολιτική της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ υπήρξε αναθέρμανση των ελληνοαμερικανικών σχέσεων, οι οποίες τα μεταδικτατορικά χρόνια είχαν με διάφορους τρόπους δοκιμαστεί. Η απογοήτευση από την αποτυχία της ΕΕ να εδραιώσει μια κοινή εξωτερική και αμυντική πολιτική μετά το Μάαστριχτ αλλά και η πεποίθηση του Παπανδρέου ότι οι ΗΠΑ θα ήταν διατεθειμένες να ασκήσουν πιέσεις στον Γκλιγκόροφ με αντάλλαγμα έναν ελληνικό ρόλο στη σταθεροποίηση των Βαλκανίων ήταν οι δύο υποθέσεις πάνω στις οποίες βασίστηκε η νέα ελληνική πολιτική.¹³

Αν και οι δυσκολίες στο να ακολουθηθεί η νέα αυτή πολιτική ήταν έκδηλες, το ΠΑΣΟΚ δεν αντιμετώπισε αντιρρήσεις εκ μέρους της Νέας Δημοκρατίας ή του Σαμαρά. Αντίθετα, όταν οι Ευρωπαίοι εταίροι της Ελλάδας άρχισαν να αναγνωρίζουν την ΠΓΔΜ ο ένας μετά τον άλλο (Βρετανία, Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία, Βέλγιο, Ολλανδία και Δανία), το ΠΑΣΟΚ αισθάνθηκε δικαιωμένο για την αμερικανική του επιλογή.

13. Αλέξης Παπακελάς, «Ο κρίσιμος μήνας μέλιτος Ελλάδας-ΗΠΑ στα Βαλκάνια», *Καθημερινή*, 7 Νοεμβρίου 1993.

Στα τέλη του 1993 είχε γίνει φανερό ότι η μάχη για μια ονομασία που δεν θα περιείχε τη λέξη «Μακεδονία» είχε χαθεί. Από την αρχή της πρωθυπουργίας του, ο Παπανδρέου αποφάσισε να απαλλαγεί από την κληρονομιά που του άφησε η εξωτερική πολιτική της Νέας Δημοκρατίας, διακόποντας τις διμερείς συνομιλίες με την ΠΓΔΜ, οι οποίες, τελικά, είχαν αποδώσει ορισμένα μέτρα οικοδόμησης εμπιστοσύνης. Έτσι, στις αρχές του 1994 ο Παπανδρέου επέλεξε να εισαγάγει μια νέα διάσταση στη διένεξη.¹⁴

Η αναγνώριση της ΠΓΔΜ από τις ΗΠΑ τον Φεβρουάριο έπεισε τον Παπανδρέου ότι οι πολυμερείς σχέσεις είχαν αποτύχει γιατί η Ελλάδα είχε τεθεί σε απομόνωση από τους περισσότερους Δυτικούς της συμμαχούς. Μια επιστροφή σε διμερείς συμφωνίες ίσως θα επέτρεπε στη χώρα να κάνει χρήση των πλεονεκτημάτων που διέθετε στην περιοχή.

Στις 16 Φεβρουαρίου, ο Έλληνας πρωθυπουργός ανακοίνωσε την απόφασή του να διακόψει τη μεταφορά εμπορευμάτων προς και από τα Σκόπια μέσω του λιμένα της Θεσσαλονίκης, με την εξαίρεση ειδών για ανθρωπιστική χρήση, όπως τρόφιμα και φάρμακα. Με την απόφασή του αυτή ήλπιζε πως αφενός θα ανέβαινε το κόστος της αναγνώρισης και αφετέρου θα αναζωπύρωνε το ενδιαφέρον του ΟΗΕ, της ΕΕ και των ΗΠΑ για ένα θέμα που δεν είχε επισύρει αρκετά τη διεθνή προσοχή.

Ο αποκλεισμός συγκέντρωσε μεν τα πυρά των δυτικών ΜΜΕ, προκάλεσε όμως και τη διεθνή προσοχή, έτσι ώστε η Ελλάδα να αισθάνεται ότι έχει αποκτήσει ένα σημαντικό διαπραγματευτικό όπλο σε μελλοντικές συνομιλίες με την ΠΓΔΜ. Λίγο αργότερα ο Παπανδρέου πρότεινε στον Γκλιγκόροφ μια ανταλλαγή «πράξεων με πράξεις» –την αφαίρεση του άστρου της Βεργίνας έναντι της άρσης του αποκλεισμού. Το επόμενο βήμα θα ήταν μια σειρά διαβουλεύσεων που θα οδηγούσαν σε μια διμερή συνθήκη, η οποία δεν θα απείχε πολύ από εκείνη της άνοιξης του 1993 στη Νέα Υόρκη. Και ο μεν Γκλιγκόροφ

14. Κ. Αγγελόπουλος, «Η άκρως προβληματική θέση της Ελλάδας στα Βαλκάνια», *Καθημερινή*, 20 Μαρτίου 1994.

αρνήθηκε μια βαθμηδόν συζήτηση του προβλήματος, αλλά ο απεσταλμένος του γενικού γραμματέα του ΟΗΕ Βανς, με τη βοήθεια του απεσταλμένου του προέδρου Κλίντον, Μάθιου Νίμετς, ξανάρχισε τη διαμεσολάβηση που είχε διακοπεί από τον Παπανδρέου μετά την εκλογή του.

Στα τέλη του 1994, η θέση της Ελλάδας κάθε άλλο παρά αξιοζήλευτη ήταν. Χάρη στον αποκλεισμό, η ΠΓΔΜ είχε αποκτήσει ευρεία συμπάθεια η οποία όμως κάλυπτε την πραγματική φύση του προβλήματος και καθιστούσε τη λύση του ακόμη πιο απόμακρη. Αντί να ερευνήσει τις ρίζες του σλαβομακεδονικού αλτρωτισμού, το διεθνές ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στον ελληνικό αποκλεισμό και μόνο. Όσο μεγάλωνε η πίεση επί της Ελλάδας τόσο ο Γκλιγκόροφ απομακρυνόταν από μια λύση μέσω διαπραγματεύσεων. Πεισιμύητος ότι ο χρόνος ήταν υπέρ αυτού, φρόντισε για την εδραίωση του σλαβομακεδονισμού και την επικυριαρχία των Σλαβομακεδόνων επί των άλλων εθνοτήτων της χώρας του.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο έμπειρος πρόεδρος της ΠΓΔΜ κατάφερε σε πολλές περιπτώσεις να υπερκεράσει αντιπάλους του παρουσιάζοντας το κράτος του ως το αδικημένο και αθώο μέρος της διαφοράς, αλλά δεν μπορούσε να αλλάξει τη φύση του καθεστώτος του. Αυτή ήταν η μεγαλύτερή του αδυναμία, που υπονόμεισε τελικά και τη σταθερότητα της ΠΓΔΜ.¹⁵

Στη διάρκεια του 1995, οι σχέσεις της Ελλάδας με τους Βόρειους γείτονές της βελτιώθηκαν σημαντικά. Οι σχέσεις ανάμεσα στην Αθήνα και τα Τίρανα αποκαταστάθηκαν όταν ο Αλβανός πρόεδρος Μπερίσα άφησε ελεύθερα τα φυλακισμένα μέλη της ελληνικής μειονότητας που ανήκαν στο κόμμα της Ομόνοιας. Ο Βούλγαρος σοσιαλιστής πρωθυπουργός Βίντενοφ έδειξε την καλή του θέληση έναντι της Ελλάδας και η ελληνική κυβέρνηση επιδίωξε να βρεθεί διέξοδος στα προβλήματα με την ΠΓΔΜ. Ο Αμερικανός υφυπουργός Εξωτερικών Ρίτσαρντ Χόλμπρουκ μεσολάβησε για να διευκολύνει την εξομάλυνση και

15. Η δυσαρέσκεια της αλβανικής μειονότητας στην ΠΓΔΜ εκφράστηκε με βίαιες συγκρούσεις με την αστυνομία τον χειμώνα του 1995.

ο Σάιρους Βανς προσέφερε τις καλές του υπηρεσίες για τον σκοπό αυτό ως ειδικός απεσταλμένος του ΟΗΕ.¹⁶

Στις 13 Σεπτεμβρίου 1995 υπογράφηκε στη Νέα Υόρκη η «Ενδιάμεση Συμφωνία» ανάμεσα στον Έλληνα υπουργό Εξωτερικών Κάρλο Παπούλια και τον ομόλογό του της ΠΓΔΜ Στέβο Τσερβενκόφσκι καθώς και τον Βανς, που εκπροσωπούσε τον γενικό γραμματέα του ΟΗΕ. Η Συμφωνία υπήρξε προσωρινή ρύθμιση, ώσπου να βρεθεί μια μόνιμη λύση του ζητήματος του ονόματος της ΠΓΔΜ μετά από διαπραγματεύσεις ανάμεσα στις δύο χώρες. Στο μεταξύ η Ελλάδα συμφώνησε να αναγνωρίσει την ΠΓΔΜ και να άρει τον αποκλεισμό έναντι της κατάργησης του ήλιου της Βεργίνας από τη σημαία της χώρας αυτής. Ο νέος ήλιος της σημαίας δεν θύμιζε πια το σύμβολο της δυναστείας των Μακεδόνων βασιλέων. Η Ενδιάμεση Συμφωνία, εξάλλου, προέβλεπε τη διενέργεια συνταγματικών τροποποιήσεων που θα απέκλειαν αλυτρωτικές απαιτήσεις της ΠΓΔΜ έναντι της Ελλάδας.¹⁷

Η Συμφωνία προκάλεσε λιγότερο θόρυβο στην Ελλάδα απ' ό,τι ανάλογα ζητήματα στο παρελθόν του Μακεδονικού προβλήματος. Ορισμένοι διανοούμενοι αντάλλαξαν πυρά με πολιτικούς¹⁸ και οι συζητήσεις στη Βουλή έδωσαν σε άλλους την ευκαιρία να αποδώσουν ευθύνες για τους κακούς χειρισμούς της περασμένης τετραετίας.¹⁹

Η απόπειρα κατά της ζωής του προέδρου Γκλιγκόροφ, τον Οκτώβριο του 1995, ανέβαλε τις συζητήσεις για την εξεύρεση λύσης στο θέμα του ονόματος. Η άνοιξη του 1996 υπήρξε δύσκολη περίοδος για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις και η ΠΓΔΜ δεν έδειχνε μεγάλη προθυμία να υπάρξει πρόοδος στις συνομι-

16. Στάθης Ευσταθιάδης, «Η αθέατη πλευρά της συμφωνίας με τα Σκόπια», *Το Βήμα*, 17 Σεπτεμβρίου 1995.

17. Για μια σε βάθος ανάλυση της Ενδιάμεσης Συμφωνίας, βλ. Χρήστος Ροζάκης, *Πολιτικές και νόμιμες διαστάσεις της μεταβατικής συμφωνίας της Νέας Υόρκης*, Σιδέρης – ΕΛΙΑ-ΜΕΠ, Αθήνα, 1996.

18. Κρατερός Ιωάννου και Στέλιος Παπαθεμελής, «Ναι ή όχι στη συμφωνία με τα Σκόπια», *Το Βήμα*, 24 Σεπτεμβρίου 1995.

19. «Αντιπαράθεση εσωτερικής καταναλώσεως», *Καθημερινή*, 7 Νοεμβρίου 1995.

λίες. Έκτοτε οι συζητήσεις έχουν βαλτώσει στη Νέα Υόρκη και ως το 2002, 73 χώρες είχαν αναγνωρίσει την ΠΓΔΜ. Από αυτές 13 χρησιμοποιούν αντί του FYROM το «Republic of Macedonia».²⁰

Η δημοσίευση των *Απομνημονευμάτων* του Κίρο Γκλιγκόροφ (Κούριερ, Αθήνα, 2000) έριξε περισσότερο φως στις αντιλήψεις και τις προθέσεις της σλαβομακεδονικής ηγεσίας κατά την περίοδο που εξετάζουμε στο κεφάλαιο αυτό. Ο Γκλιγκόροφ κατανόησε εγκαίρως τις μεταψυχροπολεμικές προτεραιότητες των δυτικών χωρών, που επιθυμούσαν τη σταθεροποίηση και όχι τις εθνικές διευθετήσεις ανάμεσα στους λαούς των Βαλκανίων. Φρόντισε συνεπώς να προβάλλει με επιτυχία τις φιλειρηνικές προθέσεις της χώρας του και να αφήσει τους Δυτικούς να ερμηνεύσουν την ελληνική διεκδίκηση του ονόματος της Μακεδονίας («Η Μακεδονία είναι ελληνική») ως εδαφική διεκδίκηση.²¹

Έκρυσε επίσης με επιμέλεια τις αλυτρωτικές φιλοδοξίες της ΠΓΔΜ έναντι των γειτόνων της. Στα σχολικά, ωστόσο, βιβλία της χώρας του εξακολουθούσε να φιγουράρει ένας χάρτης με τις τρεις Μακεδονίες (γιουγκοσλαβική, βουλγαρική και ελληνική) ως έδαφος της ΠΓΔΜ. Ο ίδιος ο Γκλιγκόροφ σημειώνει στα απομνημονεύματά του τη θέση του για την «ενωμένη» Μακεδονία: «Καταλαβαίνουμε ότι ο αγώνας ήδη είναι δεμένος με τους άλλους γιουγκοσλαβικούς λαούς και ότι με την ενιαία νίκη και την ελευθερία σχετίζεται και η ελευθερία του μακεδονικού λαού. Όμως μόνο του ενός τρίτου του λαού –των Μακεδόνων που μένουν στο κομμάτι του Βαρντάρ. Και δεν απαντούσε στην ερώτηση «τι θα γίνει με τα αδέρφια μας;» στα άλλα τμήματα της μοιρασμένης Μακεδονίας. Και από εδώ προέκυψε η θέση για την οποία ακόμα και τώρα επιμένω ότι είναι πρωταρχικής σημασίας ... *ο μερικώς απελευθερωμένος λαός δεν είναι ελεύθερος...*».²²

20. Κωφός, *ό.π.*, σ.187.

21. Αριστοτέλης Κ. Τζιαμπίρης, *Διεθνείς Σχέσεις και το Μακεδονικό Ζήτημα*, ΕΛΙΑΜΕΠ, Αθήνα, 2003, σσ. 90-93.

22. Γκλιγκόροφ, *ό.π.*, σ. 42.

Έτσι, υποστηρίζει τις αλυτρωτικές καταβολές της αναδυόμενης ομόσπον-
δης Δημοκρατίας της Μακεδονίας και την πρόθεση των συμπατριωτών του να
ενώσουν όλες τις περιοχές που φέρουν το όνομα Μακεδονία.²³

Η απροθυμία της σλαβομακεδονικής ηγεσίας της ΠΓΔΜ να αντιμετωπίσει
το Αλβανικό ζήτημα²⁴ κατέληξε τον Απρίλιο του 2001 σε ένοπλη δράση του
αλβανικού «Εθνικού Απελευθερωτικού Στρατού» (συγγενικής οργάνωσης προς
τον «Απελευθερωτικό Στρατό του Κοσόβου» UCK). Η αδυναμία των σλαβομα-
κεδονικών δυνάμεων να καταστείλουν την εξέγερση και η ευμενής προς τους
Αλβανούς ουδετερότητα των δυτικών δυνάμεων που στάθμευαν στην ΠΓΔΜ
ανάγκασαν την κυβέρνηση Γκεοργκέφσκι να υπογράψει τον Αύγουστο του
2001 συμφωνία στην Αχρίδα ανάμεσα στους Σλαβομακεδόνες και τους Αλβα-
νομακεδόνες. Η συμφωνία που βελτίωνε τη θέση των τελευταίων μέσα στο
κράτος συντηρεί έκτοτε μια εύθραυστη ειρήνη ανάμεσα στις δύο εθνότητες.

Η Ενδιάμεση Συμφωνία είχε διάρκεια επτά ετών, ενώ περιλάμβανε και την
πρόνοια ότι έκαστο μέρος μετά την πάροδο της επταετίας μπορεί να αποσυρθεί
από τη συμφωνία. Δεν περιλάμβανε κάποια οριοθέτηση του περιεχομένου της
διαπραγματεύσεως για την οριστική ονομασία του κράτους. Κατά την πρώτη
σύγκλιση της Επιτροπής για τη «Σταθεροποίηση και Σύνδεση» της ΕΕ με την
ΠΓΔΜ στις 3 Ιουνίου 2004, διαπιστώθηκε ότι η διαφορά για την ονομασία της
τελευταίας εξακολουθούσε να υπάρχει και οι εκπρόσωποι της ΕΕ ενθάρρυναν
τις δύο πλευρές (Ελλάδα και ΠΓΔΜ) να υιοθετήσουν «κοινά αποδεκτή λύση»
μέσα στα πλαίσια του UNSCR 817/93 και 845/93. Ήταν η πρώτη αναφορά σε
κοινά «αποδεκτή λύση» από την ΕΕ.

Οι δύο πλευρές υιοθέτησαν την τακτική της κωλυσιεργίας, χωρίς όμως να
ωφελούνται εξίσου από το ροκάνισμα του χρόνου: ενώ δηλαδή η ΠΓΔΜ
πίστευε ότι η πάροδος του χρόνου θα παγίωνε την αποδοχή της ονομασίας
«Μακεδονία», τα ελληνικά πολιτικά κόμματα προτίμησαν να αναβάλουν την

23. Βλέπε σχολιασμό του Συντάγματος από Τζιαμπίρη, *ό.π.*, σσ. 97-98.

24. Τζιαμπίρης, *ό.π.*, σ. 19.

επίτευξη μιας συμφωνίας που θεωρούσαν ότι θα έφερε, σοβαρό πολιτικό κόστος για τα ίδια. Η αναβολή αποδεικνύεται τώρα αρνητική για τα ελληνικά συμφέροντα.²⁵ Στις 4 Νοεμβρίου 2004 οι ΗΠΑ αναγνώρισαν την ΠΓΔΜ με την ονομασία Δημοκρατία της Μακεδονίας.

25. Κωφός, *ό.π.*, σσ. 250-251.

1. Σύγχρονα επιτεύγματα των Θετικών Επιστημών, ΑΘΗΝΑ 1993
2. Μοριακή βάση των ασθενειών, ΑΘΗΝΑ 1994
3. Η Θεωρία της Εξελίξεως, ΑΘΗΝΑ 1994
4. Αρχαιολογία της πόλεως των Αθηνών, ΑΘΗΝΑ 1994
5. Περιβάλλον και Υγεία, ΑΘΗΝΑ 1996
6. Νεοελληνικό Θέατρο (17ος-20ός αι.), ΑΘΗΝΑ 1996
7. Κατανόηση και αποδοχή των εφαρμογών της Βιοτεχνολογίας από το Κοινό, ΑΘΗΝΑ 1997
8. Τα βιολογικά αίτια της γήρανσης και τα προβλήματα της «Τρίτης Ηλικίας», ΑΘΗΝΑ 1998
9. Η Άλλη Πλευρά της Βιοτεχνολογίας, ΑΘΗΝΑ 1998
10. Βιοτεχνολογία και Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, ΑΘΗΝΑ 1999
11. Οι Μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4ος-15ος αι.), ΑΘΗΝΑ 2000
12. ΧΗΜΕΙΑ & ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΑΘΗΝΑ 2000
13. ΘΡΑΚΗ. Ιστορικές και Γεωγραφικές Προσεγγίσεις, ΑΘΗΝΑ 2000
14. ΕΥΘΑΝΑΣΙΑ. Η σημαντική του «καλού θανάτου», ΑΘΗΝΑ 2000
15. Οι Συλλογικοί Φόβοι στην Ιστορία, ΑΘΗΝΑ 2001
16. Τα Βαλκάνια στην Προϊστορία, ΑΘΗΝΑ 2001
17. ΚΥΠΡΟΣ. Σταυροδρόμι της Μεσογείου, ΑΘΗΝΑ 2001
18. Η Πρόοδος στις Βιολογικές Επιστήμες: Νέες Τεχνολογίες και οι εφαρμογές τους στην Υγεία, ΑΘΗΝΑ 2001
19. Greek Archaeology without Frontiers, ΑΘΗΝΑ 2002
20. ΧΗΜΕΙΑ & ΔΙΑΤΡΟΦΗ, ΑΘΗΝΑ 2002
21. Βίκτωρ Ουγκώ (1802-1885), ο ρομαντικός συγγραφέας, ο οραματιστής στοχαστής, ο Φιλέλληνας. 200 χρόνια από τη γέννησή του, ΑΘΗΝΑ 2002
22. Χημεία και Υγεία, η Χημεία ως εργαλείο για την ανάπτυξη νέων φαρμάκων, ΑΘΗΝΑ 2002
23. Λατρείες στην 'περιφέρεια' του αρχαίου ελληνικού κόσμου, ΑΘΗΝΑ 2002
24. Άνθρωποι στα άκρα. Ο θάνατος ως επιλογή, ΑΘΗΝΑ 2002
25. Ιστορική Διαδρομή της Νομισματικής Μονάδας στην Ελλάδα, ΑΘΗΝΑ 2002
26. Κοινωνία και Υγεία. Επίκαιρα προβλήματα υγείας και η αντιμετώπισή τους, ΑΘΗΝΑ 2003
27. Κοινωνία και Υγεία II. Επίκαιρα προβλήματα υγείας και η αντιμετώπισή τους, ΑΘΗΝΑ 2003
28. Βυζαντινό κράτος και κοινωνία, ΑΘΗΝΑ 2003
29. Η αμφισβήτηση της εξουσίας, ΑΘΗΝΑ 2003
30. Μουσικοκινητικά δρώμενα ως μέσον θεραπευτικής αγωγής, ΑΘΗΝΑ 2003
31. The Human Predicament II, (συνέκδοση με την Δελφική Εταιρεία) υπό την αιγίδα της Πολιτιστικής Ολυμπιάδας, ΑΘΗΝΑ 2003
32. Το Ταξίδι από τους αρχαίους έως τους νεότερους χρόνους, ΑΘΗΝΑ 2004
33. Φιλοσοφία και Θετικές Επιστήμες στον 20ό αιώνα, ΑΘΗΝΑ 2004
34. Το Βυζάντιο και οι απαρχές της Ευρώπης, ΑΘΗΝΑ 2004
35. Η τέχνη ως μέσον θεραπευτικής αγωγής, ΑΘΗΝΑ 2004
36. Κοινωνία και Υγεία III, ΑΘΗΝΑ 2004

Ένας πρόχειρος, απλουστευτικός ορισμός συνοψίζει τη διπλωματία ως «επιστήμη και πρακτική τέχνη διαχείρισης των εξωτερικών σχέσεων ενός κράτους». Ο όρος χρησιμοποιείται ακόμη για να δηλώσει το σύνολο των υπηρεσιών του Υπουργείου Εξωτερικών που ασχολείται με τις υποθέσεις αυτές.

Σήμερα γίνεται συχνά λόγος για ένα «παγκόσμιο διπλωματικό σύστημα» (universal diplomatic system), ενώ στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης εκτιμάται ότι η άσκηση της διπλωματίας παίρνει όλο και περισσότερο σφαιρική διάσταση. Εντούτοις, παρά τη σύγχρονη πολυεθνική τάξη πραγμάτων, σημαντικοί θεωρητικοί αλλά και πρόσωπα που άσκησαν με παγκόσμια επιρροή την τέχνη της διπλωματίας επιμένουν ότι και στον σύγχρονο κόσμο η πρακτική στην άσκηση των διεθνών σχέσεων είναι υποχρεωμένη να βασιστεί στο παραδοσιακό πρότυπο που διαμόρφωσαν οι δυτικές κοινωνίες.

Στον παρόντα τόμο περιλαμβάνονται τα κείμενα των δύο κύκλων ομιλιών: «**Διπλωματία: η ιστορία και η λειτουργία της έως τη σύγχρονη εποχή**» (όπου οι συγγραφείς δεν φιλοδοξούν να εξαντλήσουν την ιστορική διαδρομή της παγκόσμιας διπλωματίας αλλά να προβάλλουν όψεις καθοριστικές στη διαχρονική της εξέλιξη) και «**Διπλωματία και Διεθνείς Σχέσεις της Ελλάδος, 19ος-20ός αι.**» (όπου επιχειρείται μια διαφορετική οπτική στη θεώρηση της ελληνικής διπλωματίας και των διεθνών σχέσεων της χώρας κατά την εποχή της αντιμετώπισης των πιο κρίσιμων εθνικών ζητημάτων).

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ (ΕΙΕ)

Λεωφ. Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα

Τηλ.: 210 72 73 700, Fax: 210 72 46 618

e-mail: eie@eie.gr, <http://www.eie.gr>

ISBN: 960-7998-25-1